

БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ҚАТЫНАСТАР ФАКУЛЬТЕТІ

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ФАКУЛЬТЕТІ
ТҮРКІТАНУ КАФЕДРАСЫ**

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL
CONFERENCE «TURKIC RUNIC MONUMENTS RESEARCH PROBLEMS»
**«ТҮРКІ РУНА ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ЖИНАҒЫ**
Астана, 25.05.2023 ж.

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL
CONFERENCE "RESEARCH PROBLEMS OF THE TURKIC RUNIC
MONUMENTS"
Astana, 25.05.2023

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ «ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКСКИХ
РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ»
Астана, 25.05.2023 г.

Астана, 2023

Астана, 2023

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ФАКУЛЬТЕТІ

ТҮРКІТАНУ КАФЕДРАСЫ

«Түркі руна ескерткіштерін зерттеу мәселелері» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы

25.05.2023 ж.

Proceedings of the international scientific and practical conference “Research problems of the Turkic runic monuments”

25.05.2023

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Проблемы исследования тюркских рунических памятников»

25.05.2023 г.

Астана, 2023

ӘОЖ (УДК) 930

КБЖ (ББК) 63.2

Т 90

Редакция алқасы:

Төраға – Е.Б. Сыдықов, «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті»
КеАҚ Басқарма төрағасы-ректор

Жауапты редактор – Н.Г. Шаймердинова, филология ғылымдарының докторы,
профессор, Түркітану кафедрасы, Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ

Ғылыми редактор – Ж.Қ. Айдарбекова, PhD, Түркітану кафедрасы доценті м.а.,
Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ

Техникалық редактор – Н. Милованова, Түркітану мамандығының докторанты,
Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ

**Т 90 «Түркі руна ескерткіштерін зерттеу мәселелері» халықаралық ғылыми-
практикалық конференциясының материалдары (25 мамыр 2023 жыл).** – Астана: Л.Н.
Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 376 б.

ISBN 978-601-337-878-7

Жинаққа «Түркі руна ескерткіштерін зерттеу мәселелері» халықаралық ғылыми-
практикалық конференцияның материалдары енгізілген. Конференцияға Ресей Федерациясы,
Өзбекстан, Әзербайжан, Қырғызстан және Қазақстан ғалымдары қатысты.

Жинақта ежелгі және қазіргі түркі халықтарының мәдени және жазба ескерткіштерінің
зерттелуі, түркі жазба ескерткіштерінің тілі және диалектілері, түркі халықтарының мәдениеті
мен тарихы, жалпы түркітанудың өзекті мәселелері қамтылған.

ISBN 978-601-337-878-7

ӘОЖ (УДК) 930
КБЖ (ББК) 63.2

©Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, 2023

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

<i>Невская И.А., Тыбыкова Л.Н. Алтай как один из центров распространения древнетюркских рунических памятников.....</i>	7
<i>Шаймердинова Н.Г. Истоки, проблемы и направления исследования рунических памятников</i>	17
<i>Ибраев Ш. Көне түрік жазба ескерткіштері және әдеби дәстүр.....</i>	24
<i>Селютина И.Я. Исследования тюркских рунических памятников Монголии и Алтая в научном наследии В.М. Надельева</i>	28
<i>Şerifova S.Ş. Orhun-Yenisey yazitlarının türü hakkında bilimsel tartışmalar</i>	37
<i>Зәкенұлы Т. Күлтегін ескерткішінің тарихи аспектісі.....</i>	50
<i>Ламажсаа Ч.К., Сувандии Н.Д. Концепты-формы и концепты-идеи тувинской культуры.....</i>	59
СЕКЦИЯ 1. ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ МӘДЕНИ КОДЫНДАҒЫ ТҮРКІ РУНИКАЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ	
СЕКЦИЯ 1. ТЮРКСКИЕ РУНИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ В КУЛЬТУРНОМ КОДЕ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ	
<i>Бияров Б.Н. Көне түркі ескерткіштеріндегі антропоним жүйесіне тән тілдік-танымдық ерекшеліктер.....</i>	68
<i>Каиржанов А.К. Открытие орхонских памятников письменности.....</i>	76
<i>Кыдырәлі Д., Энхтөр А., Базылхан Н., Бөгенбаев Н., Буянхишиг Ц., Батболд Г. Елтеріс Құтлық қаған зұрыптық кешені зерттеулерінің кейбір нәтижелері</i>	80
<i>Молдабай Т. Түркі халықтарында жазу мәдениетінің даму тарихы</i>	95
<i>Шокирова Х.Н. Период развития древнетюркского языка и его источники.....</i>	105

СЕКЦИЯ 2. ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ЕЖЕЛГІ ТҮРКІЛЕРДІҢ РУХАНИ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ ТҰРАҚТЫ СИПАТТАРЫ

СЕКЦИЯ 2. ДУХОВНЫЕ И ЭТНИЧЕСКИЕ КОНСТАНТЫ ДРЕВНИХ ТЮРКОВ В КУЛЬТУРЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

<i>Азмуханова А.М. Теоретико-методологические аспекты изучения историко-культурного развития средневековых тюрков Казахстана</i>	110
<i>Аль-Рубайи Али Гомар Али, Шарипова М.К., Исенова Ф.К. Религионимы как отражение религиозного сознания и языковых механизмов создания оценочности.....</i>	116
<i>Амуртаева К.М. Джадидизм и модернизация: культурно-просветительские аспекты в тюркском обществе конца XIX – начала XX веков.....</i>	121
<i>Ерболатқызы А.Е. Қазақ халқының бақсылық фольклорындағы көркемдік тәсілдердің қолдану ерекшеліктері.....</i>	126
<i>Олтинбек О. Түркістан - түркі әлемінің алтын тәжі.....</i>	130
<i>Сарсембаева А.А. Қазақ, өзбек, түрікмен мәдениетіндегі шаманизмнің рөлі</i>	139

СЕКЦИЯ 3. ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ТІЛІ ЖӘНЕ ДИАЛЕКТИЛЕР

СЕКЦИЯ 3. ДИАЛЕКТЫ И ЯЗЫК ТЮРКСКИХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

<i>Bilir B. Orhun yazitlarini transkripsiyonlama farkliliklari ve nedenleri.....</i>	146
<i>Бияров Б.Н. Монгольские названия, сохранившиеся в топонимике южного Алтая</i>	153
<i>Диханбаева А.Е. Мотивированность производных в тюркском словопроизводстве (на материале енисейских памятников)</i>	161
<i>Дубровина М.Э. Функции графем для передачи гласных в орхон-енисейских рунических памятниках</i>	167
<i>Жалмаханов Ш.Ш. Орхон ескерткіштері мен қазіргі қазақ тілінің лексикалық-семантикалық байланысы (практикалық пайымдаулар)</i>	174
<i>Munai E. Old Turkic Political Terms Used In The Altın Orda Khan's Edict</i>	182
<i>Николаев Е.Р. Диалектологическая экспедиция: из опыта проведения.....</i>	186
<i>Убайдуллаев А.А. Анализ некоторых лексем относительно фонетических и лексических изменений в кыпчакских диалектах</i>	191
<i>Юлдашева Д.М. In Turkish written sources about phrases.....</i>	199

СЕКЦИЯ 4. ЕЖЕЛГІ ТҮРКІЛЕРДІҢ ӘДЕБИ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

СЕКЦИЯ 4. ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТРАДИЦИИ ДРЕВНИХ ТЮРКОВ

<i>Ерниязов Д.К.</i> Рассмотрение тюркской легенды Бегім ана в контексте поиска исторических параллелей	202
<i>Жиембаева Г.Т. Ә. Кекілбаевтың «Күй» повесінің тақырыптық-идеялық мазмұны</i>	211
<i>Ziyayeva Z. Azerbaycan'da eski türk yazitlarinin arařtirilmesi tarihine dair</i>	214
<i>Омирбаев Е.Ж., Усенбаева Ш.</i> «Әділ сұлтан» эпикалық жырының морфологиялық құрылымының зерттелуі.....	220
<i>Omırbayev E., Tulendiyeva F. Kazak romanlarının geliřimi ve 2. dűnya savařını anlatan romanlar</i>	228
<i>Мусабекова У.А.</i> Памятники письменной культуры тюркского Средневековья.....	235
<i>Rasulova U. Commonality Of Moral Views In The Literature Of The Turkic Peoples</i>	240
<i>Шәріп А.Ж.</i> Өтүкеннің мифтік-поэтикалық бейнесі.....	245

СЕКЦИЯ 5. ТҮРКІТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СЕКЦИЯ 5. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЮРКОЛОГИИ

<i>Абжаппарова Б.Ж.</i> Түркілер мен ежелгі және орта ғасырдағы Корея мемлекеттерінің байланысы	251
<i>Абытов Б.К.</i> Проблемы мигрантов Кыргызстана: факты, реалии и последствия.....	257
<i>Allambergenova M. Study of Ancient Written Monuments by Uzbek Linguists</i>	271
<i>Амирова М.О.</i> Заттық мәдениет – тарих айғағы (ҚР Ұлттық музей қорынан)	276
<i>Андирова А.Е.</i> Вопросы происхождения аффиксов принадлежности в тюркских языках.....	280
<i>Бастамитова А.Т.</i> Ойын теориясының қалыптасуы мен дамуы.....	287
<i>Жиембай Б.С.</i> Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі сан-мөлшер категориясының даму ерекшеліктері.....	294

Жорабай Т.С. Қыпшақ-ноғай тілдеріне ортақ соматикалық атауларға салыстырмалы-тарихи талдау.....	303
Кадирова М.С. Кирилл графикасымен жазылған қазақша-орысша сөздікте (1897 ж.) кездесетін көп мағыналы лексемалар.....	310
Қадылбекұлы М. Қытайдағы тывалар және олардың тілі.....	315
Колпенова А.К. Қазақ және түрік фразеологизмдеріндегі мәдени деректер.....	320
Кусаинова А.Б. Қазақ және түрік тілдеріндегі жылқыға қатысты зоонимдік лексика.....	326
Кутлымуратова А.Х. Әлем тілдері кеңістігіндегі түркизмдер.....	334
Милованова Н.В. Семантика цветообозначений погодных явлений в казахском и кыргызском языках.....	339
Мұсабаева А.Қ. Орта ғасыр түркілерінің қашықтықтан шабуыл жүргізу қаруы, садақ атудың ұғымдық сипаты.....	347
Öncül V., Köse D. Türk ve Avrupa dillerinde “gökkuşağı” sözcüğünün adlandırılması.....	356
Төребекова С.М. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші тіліндегі өткен шақ етістігінің аналитикалық формаларының жасалуы.....	359
Шалдарбекова А.Б. Көне Анатолияда табылған жазба деректер түрлері және олардың тарихи зерттеулердегі қолданысы.....	364
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ.....	372

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

АЛТАЙ КАК ОДИН ИЗ ЦЕНТРОВ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Невская И.А.

*Институт филологии СО РАН
Франкфуртский университет им.И.Гете*

nevskaya@em.uni-frankfurt.de

Тыбыкова Л.Н.

Горно-Алтайский государственный университет

lar.tybykova@yandex.ru

Аннотация: Статья представляет собой обзор итогов нашего исследования рунических надписей Республики Алтай. На территории Горного Алтая происходят важные открытия все новых и новых памятников. К настоящему времени в Горном Алтае обнаружено более 120 рунических надписей. Изучение древнетюркских рунических надписей Алтая нами проводятся в последние годы с применением трёхмерных методов документации, в частности, метода цифровой грамметрии. В ходе экспедиций 2017-2020 гг. была отработана методика и проведена трехмерная документация большинства известных нам надписей. Это позволило уточнить прочтение и интерпретацию ранее известных надписей, а также расшифровать ряд новых, открытых в последние годы. Расшифровки показали, что рунические надписи Алтая являются важным источником информации о языке, традиционной культуре, верованиях и религии древнего тюркоязычного населения Алтая.

Ключевые слова: Республика Алтай, древнетюркские рунические надписи, трёхмерная документация, цифровая фотограмметрия, прочтения, интерпретации.

Abstract: The article presents an overview of the recent results of our research on Old Turkic runic inscriptions in the Republic of Altai. Our recent research on Old Turkic runic inscriptions in the Republic of Altai is based on the methods of 3D documentation, in particular, digital photogrammetry. During our field research in 2017-2020, we have refined the applied 3D methods and documented the majority of the Altai inscriptions. This allowed us to correct earlier readings of well-known inscriptions and to decipher those discovered recently. These readings have showed that runiform inscription in the Altai Mountains are an important source of information

on the language, traditional culture, religion and beliefs of the ancient Turkic speaking population of the Altai Mountains.

Keywords: Altai Republic, Old Turkic inscriptions, 3D documentation, digital photogrammetry, reading, interpretation.

Памятники тюркского рунического письма VIII-XI в. к настоящему времени представляют собой довольно значительную по объему и ценную в лингвистическом и историческом отношении часть обширного письменного наследия тюркоязычного мира.

Древнетюркские рунические надписи Алтая, в отличие от надписей Монголии, Тувы и Хакасии, традиционно считались представителями угасающей рунической традиции. Действительно, большинство известных в двадцатом веке науке алтайских надписей были или сильно разрушенными, или очень короткими, или написанными на скалах с уже имеющимися или нанесенными позже рисунками; во всех этих случаях, они с большим трудом поддавались расшифровке.

Работа по фиксации и изучению рунических памятников Алтая особенно оживилась в последние годы. На территории Горного Алтая происходят важные открытия все новых и новых памятников. К настоящему времени в Горном Алтае обнаружено более 120 рунических надписей. Районы распространения рунических памятников Горного Алтая охватывает в основном его центральные аймаки. Основная масса надписей сконцентрирована в долинах рек Кара-кол Онгудайского района, Бар-Бургазы Кош-Агачского района и Чарыш Усть-Канского района. Гора Калбак-Таш в Онгудайском районе – это уникальный историко-культурный памятник не только республики Алтай, но и России в целом. Калбак –Ташская письменница, состоящая из 29 строк, является крупнейшей в Южной Сибири по концентрации надписей в одном месте и превосходит известную письменницу Кайа-Бажы в Туве.

Степень изученности темы

Первооткрывателями памятников рунического письма на Алтае были Г. И. Спасский и В. В. Радлов. Значительный вклад в изучение древнетюркской эпиграфики Алтая внесли такие известные ученые, как К. Сейдакматов, Н. А. Баскаков, Э. Р. Тенишев, В. М. Надеяев, Д. Д. Васильев, В. Д. Кубарев, И. Л. Кызласов, С. Г. Кляшторный, Е. П. Маточкин, которые в разное время открыли ряд памятников и сделали попытки их расшифровки [12: 9-17].

Впервые древнетюркские рунические письменные памятники Республики Алтай были задокументированы современными техническими средствами и каталогизированы сначала в рамках Республиканской программы сохранения и развития алтайского языка Правительства Республики Алтай (2003–2006), а затем в рамках проекта международного сотрудничества между Горно-Алтайским государственным университетом и Франкфуртским университетом, Германия (2007–2009). Нужно отметить, что это был первый электронный фонд древнетюркских рунических надписей одной из республик Российской

Федерации. Группа под руководством доцента Л. Н. Тыбыковой (Горно-Алтайский государственный университет) с российской стороны и профессора Франкфуртского университета Марселя Эрдала с немецкой стороны при координации г.н.с. Института филологии СО РАН, в то время приват-доцента Свободного университета г. Берлина а ныне профессора Франкфуртского университета И. А. Невской выпустили в 2012 г. «Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая», где были представлены первые результаты документации и расшифровки рунических надписей Алтая. Электронный корпус рунических письменных памятников Алтая доступен также посредством Интернета, как всем тюркологам России, так и зарубежным ученым на сайте www.altay.uni-frankfurt.de. Их исследования стали отправной точкой для дальнейших фундаментальных работ в этой области. В 2013 и 2015 гг. были опубликованы крупные работы по древнетюркским памятникам Алтая [3], [6], но исследования в этой области еще не были завершены.

Смена парадигмы исследования надписей Алтая в последние годы

Рунические памятники Республики Алтай до 2017 г. изучались традиционными контактными методами, например, см. [12], [3], [6]. Эти методы часто не вели к нужному результату из-за особенностей алтайских надписей: очень тонкие линии рун, знаки маленького размера, частичная разрушенность поверхностей с надписями, наличие на них граффити и петроглифов различного времени создания. Помощь в решении этой задачи нам оказывают современные трёхмерные технологии фиксации надписей.

Начиная с 2017 г., мы проводили изучение надписей Алтая трёхмерными методами документации, в частности, методом цифровой грамметрии. Эти работы проводились сотрудниками Лаборатории цифровой археологии Гомского государственного университета (О.В. Зайцевой, Е.В. Водясовым и М.В. Вавулиным, а с 2019 г. только М.В. Вавулиным) в кооперации со специалистами-тюркологами Л.Н. Тыбыковой (к.ф.н., ГАГУ) и И.А. Невской (д.ф.н., Институт филологии СО РАН, Франкфуртский университет).

В ходе экспедиций 2017-2020 гг. была отработана методика и проведена трехмерная документация большинства известных нам надписей, подробнее см. [1], [2]. Это позволило уточнить состав знаков и прочтение и интерпретацию ранее известных надписей, см. [2], [8], [10], а также расшифровать ряд новых, открытых в последние годы, см. [2], [11].

Последующее размещение данных в сети Интернет сделает их доступными для всех тюркологов в мире и даст новый толчок для работы по их расшифровке. Особую ценность представляет размещение в сети Интернет не прорисовок, которые всегда в той или иной степени субъективны, а полигональных трехмерных моделей, облаков точек, карт высот поверхности и ортофото в высоком разрешении. Размещение таких данных сопряжено с рядом технических трудностей в связи с их большим объемом и ожидаемыми сложностями при их загрузке и скачивании.

Как показал наш опыт работы в 2017-2020 гг., без трёхмерной документации вышеупомянутых надписей (и многих других) их прочтение и интерпретация были бы невозможны, так как без определения состава знаков, что на Алтае, как впрочем и в случае наскальных надписей в долине Енисея, в Казахстане, Киргизии и в Монголии, у тюркологов не было бы ни малейшего шанса отличить линии рун от множества других линий на поверхности камня. Это обосновано тем, что эти надписи писались не специально обученными камнетесами, как это было в случае имперских надписей на стелах Монголии, а в большинстве случаев обычным тюркским населением [9], их знаки отличаются небольшими размерами и часто неглубокими резами. Они в основном сделаны не на стелах, а на скалах, на которых в течение многих тысячелетий наносились рисунки и другие надписи. Однако и трёхмерные исследования сильно разрушенных надписей на стелах, как показывают пока ещё единичные примеры их применения международной командой исследователей в Монголии, см. публикации А. Вовина и Д. Мауэ [7], сделали возможными сенсационные открытия.

Полученные результаты и их анализ

На Горном Алтае сейчас известны три вида надписей. Это, прежде всего, наскальные надписи, нанесенные, как правило, у основания скал. Основными районами их распространения являются 1) долина реки Каракол, в частности, окрестности сел Бичикту-Боом, Боочи, Кулада, а также скала Калбак-Таш (Онгудайский район); 2) окрестности села Тёбелер (Кош-Агачский район), 3) окрестности села Мендур-Соккон (Усть-Канский район). Недавно, благодаря сделанным в последние годы открытиям, к наиболее значимым местам распространения рунических надписей на Горном Алтае добавились окрестности села Туекта (Онгудайский район).

Второй вид – надписи на стелах, сосредоточенные в основном в долине реки Бар-Бургазы (Кош-Агачский район). Это эпитафии, которые, видимо, появились на Горном Алтае под влиянием традиций населения Тувы и Хакасии в IX-X вв. И, наконец, третьим видом надписей являются тексты, нанесенные на предметы, которые находят в раннесредневековых погребениях VII-VIII вв.

Наши исследования показали, что рунические письма Алтая по своему содержанию являются настолько разнообразными и богатыми, что вряд ли их можно привести к одному знаменателю [13: 42-46].

Самыми многочисленными на Алтае являются рунические надписи на скалах. Мы остановимся только на наиболее интересных памятниках, с точки зрения их содержания.

Надписи на скалах

По нашим данным, надписи на скалах можно разделить на несколько групп: эпитафийные, молитвенные, послеобрядовые, надписи-философские размышления, надписи – комментарии к рисункам (граффити), хвалебные, надписи бытового содержания.

По сравнению с многочисленными древнетюркскими енисейскими эпитафиями, написанными руническими знаками на территории Тувы и Хакасии, число алтайских эпитафий неизмеримо меньше. Алтайские эпитафии во многом отличаются от енисейских (14: 180). Мы считаем, что эпитафии, написанные на скалах, как на Кургаке, являются одной из главных особенностей Алтая. От классических енисейских эпитафий алтайские отличаются также тем, что наскальные эпитафийные надписи (Кургак I, Мендур-Соккон I/2, стела Кызыл Кабак I) составлены не от имени покойного, а от имени его родственников, хотя по канону енисейских эпитафий прощально-благодарственное обращение обычно вкладывается в уста покойного. На Енисее не встречались эпитафии, в которых бы отец горевал по поводу смерти своего сына, как на Кургаке I.

На Алтае эпитафии могут быть посвящены местным героям, не столь знатным и известным, как в государстве енисейских кыргызов. Известно, что эпитафий в Кыргызском каганате удостоивались только знатные люди с высокими чинами, имевшие определенные заслуги перед государством и его народом. В алтайских эпитафиях нет упоминания о титулах, чинах и нет перечислений заслуг перед ханом и государством.

Вторая большая группа наскальных надписей, встречающихся на территории Алтая – это молитвенные надписи. Они представляют собой надписи, оставленные на скалах в местах поклонения, обычно у подножия священных гор. В современных алтайских традициях обряд моления также совершается у подножия почитаемых алтайцами гор.

На Алтае в 2016 г. была обнаружена молитвенная надпись, которая отражает самые древние религиозные представления древнетюркского общества. Это надпись Кутту I, найденная Б.М. Киндиковым и А.Г. Чекурашевым. Её фотограмметрия была проведена Вавулиным М.В. в 2017 году. По ее результатам была сделана трёхмерная модель поверхности камня с картой высот всех линий на камне, а также ортофото. Ниже мы приводим прорисовку её знаков, а также нашу транслитерацию, интерпретацию и перевод.

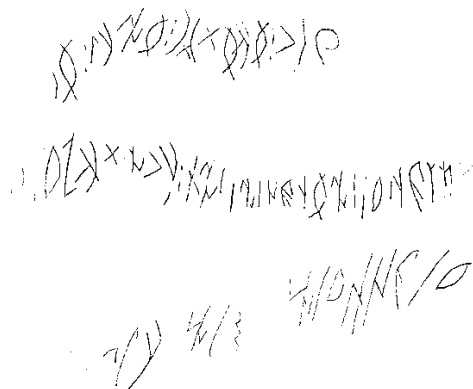

Рис. 1. Прочтение рун надписи Кутту I.

Транслитерация

1) b¹ č U : b² m b² d² g¹ : b² n² k² I : b² ? ...

2) U? t²/r²? l² g² k¹ y¹ A/:? s²n² b² ŋ g² Ü s² n² l¹? s² n²d² : k² U n² d² m A y¹ič (m?)

...

3) b² A(?) s²/ŋ(?) g² Ü k¹ y¹ s² n² ... nč s² n² k² I š I/A(?) y¹(?) ič s²/I ...

Транскрипция

1) (a)včü // (a)v(a)ču // (a)v (ä)čü : (ä)v(i)m (ä)v (ä)d (a)g(i) // (ä)v(i)m (ä)vd(ä)
(a)g (i) / (i)g // b(ä)n (ä)ki: b ...

2) otl(u)g k(a)ya s(ä)n / (ä)s(ä)n b(ä)ŋgü s(ä)n / (ä)s(ä)n (a)l s(ä)n / (ä)s(ä)n (ä)d //
(a)ls(u)n (ä)d : könd(ü)m A y(a)či / (a)y(a) (ä)čim ...

3) bänğü k(a)y(a) (ä)s(ä)n... (a)nč(a) (ä)s(ä)n kiši (a)y(a) (ä)či ...

Интерпретация

1) (Я) - охотник // Предок - отец / бог-хранитель промысловых животных / охоты! : (Это) мой дом. Дом – все моё имущество, богатство. // В доме – богатство / болезнь. // Я ... двое...(у меня двое детей)

2) (Это) скала, покрытая травой. // Пусть она будет благополучной (= благословенной)! Она вечная. Будь (= благословенна)! / Благословенная! Пусть она примет моё имущество (подношение)! Я согласен. Сохрани (моего) младшего брата ... !'

3) Вечная скала! Пусть она будет благословенной! ... Так пусть она будет благословенной! Сохрани жену(?) Младшего брата (братьев) / младших родственников!

Прочтение и интерпретация этой надписи показали, что она представляет собой надпись - обращение к духам природы, в данном случае к духу горы. Это первая молитвенная надпись на Алтае, отражающая наиболее древние религиозные представления древних тюрков. Таких надписей до этого не обнаруживали, или интерпретировали иначе (11: 163-177).

Уже сейчас ясно, что данная надпись содержит важные контекстные маркеры надписей – молений духам природы, возможно, в рамках определенного ритуала:

1) прямое обращение к священной горе, реке и т.п. (формы императива 2л.), наличие слов-обращений (обращение к богу-прародителю промысловых животных);

2) восхваление и поклонение этим священным объектам природы (присутствие слова *äsän* '(быть) благополучным, благословенным');

3) подчеркивание вечности природы (слова *bänkü/bänğü* 'вечный');

4) просьбы сохранить от бед близких людей.

На Калбак-Таше в Онгудайском районе располагался алтарь древних народов, сюда приходили отовсюду, чтобы принять участие в обрядах. Многочисленные молитвенные надписи свидетельствуют о том, что Алтай являлся местом паломничества представителей разных религиозных учений. В знак совершения обряда на скальных плоскостях тюркоязычные предки алтайцев оставили такие имена как Эль-Йеген, Кенч, Юрунг; несколько раз они

встречаются со словом *bitidim* - *написал*, что говорит о важности и значимости написанных и тщательно вырезанных специальными инструментами слов. В подтверждение того факта, что здесь люди молились и в древнетюркскую эпоху, являются отдельные надписи: *aržim* «О, мой святой!» (Калбак-Таш VIII), *eri* «очистись» (Калбак-Таш XI). В IX-X вв. манихейская религия проникла в Южную Сибирь, и следы этого влияния, возможно, отразились на содержании надписей Калбак-Таша, эту точку зрения отстаивает И. Л. Кызласов [5: 243-270].

Надписи на предметах быта

На Алтае обнаружен целый ряд предметов быта с нанесенными на них руническими надписями: серебряные сосуды с руническими надписями, поясные украшения и т.п. Этот факт свидетельствует о широком распространении рунической письменности на Алтае.

На Горном Алтае известны три серебряных пиршественных сосуда, имеющих вырезанные рунические надписи. Предметы происходят из раннесредневековых погребений тюркок-тугю. Рунические надписи размещены на донцах и обнаружены в разное время: в 1865 г. В.В. Радловым (могильник Катанда II, курган 1), 1935 г. С.М. Сергеевым (Тукта, курган 3) и С.В. Киселевым с Л.А. Евтюховой (Курай IV, курган 1). Содержание надписей на серебряных сосудах является письменным свидетельством того, что существовала дань в виде серебряных кубков, что люди вручали их в качестве подарков, что эти кубки преодолевали огромные расстояния, меняя своих владельцев [15: 91-93].

Надписи-заклинания представляют собой надписи на предметах, которые обычно человек носил с собой; надпись его оберегала. Например, надпись Курай II (А-5) на ремennom наконечнике из средневекового погребения – кургана 1 могильника Курай IV. Место хранения – Государственный Исторический Музей.

Прочтение М. Эрдала, И. А. Невской, Л. Н. Тыбыковой [12: 119].

Транскрипция: *ut(d)(a)čī kūn(ü)m kop (...)*.

Перевод: Победных дней у меня много

Надпись Бар-Бургазы III на оборотной стороне наконечника ремня из погребения кургана 9 могильника Бар-Бургазы III. С одной стороны, это владельческая надпись, с другой стороны, пояснительная.

Прочтение М. Эрдала, И. А. Невской, Л. Н. Тыбыковой [12: 113]

Транскрипция: *(ä)r č(i)gšī*

Перевод: Мужчина – обоуполномоченный.

Мы считаем, что незавершенность разработок в области прочтения многих кратких надписей не исчерпала всех возможностей в отношении выделения все новых смысловых групп. Из толкования надписей и из их содержания складывается если не картина, то, по крайней мере, фрагменты представлений о событиях прошлой жизни и через них – об устройстве общества того времени, о чаяниях и устремлениях населения Алтая в древнетюркскую эпоху.

Выводы. Итоги нашего исследования древнетюркских рунических памятников Горного Алтая в начале двадцать первого века

▪ В 2003-2012 гг. древнетюркские рунические письменные памятники Республики Алтай были впервые задокументированы современными техническими средствами и был создан первый электронный фонд древнетюркских рунических надписей одной из республик Российской Федерации.

▪ Электронный корпус рунических письменных памятников Алтай доступен посредством Интернета как всем тюркологам России, так и зарубежным ученым на сайте www.altay.uni-frankfurt.de.

▪ Алтай выдвинулся как один из центров распространения рунического письма (90 надписей было зафиксировано в *Каталоге*, 2012, а благодаря недавним открытиям в 2012-2020 гг. насчитывается уже более 120 надписей).

▪ Палеографически исследования показали, что алтайский рунический алфавит состоит из 44 рун, но среди них имеется 5 неизвестных рунических знака в надписи Карбан (Чемальский район) и Ябоган (Усть-Канский район).

▪ Алтайский вариант рунического письма можно считать отдельной ветвью тюркской рунической письменности.

▪ Создана сводная таблица надписей и предложена новая хронологическая нумерация памятников, которая была продолжена другими исследователями памятников Алтай.

▪ Изданы капитальные труды по алтайским надписям: в 2012 г. «Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая» (Тыбыкова Л.Н., Невская И.А., М. Эрдал). В 2013 г. Васильев, Д.Д. *Корпус тюркских рунических надписей Южной Сибири. Том 1. Древнетюркская эпиграфика Алтай*, Конкобаев К., Усеев Н., Шабданалиев Н. *Атлас древнетюркских письменных памятников Республики Алтай*. – Астана: Международная тюркская академия, 2015.

▪ Краткие надписи Алтай свидетельствуют о широкой грамотности населения Алтай.

▪ Эпитафии Алтай отличаются от классических эпитафий Енисея и Тувы.

▪ Поставлена проблема взаимосвязи рисунка и надписи.

▪ В 2017-2020 гг. проводились совместные экспериментальные работы Томского и Горно-Алтайского государственных университетов по цифровому трехмерному документированию древнетюркских рунических надписей Горного Алтая. Трехмерная оцифровка скальных поверхностей производилась с помощью технологии цифровой фотограмметрии и на сегодняшний день все имеющиеся надписи в Республике Алтай оцифрованы.

Фотограмметрия оказалась как наиболее дешевым, так и наиболее эффективным методом документации надписей, находящихся на скалах, часто в очень отдаленных местах. Работу эту нужно продолжать, чтобы сделать надписи Алтай более доступными для исследования всеми тюркологами, а также чтобы способствовать применению методов трёхмерной фиксации к другим корпусам рунических надписей России. Эта работа является редким опытом таких исследований в России, где подобные методы ещё в очень недостаточной

степени используются не только в рунологии, но и в целом в археологии [1]. Применение данных методик для фиксирования древнетюркских рунических надписей является скорее исключением и за рубежом России.

Полученные данные могут помочь разрешить многолетние споры о распознавании тех или иных рунических знаков и о прочтении надписей. Кроме того, это позволит хотя бы в цифровом виде сохранить уникальные письменные памятники в их текущем состоянии.

На основе полученных в результате исследований данных был проделан филологический анализ ряда надписей, уточнен ряд прочтений и интерпретаций, а также расшифрован ряд надписей, ранее не публиковавшихся. Хотя пока филологической обработке был подвергнуто небольшое число задокументированных надписей, уже можно говорить о значительной подвижке в деле расшифровке рунического наследия в Республике Алтай и о значимых для истории духовного наследия региона результатах.

Многими тюркологами высказывалось мнение, что значение алтайских древнетюркских надписей для тюркологических исследований не особенно велико. Мы с этим не можем согласиться. Последние годы наших исследований на Алтае, как и недавние исследования енисейских надписей, показали, что именно в этих надписях мы можем найти формы разговорного языка тюркского населения, а не наддиалектную литературную норму надписей на стелах Монголии. Наличие в надписях Алтая некоторых терминов мировых религий доказало, что эти религии нашли своё распространение и в горах Алтая. Надписи-обращения к духам священных гор, рек, источников и т.п. показывают, что тюркское население в то время сохраняло традиционные верования и обряды, что также обогащает наши источники по культуре, языку, традициям и религии древнего тюркоязычного населения Южной Сибири.

В заключение можно сделать вывод, что применение методов трёхмерной фиксации ко всем субкорпусам рунических надписей, в первую очередь к наскальным, является важной и неотложной задачей современных тюркологических исследований.

Литература

1. Vavulin M.V. Documentation of Old Turkic runic inscriptions of the Altai mountains using photogrammetric technology//International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences - ISPRS Archives. – 2017. – Vol. XLII-2/W8. – С. 257–261;
2. Vavulin M., Nevskaya I., Tybykova L. Digital macro-photogrammetry in documentation of Old Turkic runiform inscriptions in the Altai Mountains//Mediterranean Archaeology and Archaeometry Mediterranean archaeology & archaeometry. – Vol.19, No.2.–2019. – С. 81–104. (DOI: 10.5281/zenodo.3239053)

3. Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических надписей Южной Сибири. Том 1. Древнетюркская эпиграфика Алтая. – Астана: Международная тюркская академия, 2013. – 264 с.
4. Конкобаев К., Усеев Н., Шабданалиев Н. Атлас древнетюркских письменных памятников Республики Алтай. – Астана: ГЫЛЫМ, 2015. – 368 с.
5. Кызласов И.Л. Смена мировоззрения в Южной Сибири в раннем средневековье (Идеи единобожия в енисейских надписях)//Древние цивилизации Евразии. История и культура. Москва: Наука. 2001. – С. 243–270.
6. Конкобаев К., Усеев Н., Шабданалиев Н. Атлас древнетюркских письменных памятников Республики Алтай. – Астана: Международная тюркская академия, 2015.
7. Maue D. Signs and Sounds//Journal Asiatique. – 2018. – Vol. 306, issue 2. – С. 291–301; Vovin, A. An Interpretation of the Hüis Tolgoi Inscription // Journal Asiatique. – 2018. – Vol. 306, issue 2. – С. 303–313.
8. Nevskaya I., Tybykova L., Vavulin M., Zaytseva O., Vodyasov E. 3D documentation of Old Turkic Altai runiform inscriptions and revised readings of the inscriptions Tuekta-V and Bichiktu-Boom-III // Turkic Languages. – 22. – 2018. – P. 194 – 216.
9. Nevskaya I., Marcel E. Introduction//Interpreting Runiform sources and the position of the Altai corpus. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker 21.)/Nevskaya I., Marcel E. (eds.). – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2015. – P. 8–17.
10. Невская И.А., Тыбыкова Л.Н. Новое прочтение древнетюркской рунической надписи Бичикту-Боом-III по данным трёхмерной фиксации//Российская тюркология. – 2018. – № 2. – С. 11–22.
11. Nevskaya, I., Tybykova, L., Vavulin, M. Kuttu-I, a recently discovered Old Turkic Altai runiform inscription and its reading and interpretation // Turkic languages. – 23. – 2019. – P. 163–177.
12. Тыбыкова Л.Н., Невская И.А., М. Эрдал. Каталог древнетюркских рунических памятников Республики Горный Алтай. – Горно-Алтайск: Горно-Алтайское книжное изд-во, 2012. – 146 с.
13. Тыбыкова Л.Н. Жанровое разнообразие памятников рунического письма Горного Алтая // Сохранение этнокультурного и биологического разнообразия горных территорий через стратегии устойчивого развития. Часть 1: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященные Году гор (24-27 сентября 2002 г. – Горно-Алтайск), 2003 - С. 42-46.
14. Tybykova, L.N. Characteristic Features of the Old Turkic Epitaphs of Mountainous Altai // Nevskaya I., Erdal M. Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altai Corpus. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2015. – P. 180-185.

15. Тыбыкова Л.Н., Невская И.А. Серебряные сосуды Алтая с древнетюркскими руническими надписями // Г.И. Чорос-Гуркин и современность. Оноосские встречи 2010. Материалы научно-практической конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г.И. Чорос-Гуркина 14-15 июля 2010 г. – Горно-Алтайск, 2010. – С. 91-93.

ИСТОКИ, ПРОБЛЕМЫ И НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Н.Г. Шаймердинова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

nurila1607@mail.ru

Аннотация. В статье освещаются открытия и изучения енисейских памятников, отмечаются внеязыковые и языковые факторы, благодаря которым В. Томсен сделал дешифровку рунической письменности. Автор статьи также рассматривает дискуссионные вопросы в исследовании рунической письменности, к числу которых следует отнести формирование, развитие и распространение разных типов рунической письменности; вопросы, касающиеся так называемых «верхних» и «нижних» временных границ, происхождения рунической письменности, а также проблемы, связанные с природными явлениями, социальными и временными факторами. В исследовании рунических памятников до настоящего времени имеются «белые пятна», лакуны, поэтому их изучение продолжается историко-археологическом, этнокультурном, мировоззренческом и филологическом аспектах с использованием новых современных технологии.

Ключевые слова: рунические памятники, дешифровка, дискуссии, типы и развитие рунических график, происхождение, временные границы, технологии.

Abstract. The article highlights the discoveries and studies of the Yenisei monuments and notes extra-linguistic and linguistic factors, thanks to which V. Thomsen deciphered the runic writing. The author of the article also addresses controversial issues in the study of runic script, including the formation, development and distribution of different types of runic scripts; questions about the so-called "upper" and "lower" temporal boundaries, the origin of runic script, as well as problems related to natural phenomena, social and temporal factors. There are still "white spots" and gaps in the research of the runic monuments, so their study continues from historical, archeological, ethno-cultural, ideological and philological aspects using new modern technologies.

Keywords: runic monuments, deciphering, discussions, types and development of runic graphics, origin, temporal boundaries, technologies.

Уважаемые гости, коллеги, молодые тюркологи, мы с вами отмечаем несколько знаменательных дат, связанных с изучением рунических памятников. Совсем недавно научный мир отмечал трёхсотлетие со дня открытия тюркских рунических памятников (1721 г. Д.Г. Мессершмидт), а в этом году 130 - ление с дня дешифровки В. Томсеном

рунического письма.

Известно, что в настоящее время насчитывается более трехсот, а возможно намного больше рунических и рунообразных памятников, ареал которых обширен – Южная Сибирь, Монголия, Средняя Азия, Северный Кавказ, Восточная Европа. Только на территории Казахстана найдены и исследованы более 30 памятников.

Экспедицией Д.Г. Мессершмидта (1720-1728 гг.) были впервые найдены три памятника на берегу реки Уйбат «Пичитиг тас» в честь знатного воина в виде кривых венгерских сабель, «Богатырь», по одной из версии памятник посвящен древнехакасскому послу, погибшему в государстве караханидов и обломок зеркала из белого сплава с рунической надписью. Филипп Страленберг, участник экспедиции, назвал эти знаки «загадочные наскальные знаки».

И.Л.Кызласов пишет: «весь XVIII в. наука собирала и изучала только рунические надписи Хакасии, весь XIX в. – только надписи Саяно-Алтайского нагорья в Южной Сибири. С 1818 г. они стали известны на Алтае (Г.И. Спасский), с 1879 г. – в Туве (Г.И. Потанин). Отсюда и их название – енисейские надписи – возникшее еще до расшифровки текстов» [1: 7].

На протяжении двух веков наблюдается вовлеченность и увлеченность многих, атмосфера всеобщего бума в Южной Сибири в поисках и изучении памятников, куда включились простые краеведы-сибиряки, сановники, путешественники и ученые: «в деле поиска новых памятников древней и загадочной письменности в XIX веке все более росла роль краеведов-сибиряков», а также сановников, Екатерины II и других: «начальник Минусинского округа князь Н.А.Костров лично копировал их, а енисейский губернатор Падалка доставлял снимки в Санкт-Петербург. С большим трудом и предосторожностями громадные обелиски выкапывались, грузились на телеги или волокуши, доставлялись по Енисею баржами или плотами» [2:19-22]. За это время было несколько экспедиций – Г.Ф.Миллера (1739 г.), П.С.Палласа (1785 г.), И.Р.Аспелина (1887 - 1888). Задолго до публикации орхонских памятников, тексты енисейских надписей срисовывались, а изображения памятников опубликовались: в 1793 г. публикация 4-х надписей П.С.Палласа; в 1818 г. Г. Спасский переиздает материалы П.Палласа на латыни; в 1874 г. Н.И.Попов издает первую сводку енисейских памятников в количестве 15 наименований; по результатам своей экспедиции И.Р. Аспелин в 1891 г. издает альбом «Надписи Енисея» (ФАТЛАС), где воспроизводит 32 памятника на французском языке, позже в 1895 он издает 40 енисейских надписей.

Таким образом, публикация памятников Хакасии, Алтая, Тувы осуществлялась на нескольких языках, доступны были Европе и имели историческую хронологию своего изучения.

Однако, их принадлежность долгое время оставалась неизвестной. Исследователи пытались их связывать с европейским (кельтским, готским письмом), финно-угорским или какими-то другими письменами и народами, и только открытие Н.Ядринцевым в 1889 году орхонских памятников, дешифровка В.Томсена и исследования В.В.Радлова – доказали, что памятники оказались достоянием тюркских народов, а язык памятников является древнетюркским.

Я не буду говорить об экспедициях А.Гейкеля (1890), В.В.Радлова (1891), дальнейших открытиях и исследованиях рунических памятников, а остановлюсь на дешифровке В.Томсена, в честь которого проводится эта конференция.

Почему именно В.Томсену, сыну почтмейстера, профессору Копенгагенского университета, удалось сделать дешифровку тюркских рун? Прежде всего следует отметить уникальные языковые способности ученого-полиглота, знание им древних (древнегреческого, латынь, древнеславянского), владение им славянскими (чешский, сербский, польский), финским и венгерским, изучение восточных языков (арабского, персидского, китайского, тамильского), германских, балтийских и цыганского языка. Всё то, что помогло дешифровать ему знаки рунической письменности.

До Вильгельма Томсена исследователи больше внимания обращали на внешний облик тюркских рун, внешнее сходство с похожими азиатскими знаками, что неминуемо обрекало на неудачу.

Напротив, В.Томсен для дешифровки тюркских рунических знаков исследовал как внеязыковые, так и языковые факторы. К экстралингвистическим следует отнести открытие именно больших орхонских текстов, где «была возможность многократного сравнения различных комбинаций букв и вероятные шансы точного установления самого их числа» [2: 31] (следовательно, на коротких енисейских или таласских текстах, этого было бы невозможно выявить). Другим важным фактором оказалось наличие в стелах текста на китайском языке, что позволило извлечь важную историческую информацию о времени, генезисе, этносе, языке памятников (не следует забывать, что В.Томсен изучал китайский язык). В данном контексте И.Л.Кызласов пишет, что китайские надписи не совпадали с руническими ни по объему, ни, как выяснилось, по точному смыслу. Зато они ясно указали на происхождение и исторические условия, в которых были созданы эти памятники. Стелы оказались воздвигнутыми в 732 и 735 годах в память тюркского полководца и его брата – кагана [2: 31].

Алгоритм дешифровки В.Томсена раскрывается и в ее лингвистических факторах, к числу которых следует отнести определение В. Томсеном правостороннего направления письма, размещенного по вертикали, составление специальной таблицы с количественными показателями знаков, установление количества 38 букв и определение типа письма, возможно, как слогового. Последнее, безусловно, наталкивало на необходимость определения значений и способов выражения гласных и согласных звуков. Поскольку В.Томсен, знал графику древних языков, он, понимал, что гласные знаки в отличие от консонантов в древних языках либо представляются особыми «метками» как в семитских языках, либо не прописываются вовсе, как в древней финикийской графике. Исследуя большие орхонские тексты, В.Томсен установил абстрактную схему расположения звуков ХУХ, где «игрек передает гласный звук, тогда как икс – согласный, или наоборот» [2: 32] и определил три рунических знака, которые выражали парные твердые губные гласные о, и > и мягкие губные - ö, ü N, а также парные узкие i, i Γ. И только после них были определены парные по твердости и мягкости широкие а, ä √ («потому что она по руническим правилам только в конце и пропускались в их начале и середине»).

Консонанты и их употребление в руническом языке В. Томсен раскрывает по созданной своей схеме, «зная уже, что гласные звуки не всегда обозначались на письме, В.Томсен решил, что перед ним слово Т-Ң-Р-І» [2: 32] T Ң P I, в котором носовой сонант [ң] в русской версии звучит как [нг] Тенгри, верховное божество древних

тюрков. Далее, были дешифрованы часто повторяющиеся имена собственные Кюльтегин (название самого памятника), Бильге-каган и слово *тюрк* - имя древнего народа, что дало возможность определить, что памятники являются достоянием тюркских народов, а их язык – древнетюркский.

В дешифровке, толковании и переводе рунической письменности очень важно отметить тандем В.Томсена и В. Радлова (об этом сотрудничестве нужно писать отдельно). После своего открытия Томсен сразу же пишет письмо Радлову, который к этому времени «сумел самостоятельно определить значение 11 из 38 знаков. Все время оба исследователя делились друг с другом своими находками. Так, В.В. Радлов письмом сообщил В.Томсену, что отыскал среди знаков гласные, и указал их конкретные значения, о чем датский ученый сообщил в своем первом же выступлении: выводы обоих ученых совпадали. Совпадали и независимо полученные прочтения отдельных важных для дешифровки мест памятников, причем разработки Радлова иногда давали Томсену «возможность заполнить пробел «в понимании каких-то знаков» [2: 32].

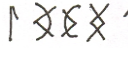

Известно, что изучение рунических памятников связано с именами таких выдающихся учёных, как В. Томсен, В. Радлов, А. Гейкель, П. Мелиоранский, В. Бартольдт, В. Банг, А. Лекок, В. Котвич, Ю. Немет Ф. Хирт, Г. Рамстедт, Дж. Клосон, Х. Оркун, С. Малов, Л. Гумилёв, Л. Кызласов, С. Кляшторный, И. Кызласов, Т. Текин, Г. Айдаров, А.М. Щербак, А. Аманжолов, М.Жолдасбеков, К. Сарткожаулы и других. Тем не менее, до настоящего времени существует целый ряд спорных вопросов, есть «белые пятна» и лакуны в их исследовании.

Какие же основные проблемы или вопросы в исследовании рунических памятников есть сейчас? Они, разумеется, не новые и на слуху у всех, я попытаюсь сделать некоторое обобщение и увязать эти вопросы с направлениями современных тюркологических исследований.

Одним из важных вопросов рунической письменности является формирование, развитие самой рунической графики, их типы направления и функционирование в эпоху раннего средневековья. Есть гипотеза, что руническая письменность имела этапы своего становления и развития, об этом писал А.Рона-Таш: первый этап – система и твердых согласных, 2-й этап – система мягких согласных, 3-этап введение четырех лигатурных знаков и трех знаков для сочетаний *g* и *k* с гласными *o*, *ö*, *u*, *ü*, *i* [5: 9]. К.Сарткожаулы считает, что руническая письменность в эпоху второго тюркского каганата пережила свою реформу. Всё это требует дальнейших исследований.

В настоящее время существует три типа рунического письма: таласский (семиреченский), орхонский, енисейский. В последние годы ученые от енисейских «отпочковывают» алтайские (Д.Васильев, Л. Тыбыкова, И.Невская, М.Ердал и др.). Могут ли все эти графики представлять одну единую руническую систему? Как отмечают ученые, это разные направления, похожие, но отличающиеся графики, как современные тюркские языки, относящиеся к различным языковым группам. Различие состоит в их внешнем виде, содержании, в некоторых знаках. И.Л.Кызласов отмечает, что в орхонских памятниках тамги находятся перед началом текста, в енисейских внизу после текстов; орхонские тексты – большие, основное их содержание - описание походов и сражений, правления каганов, подвигов тегинов, в них запечатлены факты истории древних тюрков (Кюльтегин, Бильге-каган, Тоньюкук, Селенгинский камень), история древнетюркских этносов, государств. Енисейские тексты чаще всего

личностные, где повествуется история одного человека-воина, его семьи, детей, жен, наложниц; либо личностные, интимные, обращенные непосредственно к Всевышнему (манихейство), Тенгри. Если орхонские надписи прописаны в поминальных комплексах, как эпитафии, то енисейские обращены к верховному божеству и выбиты на вершинах скал или в укромных от человеческого глаза местах. В таласских памятниках, небольших по объему, запечатлены фрагменты различных сцен из жизни тюрков: «фразы типа *söziim* («мое слово») на печати правителя, *albaw* («развлечение, охота на диких зверей»), *asiryga* («корми»), сцены из охоты» [4: 94-95].

Существует графическое различие в знаках в трех типах рунического письма, несмотря на то, что основной корпус рун их звуко-буквенное обозначение имеет сходство. Так, гласная *a*, *ä*, *e* в орхонской и таласской графиках представлены руной , тогда как *e* енисейском и ее варианте алтайском графике имеют другие обозначения . Твердая, глухая *q* в орхонской и енисейской графике обозначается как идеограмма «трон» , в таласской совершенно другое – архетип «лестницы», этот же архетип присущ и для *t'* и *и* (считается, что сказалось влияние согдийского письма). Непарный сонорный *m* в орхонской графике обозначается как идеограмма «рыбка» , тогда как в таласском доминируют формы круга , а в енисейском имеются и иные обозначения . Шумный *š* в таласской графике имеет идеограмму «флажка» , то чего нет в орхонской   , в енисейской – руны в целом другие . Более того, в таласском и енисейском графиках этот консонант имеет аллофоны, которых нет в орхонской. Подобные различия в трех типах письма встречаются и в других звуко-буквенных обозначениях системы древнетюркского языка.

Один и тот же звук в разных типах рунических график может обозначаться несколькими рунами (особенно это часто встречается) в енисейской графике, возможно последняя более древняя? Вопрос спорный, до сих пор нет однозначного ответа, как и нет единого мнения по поводу архетипов рунических знаков, например, для обозначения *t* и других знаков. Графики также различаются по количеству знаков: в орхонском – 38 рун, в енисейском использовалось не менее 40 рун, в целом в рунических алфавитах насчитывают 48 знаков, многие из которых мало использовались или вовсе не использовались [2: 59]. К слову в руническом енисейском алфавите И.Кормушина – 52 знака.

Отсюда, возникает вопрос, какая из отмеченных график является более древней? Как связаны рунические знаки с древними архетипами? Этот вопрос до сих пор остается дискуссионным и требует дальнейшего исследования.

Руническая письменность как один из символов древнетюркской государственности использовалась для внешних отношений с Китайской империей, Согдианой, Арабским халифатом, Византией (Л.Гумилев) и внутреннего пользования: бытовые коммуникации, буйрики и различные распоряжения каганов, религиозные тексты. Для широкого распространения манихейства и буддизма тюркские миссионеры оставляли многочисленные письменные отметки о молениях, свершенных у скал;

призывы духовных проповедников, покаяния верующих и другие религиозные надписи, которые встречаются на камнях и урочищах Южной Сибири, Саяно-Алтая, Северо-западной и Центральной Монголии, Прииртышья. Как отмечал, Д.Д.Васильев во время чтений лекции на кафедре тюркологии ЕНУ им. Л.Гумилева, существовали даже школы, где обучали рунической грамотности.

Изучение самой формирования и природы руники, ее распространение и использование остается важным направлением исследования рунической письменности.

Другой фактор – это временные параметры, установление так называемых «верхних» (истоков) и «нижних» границ (конец функционирования рунической письменности) или ответ на вопрос неискушенного читателя: Куда исчезла руника? Возможно ли ее возрождение? В тюркологической науке до сих идут дискуссии, если некоторые исследователи протоистоки рунической письменности возводят к знакам и символам саков и скифов, но есть и противники этой теории. К.Акишев утверждает, что у саков и усуней Семиречья в течение весьма продолжительного отрезка времени была письменность, что подтверждают захоронения знати (Иссык) и простолюдинов (Актас и Каратома) [3:210]. Речь идет об известной надписи на серебряной чаше в Иссыкских раскопках Золотого воина, а также эпиграфической надписи на дне каменного сосуда могильника Каратома, раскопанного в 1968 г., эпитафии на необработанном камне могильника Актас в насыпи кургана, датируемого IV-VI вв.н.э. Знаки и надписи на так называемых оленных камнях таштыкской и тагарской культур говорят о существовании алфавитной письменности и у ранних кочевых тюркских племен Южной Сибири. О наличие протоистоков тюркской письменности отмечал и А.С.Аманжолов: «Загадочный руноподобный текст, написанный тушью на тонкой коже, обнаружен среди согдийских документов на горе Муг в верховьях Зеравшана. Краткие рунические надписи на глиняных сосудах-хумах встретились в Фергане, а также на хуме из городища Кой-Крылган (IV-III вв. до н.э.) на Амударье» [4: 8].

Нет единой точки зрения по поводу нижней хронологии рунических памятников. Если функционирование орхонских памятников связывают с эпохой и падением древнетюркских каганатов (VI в. - первая VIII века) а затем сменившем его Уйгурским каганатом (745- 840 гг.), то границами енисейских памятников определяются VII – XI века, а И.Л. Кызласов в своих последних работах утверждает, что енисейская письменность использовалась вплоть до нашествия Чингизхана. Достаточно неопределенные объяснения по поводу исчезновения рунического письма, хотя, казалось бы, это можно увязать расцветом и падением древних тюркских государственных объединений древнетюркской, уйгурской, древнекыргызской, кимако-кыпчакской конфедерации, где использовались другие графики уйгурская, манихейская, арабская. Одним из гипотез исчезновения руники считается смена религиозных верований, когда на смену шаманизма, тенгрианства, манихейства в Степной Евразии распространился ислам. Все это требует дальнейших совместных усилий историков, культурологов, тюркологов.

В тюркологической науке до сих пор имеются разногласия по поводу происхождения рунической письменности, которые во основном сводятся к известным всем арамейской, согдийской и собственно тамговой теории. По мнению Джерарда Клосона, руническое письмо было специально изобретено в конце VI в. по приказу

тюрского кагана Истеми. В последнее время появляются и другие версии. Так, И.Л.Кызласов считает, что базой для рунической письменности стал некий древний язык, реликты которого сохранились в рунической графике. Аргументы ученого заслуживают внимания, поскольку они основаны на анализе график [2: 48-67].

Несмотря на имеющую закономерность в употреблении рунических знаков, связанных с гармонией гласных и согласных звуков, зависимости структуры рунического слова от характера гласного в первом слого, имеются определённые противоречия, ассистемность в руническом алфавите. Сюда можно отнести использование специальных рун для лигатурных знаков, состоящих из двух согласных ld/lt, nd/nt, nč, rt, ič/ič. Почему лигатуры обозначаются специальными рунами, когда для обозначения согласных в них есть уже знаки-руны l ↓, d ≫, n) , t ⚡, r Ч, č ʌ - зачем необходимо было дублировать?

Зачем для обозначения звука q /k потребовалось 5 разных рун? Если обозначение парных твердого q ʌ и мягкого k ʁ укладывается в общую фонетическую закономерность рунического алфавита, то различные варианты [к] ↓ ok,ko/uk,ku, В Н К К ök/kö/ük/kü; ◁ iq, qī, q, вызывают вопросы, поскольку мягкий согласный [к] в лигатурах обозначается тремя разными рунами. Подобная ситуация наблюдается с разными вариантами обозначения č/ʌ ič/ič ʎ и других звуков. Все эти двойные обозначения, дублирования представляются остатками, реликтами некоего древнего языка. И.Л.Кызласов считает, что существовал некий древний проторунический слоговой язык, который древние тюрки адаптировали для себя. Отмечая, что руническое письмо является вершиной исторического айсберга, не только подошва, но и основной массив которого скрыты в океане времен, ученый конструирует знаки этого языка и показывает «стадии плавного видоизменения» праязыка в рунический [2: 57].

Вызывает также неоднозначное суждение: рунический протоязык был идеографическим или слоговым, поскольку во всех типах рунических график очень много идеографических знаков (b/b', d/d', j, r' n, m, t/t'). Вопросы происхождения рунического алфавита до сих остаются открытыми.

Открытия и исследования рунических памятников продолжаются. В новых рунических памятниках все сложнее делать транслитерацию и транскрипцию текстов, поскольку найденные надписи все больше разрушаются вследствие естественных природных явлений (дождя, снега, непогоды) и человеческого фактора. Кроме того, самым жестким, неумолимым, естественным фактором является время: чем дальше, тем сложнее поиски, тем больше разрушений текстов. Хотя насколько мы знаем, современные исследователи для поисков надписей используют современные технологии – дроны, снимки из космоса, новые цифровые технологии.

Следует отметить, что исследования рунической письменности продолжаются в культурологическом, историческом, этнографическом, мировоззренческом, литературоведческом и лингвистическом аспектах, о чем свидетельствуют доклады нашей конференции, многочисленные публикации в Казахстане, в ближнем и дальнем зарубежье. Одним из новых аспектов лингвистического исследования является – изучение всех подсистем древнетюркского языка, в т.ч. лексической подсистемы, морфемики и деривации, последние до настоящего времени малоисследованы. Кроме

того, большое внимание уделяется семантическому анализу рунических текстов, выявлению картины мира древних тюрков на базе внеязыковых и языковых данных.

Литература

1. Кызласов И.Л. Современные основы тюркской рунологии //Turkic Studies Journal, 2020 - № 2. – С. 6 – 16.
2. Кызласов И.Л. Рунические письма Сибири. – Москва-Абакан: Хакасское книжное издательство, 2021. – 160 с.
3. Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана //Евразийский народ САКИ. - Алматы.: Негосударственное учреждение «Болошақ балапандары», 2006. – С.179-226.
4. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: «Издательство Мектеп», 2003. – 368 с.
5. Róna-Tas A. On the development and origin of the east Turkic “Runic” script // Acta Orientalia. Akademia KIADO. – Budapest, 1987. – Т. XLI. – P. 7-14.
6. Radlov W. Die Alturkischen Inschriften der Mongolei. – St.Petersburg, 1894. – 296 p.
7. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древнетюркские памятники Кошо-Цайдам//Сборник Трудов Орхонской экспедиции. Т.IV. – СПб., 1897.
8. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина. – СПб, ЗВОРАО, 1899. –150 с.
9. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 451с.
- 10.Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 111с.
- 11.Жолдасбеков М. Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников (пер.М.Жолдасбеков, Н.Г.Шаймердинова). – Астана: Кюль-тегин, 2006. – 360 с.
- 12.Кормушин И.В. Тюркские Енисейские эпитафии. Тексты и исследования. – М.: Наука, 1997. – 303 с.
- 13.Тыбыкова Л.Н., Невская И.А., Эрдал М. Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. - Горно-Алтайск, 2012. - 152 с.
- 14.Шаймердинова Н.Г.Когнитивная семантика древнетюркских текстов. – Астана, ЕНУ, 2007. – 238 с.

КӨНЕ ТҮРІК ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ӘДЕБИ ДӘСТҮР

Ибраев Ш.

Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

Түркістан, Қазақстан

sh.ibraev1950@mail.ru

Аннотация. Аталған мақалада әлемдік өркениетте маңызды орын алатын көне түрік жазба ескерткіштері, әдеби дәстүр және ондағы тарихи оқиғалардың бейнелену ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: жазба ескерткіштер, әдеби дәстүр, уақыт, кеңістік.

Annotation. This article examines the ancient Turkish written monuments, which have an important place in world civilization, literary tradition and the peculiar features in the depiction of historical events in these monuments.

Keywords: the written monuments, literary tradition, time, space.

Орхон-Енисей ескерткіштерін көне түрік әдебиетінің үлгісі ретінде зерттеудің тәжірибесі біраз жылдардан бері жинақталу үстінде. Олардың жанрлық құрамы, поэтикасы, өлең жүйесі, тақырыптық аясы, фольклормен арақатысы, типологиялық ерекшеліктері арнайы қарастырылды.

Бұл бағыттағы зерттеулер ары қарай жалғаса беретіні анық. Әдебиеттану ғылымының даму деңгейіне қарай бұл мәселенің түрлі аспектілері жаңа қырынан зерттелетіні, жанр теориясы мен поэтикасының игерілуіне сәйкес күн тәртібіне қойылатыны дау тудырмайды.

Осы ретте шешімін табуы тиіс мәселенің бірі – тарихи оқиғалардың көркем әдебиетте бейнелену өзгешелігіне қатысты туындайды. Тарихи құжаттылық және оны белгілі бір мақсатпен жазба үлгіге түсіру үдерісі – баяндаудың тәсіліне, формасына қатысты ұғымдармен байланысты. Жазудың мәні мен мақсаты өткен тарихи оқиғаларды кейінге өсиет етуді, әсерлі, ұғынықты жеткізуді көздейді. Демек, ақпаратты беруді ғана емес, үлгілі сөз болып қалғандықты қалайды. Үдеріс – әдеби үлгіге қарай ойысады. Баяндаудың формасы іріктеледі және бас-аяғы жинақталады. Бұлар жанрдың туу үдерісімен байланысты ұғымдар.

Осы орайда көне жазба ескерткіштерді әдеби шығарма ретінде қарастырғанымызбен олардағы тарихи деректілікті, жазудағы мақсаттың тарихи санамен байланыстылығы басым мағынада екендігін жоққа шығаруға болмайды. Ескерткіштің «мәңгі тас» (benkü taş), «бітік тас» (bitig taş) аталуының астарында тұрған ұғым тарихи санамен байланысты. Осыған сәйкес ескерткіштерді тарихи құжат ретінде қарастырған көзқарас та орын алғаны белгілі. Оларда тарихи компонент алдыңғы орынға қойылады. А.М. Щербак, Л.Н. Гумилев [1]; [2].

Тарих пен әдеби дәстүрдің қосарластығы олардың жанрлық анықтамаларынан байқалады. Осының айқын көрінісін көне түрік жазба ескерткіштерін қалай атаудан және қандай аспектіде зерттеуден көруге болады.

С. Маловтың «құлпы тас поэзиясы» (кладбищенская поэзия), М. Богдановтың «жоқтау өлеңдері» (поминальные песни), И. Стеблеваның «тарихи қаһармандық поэма» (историко-героические поэмы) дейтін жанрлық анықтамалары тарихилық пен поэтикалық ұғымдарды қатар өргендікті аңғартады. Жоқтау да, құлпытасқа жазу да, қаһармандық тарихты жырға қосу да тарихи тұлғаларды есте қалдыру әрекетімен байланысты [4]; [5]; [6].

Зерттеуге объект ретінде алынған нысанның синкретті сипаты көз алдымызда. Тарих және оны әдемі баяндау мақсаты бір араға келген.

Баяндау – жәй ғана ақпаратты жеткізу емес, мазмұндан да шығу емес. Ол

ерекше статусқа көтерілген, үлгі болатын, өсиет болатын, кейінгі ұрпаққа мұра болып қалатын жазу үлгісіне түсірілген. Мәңгі тастың немесе бітік тастың мәнамағынасы осындай тарихи санамен байланысты қашалғаны дау тудырмаса керек.

Ал енді ондағы сөз қалай болуы керек? Міне, көркемдік шарттар мен критерийлердің жүзеге асатын, практикалық мақсатқа қызмет ететін тұсы осы үдерісте айшықталып шыққан деуге болады.

Иә, ауызша фольклорлық дәстүр бұл үдеріске айрықша ықпал еткені мәтіннің мазмұнынан, көтеріңкі стильден, ерлік оқиғаларды баяндаудан, өкінішпен жоқтаған өткен өмірдің тарихи мәнінен байқалып тұрады.

Бірақ бұл фольклордың өзі емес. Бұл жазба әдебиеттің жаңаша қалыптасып келе жатқан дәстүрі. Жанрлық формасында шекаралық сипат бар: фольклор мен әдебиеттің, эпикалық пен лирикалықтың, тарихилық пен көркемдіктің, жанр мен жанрлық түрлердің талаптары мен талғамдары аралас келеді. Жанрдың шекаралық өтпелі сипаты әдебиеттің жаңа формасының қалыптасу үдерісімен байланысты.

Жанрдың шекаралық аралас мінездемесі оның ізденіс үстіндегі өзгерісін, даму жолын белгілейді. Бұл үдеріс жазба әдебиетке тән құбылыс [3: 84].

Мәселенің синкретті сипаты көз алдымызда. Синкретизм ең алдымен көне түркі жазба ескерткіштерінің құрамында жоқтаудың, мақал-мәтелдердің, автобиографиялық баяндаудың, лириканың, эпостың, публицистиканың т.б. үлгілерінің бірлікте орын алғандығынан туындап отырған ұғым. Мәтіннің көпқырлы және көпмағыналы сипаты осыған жол береді.

Түптеп келгенде тарихтың және жазба әдебиеттің түйіскен жеріндегі үдерістердің түзілісі және заттанған көрінісі алдымыздан шығады. Үдеріс – тарихи шындықты тарихи санаға және дәстүрге сай жинақтап, бас-аяғын бүтіндеп көркем баяндап шығуды мақсат еткен.

Бұл тарихи құжаттылықтан, жылынамадан, шежіреден, діни уағыздан, фольклорлық дәстүрден бөлініп шығу үдерісіндегі жазба әдебиеттің қалыптасу тарихында басымдылыққа ие болған құбылыс. Көне түрік жазба ескерткіштерінің осындай шекаралық жанрлық (пограничные жанры) сипатының классификациялауға мойынсұнбайтыны сондықтан.

Орхон ескерткіштерін тасқа қашаған бәдізшінің алдында жинақтап айтқанда мындай мақсат тұрғанын пайымдауға болады:

1. Тарихи деректерді шындыққа сай баяндау.
2. Ықшамдылық, аз сөзге көп мағына сыйғызу. Тасқа қашау – ең керектіні іріктейді.
3. Әсерлі, көркем, дидактикалық үлгіде, көтеріңкі стильмен баяндау.

Байқайсыз ба, осы мақсаттың жүзеге асу тетіктері әдеби үдеріспен байланысты. Тарихтан алған оқиғаны М.М. Бахтиннің сөзімен айтқанда автор «оқшаулайды және өз алдына жинақтайды». Мәңгі тас – рухани дүниенің объектісіне айналады. Объект қиялдан туған әдебиетті емес, документалды

әдебиетті (И.Н. Сухих термині) куәландырады және бұл әдебиет тарихының маңызды кезеңі болып табылады [2: 86].

Бұл әдебиеттің өз заңдылығымен дамыған жолын көрсетеді. Күлтегін, Тоныкөк және Білге қаған жазуларында автор және кейіпкер немесе қаһарман арасы анық жіктелген. Л.Н. Гумилев бәдізші Йоллығтегін және Тоныкөк сөздерінің арасында кейде қарама-қарсы позицияның орын алғанын атап көрсеткен [1: 322].

Оқиғаларды тасқа қашап отырған Йоллығтегін өз атынан емес, кейіпкердің өз сөзі ретінде баяндайды. «Меннің» атынан баяндалатын: «сөзімді түгел естіндер, бүкіл жеткіншегім, ұланым, біріккен әулетім, халқым» сияқты тікелей қайрылу бұрынғы үшінші жақтан баяндалатын эпикалық тәсілге сәйкес емес. Стиль адресат пен адресаттың анықтап бөледі. Өйткені тастағы сөздің мазмұнында нақтылы мақсат тұр. Ол – қателікке жол бермеу, күшті, мығым ел болуды аңсау. Стильдік тәсіл ортаға ешкімді салмайды.

Тікелей қайрылу – мәңгі тастың мазмұнын, жазылу мақсатын анық белгілейді. Тарихи сана және әдебиеттің эстетикалық қызметі бірге құндақтаулы. Бір мақсатқа біріктірілген.

Осы ретте уақыт пен кеңістіктің өрнектелуі де бұрын болмаған мәтіндік құрылымның үлгісін ұсынды. Жазба ескерткіштердегі оқиғалардың және динамикалық әрекеттердің сығымдалуы, жылдамдауы, баяу өтуі, созылуы сияқты баяндау тәсіліне тиесілі ұғымдар көркемдік амалдардың түрленгенін көрсетеді. Демек, жазба әдебиетке тән хронотоп және хроноакт жүйесінің де жаңарғанын байқаймыз.

Күлтегін жазуына да уақыт пен кеңістіктің мифологиялық үлгісі де (Биікте көк тәңірі, Төменде қара жер жаралғанда, Екеуінің арасында адам баласы жаралған), реалды өлшемдері де қатар өріледі. Бұл бұрынғы мен қазіргіні реалды уақытпен және реалды кеңістікпен беттестіру екені анық.

Әдеби дәстүр уақыт пен кеңістік ұғымдарының түрлі аспектілерін игере бастағандығын, баяндаудың түрлі тәсіліне жүгіну барысын айшықтап тұр. Бейнелеудің жолдары жазу психологиясымен, тасқа қашауды үнемдеу мақсатымен байланысты.

Жазба әдебиет дәстүрі жазудың, оның үстіне тасқа жазудың мәніне мақсатына жіне әбден елеп-екшеп барып қашап отырып жазуға байланысты үдерістерден өткен. Бұл еркін төге жөнелетін ауызша дәстүрдің өлшеміне, ауқымына сыймайтын әрекеттің нәтижесі. Жазудың мағынасы мұны бәдізшінің алдына көлденең тартады. Шығармашылық акт жазудың мақсатымен және жүзеге асу үдерісімен бірге әдіптеледі.

Көне және ортағасырлық әдеби дәстүрдің даму жолдары осындай мақсатпен және жазудың мазмұнымен байланысты екені анық. Әдебиеттің көркемдік эстетикалық қызметінен бұрын нені, не үшін баяндауды, кімге арнап жазуды, үлгі ретінде ұсынылған нысанды ойластырғанда барып, енді оның

көркем баяндалуын, әсерлі болуын қадағалайды. Бұл жерде тарихи сана алда, ал оның эстетикалық тұрғыдан жүзеге асуы содан кейін тұрған үдеріс. Көне және ортағасырлық әдебиеттің даму жолдары осыны көрсетеді. Әдебиеттің типологиялық ерекшеліктерінен, жанр аралық сипаттамасынан, жанрлық түрлердің тоғысу жолдарынан осыны байқаймыз.

Әдебиет

1. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 504 с.
2. Щербак А.М. Тюркская руника: происхождение древнейшей письменности тюрков, границы ее распространения и особенности использования. – СПб.: Наука, 2001. – 152 с.
3. Сухих И. Структура и смысл: Теория литературы для всех. – СПб.: Азбука, Азбука – Аттикус, 2016. – 544 с.
4. Суразаков С.С. Алтайский героический эпос. – М.: Наука, 1985. – 256 с.
5. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Зерттеулер, мақалалар. Алматы: «Жазушы», 1986. – 328 б.

ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКСКИХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ МОНГОЛИИ И АЛТАЯ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ В.М. НАДЕЛЯЕВА

*Селютина И.Я.
Институт филологии Сибирского отделения РАН,
Новосибирск, Россия
siya_irina@mail.ru*

Аннотация. В статье освещается эпиграфическое наследие В.М. Наделяева – известного тюрколога и монголиста, основателя Сибирской фонологической школы. Ряд его работ посвящен дешифровке древних письменных памятников – киданьских и тюркских рунических, обнаруженных в Монголии и на Алтае. В статье «Чтение орхоно-енисейского знака з и этимология имени Тоньукука» установлено, что графеме з соответствует назализованный согласный \tilde{z} ; предлагается этимология имени Тоньукука – политического и военного деятеля Второго тюркского каганата. В цикле работ анализируется руника Горного Алтая: приводится транскрипция текста, лексико-грамматический и этимологический комментарий, параллели из других тюркских языков.

Ключевые слова: эпиграфика; памятники письменности; древнетюркская руника; орхоно-енисейские надписи; письмо киданей; фонетическая реконструкция; этимология.

Abstract. The article highlights the epigraphic heritage of V.M. Nadelyaev,

a well-known Turkologist and Mongolist, the founder of the Siberian Phonological School. A number of his works are devoted to the decryption of ancient written monuments – Khitan and Turkic runic, discovered in Mongolia and Altai. In the article «Reading the Orkhon-Yenisei sign 3 and the etymology of the name of Tonukuk», it is established that the nasalized consonant corresponds to the grapheme 3; the etymology of the name of Tonukuk, a political and military figure of the Second Turkic Khaganate, is proposed. In the cycle of works, the runic of the Altai Mountains is analyzed: the transcription of the text, lexico-grammatical and etymological commentary, parallels from other Turkic languages are given.

Keywords: epigraphy; monuments of writing; Ancient Turkic runic; Orkhon-Yenisei inscriptions; Khitan writing; phonetic reconstruction; etymology.

Владимир Михайлович Надеяев (14.08.1912, Хабаровск – 19.08.1985, Новосибирск), 100-летие со дня рождения которого научная общественность отмечала в 2022 г., – крупный отечественный тюрколог и монголист, теоретик общего языкознания, эпиграфист, основатель Сибирской фонологической школы, выдающийся педагог, воспитавший более 150 лингвистов-сибиреведов, Заслуженный деятель науки Тувинской АССР (1973). Его имя вошло в энциклопедию ведущих языковедов мира [16: 427].

Исследования В.М. Надеяева в области эпиграфики, дешифровки древних рукописей, находятся несколько на периферии сферы его научной деятельности, но, тем не менее, их результаты актуальны как для специалистов в области руники, так и для сибиреведов, тюркологов и монголистов.

Интерес В.М. Надеяева к истории формирования древних письменностей зародился ещё в годы студенчества и аспирантуры в ЛГУ (1939–1947) при проведении научных изысканий под руководством выдающегося тюрколога-древника С.Е. Малова, сумевшего «посеять семена возвышенного интереса к рунике» у своих учеников [15: 6]. Тяга к разгадке тайн происхождения языков укрепилась во время работы по составлению Древнетюркского словаря [2], одним из идеологов, авторов и редакторов которого был В.М. Надеяев.

Работе по изучению тюркских рунических надписей предшествовало исследование в 1960-е гг. совместно с В.С. Стариковым киданьской письменности [14]. Киданьское письмо обслуживало язык киданей – племен монгольской группы, «известных в истории как ядро племенного союза», обитавшего в IV–XII вв. на территории Северо-Восточного Китая и Монголии [4].

В.С. Стариков и В.М. Надеяев привлекли для работы по дешифровке малого киданьского письма все известные к 1960-м годам и опубликованные эпиграфические памятники. В результате сложной палеографической работы был составлен полный каталог киданьских графем и их многочисленных аллографов, разобраны полустертые строки, тексты записаны цифрами для ввода в машину. Только после этого исследователи приступили к систематическому изучению киданьских текстов с применением методов позиционной статистики

по варианту, предложенному Ю.В. Кнорозовым и впервые примененному им при дешифровке письменности майя [3], с использованием вычислительной техники.

Анализ материала констатировал агглютинативность строя киданьского языка с постпозитивным характером агглютинации, что подтверждало гипотезу авторов о принадлежности киданьского языка к монгольской группе. Следует отметить, что во всех современных исследованиях языка киданей принимаются во внимание результаты, полученные В.С. Стариковым и В.М. Надеяевым.

Кидани, интерес к языку и культуре которых сопровождал В.М. Надеяева на протяжении всей его научной деятельности, оставили глубокий след и в истории формирования этнолингвистического ландшафта Сибири. В.М. Надеяев выдвинул гипотезу о киданьской монголизации якутского языка: по его мнению, якутская народность складывалась в циркумбайкальском регионе на Средней Лене на базе этнического слияния древних тюрков (курукан) с монголами (киданиями) в XI–XII вв. [11: 15].

Параллельно с дешифровкой киданьского письма в 1960-е гг. В.М. Надеяев делает первые опыты в исследовании тюркских рунических памятников.

Древнетюркское письмо использовалось в Центральной и Средней Азии и в Сибири для записей на тюркских языках в VIII–X вв. н. э. Поскольку знаки по форме напоминали германские руны, первооткрыватели, нашедшие памятники в Сибири, называли их «руническими». Русское название «орхон-енисейское письмо» дано по первым местам находок письменных памятников в долине реки Орхон в Монголии и верховьях реки Енисей на территории Тувы и Хакасии.

Первый памятник древней тюркской письменности был обнаружен в 1723 г. Д.Г. Мессершмидтом, немецким исследователем, призванным на русскую службу Петром I. Надписи накапливались, но никто не мог их читать, никто не знал народа, создавшего памятники.

И лишь через полтора века, в 1889 г., Н.М. Ядринцев обнаружил в ходе экспедиций в верховья Енисея параллельные тексты, написанные данным письмом и китайскими иероглифами. Эти тексты и послужили для исследователей отправной точкой. В.В. Радлов выявил на Орхоне в 1891 г. значительное количество рунических надписей и сумел прочесть более десяти знаков.

Однако заслуга полной дешифровки сибирско-монгольских письменных памятников принадлежит датскому лингвисту В. Томсену, сумевшему в 1893 г. – 130 лет тому назад – декодировать все символы надписей с берегов Енисея и Орхона. Больше не оставалось сомнения в том, что надписи содержали тюркский текст, а письмо – древнетюркское.

А.М. Щербак выделяет 9 групп рунических надписей тюрков, объединяя их в основном по территориальному признаку. В I группу входят надписи Монголии, занимающие центральное место в реестре и представляющие графически упорядоченные, цельные по содержанию и принципиально значимые тексты; II группа – руника бассейна Енисея и Хакасии. На периферии

находятся надписи Алтая (группа V), которые нельзя отнести к собственно памятникам письменности. Все остальные группы надписей: Восточного Туркестана (III), Таласские (IV), из европейской части России (VI), Венгрии (VII), Румынии и Болгарии (VIII) и пр. (IX) составляют ещё более отдаленную периферию [15: 11–12].

Надпись, посвященная Тоньюкуку – политическому и военному деятелю средневекового древнетюркского государства Второго тюркского (682–744) каганата на территории Монголии на берегу реки Орхон, относится к числу наиболее известных рунических памятников [6: 56–73].

В 1963 г. вышла статья В.М. Наделяева «Чтение орхоно-енисейского знака з и этимология имени Тоньюкука» [7]. Знак з, толкованию которого посвящена статья, очень малоупотребителен, он обнаружен всего в десятке слов, в том числе и в имени Тоньюкука.

По результатам изучения тюркологической литературы В.М. Наделяев выделил восемь вариантов чтения орхоно-енисейской литеры з. Первые два варианта – бисонантные сочетания: 1) переднеязычный смычный носовой п и среднеязычный щелевой ртовый j, то есть, pj; 2) среднеязычный смычный носовой р и среднеязычный щелевой ртовый j, то есть, рj. Два единичных назальных смычных сонанта: 3) среднеязычный р; 4) переднеязычный сильнопалатализованный п'. Два гуттуральных носовых смычных сонанта: 5) заднеязычный η и 6) язычковый η. Два последних варианта представлены гласным i и щелевым j: 7) неслоговой i, чередующийся со среднеязычным щелевым сонантом j; 8) назализованный среднеязычный сонант j̃. Проанализировав имеющиеся трактовки знака з, автор статьи исключил из списка гуттуральные литеры b и g как необоснованные; кроме того, от вариантов чтения j и j̃ отказался предлагавший их автор (В. Томсен). Таким образом, для дальнейшего обсуждения В.М. Наделяев оставил 5 вариантов графем, внося в них некоторые фонетические уточнения: pj, рj, р, п', j̃; последний вариант рассматривается автором как наиболее близкий к действительному звучанию знака з.

Построение таблиц-матриц по артикуляторным параметрам звучаний, дистрибутивный, функциональный и сравнительно-сопоставительный анализ соответствий знаку з в тюркских языках позволили констатировать, что все приведенные звуки являются последовательными этапами процесса преобразований исходного пратюркского звука ~r. Показаны четыре различных гипотетических направления развития звуковых соответствий в тюркских языках и частично в контактных нетюркских, например, для финальной позиции в слове:

1-е направление:

а) *j̃ → -j (деназализация j̃);

б) *-r → - → -j (спирантизация среднеязычного смычного носового O с последующей деназализацией j̃).

2-е направление:

а) *- → -ɲ → -п (щелинность сменяется смычностью, среднеязычность – переднеязычностью);

б) *- ɲ → -п (среднеязычность сменяется переднеязычностью).

3-е направление:

а) * ǰ /*.ɲ → *- ǰ ɲ → *-jɲ → -jɲ → -jVɲ (диссимилятивные процессы – деназализация ǰ, смена среднеязычности переднеязычностью; появление гармонирующего узкого гласного).

е направление: а) *-ǰ → -ǰ̄) *-ɲ → -(среднеязычный щелевой назализованный сохранился);(спирантизация среднеязычной смычки).

Анализ древнетюркской графической системы и специфики звуковых коррелятов литеры 3 в различных фонетических контекстах в современных тюркских языках послужил В.М. Наделяеву основанием для вывода о том, что наиболее вероятным звуком, обозначенным в орхоно-енисейской письменности буквой 3, является среднеязычный щелевой назализованный звук ǰ.

Итоги исследования обобщены в виде таблицы с указанием генетически обусловленных звуковых соответствий древнетюркскому знаку 3 по языкам (тувинский, якутский, долганский, тофаларский) и языковым группам (языки орхоно-енисейской письменности, северо-западные, юго-западные, аргу) и с учетом позиций в основе слова. Приведенные данные свидетельствуют о специфике реализации процесса трансформации звучания древнетюркской графемы 3, обусловленной историей формирования этнолингвистического ландшафта тюркских ареалов.

Опираясь на выявленные соответствия, В.М. Наделяев обратился к этимологии имени собственного древнего тюрка (конец VII – 1-я половина VIII в. н. э.), поставившего себе на склоне лет памятник с большой декларативной надписью на двух гранитных стелах.

В результате последовательности умозаключений автор статьи этимологизирует имя мудрого древнетюркского сановника как tu ǰ uqɪq ‘Копытце’ или tu ǰ uq-oq ‘Копыто(образная)-Стрела’. Аналогии столь странного именованного государственного деятеля из знатного тюркского рода приводятся из ряда тюркских и китайских языков (например, имя одного из сыновей якутского князя – Таас-Туйах ‘Каменное копыто’, северные динлины имели государство «лошадиных голеней», тофалары в фольклоре – ‘люди с лошадиными ногами’ [7: 213].

Работа с древними памятниками письменности была продолжена после переезда В.М. Наделяева в 1966 г. по приглашению ак. А.П. Окладников в новосибирский Академгородок. Оказавшись в Сибири, на территории которой в верховьях Енисея и в сопредельном регионе – в Монголии, в долине реки Орхон, было обнаружено огромное количество памятников тюркской рунической письменности, исследователь не мог оказаться в стороне от погружения

в разгадки тайн древних рунических рукописей.

Орхонским надписям с территории Монголии и Бурятии посвящены еще две небольшие статьи В.М. Надеяева [9; 10].

Ранее, в августе 1949 г. монгольской археологической экспедицией А.П. Окладникова был обнаружен в районе Ховд-Сомона надмогильный камень с однострочной древнетюркской надписью из 23-х орхоно-енисейских знаков и двумя рисунками – человеческой фигурки и знака тамги (родовой печати).

Позднее прорисовки и фотографии были переданы В.М. Надеяеву для дешифровки, в ходе которой он надпись прочитал, транскрибировал и дал лексико-грамматический и этимологический комментарий, опираясь на сравнительно-сопоставительные данные по другим тюркским, а также персидскому языкам.

Предложены два варианта перевода: 1. [Это] тамга знаменщика и трубача Ягыз-чура. 2. [Здесь] знаменщик-трубач Ягыз-чур. [А это] его тамга.

Видимо, подстрочный Н-образный знак является тамгой знаменщика-трубача, а надстрочная человеческая фигурка олицетворяет самого Ягыз-чура [9].

Летом 1973 г. археологической экспедицией ак. А.П. Окладникова в долине притока реки Селенги был обнаружен палеолитический нуклеус – осколок камня, использовавшийся для производства орудия. На камне была выбита короткая надпись, состоящая из трех древнетюркских рунических знаков – литер-силлабограмм. При дешифровке надпись была затранскрибирована В.М. Надеяевым как * *älčim* ‘мой посол’. Каменный документ представлял собой древнетюркскую верительную грамоту – тамгу. По-видимому, камень-надпись был отбракован резчиком из-за неправильного начертания 3-го знака [10].

Ряд статей В.М. Надеяева посвящен дешифровке рунических надписей Горного Алтая [8; 12]. А.М. Щербак отмечает, что Алтай – это крайняя северная граница распространения енисейской разновидности рунической письменности тюрков Южной Сибири на «затухающей» стадии существования [15: 21–22]. И.Л. Кызласов по результатам изучения камнеписных рунических надписей Горного Алтая впервые выделил алтайский орфографический тип енисейского письма, охарактеризованный им как «псевдорунический». Для него свойственно систематическое несоблюдение норм классической рунической орфографии, смещение знаков для мягкорядных и твердорядных согласных, нечеткость в разграничении графем, передающих гласные звуки [5: 126]. На наш взгляд, фиксируемые последовательные и регулярные нарушения правил правописания могут свидетельствовать о том, что генетически палатальный сингармонизм был свойственен языку писцов, он воспринимался ими как явление внешнее, привнесенное, не до конца освоенное носителями горноалтайского идиома.

По мнению Д.Д. Васильева, палеографические особенности многих надписей Алтая производят впечатление рунической архаики и соответствуют догосударственному, племенному уровню письма, возникшему в этом регионе, возможно, еще до образования каганатов, «здесь представлены образцы руноподобной письменной культуры, хронологически и лингвистически весьма различные» [1: 48].

Надпись на каменной стеле на могиле у реки Бар-Баргузы в Кош-Агачском районе Горно-Алтайской автономной области представляет собой древнетюркскую эпитафию, читается снизу вверх – текст исходит как бы из уст похороненного. В нем от лица умершего, авторитетной среди соплеменников личности, сообщается о том, что он был убит неким Китезом, вождем другого племени, и похоронен вождем Кекюем и его соплеменниками, среди которых жил и от которых «отделился» мемориант.

Выявленные лексико-грамматические особенности указывают на тесные связи древнетюркских племен Алтая и Притяньшанья и их миграции.

Для фонетистов-тюркологов особый интерес представляет замечание В.М. Надеяева о том, что слова *adirtı̄* и *adiriltim* отражают свойственное многим енисейским памятникам фонетическое смещение твердоядных и мягкорядных знаков при соседстве гласного типа *i* [8: 110].

На наш взгляд, здесь можно говорить об особенностях сочетания переднеязычных согласных с постпозитивными гласными в мягкорядных словоформах, повсеместно отмечаемые в современных южно-сибирских тюркских языках: если в постпозиции к среднеязычному согласному облигаторно используется переднерядный гласный (напр., кумандинское: *чий* [ħɕ ij] ‘сырой’, *чер* [ħetʰ] ‘земля’), то переднеязычные консонанты требуют послесебя гласных более заднего образования – переднерядных отодвинутых, центрально-, центральнозадне- и смешаннорядных (напр., кумандинское: *тил* [tʰʌ] ‘язык’, *темир* [tʰzmʰir] ‘железо’), которые функционируют как в твердоядных, так и в мягкорядных словоформах, формируя нейтральный ряд гласных [17].

По-видимому, аналогичные процессы происходят и в тюркских языках несибирского региона. В частности, отмечаемые в крымчакском языке случаи так называемого нарушения палатальной гармонии гласных следует рассматривать как реализацию особенностей проявления мягкорядной гармонии, точнее, сингармонизма, в тюркских языках, например, функционирование **гласного *y*** в словах с мягкорядной вокальной осью: *сыздә* ‘у вас’, появление в 1-х слогах на месте *ö* и *ü* более задних вариантов, что, по мнению Э.Р. Тенишева, отражается в непоследовательном орфографировании (*ö* / *o*, *ü* / *y*) грамматических форм [13: 310]. В действительности же здесь мы имеем дело со спецификой манифестации коррелятивных фонотактических закономерностей в тюркских языках, с особенностями функционирования мягкорядного сингармонизма, которые, как показывает надпись из Кош-Агача, были распространены уже в древнетюркский период.

В 1981-м году В.М. Надеяев опубликовал самую объемную статью по рунической тематике «Древнетюркские надписи Горного Алтая» [12]. В ней представлены прориси некоторых из выявленных в 1960-70-е гг. текстов, их чтение, перевод и развернутый лингвистический комментарий.

1. Талду-Айрыская надпись на камне в урочище Талду-Айры в близис. Кокоря Кош-Агачского р-на найдена в 1978 г. Вертикальный текст представляет собой обычную для орхоно-енисейки эпитафию древнего тюрка, скорее всего,

военачальника – смелого и прозорливого, о чем свидетельствует имя собственное *Уккай* – умница, разумник, прозорливец (от глагольной основы *ук* ‘понимать, разуметь’). Лексема *уккай* не была зафиксирована в Древнетюркском словаре.

2. Надпись на скале вблизи с. Иня Онгудайского р-на, найденная в 1976 г., представляет собой эпитафию из девяти знаков.

3. Две надписи одинокого холма на скале вблизи с. Кош-Агач обнаружены в 1980 м.г. 1-я надпись из 39 знаков читается снизу вверх и представляет собой жанр необычной эпитафии, содержащей информацию об убийстве и призыв к отмщению: «Этеля зарезал Ачык. Вследствие этого я устроил поминальный обряд по Этелю. (И тогда) возникла (*букв.: пришла*) клятва (относительно) Этеля: “Возьми равной рукой (т. е. отомсти?)!”» [12: 71].

Для фонетистов-тюркологов интересно замечание о некоторых перебоях с сингармонической рядностью и предположение о наличии в древнетюркском языке алтайского региона нейтральнорядного *i*-образного гласного, который может сочетаться в одной словоформе с гласными твердого ряда и с гласными мягкого ряда и, видимо, фонематически отличается и от гласного *ī*, и от гласного *i*.

4. Группа надписей на скале Калбак-Таш вблизи с. Йодро Онгудайского р-на обнаружена в 1980 г. Одна из них представляет собой прямую речь – молитвенное обращение к вечно существующему локальному божеству Земле (обитающему в святилище Калбак-Таша): «Земля – вечное бытие! Облагодетельствуй дом лекаря-травника: пятикратно возьми жар бесовской болезни, подуй-изгони! Сотвори благодать! Земля-Чернь!». Всего в Калбак-Таше найдено 12 надписей, в них развивается та же тема мольбы о спасении семьи лекаря-травника [12: 74].

Анализируя надписи Калбак-Таша, В.М. Надеяев отмечает, что с неолитических времен (и еще раньше) через бронзу и железо поколения сменялись поколениями, люди приходили в эти благодатные алтайские уголья, занимали их в борьбе с более ранними пришельцами и уходили потом, оттесненные новыми, более могущественными, или сливались с ними, внося элементы своей культуры в культуру новых пришельцев, но каждое поколение людей (будь то европеоиды, или метисные подрасы, или, позднее, монголоиды) выражало себя, свои духовные интересы, на каменных стенах Калбак-Таша, на протяжении многих веков служившего священным храмом. «В храме на скале, состоящем только из наружных стен и площадок, как своеобразный нерукотворный Боробудур, устроили свой «алтарь» и древние тюрки, для которых, согласно древней легенде, Горный Алтай был прародиной, где их пра-матерь-волчица родила десять сыновей – предков голубых тюрков» [12:

Сохранившиеся до нашего времени тюркские рунические надписи – это окаменевшая история духовной жизни человека на протяжении тысячелетий.

Литература

1. Васильев Д.Д. К истории открытия и изучения памятников древнетюркской письменности Горного Алтая. – С. 48–55. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-istorii-otkrytiya-i-izucheniya-pamyatnikov-drevnetyurkskoy-pismennosti-gornogo-altaya-1/viewer> (дата обращения 20.03.2023).
2. Древнетюркский словарь / Ред.: В.М. Надеяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. – Л.: Наука, Ленинградское отд-е, 1969. – 677 с.
3. Кнорозов Ю.В. Письменность индейцев майя. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 664 с.
4. Кузьменков Е.А. Киданьский язык // Языки мира. Монгольские языки. Тунгусо-маньчжурские языки. Японский язык. Корейский язык. – М.: Изд-во «Индрик», 1997. – С. 87–90.
5. Кызласов И.Л. Три типа древнетюркской рунической орфографии // 90 лет Н.А. Баскакову. – М.: Языки славянской культуры, 1996. – С.124–136.
6. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 452 с.
7. Надеяев В.М. Чтение орхоно-енисейского знака и этимология имени Тоньукука // Тюркологические исследования. – М.; Л., 1963. – С. 197–213.
8. Надеяев В.М. Древнетюркская руническая надпись из Кош-Агача // Известия СО АН СССР. Сер. обществ. наук. 1973. – Вып. 1. – № 1. – С. 108–110.
9. Надеяев В.М. Древнетюркская надпись из Ховд-Сомона МНР // Бронзовый и железный век Сибири. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1974. – С. 163–166.
10. Надеяев В.М. Древнетюркская верительная грамота (С 1) // Известия СО АН СССР. Сер. обществ. наук. 1974. – Вып. 3. – № 11. – С. 115–118.
11. Надеяев В.М. Теоретическое и практическое значение фонетических исследований по языкам народов Севера // Письменность народов Сибири. История и перспективы. – Новосибирск, 1981. – С. 11–37.
12. Надеяев В.М. Древнетюркские надписи Горного Алтая // Известия СО АН СССР. Сер. обществ. наук. 1981. – Вып. 3. – № 11. – С. 65–81.
13. Реби Д.И., Ачкинази Б.М., Ачкинази И.В. Крымчакский язык // Языки мира. Тюркские языки. – Бишкек: ИД «Кыргызстан», 1997. – С. 309–319.
14. Стариков В.С., Надеяев В.М. Предварительное сообщение о дешифровке киданьского письма // Предварительное сообщение о дешифровке киданьского письма. – М.: ВИНТИ, 1964. – 36 с.
15. Щербак А.М. Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрков, границы ее распространения и особенности использования. – СПб.: Наука, 2001. – 152 с.
16. Molchanova O. Nadeljaev, Vladimir Mikhailovich (1912–1985) // The

Encyclopedia of Language and Linguistics. 2005. – № 5226. – Vol. 8. – P. 427.

17. Selyutina I.Ya. Some phoneme distribution rules in the Southern-Siberian Turkic languages // Phonetics without Borders: Proceedings of the 2nd International Conference. – Blagoveshchensk: Amur State University, 2015. – P. 90–93.

ORHUN-YENISEY YAZITLARININ TÜRÜ HAKKINDA BİLİMSEL TARTIŞMALAR

Şerifova S.Ş.

Prof. Dr., Azərbaycan Ulusal Bilimler Akademisi

Nizami Genjavi Edebiyat Enstitüsü,

Azərbaycan Edebiyatı Bağımsızlık Dönemi

Anabilim Dalı Baş Araştırmacısı,

Bakü, Azərbaycan

s.salidasharifova@lit.science.az

Öz. Modern Moğolistan topraklarında bulunan Orhun-Yenisey yazıtına ilgi iki şekilde kendini gösterdi. Önce bilimsel, sonra edebi edebiyat ilgileniyordu. Orhun-Yenisey yazıtının tarihçiliğine ek olarak, edebiyat eleştirmeni de dahil olmak üzere kültürel edebiyat editörüdür.

Orhun-Yenisey yazıtları, farklı türlerin tür özelliklerini birleştiren tarihi-belgesel bir romandır. Orhun-Yenisey yazıtları gibi mensur romanlarının varlığı, Doğu Rönesansı sırasında içerik romanlarının yaratılması için koşullar yarattı. Örneğin Nizâmî-i Gencevî'nin 12. yüzyılda yarattığı şiir romanları da bunu doğruluyor.

Anahtar sözcükler: Orhun-Yenisey yazıtları, etnik mensubiyet, sanat eseri, tarihi belge, düzyazı türleri, şiir türleri, nesir ve şiir karışımı

Abstract. Interest in the Orkhon-Yenisei inscription, located on the territory of modern Mongolia, manifested itself in two directions. First of all, scientific, and then was in the field of interest in fiction. Along with the historiography of the Orkhon-Yenisei inscription, it is of interest from a cultural point of view, as well as from the point of view of literary criticism.

The Orkhon-Yenisei inscriptions is a historical-documentary novel of poetry, combining genre features of different genres. The existence of such novels of poetry as the Orkhon-Yenisei inscriptions created the conditions for the creation of meaningful novels of poetry during the Eastern Renaissance. For example, the creation of a novel of verses by Nizami Ganjavi in the XII century confirms this.

Keywords: Orkhon - Yenisei inscriptions, ethnic affiliation, as a work of art, as a historical document, types of prose, types of poetry, the mixing of prose and poetry

Orhun-Yenisey yazıtlarının keşfi 17. yüzyılın sonlarına ve 18. yüzyılın öncelerine denk gelmesine rağmen, yazıtlar hala bilim camiasının gündemindedir. Orhun-Yenisey

yazıtlarının dilinin incelenmesi, modern Türk dilleriyle karşılaştırmalı çalışma, yazıtların türü hakkında farklı görüşlerin oluşması anıtların bilimsel öneminin bir göstergesidir. Göktürk anıtları olarak bilinen Orhun-Yenisey yazıtları sadece akademisyenler tarafından incelenmekle kalmıyor, aynı zamanda üniversitelerde ders kitabı ve öğretim yardımcılığı düzeyinde de ders olarak öğretiliyor. “Orhun-Yenisey anıtları”, “Orhun-Yenisey kitabeleri”, “Orhun yazıtları”, “Geçmiş Türk yazıtları”, “eski Türk yazıtları”, “Orhun-Yenisey yazıtları”, “eski Türk runi[k] yazıtları” vb. Tıpkı Orhun-Yenisey yazıtlarının türü hakkında farklı görüşler öne sürmesi ilginç olduğu gibi, bu sorunun henüz tam olarak çözülmediğini de görüyoruz. Türkolog, Profesör S.Y. Malov, Yenisey yazıtlarını “epitafiya” ve ya “mezar edebiyatı”, V.M. Jirmunskiy Orhun anıtlarını “başka bir tür”, F.E. Korş Orhun-Yenisey anıtlarının metninde “veznli menzumelerin” olmasını, Emin Abidse “veznli nesr” üslubunun olmasını, Tefvik Hacıyev “sanatsal kahramanlık destanları”, Veli Osmanlı “taş salname” ve s. gibi düşüncelerin olması belirtirmiştir. Belirtmek gerekir ki, Orhun-Yenisey kitabelerindeki metnleri şiir numunesi olarak takdim etmiş İ.V. Stebleva anıtları kahramanlık dastanları olarak da belirtmiş, hatta “Kitabi-Dede Korkut” destanının da bu anıtlara yakın olabileceğine de değinmiştir: “Run kahramanlık döneminin poemlerine en yakını... “Kitabi-Dede Korkut” destanındaki menzum metnlerdir”.

Orhun-Yenisey yazıtlarının etnik mensubiyet sorunu

Bilim adamları ve araştırmacılar tarafından Türk eseri olarak tanımlanan Orhun-Yenisey yazıtlarının ilk yazılı edebi sanat eseri olduğu konusunda hemfikirdir. Bu yazıtları Türk olmayan halklara atfetmek için yapılan sayısız girişimlere rağmen, metnin Çince versiyonunun varlığı, Orhun-Yenisey yazıtlarının runik metinlerini deşifre etmeyi mümkün kıldı. Bu açıdan edebiyat eleştirisinde, Türk halklarının en eski yazılı anıtı olan Orhun-Yenisey yazıtlarının ilk yazılı edebi-sanatsal örnek olduğu iddiaları ilgi çekicidir. Edebiyat eleştirmeni Atababa Musahanlı, “Türk edebiyatının gelişiminin özellikleri” adlı çalışmasında, Orhun-Yenisey yazıtlarının edebi yazının ilk edebi eseri olduğunu kaydetti: “Orhun yazıtları, Türk edebi ürünlerinde yazılan ilk edebi eserler olarak kabul edilmektedir” [13: 80].

Aynı zamanda, Orhun-Yenisey yazıtlarının belirli bir grup Türk halkının mirasına ait olup olmadığı sorusu hala açık. Bu nedenle, çoğu bilim adamı Orhun-Yenisey yazıtlarının ortak bir Türk sanat mirası olduğu konusunda hemfikirdir. Akademisyen İsa Habıbbeyli'nin eski Azerbaycan yazılı edebiyatının bir örneği olarak Orhun-Yenisey yazıtlarını sunumu, edebiyatımızın antik dönemine ve zenginliğine tanıklık ediyor: “Orhun-Yenisey anıtı halkımızın ortak kaderini ve umutlarını yansıtıyor. Ayrıca, Azerbaycan Oğuz-Türk düşüncesi, Orhun-Yenisey anıtlarında ifade edilen tüm-Türk sanatsal düşüncenin oluşumunda yer alan başlıca taraflardan biridir. Yakından bakarsak bile, “Kitabi-Dede Korkut” destanları ile Orhun-Yenisey'in yazılı metinleri arasında sözcüksel-sözdizimsel paralellikler çizmek için benzerlikler bulmak mümkündür. Tüm bunlardan dolayı, Orhun-Yenisey anıtları da eski zamanların ortak Azerbaycan yazılı edebiyatının örnekleri olarak kabul edilebilir” [10]. Türkolog Ramiz

Askerin eski dönem Türk edebiyatının Orhun Yenisey anıtlarının üzerine çıktığı açıklaması, anıtın edebiyat ve konuşma sanatı açısından öneminin bir kez daha altını çiziyor. “Eski çağlarda yaygın Türk edebiyatı Orhun-Yenisey anıtlarının üzerinde yükselir”. Akademisyen İsa Habıbbeyli, Orhun-Yenisey yazıtlarının tüm Türk yazı kültürü ve eski Türk edebiyatıyla uyumuna da değindi: “Tüm Türk yazı kültürünün ve ortak yazılı metinlerin en klasik örneği Orhun-Yenisey yazıtlarıdır. Moğolistan ve Sibirya'daki Orhun ve Yenisey nehirlerinin havzalarında bulunan taşların üzerindeki yazılı metinlerde ifade edilen lüks üslup, figüratif imgelem, ritmik anlatım ve istikrarlı sözcük kompozisyonu, eski Türk dili ve edebiyatı gelenekleriyle yankılanmaktadır” [10]. Veli Osmanlı da Orhun Yenisey yazıtlarını Ortak Türk kültürünün ilk yazılı edebi örneği olarak sundu [15: 26].

Öte yandan, bir grup bilim adamı, özellikle Orhun-Yenisey yazıtlarının belirli bir Türk halk ailesine ait bir gruba ait olduğunu belirtir. Örneğin Emin Abid'in yazdığı “Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi” adlı kitabında “Orhun anıtlarındaki kitapları Oğuzlarla ilgili edebi metinler olarak” sundu. Veli Osmanlı'nın Orhun yazıtlarını değerlendirmesi ilginçtir: “O aşamada öngörü ile iki faktör belirlendi; Oğuz ve Orhun yazıtları. Oğuzlar - ulusal kimlik, Orhun yazıtları - erken edebi örnekler. Orhun anıtlarının Oğuz edebiyatı olarak tanıtımı. İleride göreceğimiz gibi, milli edebiyatımızın tarihi ilk etapta bu iki temel üzerine karar vermiştir” [15: 9].

Orhun-Yenisey yazıtlarının zengin malzeme içeriği nedeniyle ilk yazılı eser olmadığı da araştırmacılar tarafından vurgulandı. Yabancı ve Azerbaycanlı araştırmacılar Orhun-Yenisey yazıtlarının ilk olmadığını, bu anıtların bir takım deneysel eserler olduğunu, yazı ve kültür oluşumunun onlardan önce geldiğini düşünmüşlerdir. Yabancı Türkolojide, yani yabancı Türkologlar, Orhun-Yenisey yazıtlarının oluşturulması sırasında Türk halkları arasında edebiyat dahil gelişmiş bir kültür olduğu konusunda net bir konum oluşturmuşlardır. Rus Türkolog P.M. Melioranskiy, Orhun-Yenisey yazıtlarının bir anda ortaya çıkamayacağını vurgulayarak, “böyle bir hecelemeğe sahip bir alfabe birdenbire yaratılmaz; o zaman yazı Türkler tarafından eskilerden daha iyi biliniyordu ve onlar bunu gerekli özenle uyguladılar” [21: 46-47]. Orhun-Yenisey yazıtlarının önemini vurgulayan İtalyan Türkolog A. Bombaçi, onları Göktürk İmparatorluğu'ndan bize gelen “edebi anıtlar” olarak nitelendirdi: “Bu yazılar bize eski Göktürk İmparatorluğu'ndan gelen tek edebi anıttır” [18: 192].

Azerbaycan bilim çevrelerinde Orhun-Yenisey yazıtlarının içerik ve tür özelliklerinin, yazıtın yüzyıllar süren edebi gelişimin bir sonucu olduğunu gösterdiğine ve bu bakımdan eski edebi örneklerin araştırılmasına devam edilmesi gerektiğine dair sağlam temellere sahip bir konum vardır. Emin Abid, Orhun yazıtlarını yazılı edebiyatın gelişmeye başladığı dönemin edebiyatı olarak nitelendirdi: “Orhun kitaplarındaki üslup ve anlatım, oldukça gelişmiş yazılı edebiyatın gelişmeye başladığı bir dönemin edebiyatındadır”. Türkolog Ali Nazim, Orhun-Yenisey anıtlarının gelişmiş bir toplumun anıtları olduğuna değinerek, bu anıtı Azerbaycan edebiyatının

başlangıcı olarak görmediğini yazmıştır: “Bu yazıtlar yazıldığında Türkler çoktan şehirli olmaya başlamıştı. Bu, hayatta, sosyal durumda ve edebiyatta birkaç dönem geçirdikleri anlamına gelir. Buradan, Orhun veya Turfan edebiyatının Azerbaycan edebiyatının başlangıcı olmadığı açıktır” [14]. Ali Nazimin görüşlerini kabul eden Bekir Çobanzade, Orhun-Yenisey anıtlarının mükemmel gelişimini uzun bir kültürel evrim sürecinin bir ürünü olarak değerlendirdi: “Miladi 7. yüzyılda Orhun yazıtlarında gördüğümüz yazı çok iyi gelişmiş ve çok gelişmiş bir yazıdır. Söylemeye gerek yok, bu gelişme birkaç yüzyıl sürdü” [4: 27]. Tefik Hacıyev, Orhun-Yenisey anıtlarının Türk pasaportu, daha doğrusu milli kimlik olduğunu vurguladı: “Bu anıtlar bir bütün olarak Türk dilinin pasaportlarıdır. VI-VIII yüzyıllarda gramer yapısı bu mükemmellik içindeyse, kelime hazinesi bu zenginlikte, fonetik bu akıcılıkta ise, o zaman bu dilin oluşumu tarihin daha bilinmeyen derinliklerine gider; Omuzlarında Dede Korkut destanını taşıyan ve onu bir deniz feneri gibi gösteren taş temeldir. Türk, onu inkar edenlerin suçlamasından kurtaran ilahi bir belgedir; Türk Tanrı ve tanrısallığın tanıklığıdır” [9: 31].

Bir sanat eseri ve tarihi bir belge olarak Orhun-Yenisey yazıtları

Orhun-Yenisey yazıtlarının araştırmacılar tarafından sözlü halk edebiyatı örneği olan bir sanat eseri olarak sunulması kendini göstermektedir. Rus bilim adamı L.N. Gumilyov yazıtın yazımını bir sanat eseri olarak yorumladı: “Metnin kendisi bir edebi eser olarak yazılmıştır”. Tefik Hacıyev ayrıca Orhun-Yenisey yazıtlarını tanınmış bir yazarla bir sanat eseri olarak sundu: “... yazıtlar belirli bir yazara ait sanat eserleridir ve bu eser yazarın dilinde konuşulmaktadır” [9: 33] Elmeddin Elibeyzade, Orhun-Yenisey yazıtlarını sözlü halk edebiyatı örneği olarak değerlendirdi: “Orhun-Yenisey” yazıtları ve “Dede Korkut” dan binlerce yıl önce derlenen halk edebiyatı örnekleri” [7: 12].

İsa Habıbbeyli, Orhun-Yenisey anıtlarının edebi açıdan önemini şöyle değerlendirdi: “Edebiyat açısından Orhun-Yenisey anıtlarının tamamı Türk karakterlidir. Türk edebiyat tarihinde, Orhun-Yenisey anıtları genel olarak eski devletlik ruhunun ve Türklerin özgürlüğünün sanatsal ifade eserleri olarak kabul edilir” [10]. Profesör M. Ergin'in tarihi olduğunu düşündüğü Orhun-Yenisey yazıtlarını “Türk edebiyatının ilk şaheseri” olarak değerlendirmesi, taş anıtların önemini bir kez daha teyit edebilir. Mühürrem Ergin, Orhun-Yenisey yazıtlarını “Türkçülüğün en büyük gururu eser” [5: 7] olarak değerlendirdi: “Türk adıyla ilk Türkçe metin, Türk halkının adı ... İlk Türk tarihi ... Taşlara yazılan tarih ... İlk Türk edebiyatı şaheser ... Türk hitabetinin eşsiz başyapıtı ... Türk milliyetçiliğinin temel kitabı ... Türk ordusunun en az 1750 yıl önceki yapısının izini süren belge ... Türkçülüğün en büyük gururu eser ... insan dünyasının toplumsal içeriği açısından en anlamlısı mezar taşları ...” [5: 7].

Orhun-Yenisey yazıtlarının belgesel niteliği, birçok akademisyenin anıtı kroniğe atfetmesine neden olur. Tefik Hacıyev, Orhun-Yenisey yazıtlarını mezar kitabına sığdırmadı, ancak yazıtları kroniğe atıfta bulundu: “Bu yazıtlar aynı zamanda kronik tipine de karşılık gelir: Türklerin tarihi ve tarihi kişilikleri hakkında değerli bilgiler

vardır. Bu bilginin tarihsel gerçekliği, Çince ve Arapça gibi diğer dillerde yazılmış bilimsel kaynaklarla doğrulanmaktadır. Coğrafi koordinatlar, belirli ülkeler, halklar, etnik gruplar, insan isimleri tarihsel bir gerçektir” [9: 29]. Tefik Hacıyev, kroniklerin inceliklerine dikkat çekti: “Olaylar genellikle kroniklerde üçüncü kişinin dilinde anlatılıyor, doğrudan tarihsel-bilimsel bilgiler. Burada olaylar birinci kişinin dilinde anlatılır. Bu, bir sanat eserinin yazı tipidir” [9: 32]. Tefik Hacıyev, Orhun-Yenisey yazıtlarını bir kronik olarak adlandırsa da, daha sonra bu fikrini yalanladı ve şöyle yazdı: “... tarihsel bilginin doğru ve ayrıntılı olması, anıtın bilimsel-tarihsel bir kayıt olduğu anlamına gelmediği, sadece bir tarih olduğu anlamına gelen dünya kültürü deneyimi de var” [9: 29]. Kronik hakkında konuştuğumuzda, en eski ortaçağ edebiyatı türlerinden biri hafızamızda hayat buluyor. Günlük, yazarın şahsen şahit olduğu veya katıldığı tarihi olayları tutarlı bir şekilde yansıtır. Tefik Hacıyev'in de belirttiği gibi, üçüncü şahıs tarafından konuşulmuyor. Eski Türk edebiyatında yıllık eserler de kronikler olarak adlandırılırdı. Hatırlatmalar ve değerli sözler içeren tarihler bir tür takvimdi. Yazar, kroniklerde tanıştığı kişilerin özelliklerini vermiş, duyduğu ve yazdığı masalları, destanları ve anlatıları kroniklere dahil etmiştir.

Orhun-Yenisey yazıtlarının kompozisyonu

Orhun-Yenisey yazıtlarının incelenmesi sırasında, araştırmacıların sanat eserlerinde önemli olan olay örgüsü ve kompozisyon kavramlarını incelemesi ilginçtir. Orhun-Yenisey yazıtlarında olay örgüsünün aşamaları ve kompozisyon unsurlarının özelliklerinin kendilerini nasıl ifade edebileceği edebiyat eleştirisi açısından önemlidir. Bu önem göz önüne alındığında, araştırmacılar Orhun-Yenisey yazıtlarındaki kompozisyon unsurlarını incelemeye çalıştılar. Azerbaycanlı Türkolog, Filoloji İlimler Doktoru, Profesör Elmeddin Elibeyzade'nin Orhun-Yenisey yazıtlarını, başlangıcı, devamı ve sonu kompozisyonu olan bir eser olarak sunması da ilginçtir. E. Elibeyzade, Yolluğ Tigin'in Mogilyan han-Bilge Kağan'ın dilinde yazdığı “Kül Tigin kitabesini” bir sanat eseri olarak değerlendirirken, “... bir sanat eseri olarak kitabenin bir kompozisyonu, yapısı, başlangıcı, devamı ve sonu vardır. Burada kahraman bir savaş ağasının kısa ama anlamlı ve çalkantılı yaşam tarzı, faaliyeti, bu kahramandan esinlenen tarihçesi, birbirleriyle ilişkileri vb. yakından takip ediliyor” [7: 526]. Elmeddin Elibeyzade, benzer kavramlara sahip Orhun-Yenisey yazıtlarının kompozisyonuna ve olay örgüsüne değinmesine rağmen, yazıtlarda kendilerini nasıl ortaya koyduklarını tam olarak açıklamamıştır.

Akademisyen Tefik Hacıyev, Orhun-Yenisey yazıtlarının kompozisyon sorununa da değindi ve ortaya çıkan soruna karşı tavrını ifade etti: “Yazıtların edebiyatını ve anlatımını gösteren çok sayıda açık işaret var. Öncelikle buradaki kompozisyon edebi ve sanatsal eserlerin bir kompozisyonudur. Yıllıklarda, olay baştan sona düz bir çizgiyi takip eder - başlangıç ile bitiş arasındaki yol düz bir çizgi değil, düz bir çizgidir. Kitaplar olayların canlı bir tanımını veriyor. Olayların akışı geçmişten başlayıp günümüze gelmeli veya günden güne hareket etmeliydi. Ancak olay günümüzden başlıyor, geçmişi anlatıyor ve olay örgüsünün orijinal başlangıcına geri

dönüyor. Olay örgüsünün bu kompozisyonel ifadesi, bir sanat eserinin niteliğidir” [9: 32]. Tevfik Hacıyev'in “olay örgüsünün bu kompozisyonel ifadesi” nosyonunun kompozisyonu netleştirmedeğini belirtmek isterim. Akademisyen Tevfik Hacıyev, “her şeyden önce buradaki kompozisyon edebi ve sanatsal eserlerin bir kompozisyonu” yazsa da, Elmeddin Elibeyzade'nin de belirttiği gibi kitaplar, kompozisyonu, seçilmiş yaşam olaylarının edebiyatın iç kurallarına göre sistematikleştirilmesini göstermiyor. Ne akademisyen Tevfik Hacıyev ne de Profesör Elmeddin Elibeyzade, yazıt, önsöz, sonsöz, manzara, lirik bordür gibi kompozisyonun öğelerinin kitaplara nasıl yansıdığı faktörü belirsizliğini koruyor.

Orhun-Yenisey yazıtlarından bahsederken, aynı zamanda bir üçleme olarak da sunuluyor. Bu başlı başına ilginç. Böylece akademisyen Tevfik Hacıyev, Orhun-Yenisey anıtlarını oluşturan “Kül Tigin”, “Bilge Kağan” ve “Tonyukuk” anıtlarını üçlemeyi oluşturan “sanatsal ve belgesel kahramanlık destanları” olarak sundu. Bir üçlemenin, tek bir yazarın amacıyla birbirine bağlanan üç bağımsız veya üç bölümlü, tam parçadan oluşan, bir konuya adanmış bir çalışma olduğu bilinmektedir. Üçlemede, birbiriyle bağlantılı üç çalışmanın her bir parçası, aynı tema ve aynı imgeler etrafında birleşmiş bağımsız bir çalışma olarak kabul ediliyor. Orhun-Yenisey yazıtlarını üçleme olarak sunan akademisyen Tevfik Hacıyev, daha sonra üçleme olarak adlandırdığı Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarının tür bazında aynı seviyeye konulmasına itiraz ederek aralarındaki farklılıkları göstermeye çalıştı: üç yazıt, türün türüne göre aynı seviyeye yerleştirilemez. Dolayısıyla Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları tüm tür göstergelerine karşılık gelir, ancak Tonyukuk yazıtı tür türü ve anlatım tarzı açısından bunlarla örtüşmez. Üçü de aynı zaman aralığında meydana gelen ve aynı katılımcılara sahip olayları rapor eder. İlk bakışta ifadeleri bile tutarlı görünüyor. Ancak ilk ikisi bir tarzda, üçüncüsü başka bir tarzda” [9: 35]. Tevfik Hacıyev daha sonra Orhun-Yenisey yazıtlarının bir üçleme olmadığı iddiasını yalanladı. İlginç bir nokta, Orhun-Yenisey yazıtlarının aynı makalede hem üçleme hem de diloji olarak adlandırılmasıdır. Akademisyen Tevfik Hacıyev, bir üçlemenin eksikliğini vurguladı: “... Her iki destanın başında da ilk sekiz satırı paylaştılar ve böylece gelecek nesilleri bilgilendirmek için önlemler aldılar. Bu ustalık gerçeği, prensip olarak, Tonyukuk yazıtını bu dilojiden -destanlardan ayırır. Bir yanda “Kül Tigin” ve “Bilge Kağan” destanlarını birbirine bağlayan ve dilogize eden bir kulp var: ikisi de yazarın oğlu Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın yeğeni Yolluq Tigin. Yazar, eserleriyle birbirini tamamlıyor. Tonyukuk'un yazıtı, içeriği ve üslubu ile bu ikileme girmiş olsaydı, bir üçleme elde edilirdi” [9: 36]. Akademisyen Tevfik Hacıyev, Tonyukuk'un kitabesinin içerik ve üslup açısından “Kül Tigin” ve “Bilge Kağan” yazıtlarında yer alamayacağını vurgulayarak, yazıtların bir üçleme yaratamayacağını doğruladı.

Akademisyen Tevfik Hacıyev daha sonra üçleme, diloji ve kronik olarak adlandırdığı Orhun-Yenisey yazıtlarını adlandırdı. Yazıtın bir üçleme olduğu gerçeğini çürüttüğünü ve adını bir diloji olarak haklı çıkardığına dair önceki görüşünü düşünün: “... içeriği, dili, üslubu ve ifadesi göz önüne alındığında, Kül Tigin ve Bilge Kağan

yazıtlarını dilojinin tarihsel kahramanlık destanları ve Tonyukuk yazıtını bir kroniğe dönüştürüyoruz” [9: 35]. Diloji edebiyatda, romanlar gibi edebiyatta iki bölümden oluşan bir dizi eseri ifade eder. M. Huseyn'in “Abşeron”, “Kara Taşlar”, A. Duma'nın “Üç Silahşörler”, “Yirmi yıl sonra” romanları birlikte bir diloji oluşturur. İki romanda veya iki dramada aynı fikri ifade eden dilojinin her bölümü bağımsız bir eser olarak kabul edilir ve her birinin kural olarak kendi bağımsız adı vardır. Sadece bu bağımsız çalışmalar aşağı yukarı aynı temayı ve aynı görüntüleri birleştiriyor.

Cavanşir Feyziyev, “üçleme” olarak adlandırdığı Orhun yazıtları arasındaki bağlantıya dikkat çekmeyi başardı: “Orhun anıtlarının (“Kül Tigin”, “Bilge Kağan” ve “Tonyukuk) bütün yönleriyle, özellikle fikirlerin maksatlılığı açısından, İradesini bu şekilde dikte ettiği açık” [11].

Orhun-Yenisey yazıtlarının nesir türlerine göre sınıflandırılması hakkında

Akademisyen Nizami Ceferov, Orhun-Yenisey yazıtlarını nesir örnekleri olarak sundu: “Göktürk döneminin Göktürk nesrinin veya Göktürk Türkçesinin ana kahramanı Tanrı (Kutsal Topraklar, Su) diyebiliriz. Devletin sosyo-politik ve ahlaki ideallerini savunan Türk kağanı hükümdardır (veya prenstir)” [3: 242].

Orhun-Yenisey yazıtlarını inceleyen bilim adamlarımız, belirli bir türe sahip yazıt türüyle, bir roman, bir hikaye, bir tarih vb. gibi adlandırması da ilgi çekiyor. Akademisyen İsa Habıbbeyli, Orhun-Yenisey yazıtlarının metinlerini belgesel sanatsal düşüncenin, büyük hacimli mansour anılarının, minyatür mensur şiirinin küçük hacimli eserlerinin, özellikle “mensur romanları” olarak adlandırılan eserlerin ürünü olarak tanımladı: “Orhun-Yenisey metin belgeleri” bir düşünce ürünüdür. Mezarlara bu metinleri yazanlar hem tespit edilen gerçekleri, olayları ve kişilikleri tarihlendirmiş hem de duygu ve duygularından kaynaklanan süreçlere dair figüratif görüşlerini ifade etmişlerdir. Orhun yazıtları biraz hacimli anı hikayeleridir. Küçük Yenisey yazıtları minyatür mensur şiirleri izlenimi vermektedir. Fikir, içerik, dil ve üslup bakımından birbirine çok yakın olan Orhun-Yenisey yazılı anıtları mensur romanı olarak adlandırılabilir” [10]. Mensur çalışmada konuşma dilinin özgürce ifade edildiği bilinen bir gerçektir. Mensur çalışmada, konuşma dili, belirli bir uyum yasasını takip etmeden bir cümleden diğerine genişletilebilir. Mensur türü, esas olarak nesir şeklinde yazılmış küçük bir eserdir. Orhun-Yenisey yazıtlarının bir “mensur romanı” olarak sunulması ilginç olsa da tartışmalı olabilir. Epik tipte yazılı edebiyatın geniş ölçekli bir türü olarak çok yönlü bir tür içeriğine sahip olan roman türü, insanın çevresindeki varlıkla çeşitli ilişkilerini, insan karakterlerinin karmaşıklığını, yaşam olaylarının gelişimini, karmaşık yaşam olaylarını tam olarak yansıtır.

“Büyük Bozkır Medeniyeti: Tonyukuk Mirası ve Çağdaş Türk Dünyası” adlı çevrimiçi konferansta konuşan Akademisyen İsa Habıbbeyli, Tonyukuk kitabesinin tarihsel önemi ve tür sorunlarına değindi ve anıtın türünü “belgesel bibliyografik bir hikaye” olarak nitelendirdi: “... diğer Tonyukuk anıtı da Orhun-Yenisey yazıtları gibi edebi açıdan çok az incelenmiştir. “Pek çok biyografik bilgi içeren Tonyukuk anıtı, sanatsal-yayıncı üslupta yazılmış belgesel bir bibliyografik anlatıdır” [12]. Orhun-

Yenisey yazıtlarının, özellikle Tonyukuk anıtının bir mensur öyküsü olarak sunulması ilk kez edebiyat eleştirisinde görüldü. Bir tür olarak öykünün özelliklerine baktığımızda öyküdeki olayların birkaç satırda geliştiği, yaşam olaylarının kapsamının daha geniş olduğu, görüntülerin betimlemesinin daha eksiksiz hale geldiği açıktır. Hikaye birkaç hikaye ve olay anlatıyor ve anlatılan kopya sayısı, olayların kapsamı geniş, kopyaların tanımı tam ve ayrıntılı, olay örgüsü iki, bazen daha fazla. Sıradışı kahramanları anlatmaya çalışmayan hikâye ve olayların ana katılımcısının hayatının bütün bir dönemini, bu döneme ait bir olayı ve hikâyeleri ve toplumsal gelenekleri yansıtır. Hikaye aynı zamanda ana katılımcının etrafında toplanan veya karşı tarafta duran insanları da içerir. Hikaye, ana katılımcının tüm bir dönemini veya birçok dönemini anlatır. Ana katılımcının etrafında ortalanmış veya karşı cephede duran görüntüler de vardır.

Profesör Elmeddin Elibeyzade, Orhun-Yenisey yazıtlarını bir mezar taşı olarak görse de, yazıt öykülerinin metinlerinde anlatılan olayları şöyle adlandırır ve bir tür olduğuna değinir: “Orhun-Yenisey metinleri kitabedir, yani mezar taşları üzerindeki yazıtlardır. Bu metinler, dedikleri gibi, geçmişte yaşayan ve dolaşan insanlar hakkında, nesiller hakkında güvenilir, doğru bir ifadedir. Anavatanda yatan kişinin kimliği, yaşamı ve faaliyeti, kişiliği, rolü ve hizmeti hakkında kısa bilgiler verir ve hikâyeler anlatır. Bu bir tür tür, yazmanın ve ezberlemenin modaya uygun bir yolu. İnsanlardan, genel olarak köyden, halktan az çok konuşuyor, onları tanıtıyor” [7: 514]. Orhun anıtlarından söz eden Ali bey Hüseyinzade, yazıtlarda yer alan metinlerdeki olayların anlatımına da değindi: “Bu tür yazılarda Türk halkının olayları, hanların fuhatları ... Bilge han'ın ölüm hikayesi milli ve şiirsel bir şekilde anlatılıyor”.

Akademisyen Tefik Hacıyev, Orhun-Yenisey yazıtlarının mezar taşı olduğu konusunda hemfikir olmasına rağmen, yazıtların kitabeye sığmadığına da değindi: “... bunlar mezar taşları, tabii ki epitafiya tipidir. Ancak bu ebedi taş yazıtların, mezar taşı yazma kavramına uymadığı açıktır. Hem içeriği, hacmi hem de anlatım tarzı, kitabenin çerçevesini kırar. Anlatım üslubu ve kendine has özellikleri bir yana bırakılırsa, mezar taşına kazınmış olması nedeniyle bir “kitabe” olduğunu söyleyemeyiz - bu, genel olarak Türk kültür tarihine, özellikle sanat eserleri başta olmak üzere yazılara göz yummak anlamına gelir” [9: 29].

V.M. Jirmunskiy ve A.M. Şerbak gibi Rus bilim adamları, Orhun-Yenisey yazıtlarındaki metinleri şiir örneği olarak değil düz yazı metinleri olarak görüyorlardı. Örneğin, V.M. Jirmunskiy, Orhun-Yenisey yazıtlarının metinlerinin şiir metni değil, düz yazı metni olduğunu açıklığa kavuşturdu: “İ.V. Stebleva'dan farklı olarak, Orhun ve diğer eski Türk runik yazılarının metinlerinin şiirsel metinler değil düz yazı metinleri olduğunu düşünüyorum” [23: 61]. Orhun-Yenisey yazıtlarının özünü bir sanat eseri olarak kategorik olarak reddeden A.M. Şerbak, yazıtların metinlerinin düzyazı olduğuna değindi: “Anıt metinleri sıradan düzyazı örnekleridir” [23: 119].

Orhun-Yenisey yazıtlarının şiirsel türlere atfedilmesi hakkında

Araştırmacılar tarafından Orhun-Yenisey anıtlarının şiir ve mısra örnekleri olarak

değerlendirilmesinde somut ve nihai sonuçların olmaması dikkatlerden kaçmamaktadır. Orhun Yenisey anıtlarına genellikle “şiiir” denir. İ.V. Stebleva, Orhun- Yenisey anıtlarına “şiiir” adını verdi. İ.V. Stebleva, birçok meslektaşları tarafından kabuledilmeyen Türkçe yazılı anıtları şiiir örnekleri olarak inceledi. İ.V. Stebleva, ortak Türktarihi kahramanlık şiiirleri [22: 61] olarak sunduğu Orhun-Yenisey yazıtlarındaki ayetleri şiiir gibi hecelere ayırmış ve onlardakiahengi ortaya çıkarmaya çalışmıştır: “Evritminin yüksek derecede düzenlenmesi, metaforların çeşitliliği - tüm bunlar, eski Türk şiiirlerini zamanlarının şaheserleri olarak görmemizi sağlar” [22: 68].

Akademisyen F.E. Korş, Orhun-Yenisey anıtlarının metinlerini şiiir olarak incelemiş, Türk halk şiiirinin ritmini, Türk halk şiiirinin hece-tonik teorisini bu anıttan yola çıkarak runik metinlere uygulamaya çalışmıştır [19]. Akademisyen F.E. Korş, halkı Orhun anıtlarında menzum parçalarının varlığından haberdar etti:

Bilge kağan bitigin

Yollug tikin bitigin

Bunca barkag badızın

Özi kağan atısı

Yolug tikin ben ayı

Artıgı tort gün türup

Bitidim, badızım... (Bilge Kağan anıtı, batı-güney tarafı).

Orhun-Yenisey anıtlarındaki ayetlerin kafiyeli olduğuna dikkat edilmelidir. Sunulan örnekte, ayetler biçim olarak kafiyeli değildir ve yedi heceden oluşmaktadır. Ebülfez Recebov ve Yunis Memmedov da Orhun-Yenisey yazıtlarını taşların üzerine yazılmış ilk şiiirsel inciler olarak değerlendirdiler: “Orhun-Yenisey anıtları, Türk dili edebiyatının ilk şiiir incileri olan taş üzerine yazılmış tüm Türk dili konuşan halkların ilk tarihi belgeleridir” [16: 3]. A.N. Bernştam, Orhun-Yenisey anıtlarına yansıyan kitabeleri de şiiirsel eserler olarak sundu.

Edebiyat eleştirisinde Orhun-Yenisey yazıtlarına mezar şiiiri denildiği gerçeğiyle karşılaşırız. Orhun, Turfan, Yenisey ve Talas olmak üzere dört bölümden oluşan yanıt halkın manevi serveti olarak gösterilmiştir. Ebülfez Reeabov ve Yunis Memmedov, “Orhun Yenisey Anıtları” adlı kitaplarında “mezar şiiiri olarak adlandırılan bu yazıtların eski Türkçenin kutsal sayfaları olduğunu ... sanatsal düşüncenin ... Yüzyılların sınavından geçen bu taş yazıtlar, dilbilimde ve edebiyatta kullanılmaktadır” [16: 3].

Tarih, etnografya ya da felsefe açısından bu hala her Türk milleti için önemlidir. Orhun-Yenisey anıtlarının mezarlık şiiiri olarak sunulması sadece Azerbaycan edebiyat eleştirisinde değil, dünya edebiyat eleştirisinde de yer almaktadır. Rus bilim adamı S.E. Malov, Orhun-Yenisey anıtları üzerindeki yazıtları mezarlık şiiiri, mezarlık şiiiri olarak “mezarlık şiiiri” örneği olarak değerlendirdi: “... bu mezar taşı yazıtları, dilleri Miladi 5. yüzyıl mezarlık şiiiridir”.

Kitabe veya yazıt genellikle içerik biçiminde var olan taşlara, anıtlara kazınmış veya oyulmuş bir yazı, bir mezar taşı anlamına gelir. Göğüs taşı veya mezar taşına

kazınmış bir yazıt, gömülü bir kişiyi anlatıyor. Mezar taşı yazıtlı bir tür mezar kitabesi yaygın olarak kullanılıyordu ve eski mezarlarının çoğunda ölen kişinin doğum ve ölüm tarihi, babasının ve büyükbabasının adı, doğum yeri ve sanatı yer alıyordu. Kitabe esas olarak ölen kişinin ayinleri, şöhret ve ölümden sonra anma bakımı ile ilişkilidir. G. Aydarov, “Yaşayan Oğuz dilleri ve Orhun yazıtlarının bazı genel özellikleri” adlı çalışmasında, kitabelerin esas olarak Oğuz dili grubunun özelliklerini yansıttığını vurgulamakta ve anıtın bir mezar yazıtı örneği olarak gördüğünü göstermektedir: “... kitabeler esas olarak Oğuz dil grubunun özelliklerini yansıtır” [17: 3].

Veli Osmanlı, Yenisey yazıtlarında eski mezar mezarlarının tezahürüne değinmiştir: “Yenisey yazıtlarının şiirselliği, eski mezar mezarlarının tipik şiirselliğidir” [15: 120].

Elmeddin Elibeyzade, bir mezar taşı, mezar taşı ya da sandık üzerine yazılan “kitabe” kavramını netleştirerek bir tür olarak önemini vurguladı: “Eski tarihlerini yazmak, yaşam tarzlarının, ailelerinin, hayatlarının, devlet işlerinin, sosyo-politik ilişkilerinin, kahramanlıklarının, vatanseverliklerinin, edebi ve manevi düşüncelerinin, sanatsal ve estetik duygu ve duygularının vb. İzlerini korumak ve yaşatmak için. Sonuç olarak bu yazılar aktif ve özgün bir tür olarak pek çok çalışma yapmıştır. Eski bilge atalarımızın düşüncelerini ve fikirlerini mezar taşlarına kazarak ve onları bizim neslimize aktararak manevi zenginliklerini tarihin yangınlarından, fırtınalarından ve fırtınalarından kurtarabilmeleri iyi bir şey” [7: 569-570].

Orhun-Yenisey yazıtlarındaki metinlerden üç, dört, yedi, dokuz, on vb. Bir mezar mezar örneği olarak sunulmuştur. çizgilerden oluştuğunu görüyoruz. Metinleri okurken bir akış hissediyorsunuz. Örneğin, Barlık yerinde yerleşen anıtdaki metinleri düşünün. Önce üç satırlık metne bakalım. Bir taş üzerindeki dört yazıtlı ilk anıtı düşünün:

“İgidler igidi adımı tapdım (kazandım) igidliyi... (için).

Öz Yigin Alp Turan altı qebileli xalqdan on üç yaşımda ayrıldım.

Beyliyimden sizden ayrıldım”.

Örnek, mezar kitabesi türündeki kahramanca motiflerin sunumu olarak dikkat çekiyor. Anıttaki dört satırlık metne dikkat edelim:

“Bayna Sanun oğlu Külüg Çor.

Derdsiz böyüdüm. Derd bu imiş:

Gökdeki Günden, yerdeki ilimden doymadım.

Saraydaki xanımdan, cesur oğlumdan ayrıldım”.

Barlıkda yerleşen üçüncü metindeki uyumun hüznü gözden kaçmaz, bu da metne edebi bir hava vermeyi başarır. İlginç bir nokta, Orhun-Yenisey yazıtlarındaki metinlerin motif çeşitliliği ile dikkat çekmesidir. Orhun-Yenisey yazıtlarının mezar şiirine bağlı olduğuna dikkat edilmelidir. Bunun başlıca sebebi Orhun-Yenisey yazıtlarının mezar taşlarını temsil etmemesidir. Dolayısıyla Orhun-Yenisey yazıtları mezar yerlerine ve mezarlıklara yerleştirilmemiştir, ancak bangu taşı denilen anıtlardır. Edebiyat tarihçisi Nihad Sami Banarlı Orhun-Yenisey anıtlarını hem edebi eserlerden

hem de yazılı ve dilsel eserlerden biri olarak değerlendirerek, bunların “bengu taşları” olduğunu belirterek: “Türk edebiyatının ilk güzel ve değerli eserleri, Göktürkler döneminde yazılan ve dikilen bengu taşlarıdır ... Türk Edebiyatının ilk yazılı örnekleri, Mavi Türklerin taş üzerine yazdıkları eserlerdir ... Bu bölgede Yenisey çevresinde irili ufaklı çok daha fazla taş bulunmalı ve bugün bu taşlarda dili, tarihi ve edebi değeri yüksek olanlar Mavi Türk yazıtları veya Orhun'dur. Anıt denen üç büyük kitap var” [1: 57]. Akademisyen Nizami Ceferov, Türkolog ve yazar Ahmet Bican Ercilasun ve diğer araştırmacılar Orhun-Yenisey yazıtlarına “bangu taşları (ebedi taşlar) üzerindeki yazıtlar” adını verdiler. Akademisyen Nizami Ceferov, bu faktörü şu şekilde açıklamıştır: “Eski Türk nesirinin başyapıtları, Göktürk İmparatorluğu'nun son dönemlerinde - VII yüzyılın ilk on yıllarında - Orhun Nehri havzasındaki “Bangu taşları” (“ebedi taşlar”) üzerine kazınmış yazıtlardır” [3: 241]. Akademisyen Tefik Hacıyev, Orhun-Yenisey yazıtlarının abartısız “bengü taşları” olarak kabul edildiğine de değindi. Doğrusu bunlar taş kitaplar, sonsuzluğun kitaplarıdır” [9: 29].

Orhun-Yenisey yazıtlarında nesir ve şiir karmaşası üzerine

İster şiirle ister düzyazıyla yazılmış olsun, Orhun-Yenisey anıtlarının edebi türünün tanımı konusundaki tartışmalar, yazıtların bilim camiasına ilk sunulduğu zamana kadar uzanıyor.

Veli Osmanlı, özellikle mezar yazılarının lirik düzyazı olduğuna değinmiştir: “Yenisey yazıtları, mezar taşları üzerindeki yazıtlardır. Edebiyat dilinde kitabelerden oluşur. Bu kitabelerin metinleri mecazi olarak düzyazıdır. Bu sadece lirik düzyazı. İçerikleri sanatsaldır. Uyum üzücü. Aynı zamanda liriktir” [15: 48].

Akademisyen İsa Habıbbeyli, Orhun-Yenisey anıtlarında şiir ve nesrin bağlantılı olduğu gerçeğine değindi: “Ayrıca eski Türk destan geleneğinde ve Azerbaycan destanında Orhun-Yenisey anıtlarında şiir ve nesir arasında organik bağlantı anları vardır. Dolayısıyla, Orhun-Yenisey yazılı edebi metinlerde tüm Türk edebi düşüncenin ifadesi olan ortak şiir destanının ortak özellikleri vardır” [10].

Tür karmaşası teorisi açısından, Orkhon-Yenisey yazıtlarının hem şiirsel hem de düzyazı özelliklerini birleştiren bir tür formu olarak destan türüne ait olduğu tezleri ilgi çekicidir. Orhun-Yenisey yazıtlarının destana ait olup olmadığı tartışmalıdır. Bu nedenle, destandan farklı olarak, Orhun-Yenisey yazıtlarının içeriği net tarihsel belgesel özelliklere sahiptir. Aynı zamanda Orhun-Yenisey yazıtlarının, yazıtların senkretik tür özelliklerini sagalara atıfta bulunarak ortaya çıkarma girişimleri de ilgi çekicidir. Rene Grousset Orhun-Yenisey yazıtlarını “Türk edebiyatının tanınmış kadim anıtı” olarak değerlendirdiği kahramanlık destanları olarak sundu: “... bu makalede Kül Tig ilahilerinin yanı sıra eski Türklerin kahramanlık destanları da var ... Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları edebi eserlerdir ve Tonyukuk'un yazıtı tarihi bilgilerdir” [8: 120].

Akademisyen Tefik Hacıyev, Orhun-Yenisey yazıtlarında bir anlatım geleneği olduğu fikrini açıkladı: “... kurgu ve anlatı deneyimimiz tarafından doğrulanan bir olgudan bahsetmek yerinde olacaktır. Küllerin üzerine konulduğu atların isimleri listelenir ve bir savaşta bir at öldürüldüğünde diğeri isim, renk ve cinsiyet ile gösterilir:

Başğu gri atı, Bayırkun'un beyaz atı, Alp Salçı beyaz atı, Azman beyaz atı, Az cins gri atı, Yetim gri atı vb. Bilimsel bir eserde, bir tarih yazım çalışmasında, bir savaş ağasının veya hükümdarın adı ya bir adı yoktur ya da bir isme sahip olmak tipik değildir. Tonyukuk salnamesinde Alplerin isimlerinin yer almaması tesadüf değil. Bu özellik aynı zamanda “Kül Tigin”in sanatsal doğasına ya da daha doğrusu bir destan olduğuna tanıklık ediyor” [9: 34]. Akademisyen Tevfik Hacıyev, destanın özelliklerinden biri olarak “Kül Tigin”deki atların isimlendirilmesini sunuyor. Tüm sagaların bir atın görüntüsünü içermediğine dikkat edilmelidir. At, hem ana hem de epizodik karakter olarak katılabilir veya katılmayabilir, yani bir atın görüntüsünün varlığı, destanın tür özelliklerine dahil edilmemiştir.

Filoloji İlimler Doktoru Fuzuli Bayat, Orhun-Yenisey yazıtlarının kökenine arkaik destan denilen destan türünden atıfta bulunarak, yazıtların arkaik destanlar olarak adlandırıldığını görüyoruz: “Böylece destanın bilincinin savaş sahneleri ve bire bir dövüşleri tasvir etme tarzında korunması, taş yazıt yazarlarının halk sanatından, özellikle de bugün arkaik destan dediğimiz destan türünden faydalandığını kanıtlıyor” [2: 198]. Fuzuli Bayat, epos geleneğinin karakteristiği olarak gördüğü Orhun-Yenisey yazıtlarında kelimelerin kullanıldığını gördü: “Orhun-Yenisey yazıtlarının dilinde, epos geleneğinin eşanlamlı fiilleri ve eşanlamlı isimler metinde bir canlılık yaratmak için yoğun olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda, folklor ve destanın ana destan kanunu olan sözdizimsel ifadelerin tekrarı, Orhun-Yenisey anıtlarında sadece şiirsel bir figür olarak değil, aynı zamanda bir folklor geleneği olarak da geliştirilmiştir. Ayrıca taş yazıtlarda belirli bir amaç için şiirsel sözdizimsel ifadeler kullanılmıştır” [2: 198]. Destanın özelliklerinin böyle bir tanımı saçmadır. Bu nedenle, destan geleneğini ayrıntılı imgelerle ve eşanlamlı fiiller ve isimlerle tanımlamak bilimsel olarak doğru değildir. Fuzuli Bayat'ın “... kitabeli anıtlarda, özellikle büyük anıtlarda, düşüncenin baskın unsuru destanın yaratılmasıdır” [2: 199] ifadesi, destanın tür özelliklerini belirlemek için tartışmalı olan destanın yaratılışını düşüncenin baskın unsuru olarak da sunmaktadır.

Sözlü ve yazılı edebiyatta yayılan destanlar, olay örgüsü bakımından geniş ve karmaşık bir türdür. Diğer türlerin aksine destan, lirik sunum ile epik anlatım, düzyazı ve şiirin bir kombinasyonudur. Bu açıdan destan hem düzyazı hem de şiir bölümleri içerir. Destan, nesir ve şiirin ikame edilmesi ilkesine dayanmaktadır. Destanda, kahramanın başına gelen her türlü hikâye, olay ya da düzyazı düzyazı ile anlatılır, ayet kısmında ise konu ile ilgili, duygu ve duyguları yansıtan şiirler verilir. Destanın lirik kısmı çoğunlukla beyitlerden ve dizelerden oluşur. Bu özelliğinden dolayı destan bazen epik-lirik adı verilen özel bir edebi türe aittir. Destanın lirik kısmı genellikle beyit ve dizelerden oluşur ve havada söylenir. Efsanede bir yüksek lisans derecesi, bir koruma, bir perde var. Destanın başlangıcında bilgeliğimiz konu üzerindedir ve destan teması ve olay örgüsüyle rezonansa giren bir başyapıt olarak adlandırılır. Aşk destanlarının başında genellikle üç şaheser olduğunu unutmayın. Aşık, dinleyicinin dikkatini çekmek için epik tipte hicivli, mizahi bir hikaye anlatır. Garavelli destanındaki

hikayenin başlangıcı, bir bölümden digərine g çm k için kullanılır. Destanlar ayetlere, beyitlere, divanlara, deęiřikliklere vb. ayrılabilir. Ařk destanları, geleneksel olarak bilge bir beyit olan bir bařyapıtla bařlar ve ařıklar arasında övgüye deęer, i  açıcı, neřeli ve karmařık bir yeniden birleřme perdesiyle sona erer. Ancak trajediyle biten ve sevenler için imkansız olan destanlar bir pe eyle bitmiyor. Bu durumda cahanneme kullanılıyor. Bu  zellikler Orhun-Yenisey yazıtlarında bulunmamaktadır.

Sonuc

Yenisey kitabeleri, Orhun “Bengü tařları”, Orhun-Yenisey yazıtları eski Türk edebiyatının řiirsellięini inceleme yönü olarak dikkat çekmektedir. Orhun-Yenisey anıtları bir řiir metni ( .V. Stebleva), kitabeler, destanlar, tarihler, hikayeler, romanlar, kısa hikayeler vb. gibi türlerden ilham aldıkları her zaman vurgulanmıřtır. Orhun-Yenisey anıtları bir mezar mezar  rneęi olarak alınmamalıdır. Orhun-Yenisey yazıtları, farklı türlerin t r özelliklerini birleřtiren tarihi-belgesel bir mensur romanıdır. Oęuz edebiyatının ilk  rneęi olan Orhun-Yenisey anıtları, Türk halkının büyük geçmiřini yansıtabilecek deęerli bir kaynaktır. Türk halkının uyanıřını ve kültürel yükseliřini yansıtabilen Orhun-Yenisey anıtları, Türklerin tarihi geçmiři, eski Türk devlet sistemi ve tarihi sahnedeki ortaya çıkıřı hakkında modern kuřaęa bilgi vermiř ve tarihi figürleri canlandırmıřtır. Orhun-Yenisey yazıtları, roman türünün Avrupa edebiyatından önce Türk edebiyatında oluřumunu ve geliřimini doęruladı. Romanın Avrupa edebiyatında oluřumu, M. Cervantes'in “Don Kiřot  ılgın řövalye” eseri ve “Persilesin v  Sixismundun Sayaheti. Kuzey hikayesi” ile baęlantılı ise bu Orhun-Yenisey yazıtlarının Türk halklarının edebiyatında ortaya çıkıřı ile baęlantılıdır. Orhun-Yenisey yazıtları gibi mensur romanlarının varlıęı, Doęu Rönesansı sırasında içerik romanlarının yaratılması için kořullar yarattı. Örneęin Niz m -i Gencev 'nin 12. yüzyılda yarattıęı řiir romanları bunu doęrular.

Milli kimlik ve milli bilincin oluřumunda Türk halklarının yeri doldurulamaz rolü, bu anıtların incelenmesini acil hale getirmiřtir. En eski yazılı örneklerden biri olan Türk halklarının geleneklerini, milli ve manevi özelliklerini yansıtan Orhun-Yenisey tař yazıtları, Türk dili konuřan halklar tarafından tař üzerine yazılan ilk tarihi belgeseldir ve bu yüzden hep merak edilecektir.

Kaynak

1. Banarlı N.S. Resimli Türk edebiyatı tarihi, 1. – İstanbul,1987. – 664 s.
2. Bayat F.  ski türk abid lerinin yaranmasında dastan t f kk r  v  dastan  slubu. // “Ortaq türk ke miřind n ortaq türk gələcəyinə” VI Uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı. – 2010, 25-26 noyabr. – 124-129 s.
3. Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. – Bakı: AzAtaM, 2004. – 323 s.
4. Çobanzadə B. Türk  d biyyatı. – Bakı: Az rn řr, 1929. – 81 s.
5. Ergin M. Orhun abideleri.10, Baskı. – İstanbul: Boęaz i i yayımları, 1946. – 157 s.
6. Ergin M. Orhun abideleri. 6 baskı. – İstanbul, 1980. – 160 s.
7.  lib yzad  E. Azərbaycan ədəbiyyatı tarihi ( n qədim dövrlər). – Bakı: Qarabaę,

2009. – 828 p.
8. Grousset R. Bozkur imparatorluğu. – İstanbul, 1993. – 300 s.
 9. Hacıyev T. Orxon-Yenisey abidələri: janr xüsusiyyətləri. Dədə Qorqud, 2004, № 1. – S. 29-47.
 10. https://525.az/site/?name=xeber&duzelis=0&news_id=89505#gsc.tab=0 (Həbibbəyli, İ. Ortaq yazılı ədəbiyyat mərhələsi)
 11. <https://cavansir.feyziyev.com/bloq/elmi/dovletcilik-shuuru-ve-siyasi-realizm.php> (Feyziyev, C. “Orhon yazılı abidələri: dövlətçilik şüuru və siyasi realizm”)
 12. <https://turkustan.info/2020/04/25/isa-h%C9%99bibb%C9%99yli-tonyukuk-yazili-m%C9%99tnl%C9%99ri-turk-xalqinin-q%C9%99hr%C9%99manligina-ucaldilmis-%C9%99b%C9%99di-abid%C9%99di/> (Həbibbəyli, İ. “«Tonyukuk» yazılı mətnləri türk xalqının qəhrəmanlığına ucaldılmış əbədi abidədi”)
 13. Musaxanlı A. Türk ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri, Ədəbiyyatdan iş kitabı. Birinci hissə. – Bakı: Azər nəşr. 1928. - 284 s.
 14. Nazim Ə. Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz. // “Yeni yol” qəzeti, 10.11.1925.
 15. Osmanlı V. Qədim türk ədəbiyyatı (VI-X əsrlər). – Bakı, 2008. – 244 s.
 16. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxan Yenisey abidələri. – Bakı: Yazıçı, 1993. – 396 s.
 17. Айдаров Г. Библиографический указатель литературы по енисейско-орхонским и таласским памятникам древнетюркской письменности. – Алматы, 1979. – С. 236.
 18. Зарубежная тюркология. Вып. I. Древние тюркские языки и литературы. // М.: ГРВЛ. 1986. - 384 с.
 19. Корш Ф.Е. Древнейший народный стих турецких племен. – СПб.: Тип. Акад. наук, 1909. – 29 с.
 20. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – Москва-Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1952. – 118 с.
 21. Мелиоранский П.М. Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями. // Журнал Министерства народного просвещения. ІМНР, XVII, июнь, отд.2. 1909. – С. 54-58.
 22. Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. – Москва: Глав. ред. восточной лит-ры, 1965. – 146 с.
 23. Тюркологический сборник. // М.-Л.; М.: ГРВЛ: «Восточная литература». – 1970. – С. 68-72.

КҮЛТЕГІН ЕСКЕРТКІШІНІҢ ТАРИХИ АСПЕКТІСІ

*Зәкенұлы Т.,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
kaiyrken_tz@enu.kz*

Аннотация. Орталық Азияда өз басымдығын әйгілей алған Көне түрік мемлекеті дамып, күдіреттеніп, өзінің шығысы мен батысындағы ірі елдермен иық тіресе алатын, тіпті, оларға қатер төндіретін, қажеті келгенде қорғаныш та болатын дәрежеге жетті. Бүгінге жеткен көптеген ескерткіштердің ішінен айырықша орын алған – Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк ескерткіштері. Күлтегін ескерткішіндегі қытайша жазба түрікше мәтінмен қоса мәңгітастың келесі бетіне қашап жазылған. Дегенмен, қытай тіліндегі жазба ескерткіштегі түрікше жазбаны қайталамайды, яғни, олардың аудармасы емес. Сондықтан ондағы мазмұндар түрікшесіндегі мазмұндарды одан ары толықтырып қана қоймай, олардың деректік құндылығын арттыра түседі.

Кілт сөздер: Күлтегін ескерткіші, мәңгітас, Көне Түркі қағанаты, Таң патшалығы, жазба.

Abstract. The Old Turkic state, which was able to assert its superiority in Central Asia, developed and became stronger and reached the point where it could stand shoulder to shoulder with the big countries in the east and west, and even threaten them and protect them when necessary. Among the many monuments that have survived to this day, the Kultegin, Bilge Khagan and Tonukok monuments stand out. The Chinese inscription on the Kultegin monument is engraved on the next side of the monument along with the Turkic text. However, the Chinese inscription does not duplicate the Turkic inscription on the monument, that is, it is not a translation of them. Therefore, the content in it not only complements the content in Turkish, but also increases their informative value.

Keywords: Kultegin, monument, the Old Turkic Khaganate, the Tang Empire, inscription.

Бүгінгі таңда Орталық Азияның геосаяси, экономикалық, мәдени-рухани орны қанша маңызды болса, ерте-ортағасырларда да сондай маңызды болды. Осы өлкеде өз басымдығын әйгілей алған Көне түрік мемлекеті де сол кезде дамып, күдіреттеніп, өзінің шығысы мен батысындағы ірі елдермен иық тіресе алатын, тіпті, оларға қатер төндіретін, қажеті келгенде қорғаныш та болатын дәрежеге жетті. АҚШ ғалымы Thomas Barfield-тің атап көрсеткеніндей, «қауқарсыз Таң мемлекеті ісжүзінде көшпенділердің күш-қуаты арқылы өзін қорғап тұрды, сондай-ақ, көшпенділердің өздеріне берген артықшылықтарынан пайдаланып, ішкі бүлік пен сыртқы кесірден аман-сау тұрды» [1:166]. Ішкі-сыртқы тепе-теңдік жағдайында көне түркілер өздерінің этникалық белгілерін сақтап тұра алды әрі бүгінгі Қазақстанды қамтыған ұлан-ғайыр аймақта мемлекет құрды.

Баса назар аударатын мәселе— сол кездің өзінде көне түркілердің жоғары элитасының мемлекеттік санасының биік деңгейде болуы. Осы сана оларды жоғары мемлекеттік әлеуетке ие етті. Сол арқылы олар алдымен жужандардың, кейін эфталиттердің үстемдігін аударып тастады. Көне түркілердің тарих сахнасына шығуы туралы Ван Чжилай былай дейді: эфталиттер біртіндеп әлсіреген кезде, тағы бір қуатты этнос Қытайдың солтүстігінде пайда болды.

Бұлар кейін Орта Азия тарихында айырықша маңызға ие болған түркілер еді [2: 53]. Түркілердің тарих сахнасына шығуы өздерінен бұрынғы ғұндарға қарағанда анағұрлым өркениетті белгілермен есте қалды. Бірақ Еуразия кеңістігін жалпағынан билеген ғұндардан көп тәжірибе қабылдады. Аттиланың ғұн империясы кезінде және одан кейін де батыстағы ғұндар мен шығыстағы ғұндардың арасында байланыс еш үзілген емес. Кейін шығыстағы ғұндар біртіндеп «түрік» этносына айналды. Этноним ғана өзгергенімен этностың түпкі мәні өзгерген жоқ. Қытайдың терістігінен бастап, Қара теңізге дейінгі кең-байтақ кеңістікте билік құрған олар, сол заманда дүниежүзінде бар жетістіктердің бәрінен игіліктене алды. Ең бастысы олар өздерінің төл жазуын қолданып, Қытайдың тас ескерткіштер орнату дәстүрін өнімді пайдаланды. Бұл ескерткіштер бүгінде қазақ халқының арғы аталарының биік тілдік мәдениеті мен мемлекеттілігінің құнды айғағы [3:74] болып отыр. Қытай ғалымы Линь Ганьның пікірінше, Күлтегін ескерткішінде негізінен қағандар мен ақсүйектердің ерлігі мен еселі еңбектері сөз болғанымен түркі халқының құдіреттенуі мен күйреуі, олардың құлиеленуші билігінің гүлденуі мен жойылуы жөнінен кейінгілерге аса қымбатты тарихи деректер қалдырды. Мәңгітас мәтіндерінің тілі қарапайым, мейлінше көркем, әдеби стилге бай, сол себептен бұл мәтіндерді әрі тарихи дерек, әрі керемет эпопея деуге болады [4:133]. Демек, бұл деректер ата-бабамыздың бүгінгі күнге еш қоспасыз, боямасыз жеткен төл сөзі. Оның үстіне, бұл ескерткіштерде бастан-аяқ бір ғана мәселе—мемлекеттік мәселе сөз болады. Бүгінге жеткен көптеген ескерткіштердің ішінен айырықша атап көрсететініміз—Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк ескерткіштері.

Бұл ескерткіштерді терең талдау, оның тарихи мәніне бойлау тек тарих ғылымы үшін ғана емес, біздің мемлекеттілігіміз үшін де айырықша маңызға ие. Төменде көне түркі ескерткіштерінің ішіндегі ең толық сақталған Күлтегін ескерткішінің пайда болуы мен деректік құндылығы, қытай және басқа деректермен байланысы, мазмұндық бөліктері мен олардың ерекшеліктері туралы қысқаша тоқтала кетейік.

Күлтегін ескерткіші саны мен географиялық орналасуы және хронологиясы жағынан аса ауқымды болып келетін көне түркі ескерткіштерінің ішіндегі ең кемелдісі. Ол заманымыздың 732 жылы Екінші Түркі қағанатының (681-745 жж.) талантты қолбасшысы, мемлекетшіл тұлғасы Күлтегіннің атына орнатылған. Деректану ғылымында мұндай ескерткіштерді қайталанбайтын бірегей ескерткіш деп атайды. Бұл бірегейлік оның қостілділігі мен мәтіндерінің сақталу деңгейіне, мазмұнының байлығына және ондағы берілген мәліметтердің қайталанбайтындығына байланысты. Бұл көне түркілердің Тан бодандығынан құтылып өз тәуелсіздігін қайта алған кезіне тән ескерткіш. Ғылымда осы кезге тән ескерткіштерді Екінші Түркі қағанатының ескерткіштері деп те атайды. Мұндай ескерткіштердің түрікше руникалық жазбамен жазылған мәтіндерінде елдік, мемлекеттік сарын, ерлік пен елдік дәстүрі, мемлекетті сақтап қалу жолындағы түркі халқы дәмін татқан ащы сабақтар, «Мәңгілік Ел» болудың асыл мұраттары мен алғышарттары, өткеннің тәжірибе-сабақтары сөз болса, ескерткіштердің қытайша мәтінінде табғаштардың (қытайлардың) Түркі

қағанатын іштей мойындауы, оған құрмет ету, тату көршілік саясатты ұстану тілегі мен әлі де болса оларға Таң мемлекетінің «қамқорлығын» сездіру пиғылы байқалады.

Күлтегін ескерткішіндегі қытайша жазба түрікше мәтінмен қоса мәңгітастың келесі бетіне қашап жазылған. Ерекше ескеретін жай – аталмыш қытай тіліндегі жазба ескерткіштегі түрікше жазбаны қайталамайды, бір сөзбен айтқанда, олардың аудармасы емес. Ескерткіштегі түрікше жазбамен салыстырғанда, онда Күлтегінге және оның ағасы Білге қағанға қатысты тарихи жағдайлар жалпылама айтылады. Сондықтан ондағы мазмұндар түрікшесіндегі мазмұндарды одан ары толықтырып қана қоймай, олардың деректік құндылығын арттыра түседі.

Демек, Күлтегін ескерткішіндегі жазбалар VI-VIII ғасырлардағы Түркі қағанатының және түркі тайпаларының тарихын, олардың айналадағы елдермен байланысын зерттеуде айырықша қажетті дерек көздері деуге толық негіз бар.

Ескерткіште басты сөз Күлтегін туралы болғанымен, онда Білге қағанға қатысты да мәліметтер де кездеседі. Өйткені, Білге қаған Күлтегіннің туған ағасы, екеуі де Екінші Түркі қағанатын құрушы Елтеріс Құтлық қағанның ұлдары. Күлтегін қайтыс болған соң, оған арналған ескерткішті осы Білге қаған тұрғызған және оқиғалардың реті оның өз аузынан баяндалады. Екеуінің өсіп-жетілуі, өмір жолы, кешірмелері негізінен бірдей. Бір уақытта, бір тарихи кезеңде өмір сүрген. Үшіншіден, екеуінің қайтыс болған уақыты да қарайлас, яғни, Күлтегін 731 жылы қайтыс болса, Білге қаған 734 жылы дүниеден өткен. Екеуінің кесенесі де бір-біріне жақын жерде жатыр. Оның үстіне, екі ескерткіштегі мәтіндердің де мазмұн жағынан бірін бірі қайталайтын тұстары бар.

1997 жылы Қазақстанның үкіметтік делегациясы Монғолияға барып, көне түркі ескерткіштерінің жай-күйімен танысып, олардың көшірмесін Қазақстанға әкелу мәселесін күн тәртібіне қойған еді. Нәтижесінде Күлтегін ескерткішінің Жапонияда жасалған ғылыми көшірмесі 2001 жылы 18 мамыр күні Астанадағы Еуразия университетінің бас корпусына жеткізілді. Ескерткіш тастың келуіне орай, Қазақстан республикасының Президенті Н.Назарбаев құттықтау сөзін сөйледі [5:9-12]. Сол күні Астанадағы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде «Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция болып өтті. Бұл тәуелсіз Қазақстан тарихында түркология жөніндегі бірінші әрі кең ауқымдағы халықаралық конференция еді. Оған еліміз бен шетелдерден көптеген түрколог-ғалымдар, жазушылар және қоғам қайраткерлері қатысты. Конференцияның ашылу салтанатына арнап сөйлеген кіріспе сөзінде сол кездегі Премьер-министрдің орынбасары И.Н. Тасмағамбетов сөз сөйлеп, бүкіл Түркі дүниесінің бойтұмары деп атауға тұрарлық осынау жазбалардың ең басты қасиеті, ең негізгі құдіреті— оларды жасаушылардың асқақ рухында, өр намысы, өлмес еркі, мұқалмас жігерінде. Мұндай бекем рухсыз ұлы дала төсінде осыншалықты өркениеттік өрлеу орын алмас еді, осыншалықты терең тарих тарқатылмас еді.

Ұлт ұлы, халық жасампаз болмас еді [6:14],-деп атап көрсетті.

Бұл конференция Күлтегін ескерткішінің ғылыми көшірмесінің келуіне орай өткізілгендіктен, онда көтерілген мәселелердің көбі көне түркілер мен қазақ этногенезінің тарихи байланысына арналды. Тек осы конференцияда ғана біз дүниежүзіне көне түркілерді өз ата-бабаларымыз ретінде таныта білдік, әрі әлем ғалымдарын осы пікірге мойынсал еттік. Сондай-ақ, біз Түркі қағанатын қазақ мемлекеттігінің бастау көздерінің бірі ретінде қарай бастадық.

Конференция қорытындысы бойынша көне түркі мұраларын, тарихын мемлекеттік және халықаралық деңгейде кешенді зерттеу, түрлі елдермен осы саладағы ғылыми қарым-қатынасты тереңдету туралы шешім қабылданды. Конференцияның ең басты ерекшелігі — онда көне түркі өркениетін, тарихын қазақ этнонеесі мен мемлекеттігінің қалыптасу тарихымен байланыстыра зерттеуге басымдық берілді. Конференциядан кейін Түрколог ғалым Қ.Сартқожа басшылығында Монғолия мен Қытайға бірнеше мәрте ғылыми экспедиция жасақталды. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің бас корпусында жазу тарихының мұражайы ашылды. Филология ғылымдарының докторы, түрколог М.Жолдасбековтың жетекшілігімен Қ.Сартқожа қатарлы ғалымдар зерттеп, құрастырған «Орхон ескерткіштері» атты көлемді атлас 2003 және 2007 жылдары қазақ және орыс тілдерінде баспадан шықты. Әсіресе, 2003 жылдан басталған «Мемлекеттік мәдени мұра бағдарламасы» көне түркі ескерткіштерін тарихи тұрғыдан зерттеуге тың серпін берді.

Деректану тұрғысынан алғанда көне түркі дәуірі жазба ескерткіштерге бай деуге болады. Бұл кезеңнің жазба ескерткіштерінің қатарына көне қытай, грек және араб деректері мен Монғолия, Қытай жеріндегі тас ескерткіштердегі түрік, қытай т.б. тілдердегі жазбаларды жатқызуға болады. Бүгінде отандық тарих ғылымы нақты деректермен қамтамасыз етілді деуге әлі ерте. Бұл жұмыс өте ауқымды, мол әрі шынайы дерек көздеріне мұқтаж. Соның ішінде көне түркі ескерткіштеріндегі қытайша және руникаша жазбаларды да зерттеп-зерделеудің маңызы айырықша. Өйткені бұған дейін қытай тіліндегі көне құжаттар түрік тарихын терең зерттеудегі бірден-бір құнарлы дерек көзі болып келді. Құдды орыс ғалымы В.В. Бартольд атап көрсеткендей: «түркі тайпалары арасындағы түрлі тартыстар және көшпенді мемлекеттің дамуы мен күйреуі, бірінің орынын бірінің басуы арабтар үшін еш қызықсыз еді. Егер қытай жазбалары болмағанда (әрине ішінара грек деректері де бар), біз тарихи деректерден құр алақан қалар едік» [7:50]. Дегенмен, осы қолда бар бар деректер тарих ғылымына, әсіресе көне түркі тарихын жүйелеуге, оның мазмұнын байытуға толық пайдаланылмай келе жатқаны жанға батады. Бүгінге дейін көне түркі ескерткіштерінің деректік әлеуетін зерттеген, оларға тарихнамалық және деректанулық тұрғыдан кіріскен ғалымдардың саны санаулы ғана.

Ұзақ жылдар бойы қазақ эпостары мен көне түркі ескерткіштері арасындағы рухани, тілдік дәстүрлердің ортақтығын зерттеген ғалым, профессор М.Жолдасбеков Күлтегін ескерткішінің ғылыми көшірмесінің Астанаға келуіне

орай сөйлеген сөзінде: “ең басты міндеттердің бірі – дүниежүзінің әр мемлекетінің мұражайлары мен кітапханаларында сақтаулы тұрған 15 мыңға жуық түркі ескерткіштерінің әр қайсысын есепке алу, ғылыми сипаттама жасау және оларды жүйелеу болып табылады.”[8: 65]-деген еді. Ғалымның бұл ойы көне түркі ескерткіштердегі руникаша және қытайша жазбаларға да қатысты.

Сол себептен, жақында арнайы «Күлтегін ескерткіші: тарихи-деректанулық талдау» деп аталатын монографиямызды аяқтадық.

Бұл еңбекте VIII ғасырда көк түріктердің ата мекені Орхон бойында сақталып қалған Күлтегін ескерткішіндегі қытайша және руникалық жазбаларды зерттеу—олардың келіп шығуын анықтап, әрбір жазбаға текстологиялық талдау жасау, әрі тарихи дерек көзі ретінде қарай отырып, сол кезде болған тарихи оқиғалармен салыстыру, өзге де қатысты деректермен байланыстыра сараптама жасау, деректің мәнін, құндылығын анықтау басты мақсат етіп қойылды. Сол үшін біз зерттеуді алдымен қытайша мәтіннен бастадық. Өйткені, қытайша мәтін ең алғаш руникалық мәтінді шешіп оқудың кілті болған еді. Ол ескерткіштегі түрікше жазбаның шынайылығы мен дәйектілігін арттыра түседі.

— Күлтегін ескерткішіндегі қытайша мәтін (Монғолия), көлденеңінен 14 жол, тігінен 36 жол, жалпы жазылғаны—504 иероглиф, сақталып қалғаны—500 иероглиф, бүліну деңгейі жеңіл;

— Күлтегін ескерткішіндегі руникалық мәтін: 76 жол. Сақталу деңгейі жақсы.

Түрлі объективті және субъективті себептерге байланысты, ғалымдар бұған дейін Орхон ескерткіштеріндегі түрікше жазба мен бүгінгі түркі халықтары тілінің байланысын, рухани-заттық мәдениетінің тамырластығын зерттеуге көбірек ден қойды. Бұл жөнінде проф. А.Сейдімбеков былай дейді: “түркология негізінен түркі халықтарының тілін зерттейтін ғылым ретінде бой көтерді де, бұл үрдіс күні бүгінге дейін бел алып келе жатыр. Яғни, түркология түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін кешенді қалпында бір тұтастықта зерделеуге әлі де болса қол жеткізе алмай келе жатыр деуге болады” [9:4-5]. Бұл пікірін ол 1997 жылы баспадан шыққан «Қазақ әлемі» атты зерттеуінде де ортаға қойған еді: кеңес дәуірінде ғылымдағы кереғар тұжырымдардың көбеюі бара-бара әрбір түркі тілдес ұлттардың өз “түркологиясын” қалыптастырып, түркі тілдес ұлттардың арасын алшақтата түсті, - дейді [10:16-17] ғалым. Сондықтан көне түркі ескерткіштері туралы сөз болғанда, оларға лингвистикалық тұрғыдан қарау үрдіске айналды. Яғни көпшілік қауым, оның ішінде гуманитарлық саланың ғалымдары да, көне түркі ескерткіштерін зерттеуді тек тіл тұрғысынан зерттеу деп түсінді.

Дегенмен, мәтіндерді шешіп оқу мен оларды жариялау лингвистерсіз мүмкін емес еді. Демек, лингвистер өз жұмысын тиянақты орындады. Лингвистердің ұзақ жылғы қажырлы еңбектерінің нәтижесінде көне түркі мәтіндерінің мазмұны анықталды. Бұл мәтіндерді түркі халықтарының тегінің бір екеніне, сол негізде қазақ этногенезінің де көне түркілермен байланысып

жатқанына сілтейтін бірден-бір ғылыми дәйек деуге болады. Бұл бағытта лингвистер мен тарихшы-деректанушылардың қызметі бірін-бірі толықтайды. Яғни, тілдік тұтастықты дәлелдейтін кез-келген жазба деректің өзі де ең әуелі тарихи дерекке жатады. Мысалы, Есік қорғанынан табылған күміс тостағандағы жазу пәлендей бір тарихи оқиғаны түсіндіріп бере алмағанымен, тым құрығанда сақтардың Жетісу өңірін мекендеген бір бөлігінің біздің дәуірімізден бұрынғы V-II ғасырлар бедерінде түрік тілде сөйлеп, көне түркі руна жазуын қолданғанын дәлелдеп береді [11:78]. Бұл оның деректік құндылығы болып табылады.

Ендеше, бүтін бір дәуірдің шежіресін тұтастай жазып кеткен Орхон ескерткіштері қалайша тарихи дерек бола алмайды? Лингвистердің арқасында тарихшылар үшін аса құнды, қайталанбайтын деректер шоғыры пайда болды. Онда нақышталған жазбалар мейлі көне түркі тілінде немесе көне қытай тілінде жазылсын, бас-аяғы үш ғасырға созылған бүтін бір дәуірдің тарихынан мәлімет береді. Оның үстіне, көне түркі ескерткіштері ең алдымен бұдан мың қанша жыл бұрын тас бетіне бедерленген ескерткіш болғанымен де бағалы. «Ескерткіш» болады екен, ең әуелі ол тарихи дерек болып табылады. Ескерткіштегі түрікше жазбада түркі халқының ең алғаш ерлегені, тәуелсіз мемлекет құрғаны, мемлекет құра тұрып ішкі берекесіздік кесірінен Табғаш (Таң мемлекеті) халқының алдап-арбауына сеніп, бодандық кепке түскені, Табғаш жұрты «үшін ісін, күшін беріп», аты-жөндерін де қытайша өзгерткені, тегін ұмытып, мүлде азғындағаны, ақыр соңында бойында ар-намысы бар жеті ер жиналып жеті жүзге жеткені, күннен-күнге ұлғайып, Түркі қағанатын қайта құрғаны баяндалады. Тастағы қытайша жазбада да Қытай императоры екі ел арасында қалыптасқан тату көршілік саясатқа мол мән-мағна береді. Күлтегіннің ақылы мен парасатына бас иеді. Түркі қағанатын сыйлайды. Демек, таста елдің тарихы, сыртқы қатынасы, өмірлік ұстанымдары, өткеннің тәжірибе-сабақтары жақсы айтылған. Түркі төрін, мемлекетін сақтап қалуды өте өзекті мәселе ретінде көтереді.

Бұл жөнінде проф. Х.М. Әбжанов: “Ең бастысы— адам мен қоғам мәселелерін өркениет үрдісіне толық жауап беретін зайырлы тұжырымдамада жинақтауы Күлтегін ескерткішін байырғы Түркі қағанатының Ата заңы деңгейіндегі асыл мұра деп бағалауға күмәнсіз негіз қалайды”[12: 142]-деген еді. Демек, алыс-жақынға атағы шыққан жазбаның тарихи құндылығы да осында жатса керек. Сол себепті, еліміздің деректанушы ғалымы, проф. Қ.Атабаев өзінің «Қазақстан тарихының деректанулық негіздері» және «Деректану» атты еңбектерінде Орхон-Енисей жазбаларының түрлік және тілдік ерекшеліктері мен деректік маңызына арнайы тоқталып, оларды қазақ мемлекеттігінің тарихын зерттеудегі түп дерек ретінде көрсеткен болатын[13: 146-147].

VI-IX ғасырларда жасаған түрік және ұйғыр қағанаты иелігіндегі түрлі этностардың бірсыпырасының кейін келе бүгінгі Қазақстан мен Монғолия жерінде құрылған түрлі мемлекеттердің құрушы әрі негізгі тұрғыны болғаны ғылымға белгілі жағдай. Тарихтың осынау ұзақ кезеңінде көне түріктер қазақ жерінде мемлекеттік дәстүрді жалғастырушы әрі қазақ этногенезін байытушы фактор ретінде өмір сүрді.

Бүгінгі Қазақстан жағрапиялық тұрғыдан бір кездегі Батыс Түркі

қағанатына тән территорияны толығымен алып жатыр. Сонымен бірге тарихи әдебиеттерде түркі дәуіріне байланысты кездесетін көптеген оқиғалар осы өңірде өткен. Қазақстан, шын мәнінде, көне Түркі қағанатының мемлекеттік дәстүрі мен тарихына, ғұрп-әдеті мен тіліне, елдік аумағына мұрагерлік етуші бірден-бір мемлекет. Көне түркі тарихын зерттеу қазақ мемлекеттігі мен қазақ этногенезінің көне түркілік кезеңін зерттеу болып табылады. Сондықтан көне түркі кезеңіне тән кез-келген ескерткіш пен ондағы әрбір сөз-сөйлем қазақ мемлекеттігінің тарихынан сыр шертетін бағалы мұра есептеледі.

Сондықтан, Күлтегін ескерткішін тарихи-деректану тұрғысынан зерттеу, сол бағытта көтерілген мәселелер, ондағы ғылыми тұжырымдар, жинақталған мәліметтер, деректер, қорытындылар мен ұсыныстар қазақ мемлекеттігінің тарихына қатысты жайларды тереңдей зерделеуге жол ашады; Ерте және ортағасырлардағы Қазақстан мен оған көршілес аймақтардың, елдердің халықаралық қатынас тарихын зерттеуге көмектеседі; Осы мақсаттағы кез-кедген зерттеу жұмысының дерек көзін байытады; Зерттеу нәтижелерін дипломат кадрларды тәрбиелеуде және жалпы жоғары оқу орындарында тарих, аймақтану, халықаралық құқық, халықаралық қатынас мамандықтары үшін арнайы курс ретінде енгізуге болады; Мұражайлар мен өзге де мекемелерде, жоғары оқу орындары мен мектептерде Қазақстан тарихының көрнекі үгіт-насиқат құралдары үшін пайдалануға, оқытушы ұстаздардың қосымша оқу құралы әрі факультативтік сабақтарда тиісті дерек ретінде қолдануға болады.

Күлтегін ескерткішіндегі жазба – VIII ғасыр туындысы. Яғни, Бумен, Істеми қағандар құрған бірінші түркі қағанатының (552-657 жж.) жалғасы болып табылатын Екінші түркі қағанатының (681-745 жж.) кезінде жасаған жауынгер қолбасшы Күлтегіннің құрметіне орнатылған ескерткіш. 630 жылы Шығыс Түркі қағанаты Қытайдың Таң патшалығы тарапынан жойылғаннан кейін, оған қарасты түркі жұртының бір бөлігі Қытайдың ішкі аймақтарына зорлықпен жер аударылды. Оған көнбегендері Шығыс Түркі қағанатына тән бұрынғы қоныстарын тастап шығып, Батыс Түркі қағанатына тиесілі иеліктерге кетіп қалды. Кейін (657 ж.) Батыс Түркі қағанатының жері де Таң империясы тарапынан жаулап алынды. Осылайша, империя шегінде толық отарлық, бодандық кепке түскен түркі жұрты Таң үстемдігіне қарысы көтерілістерін бірде бір күн тоқтатпады. Жоғары жік ақсүйектерінің ішкі бақталастығы (оның өзі де империяның ағайынды адамдарды бір-біріне қайрап салуы нәтижесінде тұтанған) нәтижесінде Таң ордасына бас иген кейбір түркі сарбаздары жеке бастың араздығы үшін ел мен жерін құрбандық етіп, империяның ірге кеңейтуі жолында қызмет етіп жүрген кезде, талауға түскен Ел-жұртын бодандық кептен құтқарып, қағанатты қайта құру жолында аянбай еңбек еткен ерлердің бірі Күлтегін еді. Ол әкесі Елтеріс Құтлық қаған Қыдырхан тауларының етегінен Темір қақпаға дейін азып-тозған түркі жұртын жиып-теріп қайта құрған Екінші Түркі қағанатын одан ары баянды ету жолында жан аямай күресті. Күлтегіннің саяси ұстанымы — әр кім өз мемлекетіне ие болу, тәуелсіздігін сақтау, бір-біріне құрмет ету; елдің қуатты болуы ең әуелі халықтың ішкі бірлігіне байланысты; сол үшін ішкі бірлікті көздің қарашығындай қорғап, сырт елмен тату-тәтті тұру

дегенге саяды. Бұл бүгін де өте көкейтесті мәселе. Ол осы саясаты үшін қытайлық Тан мемлекетінің патшасы Тан Суанцзунның құрметіне бөленді. Тан Суанцзун оның батырлығы мен ержүрек, парасаттылығына, бейбітшілік сүйгіш ниетіне тәнті болды. Мұндай көңіл-күйін ол Күлтегіннің қазасына арнап өз қолымен жазған тас бітікке де сіңірді. Сондықтан Күлтегін ескерткішіндегі қытайша жазба түркі жұртының өз тәуелсіздігін қайта қолға алып, саликалы сыртқы саясатқа бет бұрған бір кезеңнің белгісі ретінде бүгінге жетті. Ескерткіштегі түрікше мәтін де осы кезеңге саятын дереккөзі болып табылады.

Бүгінгі Қазақстан тарихта түркі халықтары мекен еткен, мемлекет құрған байтақ территорияның қомақты бөлігін иелейді. Түркілер ту ертеде Қытай қорғанынан өтіп, Хуанхэ қолтығына дейін барып қыстап қайтатын. Себебі бұл мекендер б.д.б. V ғасырларда-ақ түріктердің арғы аталары ғұндардың қысқы қонысы болған. Кейінгі кездері Қытайдың Цин, Хань, Цзинь, Суй, Таң патшалықтарымен болған мың жылдық күрес қолдан кеткен сол көне қоныстар үшін болған еді. Түркі тарихының бір ұшы ылғида бүгінгі Солтүстік Қытаймен байланысты болып келе беретіні де сондықтан. Демек, біздің арғы аталарымыздың кіндік кескен көне қоныстарының бір шеті ерте кезде қиырдағы Хуанхэ шалмасынан басталатын. Сондықтан, “қазақ тарихы мен мәдениеті қазіргі Қазақстан Республикасының шекарасымен шектелмейді. Ежелгі Қытай мен Орталық және Солтүстік Азиядағы көшпелі (түрік-монғол, манжур-тұңғұс, үнді-иран тілдес) халықтар неше мыңдаған жылдардан бері көрші болып, өте тығыз саяси, этно-мәдени байланыста өмір сүріп келген” [14: 6].

Л.Гумилев Еуразия құрлығы тұтас емес, оны табиғи бөгеттер бөліп тастаған дейді. Оның пікірінше, Ұлы дала Еуразия құрлығының ортасын ала Уссуриден Дунайға дейін көсіліп жатыр. «Таң кітабы. Батыс түрік баянында» Жұлдыздың батысындағы орталық Тянь-Шаньді үйсіндердің ата мекені дейді. Бұдан соң түркілер батыста Темір қақпадан шығыста Қыдырхан жынысына (Синанлин) дейін жайыла қоныстанды. Ол кезде түріктер Алтайды «Алтын жынысы» дейтін. «Жыныс» дегені орман деген сөз (ит тұмсығы өтпейтін жыныс, жыныс орман т.б.) [15: 112-113]. Күлтегіннің жүріп өткен жолдары шығыста Қытайдың Шандун жазығы мен Хинган (Қыдырхан) тауларынан батыста Каспий теңізіне, Темір қақпаға (иран мен Тұран шекарасы), оңтүстікте Янцзы жағасынан солтүстікте Байқал көліне дейінгі кең-байтақ алқапқа созылып жатыр.

Қорыта айтсақ, Көне Түркі қағанаты—бүгінгі Қазақстанды қамтыған байрғы Қазақ даласында құрылған ежелгі мемлекет. Қазақ халқы да көне Түркі қағанаты құрамындағы ру-тайпалар негізінде дамыған түркі текті, түрік тілдес халық. Бұл Түркі қағанаты ту ертеден бүгінге дейін жалғасып келген Қазақ мемлекеттігінің бастауы екенін көрсетеді. Демек, Күлтегін ескерткіші біздің елдік тарихымыздың түпкі тұғырнамасы, басты құжаты болуға тиіс.

Әдебиет

1. Thomas Barfield. The perilous frontier: Nomadic empires and China 危险的边疆: 游牧帝国与中国. 南京2014. – 409 p.
2. 王治来。中亚史。北京: 人民出版社, 2010. – 424 б.

3. Аманжолов С.А. Насущные вопросы изучения орхоно-енисейских надписей // Древнетюркская цивилизация: памятники письменности: материалы междунар. науч.-теорет. конф. Астана, 18-19 мая 2001 г. – Алматы: 2001. - С.72-74.
4. 林幹. 突厥与回纥史. 呼和浩特: 内蒙古人民出版社, 2013, - 500 p.
5. Назарбаев Н.Ә. Күлтегін жайымының тұсаукесерінде сөйлеген сөз // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 2001. – 9-12 бб.
6. Қазақстан Республикасы Премьер-министрінің орынбасары И.Н.Тасмағамбетовтың кіріспе сөзі // “Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер” атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. –Алматы, 2001. –13-16 бб.
7. Бартольд В.В. Сочинения, V т. – М.: 1968. –716 с.
8. Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштерін зерттеудің кейбір мәселелері // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. –Алматы: 2001. – 62-66 бб.
9. Сейдімбеков А. Түркология және Орхон ескерткіштерінің атласы // Көнетүркі жазба ескерткіштері: Жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары (Халықаралық конференция материалдары). – Алматы, 2005. –4-8 бб.
10. Сейдімбеков А. Қазақ әлемі. – Алматы: 1997. – 16-17 бб.
11. Аманжолов А.Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: 1996. – 127 б.
12. Әбжанов Х.М. Күлтегін жазуы: тарихи сана мен таным // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. –Алматы, 2001. – 135-142 бб.
13. Атабаев Қ. М. Деректану. – Алматы: Қазақ тарихы, 2007. – 270 б.
14. Әбусейтова М. Шығыстану институты және “Мәдени мұра” бағдарламасы // Қазақ тарихы. – Алматы, 2005. – № 6. – 3-10 бб.
15. Зәкенұлы Т. Тянь-Шань тауының көне түрікше атауы // Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің хабаршысы. – Семей, 2003. – №3. 112-116 бб.

КОНЦЕПТЫ-ФОРМЫ И КОНЦЕПТЫ-ИДЕИ ТУВИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

*Ламажаа Ч.К.
независимый исследователь,
Москва, Россия*

lamazhaa@tuva.asia

Сувандии Н.Д.

Тувинский государственный университет

Кызыл, Россия

suvandiin@mail.ru

Аннотация: В статье представлены результаты работы коллектива ученых- тувиноведов по изучению современной тувинской этнической

культуры, которые привели к разработке методологического пути междисциплинарного исследования этнической культуры. Он представляется путем концептуализации этнокультуры и базируется на развитии тезаурусной концепции изучения культуры методом раскрытия единиц тезауруса (сокровищницы знаний) культуры — концептов культуры. Авторы рассматривают концепты в трех аспектах, два из которых — форму и идеи — представляют в данной статье.

Ключевые слова: концепт культуры; этническая культура; концептуализация этнокультуры; тувинский язык; тувинская культура

Abstract: This article presents the results of a team of Tuvan scholars' work on studying modern Tuvan ethnic culture, which led to the development of a methodological approach for interdisciplinary research on ethnic culture. It is called the path of ethnocultural conceptualization and is based on the development of the thesaurus concept of studying culture through the disclosure of the units of the culture thesaurus (treasury of knowledge) — culture concepts. The authors consider concepts in three aspects, two of which — form and ideas — are presented in this article.

Keywords: culture concept; ethnic culture; ethnocultural conceptualization; Tuvan language; Tuvan culture

За время работы нашего исследовательского проекта ««Тезаурус этнической культуры в XXI веке: проблемы исследования и сохранения (на примере тувинской культуры)», реализуемого в Тувинском государственном университете, мы разработали методологический путь для междисциплинарного исследования этнической культуры, который мы в целом назвали путем **концептуализации этнокультуры**. Он ориентирован на дискурс западной культурной антропологии, но тем не менее основан на российской тезаурусной концепции субъектного знания [13, 14], в свою очередь впитавшую много идей российских филологов и культурологов. И наше решение позволит объединить работу дисциплинарно разобщенных российских специалистов, например филологов, этнологов, культурологов, искусствоведов и пр., как это мы уже показали в ряде своих публикаций [7, 9, 2, 15, 10, 23, 17, и др.]. Это дает объемное представление о культуре с охватом и сферы идей, и сферы социального взаимодействия, и результатов созидательной деятельности.

¹ Подготовлено при финансовой поддержке Российского научного фонда в рамках научного проекта «Тезаурус этнической культуры в XXI веке: проблемы исследования и сохранения (на примере тувинской культуры)» (грант № 21-18-00246).

The article was prepared with financial support from the Russian Science Foundation within the framework of the research project “Thesaurus of Ethnic Culture in the 21st Century: Problems of Study and Preservation (The Case of Tuvan Culture)” (grant No. 21-18-00246).

Основным объектом нашего внимания является этническая культура, в нашем случае — тувинская этническая культура, культура тувинцев, большинство которых проживает на территории Республики Тыва (Тува) в России.

Основным методологическим средством для комплексного, междисциплинарного исследования культуры мы рассматриваем понятие «концепт культуры». При этом мы обращаемся к теме смыслового поля культуры (в разных трактовках: картину мира, систему взглядов, мировоззрение культуры), которое можно рассматривать как как полный систематизированный свод освоенных социальным субъектом знаний, существенных для него как средство ориентации в окружающей среде, а сверх того также знаний, которые непосредственно не связаны с ориентационной функцией, но расширяют понимание субъектом себя и мира [13: 67]. Это общее определение тезауруса (от древнегреч. *thésaurós* — ‘сокровище’, ‘сокровищница’) культуру, ее сокровищницы смыслов, обсуждаемый в тезаурусной концепции Вал. А. Лукова и Вл. А. Лукова [13, 14]. Знания каждой культуры безусловно имеют много универсальных категорий и смыслов, которые и позволяют говорить об общности и родстве культур.

Исследования концептов культуры в англоязычной науке имеют давнюю традицию, восходящую и к традициям хождения термина в «родном» — романском — языковом ареале (латынь, испанский, французский, итальянский языки) с истоком в латыни: *conceptus* ‘зачатый’ и последующими смыслами «зародыш», «источник знания о предмете» и пр. [3: 607]. Сегодня философские, самые общие трактовки *concept* выражают, как пишется, например, в Стэнфордской энциклопедии философии, абстрактную идею, «кирпичик», или «строительный блок». Они лежат в основе принципов, мыслей и убеждений и играющие важную роль во всех аспектах познания². В таком широком смысле концепты изучаются в российской психологии, философии, и в междисциплинарном подходе, так называемой когнитивной науке, лингвокогнитивных исследованиях [5, 6, и др.].

В. З. Демьянков, исследовав хождение «концепта» в русскоязычном дискурсе, отмечает, что в русскоязычном поле *концепт* и *понятие* достаточно четко различаются и «разграничение проходит по следующей линии: понятия — то, о чем люди договариваются, их люди конструируют для того, чтобы “иметь общий язык” при обсуждении проблем; концепты же существуют сами по себе, их люди реконструируют с той или иной степенью (не)уверенности» [5: 616]. То есть понятия — договоренности, а концепты — реконструкции. Таким же образом различали эти два термина академик Ю. С. Степанов, известный

² Concepts [Электронный ресурс] // Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/concepts/> (дата обращения: 05.01.2023).

трудами о концептах и соответствующем словаре русской культуры (составленном как словарь концептов) [19: 16], Вал. А. Луков и Вл. А. Луков [13: 111].

При этом ученые подчеркивают, что концепты культур настолько сложны для рационального познания, также, как и сама культура, что передать эту сложность способны скорее образы, а не определения. Ведь сами люди культуры могли трактовать концепты через метафоры или названием типичного действия [16: 118]. Д. С. Лихачев, вводя термин «концептосфера», считал, что концепты «расширяют значение, оставляя возможности для сотворчества, домысливания, “дофантазирования” и для эмоциональной ауры слова» [11: 152].

В нашем понимании *концепты культуры являются важнейшими идеями культуры, имеющими богатство форм, в том числе словоформ, диалектически связываемыми с человеческой активностью (будучи их результатом и в свою очередь определяющие ее), а также с вещами, материальными объектами, которые воплощают в себе результаты осмысления человеком-создателей этих идей.*

Важным полем будет изучение *концепта как формы*. В первую очередь мы говорим о языковом термине, позволяющем обозначить концепт, т. е. о концепте-словоформе. В нашем исследовании важнейшими концептами тувинской культуры, наиболее близкими человеку в его повседневной жизни, мы назвали следующие: *төрөл* ‘родня, родственник, родственники’, *өг* ‘юрта, дом’, *уруг-дарыг* ‘дети, детвора’, *куда* ‘свадьба’, *эът* ‘мясо’ [23: 86–218]. Выделили мы их, опираясь и на список важнейших традиций тувинской культуры, которые сформулировал ее знаток М. Б. Кенин-Лопсан [4]. Другим важным источником наших рассуждений о пути инкультурации человека в тувинской культуре и выделении концептов культуры стал наш собственный опыт, потому что все члены исследовательского коллектива являются этническими тувинцами, то есть инсайдерами культуры [23: 29–45].

Именно изучение словоформ и стало основным исследовательским полем для филологов — лингвокультурологов. Здесь они имеют возможности для применения своих профессиональных навыков в исследовании этимологии слова, лексических значениях, синонимов, частотности употребления в разных текстовых корпусах (жанрах фольклора, словарях, литературе) и их вариантов трактовок в текстах. В нашем проекте это направление также имеется и выражается в изучении выделенных концептов тувинской этнической культуры в зафиксированных текстах. Например, выполнив лингвокультурологическое исследование, в текстах нескольких словарей и 10 художественных произведений тувинской литературы мы выявили 27 сочетаний со словом *төрөл* и провели классификацию словообразований [7, 23: 92–98]. Это дало нам информацию о том богатом спектре родственных отношений у тувинцев, не только выражающем степени кровной близости, структуры не только нуклеарной, но и расширенной семей, а также то, как многообразна эта сторона жизни у тувинцев.

Другой концепт с лингвокультурологической точки зрения *чер* ‘земля’

раскрывает Н. Д. Сувандии в исследовании лексической вариативности ее в тувинском фольклоре [20].

Если слово *төрөл* мы рассматриваем как концепт культуры и говорим о важности темы родства, родственных отношений для тувинцев, то именно идея родства и составляет саму идею этого концепта. То есть концепт-форма выражает концепт-идею. И, поскольку сама идея может развиваться, то это делает не одну, а много словоформ, причем чрезвычайно вариативных. Например, мы обнаружили интересную словоформу *бурган төрөлдиг*. Она трактуется как «имеющий в качестве родственника бога» (когда о человеке хотят сказать, что он обладает даром ясновидения, например, см.: [7: 154]). Очевидно, что связывание человека с богом, подчеркивание особого вида связи и соответствующая фраза не восходят к традиционным тувинским трактовкам о человеке. Как и все всех тюркоязычных культур региона Саяно-Алтая человек у тувинцев отождествлялся с природой, поскольку традиционную картину мира пронизывали тотемизм, анимизм, шаманизм [22: 8–29]. Само слово *бурган* в тувинском языке Б. И. Татаринцев называет вторичным заимствованием из монгольского языка, восходящим к древнеуйгурской буддийской терминологии [21: 295]. То есть выражение *бурган төрөлдиг* сформировалось в результате переноса древней идеи родства уже с культурной новацией в результате заимствования.

Так, *концепт как идея* рассматривается с точки зрения смыслового наполнения словоформы, поскольку субъект говорящий — это одновременно и субъект думающий. Само богатство языка определяется, как писал Д. С. Лихачев, «не только богатством “словарного запаса” и грамматическими возможностями, но и богатством концептуального мира, концептуальной сферы, носителями которой является язык человека и его нации» [11: 162].

Концептуальность здесь заключается не только в том, что мы обнаруживаем большое число вариаций этой словоформы (что выражает многообразие аспектов, которые люди культуры мыслят в связи с начальной словоформой). Речь идет о большой смысловой значимости концепта, которую исследователи часто называют ценностью культуры. В ходе реконструкции содержания концепта мы понимаем, что не просто говорим о смыслах, а воссоздаем целую систему социальных связей, отношений между людьми, ритуалов, обрядов, традиций, что объединяется в единое смысловое поле и может быть названо «культурой в культуре».

Например, мы анализировали концепт *уруг-дарыг* не просто как название детей у тувинцев, не просто как отношение взрослых к детям, а как культуру детства у тувинцев [8]. Тувинцы были (и до сих пор остаются в сельской местности) многодетными, детей растили всегда в любви, дети считались одним из главных богатств, тувинский фольклор был чрезвычайно развит. Причем, надо сказать, что мы пока охватили только одну сторону этой культуры, выстраиваемую с точки зрения взрослых. Но ведь есть еще и культура детства глазами детей.

В любом случае столь большая значимость концепта в культуре до сих пор поддерживает традиции многодетности тувинцев и определяет эту особенность

демографических процессов в Республике Тыва. Но социокультурные трансформации в республике, прошедшие в XX — начале XXI вв., повлияли на «прочность» концепта. Если раньше родителей, традиции воспитания, заботы о детях контролировала родовая община, то в XX веке интеграция тувинской культуры с советской во многом определила изменения в культуре детства, изменения в системе родительских обязанностей. При том, что дети до сих пор считаются ценностью тувинской культуры, в повседневной жизни отношение взрослых к детям стало разниться, причем порой радикально. В крайних проявлениях сегодня дело доходит до того, что маленькие дети гибнут от отсутствия должного ухода, от халатного отношения их родителей к своим обязанностям [8: 66–68]. Наше культурологическое исследование концепта *уруг-дарыг*, изменения его в системе всей культуры, включало исторические реконструкции, анализ этнографической литературы, опиралось на методы наблюдения, интервью и включало изучение социокультурных практик, социальных связей, социальных отношений, социальных процессов.

Приведенный пример показывает, что помимо задачи реконструкции концепта-идеи в определенном состоянии важно учитывать факт изменчивости и самой идеи, и ее поддержания в обществе. Именно поэтому столь важны исторические экскурсы, понимание особенностей культурогенеза, в том числе важен учет периодов социокультурной трансформации XX в., что часто упускают лингвокультурологи и филологи. В нашем проекте междисциплинарного изучения тувинской этнической культуры мы начинали свой анализ с выстраивания периодизации истории тувинской культуры, выделяя несколько очевидно различных периодов [23: 11–18].

Особой ипостасью концепта можно назвать его символичность, то есть когда мы рассматриваем концепт-символ. С одной стороны, сами языковые термины, понятия — это символические значения. Этот символизм стал основой концепции семиосферы Ю. М. Лотмана [12]. Ее автор определил как «все присущее данной культуре семиотическое пространство», в которую входит и язык [12: 251].

Но, с другой стороны, символизм имеет и внеязыковые формы. Так, мы видим предмет, объект материальной культуры, артефакт или даже жест, и понимаем, что он достаточно четко выражает идею определенного концепта. Мы это понимаем без слов.

Например, наш исследовательский коллектив собрал в 2022 г. огромное число примеров разной формы бытования сегодня юрты в тувинской социокультурной жизни, запечатлев это в фотографиях и фактически работая тем самым в области визуальной антропологии [17]. Мы обнаружили, что современные тувинцы используют юрту как гостиницу, как ресторан, как хозяйственную постройку, как летний дом и пр. Также элементы и образы юрты были найдены на других предметах (в архитектуре, в дизайне, на картинах, на сувенирах, на брендах, на обложках книг и пр.), которые стали чрезвычайно популярны в Туве. Концепт *өг* ‘юрта’ понимается нами как одна из важнейших

ценностей тувинской культуры. Словоформы с *өг* позволяют тувинцам говорить не только о доме-жилище, но и семейном-домашнем очаге, наличии семьи и пр. [23: 119–120]. Соответственно мы отмечаем стремление тувинцев сохранять ценность традиционного жилища, желание иметь его, окружать себя его элементами и образами. С одной стороны, это формы выражения концепта, но не словесные, не словоформы. С другой стороны, это объекты материальной культуры, в которых содержится сама идея, содержание концепта. Потому что именно в этом виде они и востребованы людьми. Никому из тувинцев по большому счету не надо объяснять зачем это надо, почему использована форма юрты или ее элементы. Собственно, сам этот процесс «возвращения юрты» в селах, городах — там, где казалось бы этот древний тип жилища уже не нужен, стихийный, никем не регулируемый, не организованный. Но достаточно масштабный, что и показывают более 200 фотографий, собранных нами в брошюре [17]. Тувинцы сами с удовольствием окружают себя этими предметами, говоря об особой атмосфере «личного космоса», которая дает юрта [23: 128–130]. Все эти примеры, формы, сувениры, элементы юрты, которые мы наблюдаем в Туве — это символы концепта *өг*.

Причем символика не всегда может быть выражена, как мы уже упомянули, на материальных объектах. Мы можем говорить и о звуковой символике, символике движений и пр. Но в ракурсе нашего исследования мы не рассматриваем символы как важнейшие выразители культуры (как это делается в символической антропологии (К. Гирц, Д. Шнайдер, В. Тернер, М. Дуглас)). Для нас в первую очередь важно, опираясь на гумбольдтовскую позицию [1], чтобы концептуальность имела словоформу, образованную в результате работы системы мышления и вербализации в языке. Именно поэтому Ч. Х. Санчай проанализировала как концепт *торээн чер* ‘родная земля, Родина’ выражается в песенной культуре, в текстах песен, хотя безусловно сами тексты песен невозможно рассматривать в отрыве от музыкального сопровождения [18].

Помимо этого, мы также рассматриваем и тот аспект концептов культуры как регулирование ими социальных норм. Мы полагаем, постижение культуры путем реконструкции трех аспектов концептов и дает возможность обсуждать не только сферу языка, но и ее взаимосвязь со сферой идей, а также социокультурными практиками, присущими данной культуре.

Литература

1. Гумбольдт В. Язык и философия культуры: пер. с нем. яз. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
2. Дагылга: тувинские обряды освящения в XXI веке / под ред. Ч. К. Ламажаа, Н. Д. Сувандии. – Кызыл: б. и., 2021. – 188 с.
3. Демьянков В. З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры // Язык как материя смысла: сборник статей к 90-летию академика Н. Ю. Шведовой / отв. ред. М. В. Ляпон. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2007. – 734 с. С. 606–622.

4. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл [Тувинские традиции] : в 2 ч. – Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2017. – 360 с. (На тув. яз.).
5. Когнитивные исследования языка. Вып. IV: Концептуализация мира в языке / гл. ред. сер. Е. С. Кубрякова, отв. ред. вып. Н. Н. Болдырев. – М.: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2009. – 460 с.
6. Когнитивные исследования языка. Вып. XXXVII: Интегративные процессы в когнитивной лингвистике: материалы Международного конгресса по когнитивной лингвистике. 16–18 мая 2019 г. / отв. ред. Т. В. Романова. – Нижний Новгород: ДЕКОМ, 2019. – 1144 с.
7. Кужугет Ш. Ю., Сувандии Н. Д., Дамбаа Ш. В., Ламажаа Ч. К. Концепт *төрел* ‘родственник’ в языковой картине мира тувинцев // Новые исследования Тувы. – 2019. № 3. С. 149–157. – DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2019.3.12>
8. Ламажаа Ч. К. Дети для тувинцев: изменения отношения в социокультурных трансформациях // Новые исследования Тувы. – 2021. № 4. С. 57–75. – DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2021.4.5>
9. Ламажаа Ч. К., Майны Ш. Б. Свадебная обрядность тувинцев: от установления семейных связей до социальной презентации // Oriental Studies. – 2020. Т. 13. № 2. С. 405–421. – DOI: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2020-48-2-405-421>
10. Ламажаа Ч. К., Кужугет Ш. Ю., Монгуш А. В. *Хой эьди* для тувинцев. Идентичность, удобство, ответственность // Этнография. – 2022. № 4 (18). С. 151–174. – DOI: [https://doi.org/10.31250/2618-8600-2022-4\(18\)-151-174](https://doi.org/10.31250/2618-8600-2022-4(18)-151-174).
11. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 1993. Т. 52. № 1. – С. 3–9.
12. Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб.: Искусство—СПБ., 2000. – 704 с.
13. Луков В. А., Луков Вл. А. Тезаурусы: субъектная организация гуманитарного знания. – М.: Изд-во Национального института бизнеса, 2008. – 784 с.
14. Луков В. А., Луков Вл. А. Тезаурусы II: тезаурусный подход к пониманию человека и его мира. – М.: Изд-во Нац. ин-та бизнеса, 2013. – 640 с.
15. Майны Ш. Б., Ламажаа Ч. К. Тувинская традиция передачи старых детских вещей эргинди // Oriental Studies. – 2022. Т. 15. № 5. С. 1050–1063. – DOI: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2022-63-5-1050-1063>
16. Никитина С. Е. О концептуальном анализе в народной культуре // Логический анализ языка. Культурные концепты / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1991. – 204 с. С. 117–123.
17. Өөвүс. Возвращение тувинской юрты / под ред. Ч. К. Ламажаа, Н. Д. Сувандии. – Кызыл: б. и., 2022. – 85 с.
18. Санчай Ч. Х. Образы родной земли в музыкально-песенной культуре тувинцев // Новые исследования Тувы. – 2023. № 1. С. 80–110. – DOI:

<https://doi.org/10.25178/nit.2023.1.5>

19. Степанов Ю. С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. – М.: Языки славянской культуры, 2007. – 246 с.
20. Сувандии Н. Д. Чер ‘земля’ в паремиях тувинцев // Новые исследования Тувы. – 2023. № 1. – С. 26–37. – DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2023.1.2>
21. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. Новосибирск: Наука, 2000. – Т. 1. – 339 с.
22. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек. Общество / [Э. Л. Львова, И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев, М. С. Усманова]; отв. ред. И. Н. Гемуев. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1989. – 243 с.
23. Тувинцы. Родные люди / Ч. К. Ламажаа, Н. Д. Сувандии, Ш. Ю. Кужугет, Ш. Б. Майны; отв. ред. Ч. К. Ламажаа, Н. Д. Сувандии. – СПб.: Нестор-История, 2022. – 344 с.

СЕКЦИЯ 1
ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ МӘДЕНИ КОДЫНДАҒЫ ТҮРКІ
РУНИКАЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ АНТРОПОНИМ ЖҮЙЕСІНЕ
ТӘН ТІЛДІК-ТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР³

Бияров Б.Н.С.
Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен, Қазақстан.
[*berdibek_biyar@mail.ru*](mailto:berdibek_biyar@mail.ru)

Аннотация. Мақалада көне түркі ескерткіштеріндегі антропоним жүйесіне тән негізгі-негізгі ерекшеліктер жеке-жеке тұжырым ретінде берілген. Көне түркі жазба ескерткіштерінде кездесетін антропонимдердің қалыптасу ерекшеліктері тілдік-танымдық тұрғыдан қарастырылады. Антропонимдердің жасалу жолдарын, этимологиясын талдау барысында көне есімдердің оннан астам баст-басты ерекшеліктері анықталған. Олардың ішіндегі ең негізгі ерекшелік көне түркілер де, басқа көне елдер сияқты, бірнеше мүшелі күрделі есімдер жүйесін пайдаланғаны болып табылады. Бұл жағынан АҚШ «үндістерінің» антропожүйесімен ұштасып жатқаны байқалады.

Кілт сөздер: этимология, антропоним, ел, титул, дәреже, шен, сегун, тұтұқ, шор, тархан, білге, күлүк.

Abstract. As a separate conclusion, the article presents the main features of the anthroponymic system of ancient Turkic monuments. Features of the formation of anthroponyms found in ancient Turkic written monuments are considered from a linguocognitive point of view. During the analysis of methods for creating anthroponyms, etymology, more than ten main features of ancient names were identified. The most important feature among them is that the ancient Turks, like other ancient countries, used a system of complex names with several members. In this regard, it is clear that the United States is synchronized with the anthropological system of the "Indians".

Keywords: etymology, anthroponym, title, rank, rank, tutuk, shor, tarhan, bilge, kuluk.

Көне түркі ескерткіштерінің табылуы мен зерттелуі, ондағы мәтіндер, жазуда қолданылған руникалық әліпбидің этногенезі, мәтіндердің жанры туралы жазылған еңбектер аз емес. Алайда, Л.Н.Гумилевтің пікірінше: «Көне түріктердің адамзат тарихындағы маңызы орасан зор, бірақ бұл халықтың тарихы әлі күнге дейін жазылмаған. Ол жол-жөнекей, үстірт баяндалып

³ Мақала 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP09260070 гранты)

келген, бұл бастауану, ономастикалық, этнонимдік, топонимикалық сипаттағы қиындықтарды айналып өтуге жағдай жасады» [1,5]. Мақала түркітану ғылымындағы осы олқылықты толтыру мақсатына, атап айтқанда, көне түркі ескерткіштеріндегі антропонимияның өзіндік ерекшеліктерін анықтауға арналады.

Түркітануда қалыптасқан дәстүр бойынша, бүгінгі күнге дейін ашылып, зерттелген ескерткіштерді Енисей, Талас, Орхон топтарына бөліп қарастыру бар. Алдымен көне мәтіндерде кездесетін антропонимдер теріліп, талданған соң, осы мақалада берілген тұжырымдар жасалды.

Көне түріктердің адамға ат қою дәстүрін атаққұмарлықпен байланыстыруға болмайды, керісінше өмірдегі жетістігі үшін лауазым беріліп отыруы, атақ-дәрежеге ие болуы олардың белсенді өмір сүруінің негізгі қозғаушы күші болған. Алғаш жауға шапқанда «ер ат» атанса, кейінгі ерліктері де тиісінше бағаланып отырған. *«Мемлекет тарихының алғашқы қадамдарынан бастап түркі қоғамы қатаң тәртіпке бағынды. Қоғам мүшесінің орны мен саяси салмағы көбінесе оның лауазымы арқылы анықталды және ол атақ-дәреже кейде мұрагерлік сипатта болды. Лауазым оның әлеуметтік байланыстар мен бағыныштылық жүйесіндегі орнын бекітіп беретін еді»* [2:153].

Көне түркі ескерткіштеріндегі антропонимдерге зер салсақ, басқа көне тілдердегі сияқты, бір адамның екі-үш есімі болғанын байқаймыз. Дүниеге келген кезде қойылған аты өмір сүру барысында өзгеріп отыратын болған. Бұл жағынан алғанда, түркілердің есім беру үрдісі АҚШ «үндістерінің» антропонимдік жүйесін еске түсіреді: *«Әр тлинкит («үндіс» тайпасының бірі – Б.Б.) өмір сүру барысында, бірнеше есімге, кейде лақап есімге ие бола алады. Барлық есім мен лақап есімді мынадай топтарға бөліп қарауға болады. 1) Туғанда берілетін шын есім. 2) Бала кезде еркелетіп атаған лақап есім. 3) Ересек адамның қосымша немесе лақап есімі. 4) Текнонимдік аты. 5) Құрметті немесе мәртебелі аты»* (Laguna, 1972). Сонда, АҚШ «үндістерінің» қарт адамдарының арасында бала кезгі есімдерін сақтап қалатыны сирек кездеседі екен.

Осындай үрдіс көне түркілерде де болған және оның себебі *«көп реттерде түрік қайраткерлерінің есімдері олардың қоғамдық жағдайын, лауазымын көрсетіп отырған»* [3: 429]. Нақтылап айтқанда: *«Түріктің аты оның қоғамдық орнын мезгеп тұрған. Бала күнінде оның жалған аты, бозымдық шағында – шені, ересек-сақа кезінде – лауазымы, ал егер хан болса, онда оның лауазымы еншілік-таспиқтық жүйеге байланысты өзгеріп отырған»* [1: 88].

Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі антропонимдер жүйесін талдау барысында мынадай негізгі ерекшеліктер байқалды:

1. Көне түркі руникалық жазуы, көптеген көне жазулар сияқты, дауыссыз дыбыстарға негізделген. Сондықтан сөзді жазу барысында, дауыстыларды тастап кетіп, оқығанда қосып отыру үрдісі бар. Сол себепті, мәтін аудармашыларының әртүрлі дауыстыларды қосып оқығанынан, бір есім бірнеше нұсқаға бөлініп кетеді. Мысалы: Эль Туган тутук [4:11]. Ел Тоған Тұтук [5:441]. Ел Тоған тұтык [6:48]. Ел Тұғұн тұтук [7:170]. Аудармадағы осындай ала-

құлалық жалқы есімдердің этимологиясын талдауда өзіндік қиындықтар туғызады.

Мысалға алынған антропонимнің екінші бірлігі Туған/Тоған/Тұғұн, мәтін аудармашыларының әр түрлі дауыстыларды қосып оқығанын ескермесек, бір ғана сөз екенін дәлелдеуге болады. «Көне түркі сөздігінде» тоғ түбірі «туу, пайда болу» мағынасын береді де, тұғұн/тоған тұлғалары «туған» мәнді бір сөз болып шығады [8:570]. Олай болса, Ел Туған тұтқ түрінде оқылуы дұрыс болады деп есептейміз. Ел Туған лақап аты «ел ішінен шыққан», «ел адамы» деген ұғым тудыратынын аңғару қиын емес.

2. Кейбір дауыссыздардың тіркесін беретін арнайы таңбаны зерттеушілер әртүрлі оқығандықтан, есім түпнұсқадан тағы да ауытқиды: рт (Аманжолов А.), бш (Малов С.Е.). лк/лық (Кормушин И.В.) түрінде оқылғандықтан, бір есім Яш Ак баш (С.Е.Малов), Йашак Баш. (Х.Оркун), Йаш Қарт (А.Аманжолов), Айашқа (Н.Базылхан), Кышаклык (И.В.Кормушин) болып түрленеді.

Тас мәтіндегі антропонимді әр ғалымның әртүрлі оқуы есімнің соңында тұрған таңба-әріпке байланысты туындаған. Кейбір дауыссыздардың тіркесін беретін бұл таңбаны зерттеушілер рт (Аманжолов А.), бш (Малов С.Е.). лк/лық (Кормушин И.В.) т.б. түрінде оқиды. Көне түркі әліпбиінде мұндай қос дауыссызды беретін таңбалар төртеу: лт, нт, нч, рт. Әліпбиді жасаған адам түркі тілдерінде сирек болса да қатар келіп қалатын осындай дауыссыздарды байқап, жеке-жеке таңба берген. Мысалы, бұлт, ант, қанча, қарт сөздерінде қатар келетін дауыссыздарды дұрыс аңғарған. Ал Ұйық-Аржан ескерткішіндегі кісі есімінде рт дыбыс тіркесінің тұру мүмкіндігі басым деп есептейміз, өйткені бш, лк дауыссыздарының арасына дауысты еркін ене алады (баш, лық), сондықтан оларға жеке таңба берудің қажеті болмаған.

Сонымен ескерткіштегі антропоним *Йаш Қарт бен* (Аманжолов А.С.) түрінде оқылуы дұрыс болады деп тұжырымдаймыз. Есім антонимдік қатынаста тұрғанымен, «жас болса да, қарт кісідей дана» мағынасында берілуі мүмкін.

3. Көне түркі мәтіндерін аударушылар біршама мол, бірақ олардың аудармалары бірдей болып шыға бермейді. Кейбір аудармашы жалқы есім түрінде көрсеткен сөзді немесе сөз тіркесін енді бір аудармашы жалқы есім ретінде танымайды. Мәселен, «Ұйық-Тұран» ескерткішінде А.С.Аманжолов Ел Ешім ер деп, Н.Базылхан Елшім ер деп аударған бір антропоним бар (6-жолда). Ал С.Е.Малов, Х.Оркун т.б. аудармашылар оны жалқы есім деп танымаған.

Біздің мақсат мәтінтану жұмысымен айналысу емес, транскрипцияланып, аударылған ономастикалық бірліктерді талдау екенін ескертеміз, алайда кейбір даулы, әртүрлі аудармалар кездескенде, амал жоқ, мәтінге жүгінуге тура келеді. Мұндағы Ешім атауының түбірі ечі/ечү «үлкен аға, көке» мағынасын беретін түркі сөзі және ол тәуелдік жалғауын қабылдап (Еші+м) «үлкен ағам» мәнінде тұр [8:162]. Ел Ешім тура мағынасында «ел адамы болған Ешім ер» деген антропоним болады. Бұл көне атау Ешім/Есім түрінде қазіргі заманға дейін жетіп отыр. Ал Н.Базылханның тәржімалауындағы Елшім ер атауы да түркі тілінде жасалған: Елшім «елші, менің елшім» дегенді білдіреді. Екі есімдегі ер айқындауышы «батыр» мәндес сөз екені анық.

Тағы бір мысал ретінде «Барлық-3» ескерткішін айта кетуге болады. Аудармалардан көрініп тұрғандай, күрделі антропонимнің бірінші компоненті *Байна* (С.Е.Малов, Х.Оркун)/*Бай Ана* (А.Аманжолов)/*Байча* [9:208], Н.Базылхан) түрінде үш түрлі оқылған. Түпнұсқа тас мәтінге қарағанда, (1) жолдың 3-таңбасы п [пы] дыбысын белгілейтін әріп нұсқаларының біріне келеді. Олай болса, А.Аманжоловтың оқығаны дұрыс болып шығады [6:50].

4. Тас мәтіндегі жазу анық, айқын оқылатын кезде, аудармалар да бірдей болып келеді. Мәселен, «Барлық-1» ескерткішіндегі антропоним Я сам Йигин-Алп-Туран (Малов) / Өз Йігін Алп Тұран (Оркун) / Өз Йеген Алып Тұран (Базылхан) антропонимі үш аудармада да біркелкі болып келеді.

5. Түркілер лақап атты бейберекет қоя бермеген, адамның ерекше бір белгісіне қарай беріп отырғаны байқалады. Мәселен, «Барлық-2» ескерткішіндегі *Күні Тіріг* антропонимінің бірінші сыңары Күні/Көні көне түркі тіліндегі көні «шыншыл, әділ, сенімді» сөзінен шығатыны байқалады [8:315]. Түркілер лақап атты адамның ерекше бір белгісіне қарай беріп отырғандықтан, Күні Тіріг әділ би болған деп топшылауға болады. Ал Тіріг қазіргі тіліміздегі тірі сөзінің көне түрі екені анықталған. Екінші жағынан алғанда, бірнеше антропоним құрамында кездесетін Тіріг «тірі» мағынасынан гөрі, «пысық, ширақ» мағынасында қолданылатын сияқты. Қазіргі тіліміздегі «еті тірі» тұрақты тіркесіндегідей.

Сонда, Көні Тіріг антропонимі «әділ, пысық, өзі жетілген, еті тірі» ұғымын қалыптастырады.

6. Кейде күрделі бір есімнің құрамы әр аудармашыда өзгеріп отыру жағдайы кездеседі. Атап айтқанда, «Элегеш» ескерткішіндегі С.Е.Малов Ток-Бегю түрінде оқыған антропоним қалған аудармашыларда кездеспейді. Мәселен, Х.Оркун Ұрұңғү Көрүг Ток деп береді де, Ток-Бегюдің бірінші сыңарын бөліп әкетеді. Н.Базылхан да осы жолмен Ұрұң Күлүк Ток түрінде таниды. Ол атаудың екінші сыңарын жеке антропоним құрамына енгізеді: Бөгү Терікіне. Сонда осы тізбектелген ономастикалық бірліктерді қосып жіберсек, Ұрұңғү Күлүк Ток Бөгү Терікіне болып шығады.

Біздің мақсатымыз ономастикалық бірліктерді (бұл жерде антропонимді) талдау болғандықтан, әр компонентті жеке-жеке алып қарастырамыз. *Ұрұңғү/Ұрұң* атауы туралы профессор С.Е.Малов өзі берген түсініктемесінде «*уруңу сөзін В.В.Радлов жалқы есім ретінде береді, ал мен түркі тіліндегі буддалық мәтіндерде, моңғол тілінде кездесетін «әскери белгі, ту» мағыналы сөзі деп білемін*» дейді [4:28]. Осы сөзге өте жақын «солдат, жауынгер» мәнді оруңут сөзі де бар екенін ескертеді (сонда). «Көне түркі сөздігінде» де ұрұңу «ту» мағыналы сөзі деп көрсетілген [8:615]. Ендеше осы «ту, жалау» мәнді ұрұңу сөзі жалқы есімге айналған деп есептейміз, өйткені бұл сөз кісі есіміне тіркескен күйінде жиі кездеседі: Ұрұңу Санұн, Ұрұңу Түдүн Чігші т.б. Сонымен «Элегеш» ескерткішінде кездесетін күрделі антропонимнің (6-жол) бірінші сыңары Ұрұңу «тулы, ту ұстаушы» деген мәртебелі лақап есім болады.

Күлүк сөзінің жалқы есімдегі қызметі туралы көптеген еңбектерде айтылды (күлүк сөзінің «даңқты, атақты» деген мағына беретіні).

Тоқ – кісі есімі, «тойған, қарыны тоқ» мағынасын береді және «өмірі тоқшылықта өтсін» деген тілекпен қойылады. Қазіргі кезде де Тойған, Тоқбай тәрізді антропонимдер кездеседі.

Бөгү сөзінің көне түркі кезінен қалыптасқан мағынасы «дана, ақылды» екені дәлелденген [8:116]. Сондай-ақ, бөге «батыр, күш иесі» мәні де бар (сонда). Көбінесе ел басқарған адамдарға берілген лақап ат болғандықтан, Бөгү «дана, ақылды, данышпан» сөзінен жасалған антропоним деп есептейміз (Мысалы, Бөгү қаған). Қытай жазбаларында «ақылды, ку» [10:140], кейде «сиқыршы, бақсы» [11: 78] мағыналарын қосатындар да бар.

Н.Базылхан ұсынып отырған *Терікі+не* антропонимінің түбірі теріг сөзі болса, «жинау, теру» мағынасын береді («елді жиған, терген» деген ұғымда), ал терк сөзі болса, онда «тез, шапшаң» мәнінде келіп, жеке адамның ерекшелігін білдіреді [8:554]. Басқа аудармашылар бұл сөзді жалқы есім деп танымайды.

Сонымен, Ұрұңу Күлүк Тоқ Бөгү Терікіне бір адамның есімі ме, әлде екі есімге бөліне ме деген сұрақ туады. Біздің ойымызша, Ұрұңу Күлүк Тоқ «тулы, даңқты Тоқ» мәнімен жеке антропоним болу мүмкіндігі бар. Алдыңғы екі анықтауыш лақап атқа бейім тұрады. Ал Бөгү Теріг «дана ел жинаушы» мағынасымен немесе Бөгү Терк «дана, шапшаң» деген мәнмен жеке адамның есімі бола алады.

7. Көне түркі ескерткіштеріндегі антропонимдердің тағы бір ерекшелігі есім мен лауазым атының, лақап есімнің араласып жатуында. «Улуг-кем» мәтініндегі Чочук Бөрі Саңун есіміндегі Чочук (бала) Бөрү ол адамның есімі немесе лақап есімі болса, Саңун «қолбасшы» мәніндегі лауазым аты. «Айыртама-Ой – 4» ескерткіштегі Чур/Чор әскери лауазымнан жасалған лақап есім болып табылады.

Ен Елік Чур ынанчу Алып Тархан [7:203] антропонимі тұтастай лауазым аттарынан тұрады. Мұндағы *Ен* сыңары көне түркі. ен/ең «аса, жоғарғы» мағынасымен қазіргі тілімізде күшейтпелі шырай жасайды. Ал *Елік* көне түркі. еліг «ел билеуші, қаған» [8:170] сөзінен жасалып тұр. Сонда Ен Елік «ең жоғарғы қаған, билеуші» мәнін білдіреді. Есімнің қалған бөліктері чур/чор «қолбасшы», ынанчу «сенімді өкіл», алп «батыр», тархан «әскери шен (генерал)» мағыналы титулдар екені дау туғузбаса керек. Сонда бұл адамның бірнеше лауазымды қызметті қоса атқарғанын бағамдаймыз.

«Элегеш» ескерткішіндегі Бек Тархан Өге Тіріг есімінің мәні «мырза (ақсүйек), әскер басы, ақылды Тіріг» болып шығады. Түркілер адамның өзі жеткен жетістіктеріне қарай лақап есімді үсті-үстіне қосып отырады. Екінші жағынан қарағанда, ондай атақ, дәрежеге ұмтылу түркілердің өсуінің негізгі қозғаушы күші болғанға ұқсайды.

8. «Айыртама-Ой» ескерткішіндегі Удун (А.С.Аманжолов) антропониміне профессор А.Аманжолов «скверный» деген анықтама беріп кетеді [6,87]. «Көне түркі сөздігінде» үдүн «дөрекі, әдепсіз, зұлым» сөзі бар [8:606] және ол лақап есім жасауға негіз болған. Біз бұдан көне түркілердің тек жағымды мәндегі лақап есімдер емес жағымсыз лақап есімдерді де қолданғанын көреміз.

9. Көне түркі ескерткіштерінде, дәлірек айтсақ, «Күлтегін» мәтінінде кездесетін «ер ат» тіркесі туралы даулы мәселеге нүкте қоятын кез келді. Оның

сүндетке отырғызуға, т.б. дәстүрлерге еш қатысы жоқ екенін Талас ескерткішінен табамыз. Мәселен, «Айыртам-Ой-2» ескерткішіндегі Қара-Чұр – ескерткіш кейіпкерінің алғаш жауға шауып, жорыққа қатысқаннан кейін алған ер аты. Ал кейінгі жаугершілік аты Қар Йазмазды профессор А.Аманжолов «қолының қары жазбас (жаңылмас)» деп түсіндіріп кетеді [6:44]. Лақап есімнің мағынасын тағы да нақтылай түссек, «қары (қолы) жаңылмас (мерген)» дегенді білдіреді және қазақ ондай адамдарды «қол мерген» деп атайды.

АҚШ «үндістерінде» де дәл осы үрдіс бар: алғаш жауын өлтірген жас адамға жаңадан лақап ат (бізше: ер ат) беріп отырған. М.: Отырған Бұқа, Құтырған ат, Үлкен Жылан т.б. Бұл үндестік түркі халқы мен АҚШ «үндістері» арасында генетикалық байланыс бар деген ғылыми пікірді растай түседі.

10. Көне түркі ескерткіш мәтіндерінде әйел адамның есімі өте сирек кездеседі және оларға арнайы эпитафиялық мәтінді тас орнатылмаған. «Айыртам-Ой-5» мәтіндегі Огурмыш катун/Оғұрмыш қатын антропонимі және Елбілге қатун есімі Елтеріс қағанның әйелі ретінде тас ескерткішке қашалған. Соңғы антропоним ел «ел, халық» + білге «дана» сөздерінен бірігіп жасалады және Елбілге «ел сыйлаған дана әйел» мағынасын береді. Елтеріс қағанның жарына мұндай мәртебелі лақап есім берілуіне қарағанда, ол адамның қағанатқа еңбегі сіңген танымал әйел болғаны анық.

Огурмыш катун/Оғұрмыш қатын антропонимі – әйел адамның есімі және көне түркі. оғұр «береке» + мыш (-ған,-ген өткен шақ есімше жұрнағы) тұлғалары арқылы жасалып тұр [12:82-83]. Оғұрмыш «береке әкелген, жарылқаған» деген мағына береді. Ал қатын айқындауышы қат «қос (шайға сүт қат) + ын (сөзжасам жұрнағы) тұлғалары атқылы жасалып, қатын «қосылған (ерге шыққан)» мағыналы сөзі екені дәлелденген [13:367]. Көне түркі ескерткіштерінде әйел адамға арналғандары өте сирек кездеседі.

11. Осы ескерткіштегі Умач оглы/Ұмач оғлы есімі түркілердің ата-тегін білдіру қызметін сол дәуірден бастап, күні бүгінге дейін жалғастырып келеді: Базарбайұлы Төлеген, Момышұлы Бауыржан т.б.

12. Талас тобындағы «Айыртам-Ой – 8» ескерткішіндегі Күч Өге антропонимі күч «күш иесі», өге «дана, ақылды» сөздерінен жасалған лақап есім және ол есім Енисей ескерткіштерінде бірнеше рет кездеседі. Бұдан, біз, істеген ісі мен ерлігіне қарай мәртебелі лақап есім беру сол кездегі түркілердің барлығына тән болғанын байқаймыз және Енисей мен Талас жазуларының арасында байланыс бар деген ғылыми пікірдің дұрыс екеніне көз жеткіземіз.

13. Сондай-ақ, «Айыртам-Ой – 9» ескерткішіндегі Құтлұғ Өзін есіміндегі Құтлұғ көне түркі. құт+лұғ/лығ «құт+ты, қасиетті, бақытты» [8:473] сөзінен жасалып, кең тараған лақап есімге жатады. Елге құт әкелген адамдарға беріліп отырған: Құтлұғ қаған. Осыған қарағанда, Талас жазулары Орхон жәдігерлерімен де байланысып жатыр деуге болады.

12. Талас тобындағы «Айыртам-Ой – 10» ескерткішіндегі Қыйаған есімі Енисей ескерткіштерінде де кездеседі. Жаугершілік аты Қыйаған болған бұл адам Енисей тастарындағы Қыйағанмен бір адам емес, аттас есімдер деп ұққан

жөн. Бұл антропонимдердің таралу аймағы (ареалы) кең екенін және бүкілтүркілік сипат алатынын дәлелдейді.

13. Түркілердің көптеген лауазым, шен терминдерін қытай, санскрит (парсы, соғды) тілдерінен алып отырғаны да дәлелденген [10:135]. Татпар қаған есімі санскрит тілінен шықса, Мұқан қаған есімі араб тілінен парсы арқылы келген муһһан «кұл, дәйеші» сөзінен жасалады [3:413]. Бұл кірме есімдер көне түркілердің соғды-иран елдерімен тығыз байланыста болғанын білдіреді. Қаған түркілердің ең жоғарғы дәрежелі лауазым аты екені әрі ке-киан «басшы» түрінде қытай тілінен енген лауазым аты екені белгілі.

Ниуар қаған есімі сол дәуірдегі түркі қоғамына ене бастаған буддизмнің әсерімен санскрит тілінен шығатын нирвана «будда жұмағы» сөзінен жасалған деп пайымдаймыз [14:55]. Ниуар/Нивар/Нирвана.

14. Ямы [Йамы] қағанның Бумын, Тумэн, Ел қаған деген есімдері де бар. Түркітанушы-ғалымдардың пікірінше, Бумын, Йамы, Тумэн ол адамның қаған болғанға дейінгі есімдері де, Ел қаған таққа отырғаннан соң берілген мәртебелі аты [10:137].

15. Көне түркі есімдерінде бірнеше әскери шеннің қабаттасып келуі жиі кездеседі және ол титулдар адам дәрежесінің өсу жолын көрсетіп тұрады. Мәселен, Құтлұқ Тархан Сеңүн есімінен, біз, Құтлұқ атты адамның алдымен тархан дәрежесін алғанын, кейін қолбасшылыққа дейін (сеңүн) өскенін көре аламыз. Бұл дәстүрді атаққұмарлықпен шатастырмау керек, бұл дәстүр түркі халқының жауынгерлік сипатынан шығады да, дәреженің өсуіндегі негізгі қозғаушы күштің бірі болып табылады.

16. Көне мәтіндердегі лауазым, титул, шен аттарының адам есімдерімен араласып кеткені соншалықты, оларды ажырату мүмкін емес. Көне түркілердің лауазымға ерекше мән беруі табғаштардан келген дәстүр болуы мүмкін, өйткені қытай тарихында адамның шен-дәрежесін қатаң сақтап отыратыны белгілі.

17. «Ел Етміш Білге қаған (Тариат//Тэрх)» ескерткішіндегі Алып Ышбара Сеңүн Йағлақар есімінен Ұйғыр мемлекеті Түрік қағанатының заңды жалғасы екенін байқаймыз және билік Ашина әулетінен Йағлақар әулетіне көшкенінен, Тәңір дінін Манихей дініне және көне түркі алфавитін көне ұйғыр әліпбиіне алмастырғанынан басқа көп өзгерістер болмаған деген тұжырым жасауға болады. Мәселен, сол Алп «батыр» мағыналы антропокомпонент, Ышбара санскрит. «әмірші» лауазымы, Сеңүн қытай. «қолбасшы» титулы, Йағлақар «Йағлақар әулетінен шыққанын» білдіретін есім жасау үрдісі сол қалпында сақталып қалған.

Көне түркілер бала дүниеге келгенде бір есім берсе, алғаш жауға шапқанда, көрсеткен ерлігіне сай басқа лақап ат қойған. Оны «ер ат» деп атаған. Ересек жаста батырлығына, қызмет дәрежесіне қарай тағы да қосымша есім, лақап ат, лауазым аттары қосылып отыратын болған. Ең соңында таққа отырса, үлкен мәртебеге жетсе, ақылгөй болса мәртебелі есім беретін үрдіс қалыптасқан. Мақалада осы ерекшеліктер нақты мысалдар арқылы көрсетілді.

Көне түркі ескерткіштеріндегі жалқы есімдердің аударылуын, жалпы мәтіндердің аудармасын да, бірізділікке түсірмесе болмайды. Жалқы есімдердің

әртүрлі аударылуы олардың этимологиясын ашуда қиындықтар туғызады. Түркітанушылар бірлесе отырып, мәтінтану жұмысына мән беру керек деп ойлаймын.

Көне түркі ескерткіштеріндегі эпитафиялық мәтіндерде кездесетін антропонимдер, міндетті түрде лауазым, дәреже, шен, лақап есімдермен тіркесіп келеді. Ол түркілердің жауынгерлік өмірбаянын әйгілейді және ескерткіш, көбінесе атақты адамдарға орнатылған деген болжамды растай түседі. Атақты қаған, жабғы, шор, тегін, батыр т.б. адамдардың басына оның ерлікке толы өмірбаяны жазылған тас қою әрі естелік, әрі тәрбиелік міндет атқарады. Оны оқыған (көне түркілердің басым көпшілігі сауатты болған, өйткені ел сауатсыз болса, жазу жазып әуре болмас еді – Б.Б.) әр жас, кейінгі ұрпақ ата-бабасындай ат үстінен түспеуді арман-мақсат ететіні анық.

Әдебиет

1. Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. Оқу құралы. – Алматы: «Санат», 1996. – 128 б.

1. Базылхан Н. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. // Мәдени мұра. 2 том. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 190 б.

2. Гумилев Л.Н. Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған. – Алматы: «Білім», 1994. – 480 б.

3. Древнетюркский словарь. – М., Л., 1969. – 715 с.

4. Дхаммапада / Перевод с пали. – Новосибирск: Согласие, 2003. – 176 с.

5. Жанұзақ Т.. Атаулар сыры 3. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.

6. Зуев Ю.А. Древнетюркская социальная терминология в китайском тексте VIII в. // Вопросы археологии Казахстана. Вып.2. Алматы – М.: 1998. С.153-162.

7. Кормушин И.В. Тюркские Енисейские эпитафии. Тексты и исследования. – Москва: Наука, 1997. – 303 с.

8. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1951. – 451 с.

9. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрк): 3 томдық шығармалар жинағы / ауд. А.Егеубай. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 1353 б.

10. Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). – Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. – 302 с.

11. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). – Москва: «Наука», 1974. – 767 с.

12. Тадыкин В.Н. О некоторых топонимах Горного Алтая // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 367-374 с.

13. Orkun H.N. Eski turk yazitlari. – Ankara, 1994. – 964 s.

ОТКРЫТИЕ ОРХОНСКИХ ПАМЯТНИКОВ ПИСЬМЕННОСТИ

*Каиржанов А.К.
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан*

kairzhanov@list.ru

Первые сведения о памятниках тюркской письменности были получены во времена Петра I служивым человеком С. Ремезовым. В начале XVIII века Филипп Юхан фон Страленберг (Табберт), попавший в плен к русским под Полтавой, был сослан в Сибирь. Он, как пытливый человек, стал заниматься обследованием южной Сибири, изучал языки, обычаи и традиции тюркских народов. Однажды продвигаясь к верховьям реки Орхон, не встретив на своем долгом и изнуряющем пути ни людей, ни поселений, обессиленный, потерял всякую надежду встретить здесь что-либо стоящего внимания. Вдруг, впереди, перед его взором, встали неподвижные каменные изваяния. Юхан ускорил шаги, забыв об усталости, перед ним появилась мраморная стела, на которой были высечены непонятные знаки. Ряды каменных фигур, со сложенными на груди руками, тянулись далеко, и конца им не было видно. Он вначале подумал, может быть, это какое-то загадочное явление самой природы, подвергшееся химическому выветриванию, остаток какой-то скалы, либо это антропогенное явление, то есть результат творения человеческих рук. Он размышлял и терялся в догадках, кто же их воздвиг и по какому поводу, и каково его подлинное назначение, но так и не смог прийти к однозначному пониманию и осмыслению. Но он понял одно, что перед ним непонятное до сих пор какое-то письмо, хотя у себя в Швеции он видел на подобных камнях, высеченные скандинавскими рунами небольшие тексты.

Произошло это открытие более двухсот лет тому назад. Вряд ли ссыльный швед догадывался тогда о том, что совершил великое открытие и какие бесценные сведения подарил мировой науке.

В первой четверти XIX века об этом открытии была опубликована Григорием Спасским небольшая информация об Орхонских памятниках, в издаваемом им же журнале «Сибирский вестник». Позже, эта информация была переведена на латинский язык, и только после этой публикации мир узнал доселе неизвестные памятники письменности, обнаруженные на берегах Орхона, в долине Кошо-Цайдам.

В 1875 г. финское Археологическое общество дважды снаряжало экспедицию в Минусинскую котловину, а в 1889 году был издан атлас «Енисейские надписи» с приложением 32 таблиц и 8 фотографий. Эти надписи финны не сумели разгадать. Финские ученые предполагали, что эта письменность представляет истоки их письменной финно-угорской культуры.

В 1889 году русский путешественник-исследователь Н.М. Ядринцев обнаружил на берегу Орхона стелы загадочными

надписями, которые представляли собой обширные тексты по сравнению с енисейскими эпитафиями. Н.М. Ядринцев сделал первое описание стелы. Высота — 3,5 метра, ширина у основания — 1,32 метра, ширина верхней части — 1,22 метра. Суженная в верхней части стела украшена резным орнаментом, исписана с четырех сторон. На западной стороне текст был составлен на китайском языке, а другие стороны стелы выполнены неизвестным руническим письмом. По сведениям Н.М. Ядринцева от памятника находился невысокий холм длиной двадцать пять метров (позднее выяснилось, что это была развалина стены из китайского кирпича). Вдоль стены были обнаружены семь мраморных тюркских статуй, головы у статуй были отбиты.

На западной стороне мемориала находились две звериные фигуры, обращенные друг к другу, они также были повреждены (ученые полагают, что это был вход в храм-комплекс). От этого входа на протяжении 4,5 километров протянулись гранитные изваяния людей на расстоянии 10-12 метров друг от друга, обращенные лицом на восток. После детальных исследований ученые выяснили, что эти фигуры олицетворяют врагов, убитых героем в личном единоборстве.

Выступая на VIII Конгрессе Российских археологов, Н. Ядринцев обратил внимание ученых на древние памятники с берегов Орхона. С этого момента памятники, прежде именовавшиеся Енисейскими, стали обозначать как Орхон-енисейскими памятниками письменности.

Весной 1890 года по следам Ядринцева отправилась археологическая экспедиция финнов под руководством А. Гейкеля, а в 1891 году из Санкт-Петербурга — экспедиция Российской Академии наук, которую возглавил В.В. Радлов (в состав экспедиции входил и Н. Ядринцев).

В 1892 году по результатам этих двух экспедиций были опубликованы два атласа с приложением фотографий, которые поставили перед учеными задачу — дешифровку тюркских рун. После этих публикаций был прочтен текст памятника, написанный на китайском языке, благодаря которому была получена информация об этносе, воздвигшем этот памятник, имена людей, которые стояли во главе этого народа. Дешифровка рунического письма была осуществлена профессором кафедры сравнительной лингвистики Копенгагенского университета Вильгельмом Людвигом Томсеном. Вильгельм Томсен (1842-1927), вначале занимался теологией, затем изучал и преподавал курс общего языкознания, штудировал ботанику, физику, и затем посвятил себя лингвистике. В. Томсен жил и трудился в разных городах Европы: Берлине, Лейпциге, Праге, Вене, Будапеште, Париже. Он изучал чешский, немецкий, сербский, польский, венгерский, арабский, цыганский, японский, китайский, тюркский языки и язык фарси. Вернулся домой на родину в 1870 и до 1878 гг. преподавал древнегреческий язык. С 1878 по 1887 гг. занимал административные должности в разных школах Дании, а в 1887 году был избран профессором кафедры сравнительной лингвистики Копенгагенского университета. После публикации в 1877 году исторического труда о связях Древней Руси и Скандинавии, В.

Томсен полностью посвятил себя исследованию Орхоно-енисейских памятников. В 1893 году он нашел ключ к разгадке Орхонских надписей. Большею частью ученый обращает внимание на факт прочтения текста, но мало кто уделял должное внимание методам, которыми руководствовался ученый при поиске ключа к прочтению тюркских рун. Так, зададимся риторическим вопросом, каким же методом пользовался В. Томсен при дешифровке Орхонских надписей?

Прежде всего, ученый определил направление письма, что имело принципиальное значение для дальнейшей работы. После долгих раздумий ученый пришел к выводу, что письмо писалось справа налево. Затем он установил количество буквенных знаков, их оказалось 38. Разобравшись с внешними деталями, В. Томсен обратил внимание на связь между согласными фонемами, с целью установления зависимости согласной фонемы от предыдущей и последующей ей гласной фонемы. Для этого он выделил группу фонетических знаков, в которых два крайних были одинаковыми (или эквиполентными), а средний отличался от них — ХУХ, и предположил, если Х — согласный, тогда У — гласный, или же наоборот, если Х — гласный, то У — согласный. Сравнивая таким методом однозначные знаки >, ᠢ, ᠨ, ᠵ он отнес их к гласным звукам [1: 7-44]. Однако первые предположения оказались не точными. Так, знак > он принял как звук [ə] (y), а знак ᠨ как звук [ə]. Но знак ᠢ и его звуковое обозначение [i] или [i̇] определил правильно с первой попытки [1: 7-9]. И все-таки, он не был уверен в том, что находится на правильном пути в своих поисках. Это были пока предположения и гипотезы, а доказательств, не оставляющих никаких сомнений, еще не было. Тогда ученый прибегает к проверенному методу, которым пользовались многие ученые при дешифровке древних рукописей: начать поиск слов в бинарном тексте памятника в честь Кюль-тегина, то есть с китайского текста тех слов, обозначающих, например, имена собственные. Как найти имя собственное в китайском тексте? В каком месте текста они обычно приводятся? Было установлено, что имена собственные упоминаются в начале каждого абзаца текста. Так, при анализе он уже знал, что знак ᠢ обозначает гласный звук [i], а сам текст пишется справа налево [1: 44]. Кроме того, он также знал, что этот звук обладает высокой частотностью и может стоять и в конце слова. Он приходит к выводу, что сочетание указанных знаков может означать либо эпитет, либо имя. Если знаки ᠢ ᠮ ᠨ читаются справа налево — [i], [r], [ŋ], [t], тогда получается: Tŋri [1: 45-54]. Он определяет еще одну особенность древнетюркского текста – гласные знаки в середине слова подразумеваются, и поэтому предлагает читать это слово так: [Täŋri]. Это открытие позволило ему определить и другие имена, и титулы древних тюрков.

Благодаря бинарной надписи он сумел прочесть следующие слова: > ᠢ ᠨ

[qaγan], ᠨ ᠢ ᠨ ᠨ [türk] [1: 57]. Теперь внимание ученого привлекла группа знаков, которая встречалась в одном древнетюркском памятнике, а в другом

памятнике могла отсутствовать. После тяжелых раздумий, поисков и анализа В. Томсен предполагает, что эти группы рунических знаков означает имяперсонажа текста, которому и посвящен этот памятник. В китайском тексте это место читается как «Кюэ-тегин». В. Томсен, зная правила китайской орфографии, понял, что в конце китайского слова звук [l] вообще не пишется, и этот звук вполне может выпасть из слова при передаче с тюркского на китайский

язык. Его осенило, что знак обозначает согласный [l] и слово было прочитано так: [Kül-tägin].

Используя эту методику, В. Томсен сравнил из китайского текста слово «би~кя» с группой тюркских знаков и прочитал слово «bilge».

Теперь он принялся за дешифровку группы знаков . Три знака из этой группы были уже известны. При прочтении справа налево в корневой морфеме этого слова три знака означают «tür». Эти знаки могут означать слово

«türk», предположил ученый. Таким образом, он определил, что знак означает фонему [k]. Этот рунический знак был ему знаком при дешифровке слова «Kül-tägin» [1: 97].

В китайском тексте была информация о народе, которому принадлежит язык письма. В китайском языке он означает народ «ту-кюэ». Стало быть, язык письма относится к какому-то тюркскому диалекту, который лег в основу языка при составлении этого текста.

Итак, В. Томсен сумел вначале найти ключ к девяти руническим знакам и использовал этот ключ для прочтения других слов древнетюркского текста. Следуя этому методу, Томсен открыл алфавит тюркского рунического письма. С.Е. Малов дал высокую оценку открытию, что В. Томсен нашел ключ к письму Орхоно-енисейских памятников, который до 25 ноября 1893 года оставался великой тайной.

В 1894 году академик В.В. Радлов, воспользовавшись ключом рунического алфавита, открытым Томсеном, перевел и исследовал текст Орхонских памятников письменности. В. Томсен опубликовал свой перевод только в 1895 году. В 50-е годы XX века Орхоно-енисейские памятники письменности были переведены и опубликованы С.Е. Маловым. В исследовании Орхоно-енисейских памятников внесли вклад и казахстанские ученые-тюркологи. Среди них особое место занимают труды А.С. Аманжолова [2], К. Мусаева [3], Г. Айдарова [4], М.Жолдасбекова, К.Сарткожаулы [5] и других ученых.

Литература

1. Thomsen. V. Inscriptions de L'Orkhon dechiffrees. – Helsingborg: La Société de littérature finnoise, 1896. –224 p.

2. Аманжолов А.С. К генезису тюркских рун // Вопросы языкознания – 1978 - № 2.

3. Мусаев К.М. Тюркские языки Центральной Азии // Төрки тел ғилеменен көнүзек мәсьәләләре. – Уфа: БДУ, 2002.

4. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата, 1971. – 379 с.

5. Жолдасбеков М., Сарткожа К. Атлас Орхонских памятников / русский перевод Н.Г. Шаймердиновой. – Астана, 2006. – 360 с.

ЕЛТЕРІС ҚҰТЛЫҚ ҚАҒАН ҒҰРЫПТЫҚ КЕШЕНІ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ

*Кыдырәлі Д., Энхтөр А., Базылхан Н.,
Бөгенбаев Н., Буянхишиг Ц., Батболд Г.
Халықаралық Түркі академиясы
Астана, Қазақстан*

nurik198080@mail.ru

Аннотация. Халықаралық Түркі академиясы мен Моңғолия Ғылым академиясының Археология институты бірлескен экспедициясы 2019 және 2022 жж. Моңғолияның Архангай аймағы Хашаат сұмыны Номгон алқабындағыкөне түрік дәуірінің 9 дана ғұрыптық кешендерінде алғашқы археологиялық барлау және қазба жұмыстарын бастаған болатын. Номгон-2 ғұрыптық кешенінде жүргізілген қазба барысында осы кешен Түрік қағандығын жаңғыртушысы Құтлұқ қаған яғни 682–692 жж. билік құрған Елтеріс қағанға, әйгілі Білге қаған мен Күлтегіннің әкесіне арналғандығы анықталды. Кешеннен қаған кескінді бөрікті бәдіздің басы мен төменгі тұсы, екі кішігірім бас мүсін тұсы, екі қошқар, екі аланды арыстан тас мүсіні және құрылыстың қыш төбе жапқыштары, кірпіштері, ортасы ойық текше тас (алтарь), балбалдардан «ешір»(ашина) қаған әулетінің таңбалары секілді бірсыпыра артефактілер анықталды. Әлемдік түркология үшін ерекше жаңалық – жазулы бітіктас жаңадан табылды. Онда екі бөрі және суғалдақ гүл бейнеленген бітіктастың төбе тұсы мен одан төменгі тұсында көне түрік, соғды, брахми жазулы мәтіндердің үзінділері қашалған сынық бөлігі археологиялық қазбалар барысында алғаш рет табылып отыр. Көне түрік және соғды мәтін үзінділерінде «Құтлұқ қаған» деп анық жазылған.

Кілт сөздер: археология, Номгон, Құтлұқ қаған, көне түрік бітік жазу, соғды жазуы, брахми жазуы, ғұрыптық кешен, тас мүсін, хронология

Abstract. In 2019 and 2022, the International Turkic Academy and the Institute of Archaeology of the Mongolian Academy of Sciences began to conduct joint archaeological research and the first excavations in nine ancient memorial complexes of the ancient Turkic era in the Nomgon valley of the Khashaat sum of the Arkhangay aimag of Mongolia. During the excavations carried out in the Nomgon-2 memorial complex, it was found that this complex was dedicated to Kutluk-Kagan, the founder

of the II Turkic Khaganate, Elteris-Kagan, who ruled in 682-692, the father of the famous Bilge-Kagan and Kultegin. The head and lower part of a stone statue of a kagan, two parts of a head of a stone statue, two statues of a ram, statues of a lion with two cubs, and a number of other artifacts, such as clay roofing, bricks, a cubic stone with a hole in the middle, and kagan tamgas "eshir" were found in the complex. (ashina) on balbals. A special news for world Turkology is the discovery of a stele with an inscription. There, during archaeological excavations, the upper part of the stele with the image of two wolves and floral patterns was discovered for the first time, as well as the lower part with fragments of ancient Turkic texts written in runic, Sogdian and Brahmi alphabets.

Keywords: archaeology, Nomgon, Kutluk-kagan, ancient Turkic writing, Sogdian writing, Brahmiyan writing, ritual complex, stone sculpture, chronology

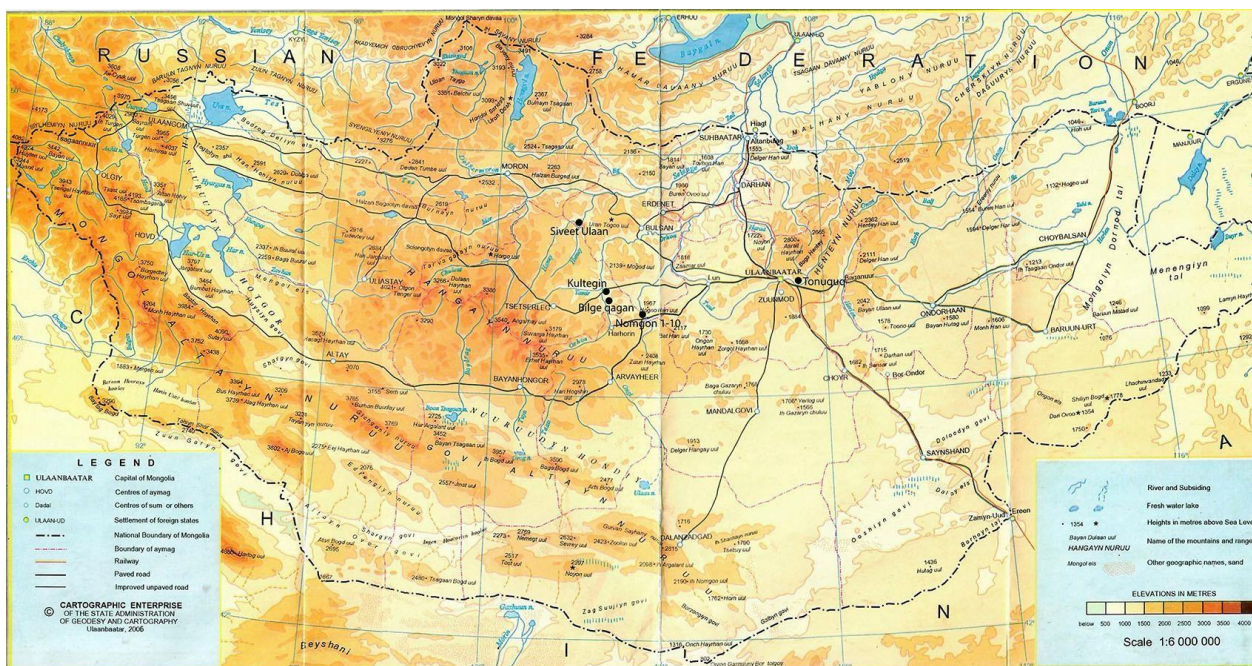
Kipicne

Түріктер ұзақ жылдар бойы Еуразия кеңістігінде қуатты мемлекет құрып, төл мәдениетін қалыптастырып қана қоймай, іргелес халықтардың да рухани-мәдени құндылықтарының дамуына айрықша ықпал етіп, әлемдік өркениетке сүбелі үлес қосты. Ұлы даланың әр тарапынан табылып жатқан далалық өркениеттің негізгі көрінісі – ұлы қорғандар, мәдениеттің үздік үлгісі – тас мүсіндер, Орхон, Енесей, Талас жазбалары және қайталанбас бейнелеу өнерінің үлгілері – қабырға фрескалары, петроглифтер, таңбалар, түрк мәдениетінің жоғары деңгейде дамығандығын көрсетеді. Мұндай ғажайып өнер туындылары түріктер мекендеген Моңғолия, Тува, Алтай, Хакасия, Шығыс Түркістан, Қазақстан, Қырғызстан, Шығыс Еуропа мен Солтүстік Кавказ өңірлеріне дейін кеңінен таралған.

Әсіресе, Шығыс Түрік қағандығы дәуіріне тән ескерткіштердің ең көрнектілері – ғұрыптық кешендер. Бұлар қайтыс болған тұлғаның әлеуметтік дәрежесіне байланысты «сән-салтанатты» және «қарапайым» болып бөлінеді. Қарапайым үлгідегілер төртбұрышты етіп тастармен қоршалып, шығыс жағында кейде адам мүсіндері қойылады. Ал қаған, тегін сынды билеушілерге арналған мемориалдық құрылыстар ою-өрнекті тас плиталармен қоршалып, кешен аумағында адам және жануарлардың мүсіндері мен тасбақа үстіне орнатылған жазуы бар тас ескерткіштер орнатылады. Тас ескерткіштегі жазулардың негізгі мазмұнында мемлекеттің ішкі, сыртқы саяси оқиғалары, әлеуметтік-қоғамдық өмірі, этникалық тарихы мен мемлекет құру жолындағы үздіксіз жорықтары баяндалады.

«Номгон» жазығындағы кешендерді алғаш рет 2000 ж. Моңғолияның белгілі археологы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Довдойн Баяр жергілікті мектеп мұғалімі Г.Дондов арқылы анықтап, мәлімет қалдырған және ғылыми мақала жариялады [13: 6-5; 2014: 106-112] (1-сур.). 2001 ж. археолог А. Энхтөр барлау-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Номгон-1-9 деп тоғыз кешеннің жалпы сипаттамасы мен сызбаларын жасады [12: 25]. 2007 ж. аталмыш кешендердің жалпы сипаттамасын А. Очир, Ц. Одбаатар, Л. Эрдэнэболд, Б. Анхбаяр [5: 35-47] жасады. Ал, 2012 ж. Моңғолия Мәдени мұра орталығы

тарапынан зерттелген [Зохиогч және т. б. 2012: 40-41; 13: 86]. Дегенмен, бүгінге дейін бұл кешендерде арнайы археологиялық ғылыми-зерттеулер жүргізілмеген.

1-сур. Номгон-2 ғұрыптық кешенінің орналасуы, 2019 ж.
Иллюстрацияны даярлаған Н. Базылхан

Зерттеу әдісі

Номгон-2 ғұрыптық кешенін зерттеу барысында археологиялық, стратиграфиялық, топографиялық, картографиялық, салыстырмалы-типологиялық, тарихи-салыстырмалы әдістер кеңінен қолданылды. Қазба жұмыстарында табылған артефакттердің фотосуреттері мен сызба суреттері алынды. Сондай-ақ, соңғы заманауи озық технологияны пайдалана отырып, әуеден фото және видео түсіру үшін дрон құралы қолданылды. Қазбадан табылған жануар сүйектеріне радиокарбондық сараптама жүргізілді. Көне түрік, соғды, брахми жазуларын оқу үшін археографикалық салыстырмалы әдістер пайдаланылды.

Теориялық және әдістемелік негіздердің бірі – тақырыпқа сай ғылыми монографиялар мен жекелеген мақалаларды да назардан тыс қалдырмай, салыстыра отырып, сараптама жасалды. Зерттеу жұмысына түрік тарихын бейнелейтін археологиялық ескерткіштерді, руналық жазуларды және жазба деректерді тілдік, тарихи және саяси-этникалық тұрғыда кешенді зерттеу үшін пәнаралық әдістер қолданылды.

Материал сипаттамасы

Номгон алқабында көне түрік дәуірінің тоғыз ғұрыптық кешені орналасқан. Кешендер орналасқан алқаптың солтүстігін Көгне Тарны, оңтүстігін Үлкен Номгон, солтүстік-батысын Кіші Номгон таулары айнала қоршап жатыр (2-сур.). Осы таудың оңтүстігінде батыстан шығысқа қарай бірнеше шақырым «Элсэн тасархай» (Күм үзінділері) деп аталатын таза күм төбешіктері түзілген. Осы күмдардың оңтүстігімен Тарна өзені ағып жатыр.

2-сур. Номгон-1. Ғұрыптық кешендегі бәдіз-тас мүсін мен балбал, 2018 ж. Сурет Э. Алтангэрэлийн

Номгон-1 ғұрыптық кешені – іргелес жатқан кешендерден оңтүстік-шығысқа қарай орналасқан. Кешенде басы мен қолы сынған, белдігі мен оқшантайы анық бейнеленген, малдас құрып отырған қаған тас мүсіні бар. Кешенде ор мен төртбұрыш пішінді топырақ үйіндісі анық байқалады. Балбалдар тізбегі болған, алайда көбі жоғалған.

Номгон-2 ғұрыптық кешені. Номгон-1 кешенінен солтүстікке қарай 500 м жерде орналасқан. Кешеннің үйінді топырақтары анық байқалады. Кешен орта тұсында ұңғылы текшетас, қойтас, екі дана жалпақ тас, балбалдар тізбегі бар.

Номгон-3 ғұрыптық кешені. Номгон-2 кешенінен батыс солтүстікке қарай 350 м жерде орналасқан. Кешенде екі тас қапталды барық (ғұрыптық жоралғылар атқаратын ғибадатхана) анық байқалады.

Номгон-4 ғұрыптық кешені. Номгон-3 кешенінен батыс солтүстікке қарай 200 м жерде орналасқан. Кешен біршама дөңестеу келген топырақты аласа қамалды келеді. Онда тас қапталды екі барық, екі тасмүсін, бір арыстан тасмүсін және бір балбал тас бар.

Номгон-5 ғұрыптық кешені. Номгон-4 кешенінен батыс солтүстікке қарай 500 м жерде орналасқан. Кешенде екі тас қапталды барық және шығысқа бағытталған балбалдар тізбегі бар.

Номгон-6 ғұрыптық кешені. Номгон-5 кешенінен батыс солтүстікке қарай 400 м жерде орналасқан. Кешенде тас қапталды бір барық бар.

Номгон-7 ғұрыптық кешені. Номгон-6 кешенінен батыс солтүстікке қарай 500 м жерде орналасқан. Кешенде екі тас мүсін мен екі арыстан мүсінің

сынықтары сақталған. Бұл кешеннен 62 м тағы да екі адам тас мүсіні, үш тас ескерткіш, бір барық сақталған.

Номгон-8 ғұрыптық кешені. Аталмыш жазықтағы Номгон-7 кешенінен батыс солтүстікке қарай 1,2 км жерде орналасқан. Бұл жердегі тас ескерткіштер жер бетінде ашық жатыр. Екі тас мүсін, бір арыстан бейнелі тас бар.

Номгон-9 кешені. Номгон-8 кешенінен солтүстікке қарай 3,2 км жерде, Бага Номгон тауының биіктеу келген төбесінде жалпақ тастардан үйінді етіп тұрғызылған.

Нәтижелер

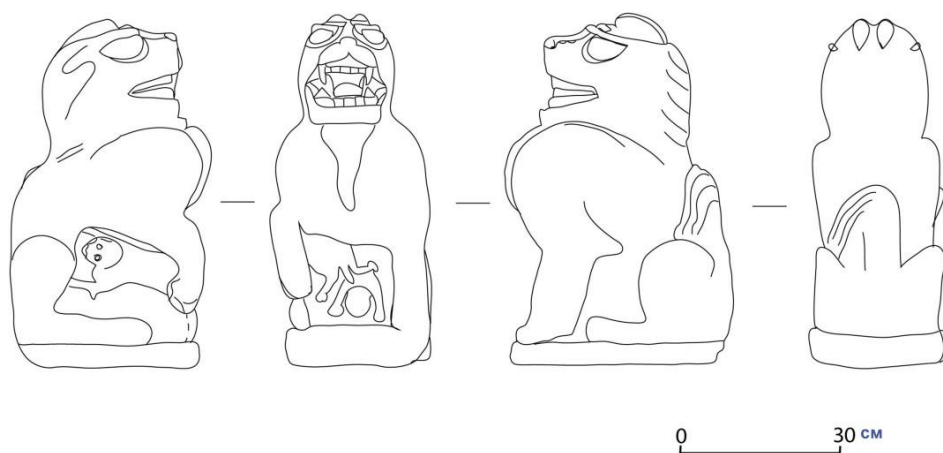
Археологиялық қазба жұмыстары жүргізілгенге дейін ғұрыптық кешен құрамында адам, қошқартас мүсіндері сақталғаны белгілі болды. Батыстан шығысқа қарай сопақша болып созылып орналасқан кешеннің жан-жағын ор етіп қазып, топырақтарын үйінді етіп қамал жасаған. Сонымен қатар кешенде кезінде қақпасы мен төбесі жабық ғимарат болғандығы әр жерден шашылып жатқан кірпіш сынықтары мен қыш жабындыларының қалдықтарынан байқалды. Кешеннің батыс жағында ортасында ойығы бар төрт бұрышты үлкен текше тас (алтарь) орналасқан (3-сур.). Кешеннің сыртқы қоршауы айналдыра көк түсті гранит тастан жасалған балбалдармен қоршалған. Әзірге жердің бетінде жатқан балбалдардың саны 11 дана. Ал, ғұрыптық кешеннің қақпасынан шығысқа қарай 48 балбал тізіле орналасқан. Барлық балбалдар құлаған қалпында жатыр. Кейбір балбалдар жерге көміліп, сынған, кейбіреулерінің шеті ғана көрінеді. Осы аталған балбалдардың екеуінде «ешір» [4: 633-637] («ашина») қаған әулеті таңбасы бейнеленгені анықталды.

3-сур. Номгон-2. Алтарь тас. 2019 ж. Сурет Н. Базылхан

Сонымен қатар, барық құрылысының керамикалық түрлі әшекейлері мен басқа да артефактілері табылды [Жыдырәлі және т. б. 2019: 80; Цэвээндорж және т. б. 2019а; 2019б: 45].

2019 ж. археологиялық зерттеулер барысында табылған екі аланы бар аталық арыстан (4-сур.). Арыстан екі құлағын артқа қарай жымитып жүрелеп отырған қалпында сомдалған. Арандай ашқан ауызынан салақтаған тілі мен ақсқан тістері анық көрінеді. Желмен тербелген кейіптегі үш бұрышты сақалы алқымынан кеудесіне қарай төселген. Көздері бейне бір қорқыныш туғызардай шарасынан шыға бейнеленген. Бауырындағы аланның құлағы, көзі, жалы, құйрығы сәтті бейнеленген. Артқы оң аяғын төмен жазып, сол аяғын алдыға қарай бағыттаған. Құйрығы жон арқасының үстінен күжірейген жалына қарай бағытталған. Мүсінге зер салар болсақ, аузын арандай ашып, тістерін ақсита айбат шегіп тұрған арыстан бейнесі, қандай да бір дүниені (затты) қорғап тұрғанын анық байқауға болады. Арыстанды бейнелеуде шебер монументалды мүсіндеу өнерін биік шыңына жеткізе орындаған. Әлем халықтарының дүниетанымында арыстан «айбатты, құдіретті, күшті» семантикасымен қатар қара күштен, жамандықан сақтап қорғаушы ретінде қастерлі саналған. Көшпелілерде арыстан бейнесі билік тұлғалардың құдіреті күштілігінің, айбарлы сұстылығының символына айналған. Түрік дәуірінде арыстан бейнесі қағандардың ғұрыптық кешендерінде ғана кездеседі. Бұдан арыстан бейнелеу, оны мүсіндеу қағандық билік иелеріне тән дәстүрлі жоралғы болды.

4-сур. Номгон-2 ғұрыптық кешеніндегі екі аланы бар арыстан мүсіні.
2022 ж. Сурет Ц. Буянхишиг

Қаған тас мүсінінің бас бөлігі. Мүсін басы бозғылт түсті ірі дәнді гранит тасынан жасалынған. Мүсінді бейнелеуші шебер, тұлғаның этникалық, әлеуметтік, жас ерекшелігі белгілері бар нақты образды бейнелеген. Мүсінде орта жастағы ер адамның бейнесі анық байқалады (5-сур.).

5-сур. Номгон-2. Қазба барысында табылған ер адам мүсінінің бас бөлігі. 2022 ж. Сурет Н. Бөгенбаев

Табылған мүсіннің бас бөлігі Күлтегін ескерткішінің бас бөлігіне ұқсас [15: 86-115; 6: 8] бес сайлы тәжі бар бөрік пішіне ұқсас бас киім үлгісі бейнеленген. Мүсіннің бөлігінің жоғары тұсынан басталған қабағы дөңестене келіп, мұрынға жалғасқан. Мұрны қырлы, ұшы дөңгелене аяқталған. Көздері жұмылған қалпында, беті сопақша болып келіп, иегі жұмырлана біткен.

Балбалдардағы «Ешір» (ашина) қаған әулеті таңбасы. Номгон-2 ғұрыптық кешенінде шығысқа қарай 48 дана балбал тастардың тізбегі анықталған. Осылардың қатарындағы № 1, 15 балбал тастардан «ешір» (ашина) қаған әулетінің таңбалары қашалған (6-сур.).

6-сур. Қаған әулеті таңбасы. Балбал № 1. 2019 ж. Сурет Н. Базылхандікі

2022 ж. бірлескен экспедиция жұмыстары барысында бітіктастың тасбақа тұғыры табылған сектордан тағы бір балбал анықталды. Бұл кешен құрамындағы ең үлкен, әрі бірінші қойылған балбал. Балбалда «ешір» (ашина) қаған әулетінің таңбасы қашалған. Осы балбал мен ондағы таңбаның көлемі басқа балбалдарға қарағанда өзінің ірілігімен ерекшеленеді.

Жалпы анықталған балбалдар саны 51. Олардың қатарындағы бастапқы бес балбал мен № 16 балбалда «ешір» (ашина) қаған әулетінің таңбалар анықталса, № 20 балбалда «ай» тәрізді таңба қашалғаны белгілі болды.

*Номгон-2 зұрыптық кешеніндегі 2022 ж. археологиялық қазбалар*¹. (1Номгон-2022 бірлескен экспедицияның зерттеу тобында Дархан Қыдырәлі, Напил Базылхан, Нұрболат Бөгенбаев, Моңғолия Ғылым академиясының Археология институты Ортағасыр секторы меңгерушісі доктор (PhD), профессор Алтангэрэлийн Энхтөр, археологтар Цэрэнхандын Буянхишиг, Гончигийн Батболд, сонымен қатар, Моңғолия университеттерінің тарих факультеті студенттері қатысты. Қазба зерттеулері 2022 ж. 28 шілде – 29 тамыз аралығында 30 күн жүргізілді.) 2022 ж. қазба жұмыстары 2019 ж. көмілген секторларды тазалаудан бастау алды. Белгіленген секторларға реттілік бойынша қазба зерттеу жұмыстары жалғастырылды. Археология ғылымында қалыптасқан әдістердің бірі – қима қалдыру арқылы барықтың төбесінен құлаған қыш және топырақ үйінділерінің профилі мен мәдени қабаты анықталды. Ол үшін барықтың оң, сол және артқы бөліктерінен қима қалдырылып, фото суреті мен сызбасы алынды.

2022 ж. қазба жұмыстары барысында кешеннің жалпы көлемі, сыртқы шеңбері, қабырғасы, қамалы, қақпасы сынды күрделі архитектуралық құрылымдары анықталды. Кешеннің жалпы көлемі 49×41,5 м аумақты құрайды. Батыстан шығысқа қарай созыла орналасқан кешеннің айналасын ор етіп қазып, топырақтарын үйінді етіп қамал жасағаны белгілі болды. Кешеннің батыс жағында ортасында ойығы бар төрт бұрышты үлкен текше тас «алтарь» бар. Алтарьдың астына іргетас ретінде өлшемі: 160 см, ені 80 см, қалыңдығы 14 см болатын төрт бұрышты тас платформа қойылған.

Сонымен қатар, құрылыстың жоғары тұсынан шашырай құлаған қыш жабындылары (черепица) мен топырақ үйінділері тазартылып, барықтың пішіні мен өлшемі белгіленді (7-сур.). Барықтың қабырғасын топырақтан нығыздап қалап, сыртын әкпен сылаған. Әктің қалдықтары профильдерден анық байқалады. Барықтың төбесін жапқан қыш жабындылар (черепица) таза саздан күйдіру әдісі арқылы өте берік етіп жасалған. Ол үшін сазды ағаш қалыпқа дөңгелек пішінде құйып, қалыптан шыққан соң ортасынан екіге бөлген. Жабындылардың ішкі тұсында қалыпқа салынған матаның іздері анық сақталған. Тұтас сақталған қыш жабынды өлшемінің ұзындығы – 34 см, ені – 13,5 см, қалыңдығы 1,8 см құрайды.

7-сур. Номгон-2. Кешеніндегі археологиялық қазбалар барысының әуеден түсірілімі. Сурет Б. Гончигийн

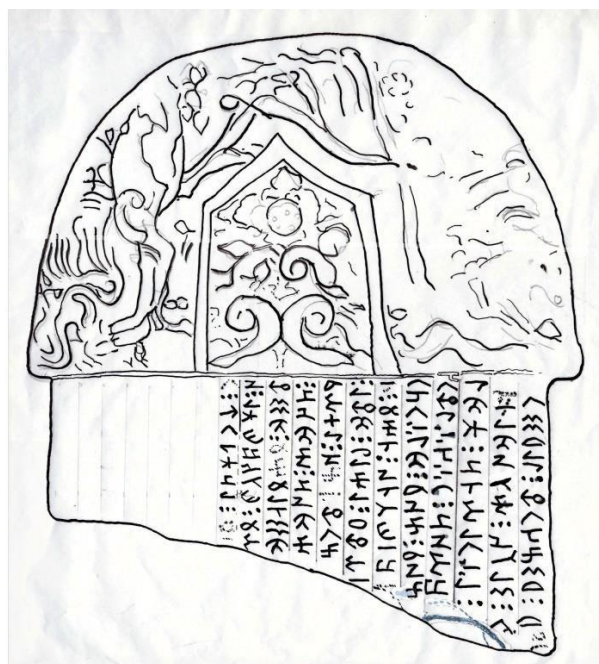
Кешенде барық (ғұрыптық ғибадат орны) болғанын айқындайтын қыш жабындылар мен жаяу жүргінші жолына төселген кірпіштердің қалдықтары анықталды. Барықтың іші тоналғанын сыртқа шығарылып тасталған еден кірпіштерінен анық байқалады. Сәйкесінше, әр жерде кірпіш сынықтары кездесіп отырды. Кірпіштерді жергілікті қиыршық тас пен топырақты

араластырып, арнайы қалыпқа салып, күйдіру әдісі арқылы жасаған. Сақталған кірпіш өлшемінің ұзындығы – 33 см, ені – 17,5 см, қалыңдығы 6,8 см құрайды.

Барықтың батыс жағынан қаған тас мүсін табылды. Ол бастапқыда барық ішінде орналасқан болуы мүмкін. Кейін тонаушылар барықты қиратқанда осы тас мүсінді де кешеннің батыс жағына сыртқа шығарып тастауы ықтимал. Қаған малдас құрып отырған кескінде сомдалған. Белінен жоғары жағы сынған, сол қолы тізесінің үстіне қойылған. Жалпы, кешенде алты адам тас мүсіні болған. Екі тас мүсіннің тек төменгі бөлігі сақталған. Олар бастапқы орындарында тұр, қалған тас мүсіндер әртүрлі секторлардан ұсақ бөлшектерге бөлінген күйінде табылды. Қошқар тас мүсіндерінің басы сынған, қалған бөлігі жақсы сақталған. Барлық тас мүсіндер бозғылт түсті ірі дәнді гранит тастан қашалған.

Сонымен қатар, кешеннің батыс жағында ортасында ойығы бар алтарь, адам тас мүсіндері, қасында екі аланы бар арыстан тас мүсіні және екі қошқар тас мүсіні табылды. Жалпы, қазба барысында өңделген дөңгелек тастар мен ағаш қалдықтары, жылқы, қой сүйектері, өртелген құрбандық орындары анықталды. Барлық жаңадан табылған артефактілердің сызба суреттері мен эстампаждары алынып, ғылыми құжаттары жасалды.

Археологиялық қазба барысында өлшемі 70×74,5 см, ені 19 см болатын бітіктастың жоғары тұсы табылды (8-сур.). Сонымен қатар осы бітіктастың тасбақа тұғыры да қазылып алынды (9-сур.). Тасбақа тұғыр шығысқа қараған күйі, яғни бастапқы қалпынан көп айнымаған қалпында сақталған. Тек бас бөлігінің жоғары тұсы сынған. Тасбақа сауытының жоғары тұсында бітіктасты орнату үшін жасалған арнайы қиғаш ойық бар. Тасбақа тұғыртастың өлшемі: ұзындығы 97,5, ені 73 см, биіктігі – 41 см.

8-сур. Номгон-2. Бітіктастың II беті. Бітіктастың эстампажына негізделіп салынған сызбасы. Иллюстрацияны даярлаған Н. Базылхан

Бітіктастың әр қырында (шартты түрде қапталы мен қырларын: I-IV деп белгіледік) көне түрік бітік (I, II, IV), соғды (III) және брахми (IV-1) жазулы мәтіндер қашалып жазылған. Алдын-ала зерттеу бойынша, бітіктастың (II) бет тұсының 19 жолының 12-сі жақсы сақталған. Мәтіндегі кейбір әріптер көмескі көрінгендіктен анық оқылмайды. Көне түрік мәтінінде сөз бен сөз тіркестерді ажыратушы нүкте белгісі үштен қойылған. Бұл бітіктастағы көне түрік бітік жазулы мәтіннің таңба-әріптері «Чойр», Ел етміш йабғұ («Онгийн»), Күлі-чұр сынды бітіктастардағы көне түрік мәтіннің таңба-әріптеріне ұқсас келеді. Демек, таңба-әріптері графикалық сызықтары мен мәтін жазу стиліне орай ең алғашқы жазба ескерткіштердің бірі деп айтуға әбден болады.

9-сур. Номгон-2. Қазба барысында табылған бітіктастың тасбақа тұғыры.
Сурет Ц. Буянхишиг

Ал, соғды мәтіні орташа жағдайда сақталған (10-сур.). Брахми жазулы мәтіні тіпті көмескі. Осы ретте, барлық тілде жазылған мәтіндеріндегі сөйлем толық аяқталмағанын алдын ала ескертеміз.

10-сур. Номгон-2. Бітіктастың ІІІ қырындағы көне соғдыша мәтіні.

Сурет Э. Алтангэрэлийн

Құтлұқ қаған бітіктасы мәтінінің алғашқы оқылымы

Қапталы мен қырлары	жол		Қазақша жаңғыртпасы
I	Көне түрік тіліндегі транскрипциясы		
	1.	?	
	2.	?	
	3.	?	
	...?	?	
II	Көне түрік тіліндегі транскрипциясы		
	1.	ud yil: toquzunč: ay: [y.....]	сиыр жылы: тоғызыншы ай
	2.	[ed?]kim: üçün: üçünčü [k.....]	алдым: үшін: үшінші.....
	3.	almiš: Teğri: oylu: [.....]	алған екен: Тәңірі ұлы.....
	4.	[Q]utluqayan: Türük [.....]	Құтлұққаған : Түрік.....
	5.	uroylum: yüzyüz [.....]	ұл балам: жүз жүз.....
	6.	[r]: biziñ:öñlög: [sek.....]	Біздің: көрікті.....
	7.	:ïtdim: [sizi //bizi?]: yater: [.....]	жасадым: бізді жат: ер.....
	8.	yerde: qa[z].. toz.....[.....]	жерде: қаз.....
	9.	tümen: tümen: [.....]	түмен :түмен.....

	10.	atadim: bin[?]biq[bīč?]dim [.....]	атадым:... бiчдiм (кестiм?)...
	11.	isig :küçüg: ber [+.....]	iстi күштi бер....
	12.	es [?] : qop ešti [qopašti?.] ...	ес: көп естiдiк.....
	13-19
III	Көне соғдыша транскрипциясы		
	1.	
	2.	Qutlugx'g'n.....	Құтлұқ қаған
	3.	
	4.	
	5.	
	6.	tti.....	
IV	Көне түрік тіліндегі транскрипциясы		
	1.	?	
	2.	?	
	3.	?	
	...?	?	
IV-1	Көне брахми жазуының транскрипциясы		
	1	?	
	2	?	
	3	?	
	...?	?	

Талқылаулар

Құтлық Елтеріс қаған Түрк қағандығын қайта өрлетіп, батыста Темір қапығ, шығыста Корей түбегіне дейінгі аралықта қуатты империя құрған ұлы билеуші. Ол билік еткен жылдары сыртқы жауларына 47 рет жорық жасап, ірі шайқастарда әскерді өзі бастап, жеңістерге жеткен даңқты қолбасшы. Оның «Құтлұқ» деген лауазымы 682 ж. бастап қолданыла бастаған және одан ілгері қағандарда мұндай лауазым түрі кездеспейді. Сонымен қатар, мәтіндегі «ud yil: toquzunç: ау>сиыр жылы, тоғызыншы ай» деген мәтін үзіндісі б.д. 676-677, 688–689, 701-702 жж. бірін меңзейді. Әсіресе мәтіндегі 680-692 жж. Құтлық қағанның тарих сахнасына шыққан уақытымен тұспа-тұс келеді. Дегенмен, алдағы қазба жұмыстары барысында бітіктастың төменгі сынық тұсы табылса тарихи оқиғалардың мерзімдері толыққанды нақтылана түседі деп ойлаймыз.

Көне түрік бітік жазба ескерткіштерінде Құтлық қаған «Elteriš qağan>Елтеріс қаған» деген атақпен белгілі. Ол 682-692 жж. тағаштарға қарсы күресте жеңіске жетіп, апа тархан Тонықұқ пен Құтлық қағанның туған інілері Қапаған, Ел Етміш йабғұ сынды баһадүрлермен он жылға жуық барлық көшпелі халықтарды бір тудың астына біріктіріп, Түрік қағандығын қайта жаңғыртып, елді теріп (жинап), мемлекеттің іргесін бекітеді. Ол туралы Күлтегін бітіктас жазуында былай деп жырланады: «Әкем қаған он жеті сарбаз жинапты. (Олар) тыста жортуылда жүр дегенді бәрі есітіп, қаладағылар жиналды. Таудағылар сонда барып қосылды. Жиналып жетпіс ер болды». Осылайша Құтлық қаған

артына ерген халқымен азаттық күресін жүргізіп, Тәңірі қолдап халқына азаттық әпереді. Орхон ескерткішінде бұл жайлы: «Түрік Тәңірісі, Түріктің киелі Жер-Суы былай депті: Түрік халқы жойылмасын деп, ел болсын деп әкем Елтеріс қағанды, анам Ел-білге қатұнды Тәңірі төбесіне тұтып, жоғары көтеріпті» деп баяндалады.

Жалпы, Құтлық Елтеріс қаған жайында бұрын анықталған көне түрік жазба ескерткіштерінде де мәліметтер сақталған. Мәселен, «Чойр» бәдізіндегі мәтінде (3-жол): «Elteriš qaγanqa qoñ yil ücünç ay jeti-qa adirilimiz – Елтеріс қағаннан қой жылы үшінші ай жетісінде айырылды» деп баяндалады. Ел етміш йабғұ бітіктасы мәтінде (11-жол): «Elteris: qaγanqa: adirilmaduq: yañilmaduq: Teñiri: bilge: qaγanta: adirilmalim: azmalim: tejin: anča: ötledim: keri: barïγma: bardï: bilge: qaγanin: budunï:bardï: ülügen atqa: esig: kücüg: berti: - Елтеріс қағаннан айырылады, жаңылмады, Тәңірі білікті қағаннан айырмасын, азбайық деп сонша өтіндік. Кері барып қосылдық... Білікті қағанның халқы... барды. Үлесті атаққа ісімізді, күшімізді бердік» деген мәтіндер сақталған. Тонықұқ бітіктасы мәтінде (6–7- жол): Bilge: Tuñuquq: Boyla Baγa Tarqan: birle: Elteris qaγan: boluyu: beriye: Tabγačïγ: öñre: Qïtañïγ:yiriya Oγuziγ: üküš ök: ölürti: bilgisi: čabisï: ben ök: ertim: Čuγay quziñin: Qara Qumuγ: olurur: ertimez: - Білге Тонықұқ бойла баға тарханмен бірге Елтеріс қаған болып, оң жаққа Табғашты, ілгері Қытанды, сол жаққа Оғызды барлығын жаулады. Біліктісі, сөз шешені мен өзім болдым. Шығайқұздың Қара құмында отырған едік», (50-жол) «Elteris qaγanqa:učdi: Türük Böγü qaγanqa: Türük Bilge qaγanqa: ... - Елтеріс қағаннан. ұшты (қайтыс болды), Түрік Бөгү қағаннан, Түрік Білген қағаннан. », (61-жолда) «Elteris qaγan: Bilge Tuñuq-uq: qazγantuq ücün: Qaraγan qaγan: Türük Esir budun: yorïdiqi bu – Елтеріс қаған, Білге Тонықұқ иемденгені үшін, Қапаған қаған, Түрік Ешір халқы жорытқаны бұл...» деп, Құтлық Елтеріс қаған қатысқан барлық тарихи оқиғалар жазылған [1: 252]; [3]; [7: 125]. Ал, қытай деректерінде Құтлық қағанды: «... ашина Сели (Сері) қаған әулетінің Гудуло...тоз тоз болған елдің басын қайта қосып, Цзунцай (Хангай) тауына барып шоғырланды және Хэйша (Қаракұм) қаласында билік жүргізді. Қол астында 5000 адамы болды. Сөйтіп ол біраз күш жинаған соң өзін «қаған» деп атады да, інісі Мочоға (Қапаған) «шад», Досуфуға «ябғұ» лауазымын тағайындады. ...Гудолуға ақылшы болды. Гудолу оны (Тонықұқ) «апа тархан» етіп тағайындап, әскерін түгел соған басқартты...» деп сипаттайды. Осы деректерге сүйене отырып, Құтлық қағанның «Елтеріс» деген қағандық атауы оның даңқы ел-жұртқа кеңінен таралып, қастерлеп, құрметтеуден пайда болған деуге негіз бар.

Қорытынды

Елтеріс Құтлыққа арналған бұл бітіктас «түрк» атауы алғаш рет таңбаланған әрі Орхон ескерткіштері сынды мемлекеттік деңгейдегі аса маңызды жазба ескерткіш саналады. Археологиялық қазба зерттеулерінің нәтижелеріне сүйене отырып әрі қазба барысында табылған көне түрік, соғды, брахми жазулы бітіктастың мәтініне негіздей келе Номгон-2 ғұрыптық кешені Екінші Түрік қағандығын қайта дәуірлеткен әйгілі Елтеріс Құтлық қағанға арналған деп

алдын-ала тұжырымдауға болады. Атап айтқанда, VII-VIII ғғ. салтанат құрған Шығыс Түрік қағанаты дәуіріне тиесілі. Қазба барысында табылған жануар сүйектері радиокарбондық талдау жасату үшін лабораториялық зерттеулерге жіберілді. Алдағы мерзімде радиокарбондық талдау нәтижесіне орай ескерткіштің нақты мерзімі айқындалады.

Бұл ғұрыптық кешен барлық белгілері жағынан Білге қаған мен Күлтегін ғұрыптық кешендеріне ұқсас. Құтлық қаған бітіктасының жоғарғы тұсында төмен қараған денесі айдаһар бейнесіндегі екі бөрінің басы бейнеленген. Дәл осындай қағандық атрибутикалардың – айдаһар денелі, бөрі басты сюжеттің Таспар қаған, Білге, Күлтегін және басқа ескерткіштерінің жоғарғы тұсында қашалғаны белгілі [9: 272].

Қағандардың құрметіне орнатылған мұндай ғұрыптық кешендер көне түрік қоғамында әуелде киелі жер ретінде қастерленіп, «қорық» кейінірек «барық» деп аталды. Расында, ғұрыптық кешендер орнатылған жерлер қаған иелігіне айналып, арнайы қорғалып отырған. Қазір де жергілікті тұрғындар бұл жерлерді киелі орын ретінде құрметтеп, көздің қарашығындай сақтап отыр. Алдағы уақытта Номгон-2 ғұрыптық кешенінің архитектуралық құрылымы мен табылған артефактілеріне талдау, синтездеу, реставрациялау жұмыстары жалғастырылады.

Әдебиет

1. Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас) // Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. II-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 144-148 б.

2. Кыдырәлі Д., Цэвээндорж Д., Энхтөр, А. Базылхан Н., Далантай С., Бөгенбаев Н., Буянхишиг Ц. «Номгон-2019» бірлескен экспедициясы археологиялық қазба зерттеулерінің ғылыми есебі (қазақша, моңғолша). Астана: Халықаралық Түркі академиясы, Моңғолия Тарих, археология институты, 2019. – 80 б.

3. Кыдырәлі Д., Энхтөр А., Базылхан Н., Бөгенбаев Н., Буянхишиг Ц., Батболд Г. «Номгон-2022» бірлескен экспедициясы археологиялық қазба зерттеулерінің алдын-ала ғылыми есебі (қазақша, моңғолша). Астана: Халықаралық түркі академиясы, Моңғолия Археология институты, 2022. – 50 б.

4. Мөнхтулга Р. Тоньюкукийн гэрэлт хөшөөний бичээсийн äšig хэмээх нэрийн тухай // Ази судлал. Олон улсын эрдэм шинжилгээний тавдугаар хурал. Ulaanbaatar, 2019. – P. 633-637.

5. Очир А., Одбаатар Ц., Эрдэнэболд Л., Анхбаяр Б. Номгоны түрэг дурсгалууд // Nomadic Studies. Нүүдэл судл. Уаанбаатар, 2009. – 35-47 б.

6. Сэр-Оджав Н. Хүл Тегиний булшнаас олсон хүн чулууны толгой // Studia Archaeologica. Tomus I, fasc. 6. Улаанбаатар, 1979. – 8 т. – 25-28 б.

7. Тонықұқ. Бітіктасы мәтіннің аудармалары: әзербайжанша, қазақша, қырғызша, түркше, тываша, моңғолша, мажарша, немісше, орысша, ағылшынша, французша, қытайша / Жаупаты ред. Кыдырали, Базылхан. Нұр- Сұлтан: Халықаралық Түркі академиясы; «Ғылым» баспасы, 2020. – 125-34 б.

8. Цэвээндорж Д., Кыдырали Д., Энхтөр А., Напил Б., Далантай С., Богенбаев Н., Буянхишиг Ц. Монгол улс-Олон улсын Түрэг академийнхамтарсан «Номгон» төслийн 2019 оны хээрийн шинжилгээний ажлын тайлан. Улаанбаатар, 2019. – 45-51 бб.

9. Шивээт улаан көне түрік ғұрыптық кешені. Археологиялық зерттеудін фотоальбомы. Астана: «Ғылым» баспасы, 2018. – 272 б.

10. Энхбат Г., Анхсанаа Г., Даваацэрэн Б. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал // Historical and Cultural Immovable Properties in Mongolia. VIII дэвтэр. Архангай аймаг. Улаанбаатар: «Edition», Соёлын өвийн төв, 2012. – 40-41 б.

11. Энхбат Г., Анхсанаа Г., Даваацэрэн Б. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал. Historical and Cultural Immovable Properties in Mongolia. X дэвтэр. Архангай аймаг. Улаанбаатар. Соёлын өвийн төв, 2013. – 86 б.

12. Энхтөр А. Номгоны хөндий дэх эртний түрэгийн онгон цогцолборууд. Улаанбаатар. Археологийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн сан хөмрөг. 2001. – 25х.

13. Bayar D. Moğolstanda Eski türklere ait yeni arkeolojik buluntular // Uluslararsı Türkçe Edebiyat Kültür Eğiti Dergisi Sayı. 2012. – P. 6-25.

14. Kültegin. Бітіктасы мәтіннің аудармалары: әзербайжан, қазақ, қырғыз, түрк, татар, тыва, моңғол, мажар, неміс, орыс, ағылшын, француз, корей, қытай тілдерінде / Жаупаты ред. Кыдырали, Базылхан. Нұр-Сұлтан: Халықаралық Түркі академиясы; «Ғылым» баспасы, 2022. – 368 б.

15. Jisl L. Vyzkum Külteginova pamatniku v Mongolske" (Monument Kultegin of the Mongolian). In Lidove Republice. In Journal of Archaeologicke Rozhledy 1960. – 12-1, pp.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДА ЖАЗУ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Молдабай Т.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

talgatmoldabay@mail.ru

Аннотация. Негізі түркі тегінен болған дала көшпелілері әртүрлі мемлекет жүйелердің саяси, тарихи және мәдени өсуінде маңызды рөл атқарды. Мәдениеттің дамуын оның жазу жүйесі арқылы жақсы көрсетуге болады. Дала көшпенділерінің ұрпақтары бұл мәдени құбылысты қаншалықты қабылдап, оның алға жылжуына үлес қосқанын бағалау мақсатында сараптама жүргізілді.

Демек, түркі халықтары арасында жазба мәдениеттің өркендеуі, оның әр алуан кезеңдері, географиялық таралуы, іс жүзінде қолданылуының маңызы зор. Біз өз зерттеуімізде түркі жазу мәдениетінің әртүрлі даму кезеңдеріне тоқталдық. Жазба үлгілерінің шығу тарихы мен мақсатын қысқаша баяндап, түрлі жазба жәдігерлер арқылы нақты мысалдармен суреттедік. Жазу үлгілерін талдап, жазу тарихына, оның қаһарына, жазу жүйесінің тілдегі рөліне өз көзқарастарын білдірген зерттеушілердің еңбектеріне баса назар аудардық. Сондықтан біз түркілер қолданатын жазу жүйелерін хронологиялық ретпен реттеп, осы жазу жүйелерінің арасындағы мәдениетаралық бірлестіктерді ашуға тырыстық.

Кілт сөздер: жазу, мәдениет, бітіг, әліпби, жазу тарихы, түркі халықтары, дала көшпелілері, көне ұйғыр жазуы.

Abstract. The steppe nomads, who are primarily of Turkic descent, played a significant role in the political, historical, and cultural growth of various systems. The advancement of a culture can be best demonstrated through its writing system. An examination was conducted to evaluate the extent to which the descendants of steppe nomads embraced this cultural phenomenon and contributed to its progress. Hence, the growth of written culture among the Turkic people, including its various phases, geographical dissemination, and practical use, holds significant importance. In our study, we concentrated on the different stages of development of the Turkic writing culture. We provided a concise history of the written forms used their origin and intended purposes, and illustrated them with specific examples through various written artifacts. Our emphasis was on the works of researches who analyzed writing patterns, presented their perspectives on the history of writing, its rage, and the role of the writing system in language. Therefore, we attempted to arrange the writing systems employed by the Turks in chronological order and uncover the cross-culture associations among these writing systems.

Keywords: writing, culture, Bitig, alphabet, history of writing, Turkic peoples, steppe nomads, ancient Uyghur writing.

Грек әліпбиінің алғашқы екі әліпбиі «алеф» пен «бета» таңбалары негізінде қалыптасқан алфавит (әліпби) көптеген жылдар бойы өзінің тарихи дамуы нәтижесінде қазіргі алфавитті жазу мағынасында бір таңба бір дыбысты білдіретін жазу жүйесі ретінде орнықты. Жазу мәдениетінің бастауы саналатын суретті жазу (пиктография) адамзат өркениетінің жаңа белесі саналады. Адамдар осы суретті жазуды дамыту арқылы жазу мәдениетінің тағы бір кезеңі болып табылатын идеографиялық жазу кезеңіне өтеді. Осы кезеңге тиесілі екі өзен аралығында (Мезопотамия) қалыптасқан Мысыр, Крит және Хетт мәдениеттерінің жазу үлгілері негізінде адамзат баласының жазу тарихындағы даму кезеңдерінің барлығын қамтыған комплексті жазу үлгілері еді. Кей ғалымдардың пікірінше бұл жазу түрлері суретті жазу (пиктография), ой жазуы

(идеография) және жазу мәдениетінің жаңа кезеңіне тиесілі фонологиялық жазу түрінің қарабайыр буындық жазу элементтерін де бойына сіңірген еді [1:15].

Фонетикалық жазудың алғашқы үлгісі ретінде танылған сына жазу Шумерлер, Аккаттар, Вавилондар, Ассириялықтар, Хеттер, Эламдар, Митанниялықтар, Урартулар мен парсылар тарапынан қолданылды. Сына жазуда іс-қыймылды білдіретін символдар, идеограммалар, фонетикалық таңбалар мен детерминативтер болды. Б.з.д. VII-VI ғасырларда Арамей тілінің осы аймақта үстемдікке ие болуы және арамей жазуының қалыптасуы сына жазуды ығыстыра бастады [2].

Антикалық дәуірдің ең маңызды жазу жүйелерінің бірі Мысыр иероглифті жазуы (иероглиф - қасиетті жазу) б.з.д. 4000 – 400 жылдары арасында қолданылды. Бұл жазу жүйесі жазылу ерекшелігіне қарай иератикалық және демотикалық деп аталды. Иератикалық түрі негізінен арнайы білім алған жазушының қолымен жазылған жазба түрі деп тануымызға болады. Ал демотикалық деп жазу таңбаларының халыққа икемделіп күнделікті тұрмыста қолдану үшін бейімделген түрі (дэмос – көне грек тілінде халық). Бұл жазудың кілтін тапқан француз шығыстанушысы, лингвист Жан-Франсуа Шампольон еді. Ол 1822 жылы Розетта тасындағы 14 жол иероглифті оқу арқылы әлемге танылды.

Үндістанның Индус аңғарында б.з.д. 2500 жылдары Брахми жазуының шығуына негіз болған идеографиялық, сына және буындық жазу таңбалары негізді бір жазу түрін қолданғандығы айтылады [3:73].

Алфавитті жазулар қатарына кірмейтін тағы бір жазу түрі Қытай жазуы. Қытай жазуының ең көне нұсқалары б.з.д. ХҮІІІ-ХІІ ғасырларға тиесілі. Бұл жазудың көне нұсқаларындағы идеограммалық таңбалары қазіргі логограммалық таңбаларға айналғандығын көруге болады [4:112].

Алфавитті емес жазу нұсқалары кейін өз орындарын алфавитті жазу нұсқаларына беріп ығысқандығын байқауға болады. Алфавитті жазудың ең көне нұсқалары б.з.д. 1700-1330 жылдарда Мезопотамия аймағында табылды. Осылайша жазудың шығуына, дамуына қатысты алғашқы зерттеулер мен теориялар жасала бастады. Жазудың алғашқы үлгілері мен соңғы үлгілері арасында байланыс орнату арқылы сабақтастық пен жалғастық құрылуға тырысылды. Протосина жазуынан Мысыр иероглифті жазуы, Мысыр иероглифті жазуынан Солтүстік Сами жазуы шықты деп есептелінді. Протосами жазуы Оңтүстік және солтүстік Сами жазуы деп екі үлкен топқа бөлінді. Оңтүстік Сами (Арамей) жазуынан: Ибрани (еврей), пальмиралық, несториандық, манихей, брахми, харошти, соғды, армян, грузин және тибет жазулары тарады. Ал Солтүстік Сами (Финикия) жазуынан: көне ливия, иберия, грек, славян, этруск, ликия, фригия, лидия, араб және латын жазулары тарады [5:61]. Дегенмен әлі күнге дейін шығу тегі нақтыланбаған Үнді жазуы, түрік бітіг жазуы сияқты зерттелуді қажет ететін жазу жүйелері бар⁴.

⁴ This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Grant No. AP 14972685 The beginnings of the Kazakh writing culture (from pictogram to alphabetic writing)

Зерттеу әдістері мен дереккөздері

Біз өз зерттеуімізде белгіленген мақсатқа жету үшін жалпы ғылыми әдістер жалпыдан жекеге, жекеден жалпыға жүйелеу және жіктеу (классификациялау), тарихи талдау әдістерін қолдандық. Зерттеуіміздің негізгі нысаны жазу мәдениетінің негізгі нысаны жазу түрлерін тарихи дереккөздер мен материалдарға нақты сілтемелер беру арқылы тарихи деректанымдық тұрғыда талдау жасадық. Жазба деректерді хронологиялық негізде іріктеп, ондағы жазу түрлеріне тарихи-салыстырмалы талдау жасадық.

Көне түрік дәуірінде қолданылған жазу түрлері

Дала көшпелілерінде жазу мәдениеті сонау сақ, ғұн кезеңінен бастау алса да түрік текті халықтардың жазу мәдениеті бітіг жазуымен басталатындығында талас жоқ. Алғашында көне скандинавия халықарының жазуына ұқсас болғандықтан сырлы жазу мағынасындағы «руна» атауымен Сібір рунасы, Енисей рунасы, Руна жазуы кейін түркі рунасы деген атаулар берілді. Жазба ескерткіштерде қолданылған жазу атауының «бітіг» екендігі анықталған соң «түрік бітіг жазуы» деген атаумен атала бастады [6].

Көне түрік бітіг жазуының шығу тегі жайында біраз зерттеулер жасалғандығына қарамастан әлі күнге дейін нақтыланбай келеді. Есік қорғанынан табылған күміс тостағандағы жазудан (б.з.д. IV-V ғасыр) бастау алатын түрік бітіг жазуының сала ғалымдары тарапынан нақты бір оқу жүйесі анықталмағандықтан прототүрік жазуы ретінде жеке қарастырылып, классикалық түрік бітіг жазуының қолданылу кезеңін хронологиялық тұрғыда шамамен 687-692 жылдары жазылған Чойр жазуынан бастап VII-X ғасырлар арасы деп көрсетіліп келеді. Сол себепті де көне түрік бітіг жазулы ескерткіштерді «бітіг іспетті» (руноподобное письмо) және «түрік бітіг» (тюркская руника) деп екі топқа бөліп қарастырылуда.

Көне түрік бітіг жазуы Түрік қағанатының бесігі саналған Орхон аймағында ғана емес, еуразия құрлығының үлкен бір бөлігінде таралғанын зерттеулер арқылы ғалымдар анықтап берді. Моңғолияның шығысы, Оңтүстік Сібір, Шығыс Түркістан (ҚХР), Орталық Азия, Таулы Алтай, Шығыс Еуропа және Ферғана аймақтарын қамтиды [7].

Көне түрік бітіг жазуының шығу тегі қақындағы алғашқы көзқарас Фин ғалымы Хейкелге тиесілі және ол бұл жазудың Скандинавия руникасы деп аталатын жазудан шығуы мүмкін деген пікір білдірген. Otto Donner, Heinrich Julius von Klaproth, Алтай Аманжолов сияқты ғалымдар көне түрік бітіг жазуының Семит жазуларының көне түрлерінің бірінен шығуы мүмкін деген пікір білдірген еді. Көне түрік бітіг жазуының кілтін тапқан Вилгельм Томсон мен В. Радлов көне түрік бітіг жазуының Арамей мен Соғды жазуларынан бастау

алуы мүмкін деген пікірді ұстанады. Орыс ғалымдары Аристов пен Мелицкий алғаш болып көне түрік бітіг жазуының түріктердің қолданып жүрген таңбаларынан бастау алуы мүмкін деген пікір білдіреді. Бұл пікірді кейіннен түрік ғалымдары Ахмет Жафароғлы мен Хусейін Намык Орхун сияқты ғалымдар қолдайды. Кейіннен Поливанов Е.Д., Лившиц В.А. сияқты ғалымдар көне түрік бітіг жазуының Арамей және соғды жазуынан әсерленіп өздерінің таңбалары негізінде жасаған болуы мүмкін деген ойларын ортаға салады. Прицак О., Рона Таш А. сияқты ғалымдар көне түрік бітіг жазуының буындық жазу екендігін алға тартады.

Дегенмен де көне түрік бітіг жазуының қайдан шыққандығына қарамастан ең басты мәселенің бұл жазудың көне түрік тілімен астасып, үндесіп жатқандығында деп ойлаймын. Себебі, бұл жазу көне түрік тілінің үндесім заңдылығын бойына нақты сіңіру арқылы үндесім заңдылығына негізделген дауыссыз дыбыстардың болуын атап өтуімізге болады. Бұндай дауыссыз дыбыстардың үндесім заңдылығына негізделіп түрленуі басқа жазу түрлерінде кездеспейді. Дауысты дыбыстардың да осы үндесім заңдылығы аясында өзіне тән қатаң жазылу ережелерінің (орфография) болуын да айырықша айтуымызға болады. Езулік және еріндік дауыстылардың өзіне тән жазылу ережелерін айтуымыз керек. Көне түрік бітіг жазуының алфавиттік жазу элементтерімен қатар логографиялық, буындық жазулардың да элементтерін қамтиды [8].

Көне түрік бітіг жазуының қатты денеге сызып жазуға арналған тік және көлденең сызықтардан құралған таңбалар жүйесіне ие, 38 әріп таңбасынан құралған жазу. Осы әріп таңбаларының 4-і дауысты дыбыстарды таңбалайды, 31-і дауыссыз дыбыстарды таңбалайды. 3-таңба қосарланған дауыссыз дыбыстарды, 4-еуі бундық дыбыстарды білдіретін лигатуралар. 20 дауыссыз дыбыс таңбалары үндесім заңдылығына негізделген жаун және жіңішке дауыстылармен үндесуіне байланысты бір дыбыс екі таңбамен берілген, 7 дауыссыз дыбыс ешқандай үндесім заңдылығынсыз жазылатын дауыссыздар [9]. Түрік қағандығы құлағаннан кейін оның орнына саяси аренаға шыққан Ұйғыр қағандығы алғашында түрік бітіг жазуын, кейіннен манихей және ұйғыржазуын қолдана бастады. Осылайша түрік бітіг жазуы тарих сахнасынан біртіндеп шығып, ұмытылды. Көне заманда жазудың шығуына негізгі себеп болатын факторлардың ең бастыларының бірі сауда саттық жасауда тіркеу және бағалау мәселесінде қолдану, орталықтанған мемлекеттік жүйе қалыптаса бастаса салықтарды тіркеу мәселесі бойынша және діни миссия жүргізу мақсатында қолданған. Ұйғыр қағанаты құрылғаннан кейін билік бір орынғатұрақтар қала мәдениетін қалыптастыра бастады. Қолөнер мен сауда саттықты дамытты. Сауда саттықтың Ұйғыр қағанатындағы экономикалық маңызы артып (негізгі кіріс көзі болуына байланысты), осы саланың дамуына көп көңіл бөлінді.

Орталық Азиядағы сауда жолдарында ықпалы жоғары соғдылардың Ұйғыр қағанатындағы рөлі артты. Сонымен қатар соғдылар манихей дінінің таралуында маңызды рөл ойнады. Көптеген манихей діні миссионерлері Ұйғыр қағанатына кеп дін тарата бастады. Көптеген ұйғыр ақсүйектері манихей дініне өтіп, осы дінді стана бастады. 692 жылы таққа отырған Бөгү қаған Манихей дінін қағанаттың ресми діні ретінде қабылдағанын білеміз. Кейіннен осы дінге қатысты көптеген діни мәтіндер манихей жазуын қолдану арқылы түрік тілінде жазыла бастады. Бұл қалалық халық арасында кең қолдау тауып, кейіннен билік тарапынан жүйелі жазу қалыптастыру үшін ғалымдармен бірлесіп отырып «Ұйғыр жазуын» қолданысқа енгізді [10]. Осы кезеңдерде қолданылған Манихей жазуымен жазылған мәтіндерде жазу таңбаларының үстіне қосымша белгілердің қойылуы ерекше назар аударуға тұра келеді. Демек бұл қосымша белгілер сол әріптің ұйғырларға тән дыбысталуын білдірсе керек. Бұл манихей жазуының ұйғыр жазуы ретінде бейімелу кезеңінің бір ерекшелігі болса керек.

Соғды жазуы Жібек жолы бойындағы соғды саудагерлердің ықпалымен Түрік қағанатының құрылу кезеңінен бастап қолданылып келді. Оны Мұқан қағанға арнап тұрғызылған Бұғыты мәтіндасындағы соғды жазуынан, Ұйғыр қағанаты дәуірінде жазылған Қарабаласағұн мәтінтасындағы (IX ғ.) қытай, соғды және ұйғыр жазуымен жазылған мәтіннен, Оңтүстік Гоби аймағынан табылған Севрей жазуының бір бетінің соғды жазуымен жазылғандығынан байқауға болады. Көне түрік әдебиеті тұрғысынан ең бай мәтіндер осы ұйғыр жазуымен жазылғандығын білуіміз керек. Ұйғыр жазуының нақты қашан қолданыла бастағандығы жөнінде А. фон Габен 750-827 жылдар деп көрсетсе, түрік ғалымы С.Шағатай нақты бір уақыт айту қиын бірақ VIII ғасырдың алғашқы жартысынан бастап IX ғасырдың ортасы деп көрсетсе, С.Г.Клоусон ұйғыр жазуының VIII ғасырдан бұрын қолданылды деген пікір білдірген [11:146]. Осы пікірлер шеңберінде және кейіннен табылған ұйғыр жазулы мәтіндерді ескере келе көне ұйғыр жазуының VIII ғасырдың басынан бастап ХVIII ғасырлар аралығында оңтүстік Сібірде, Енисей өзені бойында, Моңғолияда, Шығыс Түркістанда (ҚХР), Еділ өзені алабында, Транскавказияда, Азербайжанда, Грузияда және Осман империясының территориясына кірген аймақтарда қолданылды деп сеніммен айта аламыз. Соғды жазуы негізінде ұлттық фонологиялық ерекшелікке негізделіп бейімделген ұйғыр жазуы орта ғасыр түрік мәдениетіне қосқан үлесі өте зор. Ұйғыр мемлекеті құлағаннан кейін құрылған Найман мемлекеті, Қарақытай мемлекеті, Моңғол империясы осы жазуды ресми жазулары ретінде қолданды. Манжу, қалмақ, бурят алфавиттерінің негізі сол кездегі дін таратушылар тарапынан осы ұйғыр жазуы негізінде жасағандығын байқауға болады. Ұйғыр әліпбиі оңнан солға қарай жазылатын 18 әріп таңбасынан түзілген. Ол таңбалардың үшеуі дауысты дыбыстарды таңбалайды,

қалған 15 таңба дауыссыздарды таңбалайды. Әріп таңбаларының жазылуы сөздің басында, ортасында және соңында түрлі қолданылады.

Брахми жазуының Сами жазуының Арамей нұсқалу жазу түрлерінің бірінен бастау алатындығы және Финики жазу таңбаларымен аздаған ұқсастықтарының бар екендігі жөнінде пікірлер бар. Соңғы кездерде осы салада зерттеу жүргізіп жүрген ғалымдардың брахми жазуының дравит мәдениеті негізді (жергілікті үнді мәдениеті) және үнді дін адамдардың суреттер негізінде ойлап тапқандығы жөнінде пікірлер басымдыққа ие болып келеді [12]. Бұл жазу б.з.б. VIII ғасырдан бастау алып VII ғасырға дейін қолданыста болған. Б.з. III-IV ғасырынан бастап діни тарату мақсатында қолданылуына байланысты Брахми жазуы деп аталады. Ұйғыр қағанаты тұсында түріктер бұл жазумен танысып, негізінен Будизм дініне қатысты жазбаларда қолданылды. Түріктердің бұл жазу түрін қолданылуын А. фон Габен X ғасырда деп көрсетсе, Г. Клоусон бұл жазудың түркілердің ондан да ерте шамамен VI ғасырдан бастау алады деген пікір айтқан. I Түрік қағанаты дәуірінде тұрғызылған Бұғыты ескерткішінің бір бетінде осы брахми жазуымен жазылғандығын ескерсек Г. Клоусонның пікірімен келісуге болады. Солдан оңға қарай жазылатын бұл жазу негізінен буындық жазу ретінде танылған. Ұйғыр қағанаты дәуірінде түріктер бұл жазуды өздеріне бейімдеп негізгі 28 әріп таңбаларына өздері 7 әріп таңбасын қосқандығын сол кезеңдегі жазылған мәтіндерден көруге болады. Қазіргі таңба сол кезеңге тиесілі брахми жазуымен жазылған жүзден астам мәтін кездеседі.

Тибет жазуының түркі текті халықтар арасында таралуы Будизм дінінің таралуымен қатар Тибеттіктердің Шығыс Түркістанды жаулап алуға деген талпынысы негізінде туған саяси себептердің де рөлі басым екендігін білуіміз керек. VIII-IX ғасырларда Ұйғырлар мен Тибеттіктер Гансу аймағында көршілес өмір сүре бастады. Осы кезеңде Будизм діні Гансу аймағындағы түркілер арасында кең тарала бастады. Бұл тибет жазуының да таралуына себеп болды. Дегенмен тибет жазуының түріктер арасындағы қолданыс аясы осы Гансу аймағымен ғана шектелгенін көруге болады. Тибет жазуы буындық және алфавиттік жазу таңбаларды қамтыған оңнан солға қарай жазылатын жазу түрі. 30 таңба дауыссыздарды, 5 таңба дауыстыларды, төрт таңба қосымша рөл атқаратын таңбалар ретінде қолданылаты. Дунхуан аймағы Мың Будда үңгірінен табылған жазбалар арасында осы тибет жазуымен жазылған мәтіндер аз да болса кездеседі. Тибет жазулы мәтіндер қазір Парижде Ұлттық Кітапханада (Bibliothèque National) сақтаулы [13].

Заманымыздың II ғасырында түркі текті халықтар арасында христиан діні таратуды бастаған миссионерлер VII ғасырда өз мақсаттарына жетіп христиан дінінің Сириялық бағытынан тараған Несториян мазхабы түркі текті халықтар арасында қолдау тапты. Несториян дініне байланысты мәтіндер осы кезеңде

ұйғыр тіліне аударыла бастады. Қытайдағы Турфан аймағында Несториян шіркеуінде Эстрангело (Сирия жазуының көне түрлерінен бірі) жазуымен жазылған мәтіндер табылған. Түрік тілінің фонологиялық ерекшелігіне байланысты кейбір әріп таңбаларына қосымша белгілер қою арқылы түрік тіліне бейімделгендігі байқалады.

Жаңа дәуірде түркілер тарапынан қолданылған жазу жүйелері (XV ғасырдан кейін)

Грек әліпбиін христиан дінінің ортодокс мәзхабын ұстанған Қараман оғыздары тарапынан қолданылғанын білеміз. Қараман оғыздары осы жазумен көптеген әдеби шығармаларын, діни жазбаларын және осы жазуды үйретуге байланысты оқулықтар да жазып қалдырған. Грек жазуы Кіші Азиялық Сами жазуының солтүстік Сами нұсқаларынан бастау алады. Яғни Фенике жазуынан шыққан деуге толық негіз бар. Грек жазуы түрік тілінің фонологиясын толық қамти алмағандықтан кейір жазу таңбаларына диакритикалық белгілер қосу арқылы орнын толтыруға тырысқандығын байқаймыз.

Түркілер Эмеви халифаты (Омейяд халифаты) кезеңінен бастап араб әлемімен тығыз қарым қатынасқа түсе бастады. Бұл байланыс Аббаситтер дәуірінде әскери қабілеті жоғары түркілерді жалдамалы әскер ретінде көптеп жұмысқа тартуы арқылы дами түсті. Кейін Саманиттер кезеңінде Мауренахрдың толықтай ислам діні орныққан аймақ ретінде танылғанын білеміз. Бұл байланыс түркілер арасында сол кезеңде ұйғыр жазуымен қатар араб жазуының да қолданыла бастауына жол ашты.

Араб жазуы Сирия жазуының Эстрангело жазуынан бастау алады деген пікірлермен қатар Семит жазуының Небати дөңгелекті жазуы түрінен шыққан деген ұстанымдағы пікірлерде бар. Бұл кезеңде араб жазуы көптеген халықтар тарапынан қолданылатын кең таралған жазу түріне жататын еді. Араб жазуын түркі текті халықтар түрлі кезеңде өз тілінің фонологиялық ерекшелігіне байланысты жаңа таңбалар қосу арқылы бейімдеп қолданғанын байқаймыз. Осылайша араб жазуын түркілер түрлі кезеңдерде қабылдап кейбірі әлі күнге дейін пайдаланып келеді (қытай қазақтары, ирандағы азерилер, шығыс түркістандағы ұйғырлар). Дауыссыз дыбыстарға негізделген араб жазуын түркілер дауысты дыбыс таңбаларын қосу арқылы дамытып көптеген ғасырлар бойы қолданып келді. Осы аралықта бұл жазудың түрік фонологиясына жеткіліксіздігі туралы әңгіме атылмаған да екен. Әсіресе қазақ тарихында бұл жазудың қазақ жазу мәдениетіндегі орны ерекше. Шағатай жазуы, көте жазу деген сияқты түрлі тааулар арқылы аздаған жазу таңбаларының өзгертілуі негізінде қолданылған бұл жазуда күні кешеге дейінгі дала соттары мен жазушыларымыздың әдеби еңбектері жазылып келді.

XIX ғасырдың орталарынан бастап түркі текті ғалымдар, ағартушылар тарапынан араб жазуының түрік тілінің фонологиясын толық қамти алмауы, жазудың түрлі аймақтарда әртүрлі үйретілуі негізді айырмашылықтардың болуы, халық арасында кең таралмауы және үйренуінің қиындығы сияқты мәселелер негізінде бұл жазуды басқа жазуға алмастыру бойынша түрлі тәжірибелер жүргізілгендігін байқауға болады. Бұл жазудың орнына түркі текті халықтардың латын, кирилл жазуларын қолдануға талпыныстары күшейді. Араб жазуын тілдік ерекшелікке негіздер қайта жүйелеу арқылы жазу дәстүрін жалғастыру ұстанымында Ахмет Байтұрсыновтың, басқа жазу жүйесіне көшу керек деген ұстанымдағы Сайт Халиф, Мырза Қазым Бек, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов сияқты ғалымдармен қатар П.М.Мелиоранский, Н.И.Илминский, С.Е.Малов сияқты орыс ғалымдарының да пікірлері айтылған еді. 1926 жылы 26-ақпан мен 6-наурыз аралығында өткен Баку түркология конгресіндегі негізгі қарастырылған мәселелердің ең басында осы жазу мәселесі тұрған еді. Араб жазуын жетілдіру арқылы қолдануды құптаған Әлімжан Ибрагим, Ахмет Байтұрсынов пен аздаған мұсылман дінбасылар болғандығына қарамастан басым көпшіліктің қолдауымен латын жазуына көшу жөнінде қарар алынады. Латын әліпбиі негізінде ортақ жазу нұсқасы қабылданады. Бұл шешім негізінде қолданылған латын жазуының ғұмыры тым қысқа болды. 1938 жылдың 22-маусынында совет одағының жоғары кеңесінен шыққан шешім негізінде 1939 жылы Азербайжандар, татарлар, якуттар, хакастар 1940 жылы қазақтар, қырғыздар, башқұрттар, қарақалпақтар, өзбектер 1943 жылы тувалар 1957 жылы гагауыздар кирилл жазуына өтеді.

Латын жазуының ең көне мәтіндері б.з.б. VII-VI ғасырлардан бастау алады. Латын жазуы грек жазуынан алынғандығы жөніндегі ғалымдар пікірі басымдыққа ие. Латын жазуын түркілер XIV ғасырдың басында қыпшақ тіліндегі Кодекус Куманикустан бастау алады [14] Мажар Жоханн Шилдбергердің (Johann Schildtberger) Анкара соғысында Ақсақ Темірге тұтқынға түсіп кейін босап шыққан кезде жариялаған күнделігінде христиандар татарлардың татар тіліндегі мәтін дұғаларын жазып қалдырған еді. Кейіннен еуропалықтардың Осман империясына қатысты жазбалары мен түрік тілін үйретуге қатысты еңбектері көптеп жазыла бастады. Баку түркология конгресінен кейін түркі текті халықтардың латын әліпбиін қолдана бастау өз елдерінде көптеген әдеби шығармалар мен оқулықтар, газет журналдар шығаруына ықпал етті. Осылайша латын жазуымен жазуланған еңбектер саны артты.

Түркі текті халықтардың ішінде Түркиядан кейін 1991 жылдан бастап егемендік алған түркі текті халықтардың ішінде латын жазуына өту мәселесі өткір қойылып келеді. Қазіргі таңда Азербайжан, Түрменстан, Өзбекстан латын

әліпбиіне өтті. Қазақстан латын әліпбиіне өтуді бірнеше кезеңге бөліп латын әліпбиіне өту бойынша жұмыстарын жалғастырып келеді.

Қорытынды

Қорыта айтар болсақ түркі текті халықтар жазу сызу өнеріне деген ынтасы сонау тас дәуірінен бастау алғанмен нақты жүйелі жазу тарихы өздерінің төл туындысы боп саналатын көне түрік бітіг жазуынан бастау алады. Кейіннен тарихтың көптеген түрлі ықпалы негізінде түрлі мәдениеттермен кроссмәдени байланыстар құрып, көптеген жазу жүйелерін қолданған. Бұл түрік мәдениетінің жаңалыққа ашықтығын, мәдениетті қорғауға деген ынта жігерінен туғандығы анық. Әлемнің түрлі елдерінде пайда болып, бірақ жергілікті билік тарапынан құдалауға ұшырап түркілер арасына барып пана тапқан, әлемге жайылған манихей жазуы мен діні, будда діні сияқты мысалдар келтіре аламыз. Дала көшпелілерінің ең белді өкілі түркі халықтары адамзат мәдениетінің жетістіктерінің сақталуы мен оның дамуына өздерінше атсалысып, бұл мәдениет жетістіктерінің түрлі халықтар арасында таралуына өз үлестерін қосқанын келтірілген жазу тарихы мысалдары арқылы анықтап беруге тырыстық. Жазу мәдениеті сияқты мәдениеттің өте нәзік те күрделі құбылыстарын түрлі кезеңдерде түрлі нұсқада бойына сіңірген түркі текті халықтардың әлем жазу мәдениетіне қосқан үлесі үлкен. Еуразия құрлығының көп бөлігіне таралған көне түрік бітіг жазулы ескерткіштер, көне ұйғыр жазуымен жазылған көптеген шығармалар, діни мәтіндер, араб жазуымен жазылған ғылыми, әдебиет, тарихи шығармалар, құқықтық қолжазбалар көне түрік жазу мәдениетінің әлем мәдениетіндегі орнын айқындайтын мұралар.

Әдебиет

1. Гельб И. Е. Опыт изучения письма (Основы грамматики) / пер. с англ. Л. С. Горбовицкой, И. М. Дунаевской; ред. и предисл. И. М. Дьяконова. – Москва: Радуга, 1982. – 366 с.
2. Coulmas F. Encyclopedia of Writing Systems by Florian Coulmas. – Wiley-Blackwell, 2006. – 603 p.
3. Иоганнес Ф. История письма. – М: ГРВЛ, 1979. 464 с.
4. Лоукотка Ч. Развитие письма. – М: Издательство иностранной литературы, 1950. – 319 с.
5. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2010. – 368 с.
6. Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. 359 б.

7. Молдабай Т. Көне түрік таңбалар мен идеограммалардың семантикалық түрленуі және түрік бітіг жазуының дамуы. // Хабаршы. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің ғылыми журналы. – 2016. – № 3. 114-120 бб.
8. Шаймердинова Н.Г., Молдабай Т. Происхождение и функционирование рунической письменности. – Астана: Alau Group & Co. , 2017. – 145 с.
9. Молдабай Т. Жазба мәтіндер негізінде көне ұйғыр әліпбиінің қолданылуындағы еркешеліктер. // Turkic Studies Journal. – 2021. – № 4. – 44-52 бб.
10. Клоссон Г. Происхождение тюркского рунического алфавита. // Зарубежная тюркология. Вып. II. – 1986. – С. 136-157.
11. Lundyshcheva O., Maue D., Wille K. Miscellanea in the Brāhmī Script from the Berezovsky and Krotkov Collections (IOM, RAS) with an Appendix // Written Monuments of the Orient. – 2021. – № 1(13). – P. 3-70.
12. Turanskaya A. Newly Discovered Dunhuang Fragments of "Śatasāhasrikā Prajnāpāramitā" in the Collection of the IOM, RAS. // Written Monuments of the Orient. – 2020. – №1(11). – P. 88-102.
13. Шаймердинова Н.Г., Молдабай Т. және басқалар. Қыпшақтар: тарих пен тіл (армян-қыпшақ ескерткіштері негізінде). – Астана: Сарыарқа, 2014. – 228 б.
14. Hatice Ş.U. Başlangıcından günümüze türk yazı sistemleri. – Ankara: Akçay Yay, 2006. – 408 s.

ПЕРИОД РАЗВИТИЯ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ЯЗЫКА И ЕГО ИСТОЧНИКИ

Шокирова Х.Н.

*Центр повышения квалификации учителей
Ферганской области по новым методикам
Фергана, Узбекистан*

Аннотация. В данной статье представлены сведения о древних тюркских языках, их истории, развитии, источниках, сохранившихся в письменных памятниках разных тюркских народов.

Ключевые слова: язык баба, алтайский язык, могульский язык, тунгусский язык, тюркская языковая группа, восточно-тюркские языки, западно-тюркские языки, тунгусо-маньчжурские языки, древнейший тюркский язык, гуннская эпоха, древнетюркский язык.

Abstract. This article presents information about the ancient Turkic languages, their history, development, sources preserved in the written monuments of various Turkic peoples.

Keywords: Baba language, Altaic language, Mogul language, Tungus language, Turkic language group, Eastern Turkic languages, Western Turkic languages, Tungus-

Manchu languages, ancient Turkic language, Hun era, Old Turkic language.

Древнетюркские языки - условный термин для языков, сохранившихся в письменных источниках различных тюркских народов, но в наше время утративших функцию общения и взаимодействия. Временной лимит этих языков охватывает гораздо больший период. Древнейшим из древнетюркских языков является язык орхоно-енисейских (тюркорунических) памятников, литературная версия которого восходит к VII-IX векам. Рунические надписи обнаружены на обширной территории от реки Лены на востоке до реки Дунай на западе. Наиболее крупные надписи обнаружены в бассейнах рек Орхон и Енисей. Орхонские надписи впервые были прочитаны в 1893 г. В. Томсеном и В. В. Радловым (см. Орхоно-Енисейская надпись). Язык огузских племен послужил основой для формирования общего рунического языка. В связи с использованием рунического языка в качестве литературного различными племенами, родами и социальными классами, он имеет определенную степень предметно-методической и региональной изменчивости, определенную обработку и нормы.

Свой литературный язык уйгуры создали после переселения в Турфан (Восточный Туркестан) в IX веке. Он основан на руническом языке, общем для всех тюркских племен и используемом в том числе уйгурами. К нему добавились элементы диалекта города Турфон, близкого к современному уйгурскому языку, а в уйгурских письменных источниках появился структурно смешанный язык, названный «тюрко-уйгурским языком». Кроме рунического алфавита, уйгуры использовали созданную на его основе сугдийскую и уйгурскую письменность, письменность мони (манихейскую) и брахма. В. В. Радлов считает, что древнеуйгурский литературный язык полностью сформировался между VIII и IX веками и в неизменном виде употреблялся в храмах.

Находки С.Е.Малова подтверждают, что уйгурская письменность использовалась среди уйгуров Ханчжоу до начала XIX века. Древний уйгурский язык, хорошо известный древним тюркоязычным народам, послужил основой для формирования нескольких литературных языков. Например, в XI-XII веках под его влиянием в мусульманском государстве Караханидов (центром которого является город Кашгар) сформировался литературный язык этого государства, получивший название «карахани-уйгурский язык». Уйгурская основа этого языка видна и в том, что уйгурский алфавит использовался при создании некоторых произведений наряду с арабским алфавитом. Термин «карахани-уйгуры» не совсем корректен; средневековые авторы использовали разные названия: Юсуф Хос Хаджиб называл его «языком бугро-хана», Махмуд Кошгари «языком хохани», а Ахмад Юнгнаки «языком кошгари».

В 13-14 веках литературный язык, известный как хорезмийско-тюркский, появляется в восточных источниках в районе, расположенном в низовьях Сырдарьи (вместе с Хорезмом) и в районе Золотой Орды. В основе этого литературного языка лежат языки огузских и кыпчакских племен, активно

участвовавших в литературной и научной жизни Хорезма в XI-XII веках. Традиционная угузо-уйгурская часть произведений этого периода не может в полной мере отразить все элементы языка Караханидов. В него было добавлено много новых элементов, характерных для кипчакских языков. Хотя уйгурский язык этому мало способствовал, его влияние сохранилось в графике памятников того времени: несколько памятников были написаны уйгурским алфавитом. Величайшим и важнейшим периодом в истории средневековых тюркских литературных языков является период староузбекского языка (в некоторых литературах и источниках его неправильно называют «чигатойским языком»).

Помимо перечисленных выше, известны также древнетюркские языки, распространенные в других географических регионах: на Кавказе, в Передней Азии, Поволжье, Египте. Эти языки не связаны какой-либо единой традицией, и сфера их влияния не так широка, как у языковых групп Средней и Средней Азии. Это следующие: язык сельджукских памятников, созданных в Передней Азии и на Кавказе в XIII-XIV вв. в арабской графике (близок к современным языкам, относящимся к южно-огузской группе); язык кипчакских памятников, созданных в Египте и Сирии в XIII-XIV вв. в арабской графике (этот язык, называемый также «мамлюкско-кипчакским», имеет общие черты с современными языками, относящимися к северной кыпчакской группе); Язык надгробных надписей, выполненных арабской графикой в Поволжье в XIII-XIV веках (этот язык, который также называют «болгарским языком», традиционно считается близким к нынешнему чувашскому языку).

Среди древних памятников на тюркских языках есть также памятники, представляющие не литературный язык, а также разговорный и диалектный языки: памятник кыпчакского языка «Кодекс Куманикус», написанный латинской графикой (13-14 вв.) и судебные документы, написанные на кыпчакском языке армянским письмом (Каменец-Подольский, 15-17 вв.). Таким образом, древнетюркские языки включают 2 типа: литературные и разговорные (диалектные) языки. Литературные языки, в свою очередь, делятся на 2: языки, широко распространенные и давно употребляемые (в Средней и Средней Азии) и языки, распространенные в небольших регионах и не относящиеся к единому традиции. Количество письменных памятников, созданных на литературных древнетюркских языках, намного больше, чем памятников, созданных на разговорных и диалектных языках. Это несоответствие связано, во-первых, со скоростью исторических, социальных и культурных процессов в тюркских народах и народностях, во-вторых, с уровнем развития государственных структур тюркских народов и их высоким уровнем книжной грамотности.

По поводу изучения древнетюркских языков и тюркских языков вообще, некоторых их фонетических и грамматических особенностей необходимо обращаться к источникам тюркских языков, тюркологии, древнеузбекскому языку. Период древнетюркского языка как общего языка всех тюркских родов и племен включает в себя VI-X вв. Происхождение и развитие древнетюркского языка неразрывно связано с периодами алтайского и гуннского языков. Б.Виландер высказывает следующие мысли о языке того периода: «...огульский язык, наряду с тюркскими и тунгусскими языками, имел общего

предка, который можно условно назвать алтайским языком. Известны монгольский, тюркский и тунгусский языки, сформировавшиеся в процессе развития алтайского языка. Этот период является первым, древнейшим этапом развития тюркских языков, и в науке он называется алтайской языковой единицей. В этот период тюркские языки еще не отделились от монгольских, а монгольские языки, в свою очередь, не отделились от тунгусо-маньчжурских языков, они использовались как единая языковая единица. Таким образом, предполагается, что существовал некий древнейший язык. Общие лексические, фонетические и грамматические особенности этого языка сохранились в современных монгольских, тюркских и тунгусо-маньчжурских языках.

По мнению специалистов, период с древнейших времен до V века нашей эры называют периодом «древнейшего тюркского языка». В литературе этот период делится на алтайский и хунинский этапы. Нет исторических памятников, дающих точные сведения о характере алтайского периода, народах, живших в этот период, и их языке. Некоторые особенности языка этого периода можно приблизительно определить, изучая древнейшие признаки мертвых языков и современных живых языков на основе историко-сравнительного метода. В результате слияния и разделения языков в ходе исторического развития в конце алтайского периода эти языки разделились на две большие языковые группы, а именно на тунгусо-маньчжурскую и тюрко-монгольскую языковые группы. В свою очередь, каждый из этих языков постепенно приобретает свои лексические, фонетические и грамматические характеристики, основанные на процессе роста, обособления и дифференциации общественно-политических отношений.

Литература:

1. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. // М.-Л.: 1951. – 451 с.
2. Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. — М.: Издательство восточной литературы, 1960. — 88 с.
3. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. — М.Л., 1962. – 275 с.
4. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевфиса XII-XIII вв. — М., 1963. – 367 с.
5. Фазилов Е.И., Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века, т. 1. – Т., 1966. – 71 с.
6. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков, Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1969. — 384 с.
7. Кононов А. Н., История изучения тюркских языков в России. — Л., 1972. – 272 с.
8. Абдурахмонов Г., Шукуров Ш. Историческая грамматика узбекского языка. – Т., 1973. – 316 с.
9. Турсунов У., Оринбоев Б. История узбекского литературного языка. — Т., 1982. – 300 с.
10. Абдурахмонов Г., Рустамов А. Древнетюркский язык. — Т., 1982. – 299 с.

11. Кочкортоев И., Исабеков Б. Введение в тюркскую филологию. — Т., 1984. — 400 с.
12. Shokirova X. Tilning lingvosemiotik strukturasi (semantik-sigmatik, sintaktik-pragmatik aspekt asosida). — Farg‘ona: Classic, 2022. — 176 b.
13. Shokirova Kh. The object of pragmatics – the basic of progmatial approach. // TJSS Thematics journal of Social Sciences. Vol-7-Issue-5 2021. — P.41-47. SJIF- 7.20 № 23.
14. Hakimov M, Shokirova Kh. Personal dexterity options. // Academicia. An international Multidisciplinary Research Journal. Vol.11, Issue 5 may 2021. — P.7 89-797. SJIF-7.492 № 23.
15. Shokirova H. Hidden pragmalinguistics – pragmatic potential. // International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 01, volume 105 January 30, 2022. — P.268-272. SJIF-8.997 № 23.
16. Shokirova H. O‘zbek tilining sohada qo‘llanishi. — Farg‘ona: Classik, 2023. — 268 b.

СЕКЦИЯ 2

ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ЕЖЕЛГІ ТҮРКІЛЕРДІҢ РУХАНИ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ ТҮРАҚТЫ СИПАТТАРЫ

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАҚСЫЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ТӘСІЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЮРКОВ КАЗАХСТАНА

Азмуханова А.М.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

aiaz67@mail.ru

Аннотация. Важной посылкой поступательного развития общества является преемственность. Это означает, что без исторической ретроспективы, тщательного изучения духовных парадигм, опыта предшествующих поколений, невозможно до конца понять настоящее и прогнозировать будущее. Поэтому всестороннее изучение исторического наследия тюркских народов в ракурсе его позитивного опыта чрезвычайно актуально и важно для выявления всех аспектов национальной идеи, для творческого использования идейного потенциала прошлого в реалиях современной политики. Объектом исследования научной статьи является духовное наследие средневековых тюрков Казахстана и сопредельных стран в аспекте определения этнорелигиозных традиций, воссоздающих религиозную идентификацию населения в исторической ретроспективе.

В плане новых концептуальных подходов мы в этой статье намерены доказать два положения. Первая идея, требующая обоснования – это синтез ислама с гуманистически ориентированной кочевой культурой средневековых тюрков и традициями степной демократии, в результате, которого на казахской почве особенно актуализировались гуманистические ценности исламской цивилизации, возростала ценность человека и путей его самосовершенствования (концепция «кемел адам») и, напротив, нейтрализовались авторитарные тенденции, присущие традициям мусульманских стран с восточно-деспотической формой правления. Ислам в синтезе с казахской ментальностью нес в себе заряд духовности и мудрости, положительного воздействия исконных универсальных мировоззренческих принципов кочевников-тюрков, облагороженных исламской этикой.

Согласно второй идее, ислам в Казахстане был адаптирован к условиям цивилизационной периферии (евразийское культурное пространство),

объективно требовавшим напряженного культурного диалога, относительной открытости и гибкости, творческого ответа на «вызовы» иных культур (Россия, Китай), в ходе которого вырабатывались оптимальные формы сосуществования и сотрудничества поликонфессионального населения обширного ареала. Применительно к древней истории региона важно изучение исторического сосуществования ислама с несторианством (ветвь христианства), другими конфессиями. В эпоху нового времени заслуживает внимания практика взаимодействия ислама с православием.

Ключевые слова: духовное наследие казахов, историко-культурный процесс, этнорелигиозная традиция, тюрко-исламский синтез.

Abstract. An important prerequisite for the progressive development of society is its continuity. This means that without a historical retrospective, a thorough study of spiritual paradigms, the experience of previous generations, it is impossible to fully understand the present and predict the future. Therefore, a comprehensive study of the historical heritage of the Turkic peoples in terms of its positive experience is extremely relevant and important for identifying all aspects of the national idea, for the creative use of the ideological potential of the past in the realities of modern politics. The object of the current study is the spiritual heritage of the medieval Turks of Kazakhstan and neighboring countries in the aspect of determining ethno-religious traditions that recreate the religious identification of the population in a historical retrospective.

In terms of new conceptual approaches, we intend to prove two points in this article. The first idea that needs justification is the synthesis of Islam with the humanistically-oriented nomadic culture of the medieval Turks and the traditions of steppe democracy, as a result of which the humanistic values of Islamic civilization were especially actualized on Kazakh soil, the value of a person and the ways of his self-improvement increased (the concept of "*kemel adam*" – holistic person) and on the contrary, the authoritarian tendencies inherent in the traditions of Muslim countries with an oriental despotic form of government were neutralized. Islam, in synthesis with the Kazakh mentality, carried a charge of spirituality and wisdom, the positive impact of the original universal worldview principles of the nomadic Turks, ennobled by Islamic ethics.

According to the second idea, Islam in Kazakhstan was adapted to the conditions of the civilizational periphery (Eurasian cultural space), which objectively required a tense cultural dialogue, relative openness and flexibility, a creative response to the "challenges" of other cultures (Russia, China), during which optimal forms were developed. coexistence and cooperation of the multi-confessional population of a vast area. With regard to the ancient history of the region, it is important to study the historical coexistence of Islam with Nestorianism (a branch of Christianity) and other

confessions. In the era of modern times, the practice of interaction between Islam and Orthodoxy deserves attention.

Keywords: Kazakh spiritual heritage, historical and cultural process, ethno-religious tradition, Turkic-Islamic synthesis.

В настоящее время в изучении историко-культурного прошлого средневековых тюрков Казахстана все еще имеются лакуны, касающиеся исторических корней современных явлений культурной, идеологической и религиозной сфер жизни общества. Прежде всего, не полностью изучены многообразные аспекты исламского фактора в тюркской истории, фактически нет объективного ответа на вопрос о том, какова была этнорелигиозная ситуация в прошлые эпохи и как полноценно представить феномен тюркской религиозности, место и роль мусульманской религии в структуре его культурной традиции, проявление религиозности в различные исторические периоды, в контексте разных исторических событий.

Глубинный анализ важнейших этапов тюркской истории должен обосновать и раскрыть идею о том, что ислам не был инородным придатком и второстепенным дополнением к тюркской традиции, а играл в тюркской истории, в том числе и патриотическом подъеме и мобилизации духовных и психологических сил народа в судьбоносные моменты истории.

Важно изучить роль и функцию ислама в качестве компонента коллективной идентичности, как элемента национальной идеи. Положение о том, что исламская мысль всегда была одним из важнейших источников идеологии тюркских народов учеными не оспаривается, однако, мало полноценного исследования на эту тему. До настоящего момента историко- философским и религиоведческим исследованиям недоставало комплексного и целенаправленного изучения феномена религиозной традиции средневековых тюрков с применением цивилизационного подхода, с учетом новых достижений мировой науки: истории, культурологии и религиоведения, исламоведения. Подходы философов страдали абстрактностью, мало опирались на конкретно-исторические данные, а для этнологических исследований характерна описательность, односторонность подходов, повтор старых догм русских востоковедов XIX века, в плане концептуальном упование на тезис о «духовном синкретизме» и т.д.

В соответствии с темой мы должны провести исследования с целью реконструкции этнорелигиозной традиции Казахстана эпохи средневековья (VIII-XVIII века), в частности, роли ислама в историко-культурном развитии этноса. Акцентировать внимание на изучении эпохи распространения и расцвета ислама на территории Казахстана, факторах, содействовавших исламизации, основных результатах (значении) и особенностях бытования этой религии среди

кочевников, феномене тюркского ислама, роли суфизма. Установливать и всесторонне обосновывать важное место мусульманской религии в формировании культурно-цивилизационной идентичности, в развитии и обогащении духовной культуры тюрков. Надо найти новые факты и аргументы в пользу концепции тюрко-исламского синтеза, в основе которой лежит признание ислама в качестве основополагающего, центрального элемента, а древнетюркского, тенгрианского элемента – в качестве периферийного, дополнительного.

Как мы знаем, на территории Казахстана ислам стал распространяться с VIII века. VIII-IX века являются временем начала исламизации, затронувшим в первую очередь карлукские племена и южную часть страны. X-XII вв. следует считать временем массовой исламизации (условное название «караханидский ренессанс»). В итоге которого большая часть Казахстана, не исключая и Дешт и Кыпчак, оказались втянутыми в орбиту новой мировой религии и цивилизации. Данный хронологический период одновременно считается временем расцвета Арабского Халифата, «золотым веком» суфизма. В это «осевое время» жил и проповедовал великий мистик-суфий, поэт и проповедник Ходжа Ахмед Яссави (ум. в 1166 г.), а также Абу Наср Аль Фараби, Махмуд Кашгари, Юсуф Баласагуни и многие звезды средневековой науки и философии тюркского мира.

Завоевания Чингис хана (XIII век) оказали неоднозначное влияние на духовно-религиозные процессы Казахстана: вначале явственно обозначились разрушительные, деструктивные моменты (ислам на территории бывшего мусульманского Караханидского государства потерял статус государственной религии, были реанимированы шаманизм, буддизм и др. религии). Однако, уже с XV века («золотоордынский ренессанс») как в южных регионах Казахстана, так и в степных областях (Дешт-и Кыпчак) вновь реставрируется ислам (и даже усиливаются его позиции, роль в качестве государственной религии), пришлые этнические элементы (монголы, уйгуры) принимают мусульманскую веру, ликвидируются остатки язычества среди коренного населения Дешт- и Кыпчака. Об этом свидетельствуют не только письменные источники, казахские предания и шежиры, но и археологические памятники.

Исследования показывают, что есть все основания считать XIV-нач.XV вв. временем окончательного утверждения ислама на всей территории Казахстана, рождения традиции степного ислама (синтез ислама в суннитско-суфийской интерпретации с духом номадизма), впоследствии активно поддерживавшегося казахской аристократией во главе с ханами-чингизидами. По результатам исследования всесторонне и объективно можно доказывать (на основе широкого круга источников: восточных нарративных, историко-этнографических, казахских источников), что в эпоху Независимого Казахского Ханства, вплоть до конца XVIII века у казахов был полноценный ислам, исполнялись все пять

фарзов (столпов) этой религии, развивались наука и образование, основанные на канонах мусульманства. Ислам существовал и функционировал в казахском обществе как духовная доминанта, как нравственно и культурно возвышающий, политически стабилизирующий фактор, как важнейший компонент этнической идентичности. При этом подвергнуты глубокой критике устаревшие взгляды о несовместимости ислама и номадизма, а также о том, что ислам якобы исповедовала лишь верхушка общества, «эксплуататорские классы» и пр. В этом русле важным является рассмотрение вопроса о роли религии в политике и этнокультурном развитии на примере многих периодов средневекового Казахстана (проблема «*мемлекет және руханият*»-«*государство и духовность*»).

Содержание духовной культуры составляют такие компоненты, как религиозно-философские идеи и представления, идеалы и учения, космогонические знания, культы, обычаи, ритуалы, искусство, письменность, художественная литература и др. В этой системе необходимо выделить «*стержень*», идейно-этический, смыслообразующий компонент, глубинный сакральный пласт, на основе которого выстраивается все культурное «*здание*». Таким формообразующим компонентом выступает мифология, религия или этико-философское учение.

Другое важное обстоятельство: на протяжении многих веков культура каждого народа развивается и обогащается (можно употребить понятие саморазвертывания или расцвета) согласно внутренней логике и под влиянием внешних импульсов. Фактор взаимовлияния культур и цивилизаций, явления синтеза и синкретизма нельзя недооценивать. Движущая сила культурной эволюции – прогресс мировоззрения. Процесс изменения видится как переход от одной культурной системы к другой - более сложной, и качественно высокого уровня.

Тюркологам предстоит на основе новых источников раскрыть малоисследованные аспекты духовного содержания скифо-сакского искусства и мифологии, эстетических и этических представлений древних насельников Казахстана, выявить особенности архаической культуры: синкретизм, коллективистско-дологический характер мышления. Сделать выводы об историко-культурной преемственности и внутренней целостности кочевой культуры, начиная с истоков сако-скифскую эпоху до традиционного казахского общества.

Важное значение в плане теоретико-методологического аспекта имеют аналитические выводы о закономерностях этнолингвистического развития Казахстана античной и средневековой эпохи, о значении древнетюркской письменной традиции и тенгрианства как архаического мировоззрения и религии тюрков (в том числе дискуссионные аспекты). Обосновывать тезис о том, что нет оснований для идеализации и модернизации тенгрианства, которое, безусловно, выражая и стимулируя на определенных исторических этапах общественное и духовное развитие населения Казахстана, все же изначально было

малопродуктивным и недостаточно перспективным в смысле цивилизационного потенциала и потому закономерно исчерпало себя, уступив место тюркскому исламу[2].

Поскольку культурогенез тюрков уже с VIII-IX в.в. стал все более зависеть от соотношения субстратных древнетюркских компонентов и привнесенных (главным образом иранских) элементов можно акцентировать внимание на проблеме взаимодействия и синкретизме иранского и туранского культурных элементов, тюрко-согдийском синтезе и процессах тюркизации степей Евразии.

В соответствии с концептуальными подходами при исследовании религий, распространившихся на Великом Шелковом пути (таких, как зороастризм, буддизм, манихейство, христианство) выявлять как позитивные, так и противоречивые моменты поликонфессионального развития региона. Историко-культурологический анализ показывает, что такие религии как христианство, манихейство, буддизм, индуизм, конфуцианство, несмотря на определенное положительное влияние, были не в состоянии обеспечить коренной качественный скачок в общественно-культурной эволюции тюркского общества, дать ощутимый импульс развитию наук, философии, искусства. И при этом, что немаловажно, сохранить за тюрками-кочевниками «право быть собой», т.е. не потерять язык, свой менталитет, свое этническое «я».

Религиозный и культурный плюрализм, характерный для государственной жизни народов домусульманской Центральной Азии имел и отрицательную сторону, ибо был причиной политической разобщенности, непрерывных междоусобиц. Необходимо обратить внимание на факты соперничества и открытой вражды между зороастрийцами и буддистами, о чем свидетельствовал побывавший в VII веке в Семиречье и Согде китайский путешественник Сюань Цзань. Назрела проблема политической и социальной интеграции. По мнению специалистов, ни одна религия в мире не имеет такую выраженную интегративную функцию, как ислам. Научные результаты проливают свет на сложную проблему трансформации религиозного сознания кочевников-тюрков под влиянием ислама, зарождения объективных исторических предпосылок исламизации региона. Подвергнуты критике несостоятельные, но, к сожалению, стойко бытующие в массовом и даже научном сознании общества представления о существовании принципиальных разногласиях между «арабским» исламом и тюркским самосознанием, о якобы возникшем в эпоху господства тюркшей массовом неприятии мусульманских ценностей. В действительности такие взгляды являются плодом пристрастного толкования исторических источников. Кроме того при исследовании тюркского средневековья нужно максимально учитывать все негативные последствия политического и культурного вмешательства танского Китая, который зачастую искусственно подогревал антимусульманские настроения и соответствующие им доктрины.

Духовная сущность и фундаментальные признаки средневековой тюркской и поздней казахской культуры совпадают с исламскими парадигмами, что делает

актуальным реабилитацию ислама как культуuroобразующего начала и переосмысление истории национальной культуры с данных позиций. Вместе с тем есть основания утверждать о мировоззренческом синкретизме, модификации ислама в казахском обществе, в основе чего лежал синтез его с ценностями нomaдизма. Данное обстоятельство в соединении с периферийным положением региона по отношению к классическим исламским центрам предопределило распространение достаточно толерантных образцов религиозного сознания и поведения.

Литература

1. The Oxford Encyclopedia of the Islamic World. Oxford.1995. – p 4-8.
2. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. Москва-Санкт-Петербург. 2004. – 235с.
3. Мухаммад Икбал. Реконструкция религиозной мысли в исламе. Пер. с англ. Москва, 2002. – 182 с.
4. Zenkovsky Serge A. Pan-Turkism and Islam in Russia. Cambridge, Massachusetts. 1960. – 145 p.
5. Нуртазина, Н.Д. Ислам и кочевники // Наш мир. – 2008. – № 18 (100). – С. 14.
6. DeWeese, D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. – Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1994. – 638 p.
7. Абусейтова, М.Х. и др. История Казахстана и Центральной Азии. – Алматы, 2001. – С. 5-6.

РЕЛИГИОНИМЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ И ЯЗЫКОВЫХ МЕХАНИЗМОВ СОЗДАНИЯ ОЦЕНОЧНОСТИ

Аль-Рубайи Али Гомар Али
Управление образования г. Диялы
Дияла, Ирак
Mdd643@gmail.com

Шарипова М.К.
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
madina_pgu@mail.ru

Исенова Ф.К.
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
fatima_9@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются лексические, фонетические модификации религионимов *Аллах, Тенгри, Кудай, Бурхан* в разносистемных языках: русском, английском, казахском, монгольском. Определяется место заимствованных слов в составе лексики принимающего языка, их поведение, оформление, степень приспособления к системе языка. Способность рассматриваемых религионимов выражать относительно устойчивую оценку говорящего к объекту в речи: позитивную и негативную, положительную или отрицательную. Сосуществование некоторых религионимов в одном языке, например, в русском, казахском, английском.

Ключевые слова: религионимы, лексическая модификация, заимствование, этимология, прямое, переносное значения, оценочность.

Abstract. This article discusses lexical, phonetic modifications of the religion names Allah, Tengri, Kudai, Burkhan in different system languages: Russian, English, Kazakh, Mongolian. The place of borrowed words in the vocabulary of the host language, their behavior, design, degree of adaptation to the language system are determined. The ability of the considered religions to express a relatively stable assessment of the speaker to the object in speech: positive and negative, positive or negative. The coexistence of some religions in one language, for example, in Russian, Kazakh, English.

Keywords: religions, lexical modification, borrowing, etymology, direct, figurative meaning, appraisal.

Оценочность представляет собой свойство, способность языковых единиц выражать относительно устойчивую позитивную или негативную характеристику человека, а также отношение, мнение, суждение о положительной или отрицательной для языковой личности ценности предметов, явлений и процессов.

В казахском языке слово «*Аллах*» является национальным термином и обладает высокой социальной значимостью. Использование этого слова вызывает уважение и благоговение у казахов. Это слово является святым у мусульман Казахстана. Ср.: *Алланың әмірі* ; *Алланың құдіретінде шек жоқ*, *Алла деген сөз жеңіл*, *Аллаға ауыз қол емес* [1].

Алла бермегенді молда да бермейді – Чего Аллах не дал, того и мулла не даст; *Аллаға* жағайын десең – азаның болсын, *Қазыға* жағайын десең – қазаның болсын – Хочешь понравиться Аллаху – час молитвы не пропускай, хочешь понравиться казию – котел с огня не снимай [3].

В казахском языке арабизм *Аллах* имеет начальную форму именительного падежа *Алла*.

Как и у других народов, принявших мусульманство, у казахов ислам тесно связан с древними религиозными верованиями, сложившимися задолго до появления ислама.

Известно о религии, существовавшей у казахов до проникновения ислама, которое называется Тенгрианством. Это была политеистическая религия с

верховным небесным божеством, а название «бог» – *Тенгри*– др. тюрк. **teŋri / *taŋri*, ст.-монг. *ᠲᠡᠩᠭᠢ*; *Tngri* – небо) – небесный дух; верховное божество неба тюркских и монгольских народов.

Ср., Даже у самих монголов хан Ток-Темур и его сыновья вдруг покрылись бубонами и откочевали прямо к *Тенгри*, богу высокого синего неба; Рано или поздно, но все созданное им пойдет прахом, и, прежде всего, он сам станет *тенгри* – уйдет в небо; Скорее всего, он, Темучин, останется перед *тенгри* в долгу [5].

Так, вся горная область носит название Тянь-шань, что в переводе с китайского означает «Небесные горы», Массив Хан-*тенгри* имеет местное название *Тенгри*-таг в переводе с уйгурского — «горы духов», а вершина массива приобрела название Хан-тенгри – по-русски «Властелин духов»[5].

Власть Чингисхана как избранника и ставленника бога Неба (*Тенгри*) оказывалась мистически обоснованной только с точки зрения шаманизма, т. е. религии догматически наиболее бесформенной, не претендующей на широкое распространение, лишенной наступательной силы и потому не выдерживающей конкуренции с другими религиями, господствующими в Азии и Евразии [5].

Наши предки, несмотря на многочисленные запреты, пронесли через мусульманскую религию многие свои верования и обычаи, традиции к примеру: равенство мужа и жены, священность домашнего очага и порога, священность горных вершин, поскольку они считали, что вершины гор ближе к Кок Тенгри.

Малая надпись Кюль-Тегина начинается: «Тенгри [небо, божество] дало мне знание – разум». Фразу: «Тангри арлык адынын учун, езим кутым бар учун, каган олуртым».

Выражения, «*Танир жарылкасын*» (наградит тебя небо), «*Кок танири соккан*» (проклятый небом) образуют оппозицию в оценке.

Уже гунны поклонялись Тенгри-хану, владыке Верхнего мира, чьими символами были солнце, луна, высокие деревья, особенно те, в которые ударила молния.

В современном монгольском языке чаще используется слов *Бурхан* – бог, богоподобный, божественность, божество, будда, буддизм, обожествлять; у буддистов-монголов обозначает изображения многочисленных их божеств, изготавливаемые из разнообразных материалов и различными способами: из золота и серебра, из бронзы и меди, из глины, дерева и камня.

Слово *Бурхан* до сих пор известно в монгольских языках. Ср.: *Бурхан* (*т. е. статуя божества*) изображен сидящим на престоле из лежащих львов и поднимается под купол кумирни; высота его около 16 м.; В течение многих лет бурхан этот исправно нес свои обязанности по охране балагана и теперь точно был недоволен дерзостью пришельцев, осмелившихся растащить его на дрова [5].

Ты, носящий четыре косы – Белый Бурхан! Ты, Владыко Алтая – Белый Бурхан! Ты, населяющий вокруг себя Народы, в золоте и серебре, Белый Алтай! [3].

Ты, сияющий днем! Ты – солнце Бурхан! Ты, сияющий ночью! Как поведали нам монгольские друзья, мы шли по долине Херлен-Гола, на левобережье которого расположена священная для каждого монгола гора Хэнтей-Хан-Ула на топокартах, или Бурхан Халдун у монголов [5].

Особенно счастлив был наш монгольский переводчик Арюка, который мало того что волею судеб оказался причастным к географическому открытию, так ещё и смог посетить священную гору *Бурхан Халдун* в диком ненаселённом месте [3]. В мифологии монгольских народов известна священная гора *Бурхан – Халдун*. Её почитание связано, в первую очередь, с представлением о том, что у этой горы был похоронен Чингизхан [5].

С приходом ислама стало у казахов синонимом слова «*Қудай*» –казахское, каракалпакское, кыргызское и алтайское имя образовано от персидского *Худайи* означает «Бог, Всевышний, Господь», то есть *Аллах*.

Слова *Тенгри, Қудай, Аллах* в казахском языке в настоящее время сосуществуют параллельно. Ср.; - Біле білсендер, *Алладан басқа Тәңіржөк, Құдайға* құлшылық етіндер.

«Имя небесного божества Тенгри, ставшее у принявших ислам тюрков синонимом Аллаха, не могло «усиливаться» земными титулами, даже самыми высокими (царь, хан, король), так как оно само в себе содержит высокое понятие. Поэтому приставка *хан* перед именем божества является прилагательным, а не существительным и отражает отношение человека к Богу [2:119].

Ср.: *Тәңірім* жарылқасын – пусть это будет создано Богом.

Тәңір сүйіп жаратқан,
Әлемді өзіне қаратқан.

Қаһарын жауға таратқан,
Көк Тәңірінің ұлы еді.

Созданный Богом

Он повернул мир к себе.

Распространяя свой гнев на врага,

Он был сыном Бога Неба

Күштіде Тәңірі жоқ – Сильному и бог не нужен;

Тана пайда бермесе, Тәңірі пайда бермейді – Когда корова не приносит прибыли, Тенгри не приносит прибыли;

Құдай өзі бермейді, Біреудікін біреуге ауыстырып береді – Бог не свое раздаёт. Он даёт, что у другого берет;

Құдай көгін билесін, Жеріме менің тимесін – Пусть бог своим небом правит, а землю мою в покое оставит [3].

Арабское слово Allah ['ælə] и его вариант [ə'la:] функционируют в современном английском языке. Оно перешло напрямую в конце XVI-го

века (1570 – 1599). В арабском языке оно звучит 'allah, возможна сокращённая форма *al'ilah*, точнее, соединение определённого артикля арабского языка «*al-*» и существительного *'ilah* – Бог. В английском языке среди арабов и мусульман оно как имя существительное обозначает понятие Бога [4].

Также встречается у немусульман, которые изучают ислам.

Live to win mercy Allah, to go to paradise and enjoy their wealth. Я живу, чтобы снискать милость Аллаха, чтобы попасть в рай и насладиться его великолепием; *I will kill you in the name of Allah, wahahahaha.* Я убью тебя во имя Аллаха, вахахахаха». *I swear by Allah, I will overpay abroad for this product.* Клянусь Аллахом, я дважды переплачиваю за этот товар. *Allah took pity on him.* Аллах сжалился над ним. *Allah helps those who improve their minds.* Аллах помогает тем, кто улучшает свой ум [6].

подавляющее большинство слов, заимствованных английским языком, были преобразованы по соответствующим моделям слов английского языка.

Однако часто иностранные слова, так называемого книжного заимствования, некоторое время сохраняют свой внешний иностранный облик. Это проявляется, в частности, в сохранении необычного для английского языка места ударения, графического образа слова, и, даже иногда, произношения.

В английском языке процент заимствований значительно выше, чем во многих других языках, так как в силу исторических причин он оказался очень проницаемым.

В настоящее время лингвистов интересует, не только откуда и почему пришло заимствованное слово, но и как оно ассимилировалось в языке, как подчинилось его грамматическому строю и фонетическим нормам, как изменило своё значение и какие изменения вызвало его появление в словарном составе принявшего его языка.

Вследствие системного характера языка вообще и лексики в частности, никакое новое пополнение словаря заимствованными словами не может пройти бесследно для остального словарного состава. Заимствованное слово обычно принимает на себя одно или несколько значений семантически наиболее близких к нему слов, уже раньше существовавших в языке. При этом происходит перегруппировка в их смысловой структуре, т.е. какое-нибудь второстепенное значение может стать центральным и наоборот. Может также произойти и нередко происходит вытеснение из языка слов, близко совпадающих по значению с новым словом. Происходит это потому, что продолжительное сосуществование в языке абсолютных или почти абсолютных синонимов невозможно и всегда ликвидируется либо размежеванием их значений, либо вытеснением из языка ненужных слов.

Литература

1. Абай өлеңдері/ Алла деген сөз жеңіл [Электрон.ресурс]. –

<https://kk.wikibooks.org/wiki> (дата обращения: 25.04.2023).

2. Елкина Н.М. К этимологии слова *товар* // Этимологические исследования по русскому языку. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – Вып. II. – С. 116-129.

3. Мақал-мәтелдер [Электрон. ресурс] – Режим доступа: <https://bilim-all.kz/> (дата обращения: 25.04.2023).

4. Мирсаминова Г.М. Арабские заимствования в английском языке. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/> (дата обращения: 30.04.2023).

5. Национальный корпус русского языка. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://processing.ruscorpora.ru>

6. Testing is also a mercy from *allah* [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.siasat.com/> (дата обращения: 01.05.2023).

ДЖАДИДИЗМ И МОДЕРНИЗАЦИЯ: КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ АСПЕКТЫ В ТЮРКСКОМ ОБЩЕСТВЕ КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX ВЕКОВ

Амуртаева К.М.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

[*amurtaevak@gmail.com*](mailto:amurtaevak@gmail.com)

Аннотация. В конце XIX - начале XX веков джадидизм был направлен на модернизацию традиционного тюркского общества путем реформ образования, возрождению культуры и социальному прогрессу. Анализу данного вопроса уделялось значительное внимание со стороны исследователей. Однако наблюдается необходимость в проведении современного аналитического исследования.

В статье автор попытался сделать анализ ключевых культурных и образовательных аспектов джадидизма, а также описать роль в формировании интеллектуального и социального ландшафта тюркских обществ в период глубоких перемен.

Ключевые слова: джадидизм, модернизация, просветительские идеи, тюркские народы, культурные аспекты, образовательные аспекты, интеллектуальное развитие.

Abstract. In the late XIX - early XX centuries, Jadidism was aimed at modernizing the traditional Turkic society by educational reforms, cultural revival and social progress. Considerable attention has been paid to the analysis of this issue by researchers. However, there is a need for modern analytical research.

In the article, the author tried to analyze the key cultural and educational aspects of Jadidism, as well as to describe the role in the formation of the intellectual and social landscape of Turkic societies in a period of profound changes.

Keywords: jadidism, modernization, educational ideas, Turkic society, cultural aspects, educational aspects, intellectual development.

Модернизация относится к процессу внедрения новых идей, технологий и ценностей в общество с целью приведения его в соответствие с современными стандартами и требованиями. Данный процесс предполагает трансформацию общества от традиционных структур к актуальным, путем осуществления экономических, мировоззренческих и политических изменений [4].

Процесс преобразований всегда являлся важной частью исторического процесса любой нации, общества, государства. Результатом такого процесса можно назвать переход на новую ступень развития.

Так, на протяжении более трех десятилетий в Казахстане происходят процессы модернизации общества. За это время произошли смена режима, изменение институтов власти, элиты и политических ценностей. В стране появилось новое поколение, которое строит свое представление о политике на основе определенных целей и ориентаций.

Именно поэтому сегодня, в эпоху глобализации, Казахстан уверенно держит путь по программе национального возрождения «Рухани жаңғыру», основываясь на сохранении национальной идентичности: «Никакая модернизация не может иметь место без сохранения национальной культуры» [6].

Так, на сегодняшний день, активно прогрессируя во всех сферах, Казахстан опирается на свои исторические корни, а именно на тюркскую цивилизацию как основу реформаторских начал, поскольку доказано, что наши предки во все времена были неразрывно связаны с передовыми технологическими новациями своего времени.

Анализируя модернизацию тюркского общества в прошлом и настоящем можно отметить, что она имеет тесную связь, поскольку отражает стремление к прогрессу, развитию и адаптации к изменяющемуся миру. В прошлом, модернизация была тесно связана с влиянием колониальных держав и империй, так, особенно ярким примером в тюркском мире стало реформаторское движение, известное как джадидизм.

Конец XIX - начало XX века ознаменован периодом глубоких социальных изменений, вызванных преобразованиями и западной индустриализацией, а также национальным пробуждением тюркского общества [8: 126-127]. В этот период тюркские народы столкнулись с вызовами, связанными с сохранением своей культуры, языка и религии, а также с необходимостью совмещения традиционных ценностей с новыми образовательными и политическими требованиями.

Джадидизм стал одним из ключевых движений, который сыграл определяющую роль в процессе модернизации. Появление реформаторского движения как реакции на вызовы времени было обусловлено несколькими

факторами. Во-первых, образование стало одной из основных областей социальных изменений, так как с развитием имперской системы образования и появлением западной науки и технологий, возникла необходимость в современной образованности. Во-вторых, социально-экономические изменения привели к появлению новых слоев общества, которые стремились к социальной мобильности и улучшению своего положения. Джадиды призывали к обновлению традиционных социальных структур и предлагали модели образования и развития, способствующие социальной подвижности и справедливости [5].

Одним из ключевых просветительских аспектов джадидизма был его акцент на реформу учебной программы для удовлетворения меняющихся потребностей турецких народов. Мыслители-джадиды считали, что традиционные системы образования недостаточны для подготовки людей к вызовам современного мира, твердо поддерживая идею образования, основанного на секулярных принципах, которые ориентированы на создание независимого и недискриминационного общества, где каждый гражданин, независимо от своей религиозной принадлежности или вероисповедания, обладает равными правами и свободами, с акцентом на национальное самосознание [3: 60].

Джадиды стремились обучить практическим навыкам и знаниям, которые позволили бы им активно участвовать в социальной, экономической и политической сферах. Они подчеркивали важность научного мышления, критических рассуждений и способностей к решению проблем. Включив эти предметы в учебную программу, преподаватели-джадиды стремились воспитать поколение людей, которые могли бы внести свой вклад в прогресс и развитие своих сообществ.

Еще одним важным образовательным аспектом джадидизма было его сосредоточение на содействии образованию девочек. Джадидисты признавали решающую роль женщин в обществе и верили в обеспечение равных возможностей в области образования, как для мальчиков, так и для девочек. Они бросили вызов господствующим нормам и традициям, которые ограничивают доступ девочек к образованию, и выступали за их включение в формальное школьное образование [7: 47].

Создание новых женских школ, основанных на новых методах обучения, давало возможность мусульманским женщинам получать качественное образование и продолжать свое обучение в других учебных учреждениях. Это способствовало освобождению женщин от консервативных и фанатичных взглядов, а также привнесло элементы равноправия и освобождения в их жизнь.

Следующей важной особенностью джадидизма было его сосредоточение на возрождении культуры и продвижении национальной идентичности. Джадиды признавали важность сохранения и прославления турецкого культурного наследия, языков, традиций и обычаев. Они стремились возродить и модернизировать турецкую литературу, искусство и книгоиздание, наполнив их современными темами и идеями.

Так, джадидская литература была разнообразной, она представляла собой попытку сочетания традиционных жанров с новыми концепциями. Характерной чертой джадидской литературы было использование национальных языков, таких как узбекский, татарский, таджикский и др., вместо классического арабского, который был преобладающим языком в литературе на территории Центральной Азии.

Одна из ключевых особенностей, определяющих оригинальность джадидской литературы, это появление ранее неизвестных в центрально-азиатской культуре жанров и форм, привнесенных из европейской литературы, таких как роман, повесть, рассказ, памфлет, свободный стих.

Важно отметить вклад джадидских поэтов, таких как Ашурали Захирий, Саидахмадходж Сиддикии Аджи, Аваз Утар, Абдулхамид Чулпон и др., чьи произведения отражали вопросы развития просвещения и культуры, в первую очередь, путем пропаганды джадидских школ.

В начале XX века джадидская литература активно развивалась, оказывая новаторское влияние на последующее развитие литературы народов среднеазиатского региона. Литературные новшества, тематика, жанры, формы, стиль и язык джадидских писателей замещали старые произведения [2: 39].

Кроме того, существенным культурным аспектом можно считать вклад джадидов в издание учебной литературы и анализ содержания их основных учебных книг. Успешная работа джадидских учебных заведений во многом зависела от широкой деятельности новометодников в области учебно-издательской работы. Поэтому составление и издание учебно-методических книг и педагогических пособий стали важной сферой книгоиздательской деятельности в начале XX века.

Один из первых учебников для джадидских школ на таджикском языке был букварь «Баён-ул-хуруф», написанный Саидахмадом Васлии Самарканди и изданный в 1903 году. Махмудходжа Бехбуди в свою очередь считается одним из первых авторов учебников для новометодных школ. Он написал такие учебно-методические книги, как «Алифбои мактаби исломия», «Асбоби савод», «Китобат-ул-атфол» и другие.

Также несколько учебников было написано Исматулло Рахматуллозодой, учителем, чье первое пособие называлось «Рахбари мактаб ё худ алифбои тоза ба тарзи усули савтия» и было составлено в 1913 году по звуковому буквослагательному методу. Оно было переиздано три раза до 1917 года.

Составление и издание учебно-методических и педагогических пособий и книг стали важной сферой книгоиздательской деятельности джадидов, способствуя внедрению секулярных и других европейских элементов в учебно-издательскую сферу в Средней Азии в начале XX века.

С другой стороны, несмотря на стремление повысить уровень образованности населения, большинство оставалось неграмотным, и печатная литература, включая книги, газеты и журналы, оставалась недоступной для них.

В этой ситуации театральные сцены, где основное средство передачи информации было устное выступление, стали центральным средством для

распространения идей джадидов. Они рассматривали его как трибуну для пропаганды передовых идей. Идея модернизации театра и драматургии способствовала формированию нового мировоззрения у тюркского общества.

Здесь получили известность такие литературные деятели, как М. Бехбуди, А. Самадов, А. Фитрат, Н. Кудратулла, А. Авлони, Х. Шукрулло и др. [1: 53].

С 1910 по 1917 год драматургия и театр стали главными средствами для пропаганды идей джадидизма. За шесть лет существования джадидского театра было создано около двадцати пяти пьес, в которых отразились различные социальные проблемы. Несмотря на художественное несовершенство, эти пьесы имели острую социальную направленность, высмеивали жадность богатых, безнравственность и корыстолюбие. Они также критиковали устаревшие обряды и обычаи, предрассудки и пороки господствующей элиты, которые скрывались за наружностью религиозных наставлений и нравочучений. Новаторы-драматурги верили в потенциал развития и совершенствования человека.

Джадиды стремились создать более инклюзивное общество, основанное на широком участии, отстаивая права и представительство всех его членов. Их идеи и активность заложили основу для будущих политических движений и реформ в тюркских обществах, внося свой вклад в процессы модернизации и демократизации.

Исследование культурных и образовательных аспектов джадидизма в тюркском обществе раскрывает значительный вклад движения джадидов в процесс модернизации.

Во-первых, в области образования джадиды внедрили современные методы обучения, основали новые школы и продвигали светское образование, включающее научные и практические предметы. Это помогло преодолеть разрыв в образовании между тюркскими обществами и западным миром, способствуя интеллектуальному и социальному прогрессу.

Во-вторых, джадиды сыграли ключевую роль в сохранении и популяризации тюркских языков, литературы и театра. Возрождая и модернизируя культуру выражения, джадиды прививали чувство гордости и единства тюркским общинам, способствуя развитию коллективной национальной идентичности.

Влияние джадидизма на модернизацию тюркского общества было глубоким и далеко идущим. В целом, культурные и образовательные реформы сыграли решающую роль в данном процессе, обеспечив интеллектуальный, социальный и культурный прогресс. Дальнейшие исследования в этой области позволят изучить долгосрочное влияние джадидизма, провести сравнительные исследования, проанализировать региональные различия и оценить результаты джадидистских реформ.

Литература

1. Брежнева С.Н. Передовая культура джадидов в Средней Азии в начале XX в // Вестник ОГУ. – 2008. – №10. – С. 50-55.

2. Гафаров Н.У. Джадидизм в Средней Азии в конце XIX – начале XX вв. – Автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Душанбе, 2013. – С. 39.
 3. Калимуллин Р.Х. Модернизированный джадидизм в России: монография [Текст]. – Уфа: ИздвоБГПУ, 2011. –126 с.
 4. Назарбаев Н.А. Статья Главы государства «Семь граней Великой степи». – 2018. https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statuya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi
 5. Саттарова З.М. Джадидистская реформа образования И. Гаспринского // Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры. – 2015. – №1. – С. 25-29.
 6. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». – 2017. https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statuya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
 7. Чубукчиева Л.З. Женский вопрос в идеологии джадидизма // Гасырлар авазы - Эхо веков. – 2014. – №1-2. – С. 44-51.
 8. Юзеев А. Идеология джадидизма: история и современность. // Гасырлар авазы - Эхо веков. – 2003. – №3-4. – С. 126–135.
- Ronald Inglehart. Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Changes in 43 Societies. – Princeton: Princeton University Press, 1997.– 453 p.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАҚСЫЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ТӘСІЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Ерболатқызы А.Е.
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
ayim@yandex.ru*

Аннотация. Мақалада қазақ халқының бақсылық фольклорындағы көркемдік ерекшеліктері қарастырылады. Қазақ және басқа түркітілдес халықтарының бақсылық фольклоры салыстырылады. Қазақ бақсылық сарындағы троп пен фигуралары анықтап топтастарылады.

Кілт сөздер: бақсылық фольклор, сарын, көркемдік тәсілдер

Abstract. The article examines the expressive means of the shamanistic folklore of the Kazakh people. The shaman folklore of Kazakh and other Turkic-speaking peoples is compared. Tropes and figures in Kazakh shaman songs are classified.

Keywords: expressive means, folklore, shaman.

Қандай да бір шығармаға тілдік тұрғыдан қойылатын талаптың негізгісі –

көркемдік деңгейі. Шығарма белгілі бір көркемдік талаптарға жауап бергенде ғана оны әдеби туынды деп есептеуге болады. Әрбір көркем шығарманың авторына тән өзіндік стилі, сипаты болады. Сол сияқты ғұрыптық фольклорымыздың бір тармағы бақсылар сарынының да өзіндік көркемдік ерекшеліктері бар. Қазақ халқының бақсы сарындарында теңеу мен гипербола ерекше көп қолданыс тапса, алтай халықтарында бейнелілік тудыратын үлкен топ – эпитет сөздер. А.Байтұрсынұлы «Бір нәрсені көптен айырып, көзге көбірек түсерлік етіа айтқыңыз келсе, ол нәрсенің атына айқын көрсеткендей сөзді қосып айтамыз» деп [1,155] жазған. Эпитет пен теңеу көркемдегіш құралдарың ішіндегі троп пен фигураға жатпайды. Себебі троптар ауыспалы мағынада қолданылады, ал фигуралар синтаксистік құрылысқа байланысты. Шығармаларында эпитетті қолдану жазушының байқампаздығын көрсетеді. Алтай және қазақ бақсы сарындарының мәтіндерінде эпитет арқылы тіркестер құрау жындар мен рухтардың ерекше қасиеттерін берумен байланысты. Мәтіндерде эпитет екі түрлі жолмен жасалған: біріншісі, қатыстық сын есімдер арқылы; екінші, зат есімнен сын есім тудыратын -лы,-лі,-ды,-ді,-ты,-ті жұрнақтары арқылы.

Ал теңеулер, оның ішінде тұрақты теңеулер қазақ халқының бақсы сарынында актив қолданылады. Тұрақты теңеу – халық ауыз әдебиеті үлгілерінде, жыраулар поэзиясында, Махамбетте, Абайда, бертін келе Мағжанның шығармашылығында қолданылған теңеулер. Теңеулерді жындарды сипаттауда, бақсыны сипаттауда жиі кездестіреміз. Теңеулерді толық зерттеген ғалым Т.Қоңыров «Қазақ теңеулері» атты ғылыми монографиясында теңеулерді семантика-стилистикалық сипатына қарай былай бөледі:

1. Метафоралық теңеу
2. Эпитеттік теңеу
3. Метонимиялық теңеу
4. Синекдохалық теңеу
5. Гиперболалық теңеу
6. Литоталық теңеу
7. Градациялық теңеу
8. Синонимдік теңеу
9. Антонимдік теңеу[3:192].

Барлық троптың түрлері өзінің бастауын теңеуден алатыны белгілі. Теңеу басқа троптың түрлерімен байланыста жұмсалғанда көркемдігі үстеле береді. Қазақ халқының бақсы сарындарының мәтіндерінде әдеби көркемдегіш құралдар молынан қолданылған. Соның ішінде жоғарыда атап өткен эпитеттік теңеулер мол кездеседі. Сонымен қатар, гипербола, литота, метафора,эпитет сияқты көркемдегіш құралдар да сирек болса да кездеседі. Бақсы сарынының бір нұсқасында оқиға автор жақтан ғана баяндалса, бір нұсқаларында автормен қоса бақсы кейіпкер ретінде өз атынан да жырлайды. Барлық бақсы мәтіндеріне зер салсақ оқиға жұрт жиналып, бақсының қобызын қолына алып, барлық жындардың жеке-жеке атын атап шақыруынан басталады. Науқастың ауруының емін жындар арқылы емдейтіндіктен, жындары келмей қалмасын немесе өтірік ем айтпасын деп бақсы өзінше қорқытады. «Жылап жатқан науқасқа,Себептауып бермесен, Бір сен үшін мен сорлы, Жаным шығып тірілсем, Өмірімде

көрмесін», «Осы жолы келмесең, Айтқанымға көнбесең, Шашыңнан алып сабармын, Тірі болып өлмесем» [2:117], «Басыңды баудай қағармын, Қаныңды судай шашармын» [2:177] деген жолдарда мүмкін емес нәрсені әсірелеу (гипербола) арқылы жеткізіп тұр. Шынайы өмірде көзбен көре алмайтын жындарды сабаймын, өмір бойы көрмей өтемін деп әсірелеп тұр.

Қазақ бақсы сарындарында үш түрлі сюжет бар. Біріншісі, бақсының жындарды шақыруы және әрқайсысының ерекше қасиеттерін сипаттауы. Екіншісі, бақсының жындардың кейпіне енуі арқылы бақсылық рәсімдерін жасауы. Үшіншісі, автор атынан бақсыны суреттеу. Бірінші сюжетке сай бақсы әр жынды жеке шақырып, оларды мадақтайды, сипаттайды. «Алпыс қойдың терісі, ау болмаған Алатай. Жетпіс қойдың терісі, жең болмаған Алатай. Барлықжыным жабылса, тең болмаған Алатай» [2: 118], «от жақпай темір пісірген» деп Алатай жынды асыра мақтауда гипербола қолданылған. Оған қоса, « Жалмауыз қара Обырым – аузындағы бұлбұлым, Кілең қабылан манатым, Тастан қайтпас бұлағым» [2:190] деген метафоралармен жындарды мадақтайды. Мәтіндерде бақсының жындарының сырт келбеті мен мінез-құлықтарын сипаттауда теңеу ерекше көп қолданылған. «Құлағың сенің қалқандай, Мұрынына қарасам, сығымданған талқандай», «Оқ жыландай жел маңдай; Бойың сенің құлаштай, Атқа мінсең кісідейсің, Жерге түссең, жалмауыздың тісіндейсің», «Аузың сенің ошақтай», «Мұрыныңа қарасам, ойып қойған шошақтай, танауыға қарасам, Үңірейіп кетіпті, тәуіп барған қос аттай» [2:118-123], «Он арыстандай әрбірің» [2:179], «жолбарыстай айбаттым» [2:196], «Қудай боп шашы ағарған» [2:148] «қара бұлттай кекілді; лашын құстай түйілген» [2:147] деген жолдарды оқи отыра көз алдымызға бойы ұзын, дене мүшелері үлкен, жасы клеген, адам кейпіне өзгере алатын жынның бейнесін елестете аламыз. «Бүйірінен қарасам, белге асқан садақтай, Толғанып жатқан жыландай, Тұжырып қойған таяқтай» [2:156] деген жолдарда жынның сыртқы жүріс-тұрысын теңеумен сипаттаған. Кейбір ашулы келетін дәу жындардың мінезін сипаттауда «тас бұршақтай ойнаған, найзағайдай қайнаған», «қаптаған қара бұлттай; қайнап біткен бұлақтай» [2:147] деген теңеулерді пайдаланған. Байқағанымыздай бақсы сарындарында гипербола мен теңеу жиі қолданылады. Бірақ сирек болса да литота кездеседі. Мысалы « түскен жерің оймақтай, басқан жерің бармақтай» деп жүрісі білінбейтін, сабырлы жынды сипаттап тұр. «Бабалар сөзінің» тоғызыншы томында берілген барлық бақсы сарынының мәтіндерінде теңеудің -дай,-дей,- тай,-тей формасы көп қолданылған. Десе де, «сұмырайға ұқсаған қу пері» [1:149], «Бір өзін қайратымен мыңға теңер» [2:136] деген тіркестерде ұқсау, тең деген сөздер арқылы жасалған теңеулерді кездестірдім. Бақсының жындары әртүрлі жануарлардың кейпінде келеді. Анығында, жын келді деп бақсы айтқан соң, белгілі бір жануардың образына кіріп, соны іс-әрекеттерін жасайды. Мәтінде бақсының кейіпін өзгертуі теңеулер арқылы берілген. Оған мына жолдар дәлел бола алады: «Бура болып аунайды», «Жолбарыс жыны жетеді, Жолбарыс болып шабынып, әркімді қабар қағынып», «Жалақтап тілі пысқырып», «Көк бөрі келді деді де, отыра қалды шоңқайып» [2:120-121]. Бақсының шақырған жынының әрқайсысының өзіндік міндеттері бар. Жирентай жын ауруды емдесе, Қара жын халыққа бал ашады, Жолбарыс жын әйел

адамдарды бедеулік ауруымен күреседі. Жын кейпінде бақсы оларды емдеу жоралғысын жасаған соң, халық бірден жазылып кетеміз деп сенеді. Бақсының жындары тек шипалықпен емес, халыққа дұрыс жол көрсетумен де айналысады. Мысалы, төрт бөрі жыны жамандық жасаған адамдардың іс-әрекеттерін әшкерелейді. «Жүрегің жаман екен деп, Арт жағында зіркілдеп, Аяқпен басып тұрады» [2:126] деген жолдарда зұлымдық жасаған адамды тауып, оны қамшымен ұрып жазалайды. Соңында жамандығының өтеуі ретінде садақа беруін немесе белгілі бір жамандық шақырып тұрған затты атап, соны басқа біреуге беруін ескертеді. Бұл дәстүр қазақ халқы арасында әлі күнге дейін сақталған. Мысалы, мүшел жасқа кіргенде өзіңе ұнайтын бір затты басқа адамға сыйлайды. Сонда мүшел жастан жеңіл өтіп кетеді деп сенеді. Сырқат адамды емдегенде бура болып тебеді, жылан болып ауырған адамды жалайды, жолбарыс болып қабады, бөрі болып талайды. Халық бақсының бұл әрекетін ойын өнеріне балайды. Бақсы науқасты емдейді деп естігенде, бірден бақсыдан ойын, өнер тамашалаймыз деп жинала қалады. Және бақсы сарындарының соңы «Бұл ойынның аяғы осымен аяқталады» [2:134] деп жасалған рәсімнің ойын екеніне меңзейді.

Бақсы сарынының бір мәтінінде бақсының сырт келбетіне, тұрысына, іс-әрекетіне ерекше мән беріп, сипаттайды. Бақсы жын шақырғанда дауысы «болады айқайласа ұшан теңіз», «дауысы он шақырым жерге кетіп», «дауысынан кете жаздар жер жарылып» [2:134-138] деп гипербола көркемдегіш құралы арқылы сипаттаса, жылан жыны келгенде зор дауысын «ысқырып айдаһардай деммен жайлап» деп жыланның дауысындай ысқырық дауысқа теңейді. Ал түрінің өзгеруін «сарғаяр жапырақтай оның түсі» [2:134] деп гиперболалық теңеу арқылы суреттесе, дәу жындары келгенде «жүзінде қаны қалмас қашып түсі» [2:135] деп түсі ақсұрланып кететінін кішірейту (лилота) арқылы суреттеп тұр. Жындары келген уақытта бақсыға ерекше күш бітетінін осы жолдарда айтады «Сол уақыт екі көзі оттай жанып, Көтерер жеті адамды арқасымен», «Бір өзін қайратымен мыңға теңер» [2:136]. Мұнда көзін отқа теңесе, мықтылығын арқасымен ғана жеті адамды көтереді, одан әрі мың адамға күші тең деп әсірелеп тұр. Емдік шараларын жасайтын кезінде шоқтай қыздырылған кетпенді аяғымен басса да, «күйместен ешбәр жері тамам қалып» деп әсірелейді өленде. Тағы да «Қолынан бір кесе су ішіп алып, Бұрқырап үй ішіне қандар төгер» [2,136] деп ішкен суын қанға айналдырады деп әсірелеу көркемдегіш құралымен сипаттаған. Кейде бақсының емі қонбайтын аурулар да болады. Ол жағдайда бақсының «куаты торғайдай-ақ болады да» [2,169], құдай қаласа жазылады, қаламаса жазылмайды екен. Бақсы сарынының мәтіндеріне қарасақ, жындарды шақыру оңай іс емес. Сондықтан бақсы барынша жалынып, жалбарынады. Сонда «Жаным бар да, тәнім жоқ, Сұп-сұр болдым қуарып, Етім бар да, қаным жоқ» [2:132] деп жындар келуі үшін, оларға мұқтаж екенін білдіру үшін өзін аянышты халде әсірелеп сипаттайды. Бақсы тек жындарға ғана жалыпбайды, сонымен қатар айырылмас серігі қобызға да жалынады. Қобыздың күйі келмесе «бар құрбымнан кем болдым, қара жермен тең болдым, қаным қалды бір қасық, етім

қалды көк сасып» [2:159] деп әсірелеп, өзін дүниедегі ең шарасыз адам ретінде сипаттайды. Бақсы бұл жерде қобызды жанды затқа теңеп, онымен сөйлесіп тұр.

Бақсылық қасиет қонған адам ол қасиетті бірден қабылдай алмады. Ол туралы бала бақсының сарынында былай делінген: «Жасыған жездей майрылтып, Туысқаннан тірідей мені айрылтып, Көнбес іске көндіріп, Қу ағашқа төндіріп, Жаратқан ие, неңді алдым?» [2:194]. Мұнда бала бақсының ішкі дүниесінің жағдайын теңеу арқылы жеткізген. Тағы бір ерекше көркемдегіш құралы эпитетті метафора да бір жолдарда қолданылған. « Аю мінез аңғыртым, Алып мінез салғыртым, Әңгүдігім, шалғыртым, Бұқа мойын қабаным, Қарынды, жалпақ табаным, Көк есегім мылқауым» деген жыр жолдарында жындардың ерекше қасиеттерін эпитетті метафоралармен сипаттайды.

Тіліміздегі көріктеуіш құралдар – маңызды лексикалық қабат. Әдеби тіліміздің әрі мәдени болмысымыздың көрсеткіші. Бүгінге дейін тілдік құралдардың қолданысы мен түрлі мақсаттарда ақпарат беру мүмкіндігінің дәрежесін саралауға арналған көптеген ғылыми еңбектер, монографиялар, диссертациялық жұмыстар жазылып, жарық көрді және бұл бағыттағы зерттеулер әлі де өз жалғасын таба беретіні анық. Өйткені қазіргі ғылым мен техниканың қарыштап дамып, мәдениеттердің тоғысуы биік деңгейге көтерілген заманында, тілдік құралдардың да дамымай бір орында тоқтап қалуы мүмкін емес. Осыған байланысты ұлттық танымның негізгі арқауын жаңа заман сұраныстарына бейімдеп, тілдік мәдениетіміздің сол кезде қалыптасатын жаңаша сипатын саралауға бағытталған жұмыстар міндетті түрде жарық көріп отырады деп сенеміз.

Әдебиет

1. Байтұрсынұлы А. 5 томдық шығармалар жинағы. Т.1, – Алматы: Алаш, 2003. – 408 б.
2. Бабалар сөзі. Т.9. Астана, 2013. – 405 б.
3. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. Алматы: Мектеп, 1978. – 192 б.

ТҮРКІСТАН - ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ АЛТЫН ТӘЖІ

Олтинбек О.

*Әлішер Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік
өзбек тілі мен әдебиеті университеті*

Ташкент, Өзбекстан

olim.oltinbek.14@gmail.com

Аннотация. Мақалада танымал өзбек ақын Рауф Парфи шығармашылығы қарастырылады. Ақынның Отан туралы, өз ұлттың және түрік халқының тағдыры жайлы ой-сезімі сипатталады. Жалпытүрік символы – Түркістанға, «Ана Түркістанға» арнап жазылған ақынның бірнеше өлеңталқыланады.

Кілт сөздер: ақын, түркі халық, тіл, өлең, жәдидтер.

Abstract. The article examines the work of the famous Uzbek poet Rauf Parfi. The poet's thoughts about the Motherland, the fate of his nation and the Turkic people are described. Several poems of the poet dedicated to Turkestan, "Mother Turkestan", a symbol of the Turkic world, will be discussed.

Keywords: poet, Turkish people, language, poetry, Jadids.

Ақын Рауф Парфидің «Дардың ағашы» [1] (1988) өлеңіндегі ана Түркістанді осылай суреттейді. Бірақ, өкінішке орай, түрік ұлты бұл «тәжіден» айырылды. Рауф Парфидің өлеңдеріне назер аударсаңыз, осы жоғалтудың азабын, шақыруын сезініп, қайта алу арманын сезінесіз. Ұлттық поэзиямызда Фитрату Чолпоннан кейін Түркістан бірлігінің туын көтерген ақын – Рауф Парфи. Осы орайда ақын Хуршид Давронның «Жүрегі – Түркістан, мұңы – Түркістан, перзенті де, ғашығы да – Анасы – Түркістан» – деген сөзі рас. Дүниені «Түркістан» деп атаған, оған бәрінен де қымбат, ең қасиетті, ең киелі осы қарт топырақ көзімен қарады, Түркістанға қарай дария болып ақты» [2].

Рауф Парфидің жүрегінде Ана Түркістанға деген құштарлығы бала кезінен басталған. Бұл туралы ақынның өзі былай деп еске алады: «Әкемнің достары көп болған. Мұның бәрі ескі жадіддер. Өлмеген... Бәрі де білімді, сауатты адамдар. Дүниелік деңгейде ойлайды. Әдебиетпен айналысады. Бірақ олардың барлығында басына қайғы түсті: уақыт олардың қолын кесті. Олардың бойында түріктік сезім қалыптасты. Мен Водилий туралы айттым. Ол үшін түрік екенін түсіну бір бақыт еді. Абдал ағаны білдіретін еді. 1944 жылы Қырымнан көшіп келген... Осының бәрі санама қатты әсер етті. Менің жүрегімде туған жер сезімін қалыптастырған – олардың тағдыры мен әңгімелері екенін енді білдім». [3:202-203]. Қуғын-сүргінге ұшыраған әзірбайжан зиялысы Наврасли де осы үйірмеде болды (Рауф Парфи рубаб ойнауды одан үйренді). Осы үш тұлғаны байланыстыратын екі қыры бар: біріншіден, олар «өлмейтін» түрік жәдидтері, бір-бірінің тілін жақсы білетін, жақсы дос болған. Екіншіден, «уақыт олардың қолын кесті» демек, олар жүйеге қауіп төнген «антисоветтік» адамдар.

Рауф Парфидің түріктік сезімі оның жүрегінде ерте пайда болғанын байқауға болады. Ақын шығармашылығында бұл сезімнің түрлі қырлары бар. Солардың ең үлкені – Түркістан бірлігі мәселесі.

Ақынның «Түркістан туралы естелік» [1:290-291] өлеңі 1981 жылы жазылған. Кейін ақын бұл туралы «Менің өмірбаяным»да былай дейді: «Өлең бүкіл Түркістанға арналса да, идеологтарды Түркістан қаласы деп ойландырсын деп, оны ұстаз Міртемірге арнап баспасөзге шығардым. Бұл менің Түркістан тақырыбына жазған алғашқы кіріспе өлеңім еді» [3:8]. Қысқаша айтқанда, бұл деректер біздің түсінігімізде көп нәрсені аңғартады: біріншіден, ақынның жәдиддер сияқты 80-жылдардың басында Түркістанның бірлігі туралы толғанғаны; екіншіден, саясаткерлердің көзді жаулау үшін әдеби әдісті қолданғаны, үшіншіден, «Түркістан туралы естелік» ақын шығармашылығындағы Түркістан туралы алғашқы өлең екенін айтады. (Дегенмен, ақын шығармашылығына зер салсақ, Түркістанның құмарлығы оның бұрынғы өлеңдерінде де кездесетінін байқаймыз – О. О.). Рауф Парфи «Бұл жол

қандай ұзақ және қиын» деп басталатын бұл өлеңінде бөлшектенген және қолдан шыққан Түркістанға апаратын жолдың «қаншалықты ұзақ» және «қаншалықты ауыр» екенін айтады. Егістіктердің кеңдігі аспандай. Бұл кең орындарның иесі де жоқ, батырлары де жоқ. Бұдан, мынау шексіз аспан лирикалық қахарманның естеліктерін елжіретеді, оның жүйкесінде тізгінсіз қарқындылық тудырады. Осы кеңдік туралы ойлар оны езіп, жүрегін жебедей тесіп өтті. Түркістан дегенде ақынның көз алдына шөл дала келді. Өйткені бұл айдалада тірі жан жоқ. Ана Түркістан аспанында «тығыз ауа». Рас, «тығыз», бірақ ол «ауа», яғни ештеңелік пен жоқтықтан тұрады. Алғаш оянған және бұл жағдайды көріп таң қалған лирикалық қахарманның жағдайы ессіз сияқты:

*Айналамда қалың ауа – ана Түркістан,
Жарғай тамырым, көр толқуым.
Бұл далада мен төкпеген қан,
Мен ол үшін аяған жаным.*

Ақын өз жанын, төкпеген қанын тек осы “далаға” салуға дайын. Өйткені «Отан» деген ұғым осы «алаңға» келер жетеклеп”. Ұлыстың жағдайы нашар: ол өз Отанынан «айірілген» ғана емес («айірілген» – қолдан шыққан, мағынасында), өз Отанында да «қорланған». Тірілердің жағдайы осындай. Енді ақын марқұмлардың үйі – Ясауи бейітіне назер аударады:

*Ясауи кесенесі қайғылы мақтаныш.
Дыбысқа айналды Әрбір кірпіш түсі.
«Дүние менікі дейтіндер...» шығады айқай.
«Каркас құстай...» ескі сөз сыңыры.*

*«Өтірік талап айтқандар...» ақын сөйлер.
«Ақты қаралағандар...» Айтшы, олар кімдер?!
Кесене қазір менің басыма құлап жатыр.
Тағы бір дыбыс: «Харам жеген хакімдер...»*

Бұл қатарлар қосымша түсіндіруді қажет етпейді. Ясауи кесенесі бұл жағдайдан күңгірттенуі мүмкін, бірақ ол тірі өлідей намысшыл, үнсіз, әрбір кірпіш жаңғырық етіп, шындыққа үн қосады. Сондықтан да Рауф Парфи келесі абзацтың бір жолында «Естің бейіті – мәңгі Түркістан» деп үмітпен айтады.

*Өлеңнің соңғы шумағында ақын оның көзіне:
Жыла, енді менің көзім, сен де жылап ал,
Тойсын көз жасыңа бұл түрік азабы
Қанағат етсін, Отан яды шыдар оңай,
О, сабыр ағашы – бақытты Түркістан.*

деп қорытындылайды ол. Керісінше, аяқталады деу қате болар еді. Өйткені бұл тармақтан кейін тағы бір мисре келеді. Бұл өлеңнің бірінші мисресі – «Бұл жол қаншама ұзақ, қаншама қиын». Рауф Парфи өлеңның басы мен соңын осымен

байланыстырып, қайталанбас поэтикалық шеңбер жасап, Түркістан халықтарының бірлігі жолының қаншалықты ұзақ әрі қиын екенін тағы бір өкінішпен атап көрсетеді.

Рауф Парфи «Ежелгі түркілерден» [1:297] (1981) атты өлеңінде Түркістанды да атап өтеді:

***Түркістанды бөлділер,
Бөлшектенди әлсіз.
Олар бізге күлділер.
Бұл жауыздар ойлаусыз...***

Түркістанды екіге жарған «үлкен жамандар» кімдер? Бұл туралы ақынның өз аузынан тағы естиміз. «Адамзаттың киелі бесігі саналатын ұлы Түркістанды зұлымдық басып алды. Миллиондаған, миллиондаған бейкүнә халқымыздың таза қанын төкті, құдайлық мешіттерімізге күзетші иттерін байлады, мезанасына қоңырау іліп, бақшаларымызға «Иттер мен сарттарға рұқсат етілмейді» деп жаздырды, әлемге әйгілі ескерткіштерді бомбалады, мындаған өзбекті, күйеуін, әйелін, бала-шағасын, жүкті әйелдердің құрсағындағы әбилерді надандық пышағымен сойды, адал болса, бәрін арамдап, нәжіспен толтырды» [3:103]. Ақын “жауыздар”дың атын тіпті атағысы да келмейді. Бұл жерде Түркістан халықтарының басқыншы орыстардың екі категориясы – ақ пен қызылдың бастарынан өткерген езгі диірмені туралы болып отыр.

1924 жылы лениншілер өздері жасаған мүмкіндіктен пайдаланып, көне Түркістанды әуелі үшке, кейін беске бөліп, бұл көшке қарсы шыққандардың басын шауып тастады. «Түркістан» атауын басып тастады. Ұсыныс болған кезде де жаңадан құрылған бірде-бір мемлекетке бұл атау берілмеді. Өйткені Түркістан халқына осы атау төңірегінде қайтадан топтасып, оның тұтастығы үшін күресу тағдыры жазылды. Мұны терең сезінген Рауф Парфи бір мақаласында былай деп жазады: «Патша империясы, кейіннен Қызыл патшалық

Түркістан мұсылмандарының, әсіресе, түркі халықтарының бірігуінен қатты қорықты, сондықтан да тіс пен тырнақпен қаруланған, олар түркілерді, түрік еместерді, жалпы, тубшақ халқының арасынан шыққан көрнектілерді тірі қалдырғысы келмеді. Қасиетті Түркістан жерін ұрылар, басқыншылар, сатқын, құдайсыз жаратылыстар тонап, тұншықтырды, қанға малынтырды». [3:115-116]

Рауф Парфидің ең үлкен арманы – осынау бытыраңқы Түркістанды қайтадан тұтас көру еді. Ол – елдің амандығыны Елдің көркеюін, ұлтдың өркендегенін көрді. Ол үшін ең алдымен Түркістан кеңістігіне көктемгі ауа беру арқылы ұлтты ояту керек. Ақынның «Лутфиханым. «Оян, балам» [1:296] өлеңі осы мақсатта жазылған. Рауф Парфи өлеңінде Түркістан балаларына қарай:

***Жалғыз ұйықтайсың, жалғызым балам
Шөп сыбырлайды, айғайлайды тау.
Өзендер шуылдап, егістіктер ояу,
Ол ант береді түбі жоқ галам.***

Расында, бар болмыс – шалғын, тау, өзен, егістіктің бәрі ояу, тек Түркістанның балалары ғана ұйықтап жатыр. Түркістанды қайта тұрғызамын дейтін лирикалық қахарманның үміті соқыр да, бөлу да ащы, ауырсыну

сондықтан. Соның кесірінен туған ел озбырлық қамытын басып, қолы құл, топырағы жау табанында қалды. Оны көру, түсіну үшін оянуу керек. Сондықтан да ақынның келесі сөзі «Оян!»:

***Оян, оян, балақай, оян, о жүрек,
Ояндан тұрады ояту әлемі.
Сену, сені ойлап кетемін, біл.
Сағандир, қымбатты балам, қиындық, мәселе,
Оян, оян, деп ыңылдайды күй,
Сен үшін бұл Отан, сен үшін бұл тіл.***

Ел – ұлттың материалдық отаны, ал тіл – рухани отаны. Осы екеуі болмаса, бұл халық ұлт бола алмайды. Оларды қорғау үшін халықтың балалары ояу болуы керек. Сондықтан да ақын туған жерін, тілін соларға аманат етіп, әуен сыяқты мұнаяды. Ақынның әуен сыяқты ыңырсығанының да сондықтан, оларға аманат ретінде туған жерін, тілін қалдырып атыр.

Рауф Парфидің «Ежелгі түріктерден» өлеңі «Күн сөнбес пе?! сұраулы леппен аяқталады. Өлеңдегі ой қисынына назер аударсақ, күннің шығуы – Түркістанның жер бетіне тұтас мемлекет болып көрінуі. «Отан туралы Бернд Иентшке жазған хатым» [1:249-252] (1973) өлеңіне назер аударсақ, Рауф Парфи шығармашылығында 1981 жылы жазылған «Түркістан туралы естелік» өлеңінен да бытыраңқы Түркістанның азабы ерте басталғанын байқауға болады. Ең алдымен сұрақ туындайды неліктен неміс ақынына? Француз, ағылшын немесе басқаша емес?... Рауф Парфи Отан мәселесінде неміс ақынына жаны ашитындықтан, тағдырлас еді. Өйткені, Бернд Иентштін Германиясын екіге, Рауф Парфидің Түркістанын беске бөлген зұлым мемлекет еді. Сондықтан да өзбек ақынының бұл ақындық хаты неміс ақынына үндеу түрінде жазылған. Сөзіміздің тағы бір дәлелі мына өлең қатарлар:

***Менің жадымда жыртылған, араланған, кесілген,
өзбегым, тәжікым, қазагым, қырғызым, түрікменым, ұйғырым,
Озорым – түркі.
Есімде қырғынға ұшыраған Түркістан.
Мен Отанды осылай түсінемін.***

***...Германия, сен ол қара күндерде,
Қайда болдың, кімге бас идің?
Тағдырыңды кімге сеніп тапсырдың?
Мен осылай түсінемін Отанды.
Ұмытылмас бақыт, атақ, басқа...
Ұмытылмас нәрсе жалғыз бақытсыз Отан.
...Қар жауып тұр. Қиял ағады.
Мен оның керуен-керуен бұлттарын қолыммен
Мен оны ұстауға тырысамын.
Олар миллиондаған шейіттердің атынан сөйлер.
Бұл ұлы ұлт еді. Бұл ұлы ел еді.
Бұл дүниенің сүйікті Отаны еді...***

Қазір емес. Қазір емес. Қазір емес.

Ақынның «Ана Түркістан» [4: 255-256] деп аталатын өлеңі Абдулла Қадиридің рухына арналған. Үш сонеттен тұратын бұл поэмасында ақын Түркістан туралы бар мұңын төгеді. Лирикалық қахарманның жадының тереңінен Тарих деген дана адам маған үнемі жүрек тебірентер әңгімелер айтып отырады. Бұл тарих оның көне өткен уақыттағы атасы сияқты. Атасы немересін осы қайғылы оқиғалармен оятқысы келеді және оған қатысты қайғылы оқиғаларды түсіндірмекші болады. Ал немересі өзін «Тұтқын құстай» кедей сезінеді, өзі түсінбейтін небір бұлттар жан дүниесіне көлеңке түсіреді. Өлеңнен белгілі бір оқиғаларды түсінетін сияқтысың, бірақ бұл оқиғаның атын әрқашан таба бермейсің. Өлеңде лирикалық қахарман бірде ақынның өзі болса, бірде өлең арнаған Абдулла Қадири болса, көп жағдайда екеуін біріктіретін Түркістан аталарының бейнесі. Кімге де болса Отан «Алыстағы жыпылықтап сөніп атырған шырақ» секілді, сонымен бірге «ескі мұңның» «жаман жарасы». Лирикалық қахарманның психикалық жағдайы жақсы емес: бар назеры ана Түркістанды тарих сахнасына қайтаруға бағытталған, бірақ ол «сөніп бара жатқан шам». Бұл «өшіп бара жатқан шырақ» да сөне жатқан үміт. Оның қолы осынау жоқшылықтан бұғауланып, тәні жанын тастап, топырақпен араласқан сияқты. Екінші сонеттің катренлери келесідей естіледі:

***Тарихқа қара, ай түрік халқым,
Менің көз алдымда ертеңгі қуаныш тек.
Тұран ба, Түркістан ба? Мүмкін ол
Ішімді кемірген көне кек.***

***Тарихқа қараңызшы. Менің көз алдымда бар перде.
Қолымнан ұшып барады бұл жер, осы Отан...
Мен дос болар едім болат қанжарге...
ұрыс даласына асығып бара жаттым мен...***

Иә, лирикалық қахарман Отанды азат ету жолында оған бару үшін «өткір тас» болып, «жебедей ұшуға» дайын. Бірақ нәтиже бар ма? «Жоқ! Бұйрықты, соңғы бұйрықты күтемін, күдікті қараймын келе жатқан күнге. Әйтеуір, кек алу үшін күйіп жүрмін. Енді ақынның кек алудан басқа амалы жоқ. Өйткені ол жалғыз, құтқарылмаған, жауға қарсы дәрменсіз. Бірақ мұндай жағдайда да ана Түркістанға үнсіз қарап отыруы мүмкін емес...

Бұл өлең үш сонетімен бірге бір ғана композициялық тұтастыққа ие: бірінші сонет – тезис, екіншісі – антитезис, үшіншісі – синтез. Үшінші сонеттің синтезді, яғни поэтикалық түйінді білдіретін катренлары мынадай:

***Өмір дегені өтіп баратыр асығыс
Алтын жапырақтарын елеп жолыма
Сенің мәңгілігің берер жұбаныш,
Ерте аяқтаушы менің өміріме***

***О, ана Түркістан, күйіп ән саламын,
Сіз әлемнің батылдығын бердіңіз қолыма.
Мен енді түсіндім Түрік әлемін,***

Міне, мен дайынмын қазір өлуге.

Келесі жолдарда Рауф Парфи еңбекқор түрік халқынан ән айту құқығын ғана емес, «тек қана күйіп-жанып, ән айту құқығын» сұрайды, ол үшін бұл «табылған бақыт» ақынның «жауапкершілігінен асқан» бақыт. Келесі өлеңінде хазірет Науаидың «Махаббат сөзінен өртенды бұлбұлдың мекені» деген сөзі бекер айтылмаған. Өйткені әдебиеттегі ақынның нышаны саналатын бұлбұл жануы үшін ана Түркістанға деген махаббаты болуы керек. Өйткені бұл «ана»ны тек тілмен жырлау мүмкін емес, оны жалындап айту, күйіп жырлау керек.

Рауф Парфи «Абдулхамид Чолпонға мұхаммас»ындағы [1:316] Түркістан туралы ойларын анағұрлым жалынды, риторикалық сауалмен серпінмен жалғастырады:

***Көзіме, топырағы Тұраным, азаттықтың шаңы қонбайма?
Бұл күндері үміт жоқ па? Жолдарыңыз қараңғы түн емес пе?
Хазан болған көктем сенсің бе? Нәтиже бостандықтан келмес пе?
Қорлық жүректі ауыртпай ма, түбі мәңгілік тоқтамай ма?
Бұғаулар ыдырамайма, қылыштар сынбайма?***

Тахмыстың келесі бөліміне жататын алғашқы үш жолында Түркістан жылап тұрған, бауыр күйген бұлтқа теңелген: «Алла-Алла, жылайсың, бұлттай күйген бауырсын, ұлысың, асылсың, тұқымда даңқтысың, хабардың, Сен менің Қағбамсың – Түркістансың, қансың, қансың сен қансың». Расында, ол – нұрлы, ол – даңқты, ол – «хабардың туғанында даңқ», Хабар тұқымында даңқ», тіпті Қағба. Бірақ ол жоғалған Қағба. Хұнын алу лирикалық қахарманның міндеті, сондықтан ақын «Хүнімсан» дейді.

Ақын «Дардың ағашы» (1988) [1:321-322] өлеңінде түркі халықтарының бытыранқылығын, надандығын, болмысын жоғалтуын, дос пен дұшпанды айыра алмауын, түркілер арасында ауызбіршіліктің жоқтығын, халықтың кең тарағанын уайымдап айтады. Сондықтан да ақынның көзі тек қараңғылықты, түтінді, жалғыз басынан соққан желді, көзін шатастыратын түнді ғана көреді. Сонда ғана ол оқырманға санасын толғандырған «жалаң сұрақтарды» қояды. Міне, сол сұрақтар:

***Айтшы, түріктер, бізде не бар?
Бізде үнсіздік, құлдық, езгі,
Бізде бар қоллардан кетген мүмкіндік,
Бақытсыз адамдардың тонауы.
Ұлы қабірлер айғалап жатыр -
Сәлем, дардың ағашы!***

***Түріктер, айтыңызшы, бізде не жоқ?
Бізде жоқ одақ, жоқ, Бізде жоқ бірлік,
Аяқ астындадыр адам құқықы,
Бұл түркі әлемінің бақытты мекені.
Аяқ астындадыр қасиетті азаттық,
Сәлем, дардың ағашы!***

Ақынның айтуынша, енді бұлай өмір сүру мүмкін емес. Өйткені: “Зұлымдар жинар күштерін, Іші толы ашуға, қолдарына жийнап қылыштарын”. Ана Түркістан– «түріктердің тәжі». Біз бұл тәжді қайтаруымыз керек. Біз қандай ұлтпыз? Нан сұрап келгенге жанымызды бердік, қан сұрап келгенге даңқымызды бердік, қанішерге жерімізді төлем ретінде бердік, өлтірсек өзімізді ғана өлтірдік (жауды емес). Одан да дарға асылғанымыз жақсы емес пе, дейді ақын. Соншалықты бейқам болсаң, елдің, ұлттың болашағына бей-жай қарасаң, оянбасаң – бөренедей ұйықтасаң – онда қалсаң әкеңді атып, анаңды өлтір, бақытсыз балаларыңды тұншықтыр, дүниені мұңыңмен толтыр – бәрібір, «Алла тағала мұңыңды тыңдамайды! Сондықтан Рауф Парфи бір өлеңінде ұлтты қайсар, батыл, қайратты болуға шақырады.

*Өзіңді аяма, өсіп келе жатқан тамыр,
Жүлушілер жолда ұстап соқса да,
Қара аяз жулып кеткен жапырақтардың бетіне.
Егер мүйіздеріңді босатып алса да,
Қақса желдегі ұрылар.
Тіпті олар сіздің көзіңізге салса да
Лас қолдарын,
Олар пышақтарын ауыртқанша шаншып алса да,
Ойып жазса есімдерін
Өзіңді аяма өсіп келе жатқан тамыр,
өсіп келе жатқан қасірет,
өсіп келе жатқан Отан,
Ана Түркістан. [1:322]*

Бұл «тамыр» «Сабыр ағашы» болған Ана Түркістанның «тамырлары» – бүгінгі балалары. Ақын ұлттың осындай берік болғанын қалайды.

Рауф Парфидің «Өшпес жанымыздағы күш ешқашан...» [1:326] деп басталатын өлеңі – тәуелсіздікке бір жыл қалғанда – 1990 жылы жазылған тәуелсіздік туралы өлең еді. Ол мемлекеттік әнұранға ұқсайды. Өлеңнің соңғы – үшінші шумағында ақын бұрынғы азабына қайта оралады:

*Оян, Түрік әлемі, қасиетті Тұран,
Күн - басымыздан шаш бақытты нұр
Бұл түп түрік жері, ежелгі, навқиран
Темірдің үміті бұл, Түркістан мақтанышы,
Оян, Түрік әлемі, киелі Тұран!*

Араға төрт жыл салып ақын «Абдурауф Фитрат» [1:333-334] (1994) өлеңін былай деп аяқтайды: О, асқар тауларым, әй, даңқты Тұрон, Қашан қашан оянасың, ей, қанды Туран! Дәл осы сонеттің бірінші төрттігінде автор «Түркістанымды ұйқыдан ояттым» десе, өлеңді «сен тұрмайсың» деп аяқтайды. Өйткені ақиқат келесі сөздерде болатын.

Ақынның «Жала жабу – 1985» [1:379-381] өлеңі осы күні болған «мақта ісіне» байланысты. Бұл орыстар ұйымдастырған қырғынның жаңа түрі еді. Өлең осы қуғын-сүргін құрбандарының бірі Төштемір Қахармон ұлына арналған. Міне, сол өлеңнің кейбір жолдары:

*Бейтаныс, басқыншы, лас ұры,
Елімді қанға батырды, о Тәңірім.
Батырлар, ақындар тұншықтырылды,
Көздерін қатты жұмып отирса, о Тәңірім.
Бұл қанды ойынды Құдай көрмей ме?
Құтты Түркістаным, көмегің бар ма?
Сатқындар саңырау емеспа? Сатқын көрмей ме?
Дүниені дүр сілкіндіретін айқайың жоқ па?*

Бірінші шумақта ақын «О, Тәңірім» деп Жаратушыға бет бұрып, «жат, басқыншы, алаяқ»тың елді қанға батырып жатқанын, ұлт ақындары мен батырларының көзін жұмып, ешнәрсе көрмегендей бетін басып жатқанына шағымданады. Екінші шумақта ақын үндеуін Құтлұғ Түркістанға бұрады: көмекшілер мен қолдаушылардың жоқтығына, сатқындарының саңырауға, опасыздарының соқыр болғанына, бұл аз болғандай, оның «дүниені бұзатын зары» жоқ деп өкінеді және өлеңін «Қасиетті Тұраным, селт еткізіп тур қолыңды соз, оян!» бүлікшіл рухтағы өлең жолдарымен аяқталады. Рауф Парфи ел басына түскен кез келген апаттың себебі ретінде Түркістан атауын айтады. Ана Түркістан болмағандықтан осындай оқиғалар болып жатқандай. Егер мәселеге тереңірек тоқталсақ, шын мәнінде солай.

Рауф Парфидің «Адасқан рух» өлеңінде Тұран (Түркістан) трагедиясына байланысты мынадай жолдарды кездестіреміз:

*Біліңіз, бұл Тұран жері,
Қанлары көкке шашылған.
Жоқ тегіны, жоқ досы, адал досы,
Бөлімдер кеңлікке ашылған.*

*Отырғызылған өтіріклер, күдіклер,
Еңбек берсін жемісін.
Бұл түндер, бұл күндер, осы таңертеңдер,
Мен және Сен, Мен және Сен, Мен және Сен. [1:329]*

Шындығында, өлеңде Тұранға байланысты қайғылы жағдай суреттеледі. Бірақ ақын үмітсіз емес. «Бұл түндер» де күн мен таңға айналуы мүмкін. Ол үшін ақын «мен және сен» бірігіп, «бізге» айналу керек деген көркем тұжырымды алға тартады. Осы орайда түрік әдебиеттанушысы Хұсайын Озбойдың мына бір сөзі де ойларымызға қуат береді: «Рауф ағаның Түркістаны – жоғалған сұлу атамекеннің, Нигердей елде елсіз қалған халықтың зары. Көрпеге оранған балапан нарестеге бесік керек сияқты. Түркістан – жоғалған жұмақ... Парфи (...) Түркістан үшін өмір бойы күрескен. Күресші ретінде Ол әрқашан болашағынан үмітті. Оны «Түркістан ақыны» деп атау орынды [5]. Рауф Парфи шынымен де болашағына үміт етеді. Ол бір өлеңінде «Алда көрінеді көктемдер, бұл түрік дүниесінің көктемі [4:200], деген үмітпен, сонымен бірге «Түрік әлемінің көктемі» болашағына сеніммен өмірден өтті.

Бүгінде ұлттық саясатымыздың күн тәртібінде Түркістан ғана емес, бүкіл түркі халықтары одағы тұр. Өкінішке қарай, ақынымыз бұл күндерді көрмей

өмірден өтті. Бірақ ол бұл күндерді Сөзімен атады және осы күндерге қызмет етті.

Әдебиет

1. Рауф Парфи. Таңдамалы. Екі томдық, 1-том. – Т.: Muharrir, 2022. – 350 б.
2. Хуршид Даврон. Рауф Парфиге венюк. <http://kh-davron.uz/page/1> Дата обращения 10.05.2023
3. Рауф Парфи. Таңдамалы. Екі томдық, 2 том. – Т.: Muharrir, 2022. – 368 б.
4. Рауф Парфи. Сакина. – Т.: Мухаррир, 2013. – 386 с.
5. Kardeş kalemler журналы, 2007, 1 саны, 51 бет (түрік тілінен аударған Сабохат Бозорова). <http://kardeskalemler.com/>

ҚАЗАҚ, ӨЗБЕК, ТҮРІКМЕН МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ШАМАНИЗМНІҢ РӨЛІ

Сарсембаева А.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

sarsembaeva.00@bk.ru

Аннотация. Ежелгі заманнан бері бақсылық түркі халықтарының тарихында маңызды орын алды. Олар адам мен рух арасындағы делдал болып табылады.

Шаман – белгілі бір жанның бойында тылсым күштің көмегімен кенеттен пайда болатын, басқа «рухтармен» байланысқа түсіп, өзгелерге көрінбейтін ғажайыпты көретін астарлы күш иесі.

Зерттеуімізде түркі халықтарындағы, оның ішінде қазақ, өзбек, түрікмен халықтарындағы шамандықты зерделей келе, маңызын анықтаймыз.

Кілт сөздер: шаман, шамандық, бақсы, порхан, палчи, тауб, фалбин, бақши, атрибут.

Abstract. Since ancient times, shamanism has occupied an important place in the history of the Turkic peoples. They are intermediaries between man and the spirit.

A shaman is a possessor of mysterious powers that suddenly appear in a certain soul with the help of a mystical force, communicate with other "spirits" and see a miracle that is invisible to others.

In our study, we study shamanism in the Turkic peoples, including the Kazakh, Uzbek, and Turkmen peoples, and determine its significance.

Keywords: shaman, shamanism. baksy, porhan, palchi, taub, falbin, bakshi, attribute.

Шаманизмнің генезисі танымдық-тарихи масштабтағы тым күрделі мәселе. Шамандықтың әлемнің халықтарында және қазіргі таңда да әр аймақта кездесетіндігіне байланысты оның тым көне дәуірлерде пайда болғандығына ғана сүйене аламыз.

Шаманизм сөзінің шығу төркінін кейбір Үнділік дүниетаныммен байланыстырады: шаман-шраман, бақсы-бахши-бахкти т.б. Ал камланиенің шығу төркінін түркі тіліндегі «Қам» (Қам жасау) деген ұғымға қатысты деп санайды. Ал сөздіктерде ол «Эвенкі тілінен алынған атау, қозған адам деген мағынада. Шаманизмнің таралуы Сібір, Орал және Алтай халықтары арасында болды, сонымен қатар Африка, Америка, Океания және т.б.» [1: 1949].

Берік Жүсіптің зерделеуі бойынша бұл сенім тым көне дәуірлерден бастау алады: «Бақсы тұлғасын зерттеген ғалым В.Н. Басилов алыс палеолит дәуірінде пайда болғандығын айтады. Ал Окладников, Формозов, Запорожский, Марғұлан, Ақышев сияқты ғұламалар тарапынан бақсылық неолит дәуірінің аяғында пайда болды деген ойлар алға тартылды. Олар өздерінің сол деректерін археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған заттық айғақтармен бекітіп отыру арқылы бітім айтады» [2: 15].

Шаман – белгілі бір жанның бойында тылсым күштің көмегімен кенеттен пайда болатын, басқа «рухтармен» байланысқа түсіп, өзгелерге көрінбейтін ғажайыпты көретін астарлы күш иесі.

Шаманизм - ежелгі діни жүйелердің бірі. Ол дүниенің төрт бұрышының әртүрлі аумақтарында кеңінен таралды және бүгінгі күнге дейін әлемнің көптеген ұлттары арасында сақталды «Шаман» сөзі тұңғыс-маньчжур тілдерінен XVII ғасырда орыс ғалымдары мен саяхатшылары арқылы ғылымға еніп, соңынан жалпы терминге айналып кетті. Ю.Неметтің зерттеуіне қарағанда тұңғыс-манчжурлардың «сам», «шам» сөздері көне түріктің «қам» сөзінің фонетикалық нұсқасы көрінеді.

Орталық Азия халықтарында, оның ішінде қазақтарда, өзбектерде, түрікмендерде XIX-XX ғасырларда «шаман» атауы әртүрлі вариацияда кездесті.

Қазақ халқында шаман ұғымымен салыстырғанда бақсы деген атау кеңінен таралған. Халқымызда Қорқыт атадан басқа атақты бірқатар бақсылар бар. Бақсылардың ірі өкілдеріне Қорқыт, Көкше бақсы, Көкем бақсы, Көсе бақсы, Қойлыбай, Балақай, Сүйменбай, Танабай, Беркімбабай, Сіләмбек жатады.

Рашид ад-Диннің жазбаларына жүгінсек, бақсыны «Төбе Тәңірі» деп атаған. Көкше бақсы Шыңғысханға: «Мен тәңірінің өзімен тілдесіп тұрамын. Көкке шығып жүремін... Сенің жорығың сәтті болады, болашақта дүниенің билейсің!» деген болжам айтқан.

Осы уақытқа дейін Астрахань қазақтары өздерінің түп-тамырынан бастау алатын немесе мұсылман дінінің ықпалында болған исламға дейінгі дәстүрлермен тығыз байланысты бірқатар идеялар мен әдет-ғұрыптарды сақтап келеді. Бұл, ең алдымен, шаманизм (бақсылық), анимистік наным-сенім, атабаба культі, т.б.

XIX - XX ғасырдың бірінші жартысында шамандық әдет-ғұрыптар Астрахань провинциясында Бөкей ордасы қырғыз-қазақтар арасында сақталды.

Бақсылар бакс немесе бахса деп аталды. Бірқатар ғалымдардың пікірі бойынша, «бақсы» сөзінің өзі «қарау, тең қарау немесе көру» деген мағынаны білдіретін жалпы түркілік «бак / қап» түбірінен шыққан. Басқаша айтқанда, «бакс» сөзінің мағынасы «науқастың жанын іздеу». Бақсы негізінен ер адамдар болды.

Өзбек жұртында ең кең тарағаны – «бахши». Халық жыршыларын да осылай атайды. Бұған қоса, «фалбин», «палчи», «тауб» деген атаулар да жолығады. «Фолбин», «палчи» («балгер») сөздері бал ашатын адамға қатысты қолданылса, «тауб» («тәуіп») арабшадан аударғанда емші мағынасын білдіреді.

Бақсылар өз қызметінде рухтарға ерекше назар аударды. Рухтарға деген сенім бақсылықтың басты ерекшелігі болып саналады. Өзбектердің рухтарға деген дуалистік (екі жақты) көзқарасы бұрыннан бар. Нәтижесінде, сондай-ақ рухтарға қатысты, олар екі санатқа бөлінді. Бірінші санатқа көмекші рухтар, меценаттар, яғни жақсы күштер кірді: момо, пари, чилтан, фаришта; екінші санатқа зұлым рухтар кірді: девалар, альвасти, джиндер, "Сук" және "зиен".

Ферғана алқабының тұрғындары арасында кең таралған жақсы рухтардың бірі-Пари – көмекші рухтар. Бәс тігу туралы алғашқы ақпарат зороастрылықтардың қасиетті кітабында "Авеста" түрінде "пері" түрінде кездеседі. Олар зұлым рухтар болып саналды және әдемі әйелдер ретінде сипатталды. Ферғана алқабының тұрғындары «перілер оттан пайда болады деп сенді, сондықтан күлді қасиетті деп санады. Күлмен ойнайтын адамның аузы қисайыпкетуі мүмкін деген сенім бүгінгі күнге дейін сақталады; күлге лақтырылған қоқыс пен қалдықтар бақытсыздыққа әкеледі; күлді ойнаған адамның аузы содан кейін күлге зәр шығарған баланың көзі ауырады, яғни, барлық осындай жағдайларда сұр перінің араласуы сезіледі.

Көмекші рухтардың тағы бір түрі-этнографиялық және діни әдебиеттерде, сондай-ақ мақалаларда әртүрлі түсіндірілетін чилтандар. Әдетте чилтандар туралы айтатын болсақ, табиғаттан тыс күшке ие қырық мифологиялық тіршілік иелеріне сілтеме жасалады. "Чилтон" термині парсы-тәжік тіліндегі "чи ахилтон" сөзінен шыққан, "қырық адам" дегенді білдіреді. Пандемонийдің бұл кейіпкері Орта Азия халықтарының салт-дәстүрлері мен мифологиялық көзқарастарында сақталған.

Шамандық рухтардың тағы бір түрі - "момо". Халық аңыздары бойынша, алқап тұрғындарының Момо бейнесі жүкті әйелдерді қолдайтын және оларды әртүрлі бақытсыздықтардан қорғайтын жақсы рух болып саналады. Момо ақ киім киген әйел ретінде бейнеленген. Момоның құрметіне шам жағып тұрған басшылар меценаттарды жүкті әйелдерге көмек көрсетуге шақырды.

Осыған байланысты Ферғана алқабындағы өзбектерде басқа рухтармен салыстырғанда Чилтан-момо, Кара-момо, Кинна-Момо рухтары туралы кеңірек түсініктер бар екенін атап өткен жөн. Сонымен, алқап тұрғындары дененің кез-келген бөлігінің ерікті қызаруы немесе көк түсімен Чилтан-момоның араласуы бар деген пікірге ие. Мұндай жағдайларда адамға табибу-бахшиға дереу көрсетілу керек. Емші құраннан дұға оқып, зақымдалған жерді мақтамен сипайды. Осыдан кейін науқас тезірек қалпына келеді.

Ферғана алқабындағы өзбектер арасында рухтардан қорғану жолдары туралы пікірлері бар. Мысалы, Ферғананың Сайшилдир өңірінен шыққан Сумбул-бахшидің пікірінше, өзіңізді рухтардан қорғаудың ең көп таралған тәсілі-күнделікті дұғалар. Бұл жағдайда рухтар адамға әсер етпейді. Арам күштерден қорғаудың тағы бір әдісі – жастықтың астына пышақ, ыстық бұрыш бұршағы, шелпек, ал бастың үстіне Құран қою. Мұндай сақтық шарасы ұйықтап жатқан адамды қорғайды, дейді өзбек халқында.

Түрікмендер «шаман»-ның баламасы ретінде «порхан» сөзін қолданады, ал оның ойынын «оюн» деп атайды [3: 94].

Түркмен-човдурлардың сенімі бойынша, егер біреуге порхан болу бұйырса, сол адам рухтарды кездестірген екен. Абдыла-бахшидың айтуы бойынша, ол рухтар бұрын басқа бақсының көмекшілері болған. Ол шаман қайтыс болғаннан кейін, олар басқа сенімді адамды таңдап, оның түсіне 40 шабандоздың образында кірген. Оны оятып «біз бір порханның әскері болғанбыз, бірақ ол қазір жоқ, сондықтан сенімен бірге боламыз» деп айтып оған бата берген. Егер ол адам шаман болуға келіспесе, қатты ауырған немесе жынданып кеткен. Келісім оның денсаулығын қалыпқа келтірген, ал бас тарту керісінше. Күндердің күнінде әулиелердің басына сауығу үшін қонған науқастың түсіне әулиелер кіріп, бұл қасиетті қабылдауды, рухтармен келісуді сұраған. Мысалы, Солтан деген шаман ата-анасынан ерте айырылып, 18-20 жасында жынданып кетіпті. Ауылдың тұрғындары оның түнде дала кезетіндіктен, далада ұйықтауға қорыққан екен. Оны ағалары Артық ходжаның басына апарған. Солтан біраз уақыт сонда тұрып, ауруынан айыққан екен, содан бастап шамандық дәстүрді әрі қарай жалғастырған.

Әр халықта шаманның бейнесі оның атрибуттарына қарай ерекшеленеді. Бұл атрибуттар бақсылық сеанстың әсерлі өтуі үшін белгілі бір функционалдық міндет атқарады. Олар бақсының киімімен бірге рәсімнің бір бөлігін құрайды. Бақсылық атрибуттары, оның ішінде дабыл да (даңғыра, дүнгүр), шаманизмнің бастапқы формаларында болмаған, тек уақыт өте келе көмекші құрал ретінде қолданыла бастаған.

Түркі халықтары бақсыларының кеңінен қолданған өз музыкалық аспабы болған: қазақтарда – қобыз немесе домбыра, өзбектерде – чилдырма немесе дойра, түрмендерде – дутар. Қосымша және де бәріне ортақ атрибуттарға пышақ, айна, қамшы, т.б. бірқатар заттар жатады. Атрибуттар әртүрлі болса да, қолданыстық мақсаты бір – зұлым рухтармен күресу, адамды емдеу және қорғау.

«Орталық Азия мен Қазақстан халықтарының шамандарының рәсімге қолданатын құралдарының арасына қамшы да кірді. Қазақ бақсылары қамшыны қобызбен қатар қолданған. Әртүрлі авторлардың жазбаларынан «молдалар секілді, бақсылар да науқастың көзіне түкіріп, зұлым рухтарды құдалау мақсатында оларды қамшымен сабаған...» [4: 55].

«Алдымен ол науқасқа қарама-қарсы отырып қобызда ойнай бастайды, өлең айтады, жабайы дауыспен айқайлай бастайды, орнынан атып тұрып, түсініксіз, миға қонымсыз сөздер айта бастайды, қамшыны алып науқасты ауруға

шалдықтырған зұлым рухтардан тазарту мақсатында қамшымен ұрғылайды.» [5: 66].

Талма ауруының емделуін көрген куәгердің әңгімесі: «Ауылда сұрапыл айқай естілді. Біреуге қатты соққы болған жағдай басталғанын бәрі сезді. Дәл сол уақытта киіз үйден екі қазақ қыз шығып, өздерімен бірге үшінші науқас қызды шығарып алды. Дереу жан-жақтан қолына қамшы ұстаған қазақтар жүгіріп келіп, науқасқа қарай жетіп, оны қамшымен «Шайтан! Әрі кет!» деген сөдермен ұра бастапты. Әйел бірде өзіне келіп, бірде есінен таңып қала берді. Ақырында қазақтар толқи бастады: көрші ауылдан бақсы шауып келе жатты. Науқастың жанынан өтіп бара жатып, бар күшімен әйелді қамшымен ұрып жіберді. Одан кейін басқасы, үшіншісі, төртіншісі және ең басты бақсы келді. Әрқайсысы қолдарындағы қамшымен өтіп бара жатып науқасты сабады.» [6: 170].

XIX ғасырдағы басқа деректерге сүйенсек, ол кезде де бақсы жын-шайтанды қамшымен сабау арқылы қуған. Бақсы қамшымен киіз үйдің керегелерін, «науқастың жанындағы» ауаны да тазалау мақсатында сабалаған. » [7: 45]. Осыған қарамастан, қамшы ерекше рәсімге арналған құрал ретінде қолданылмаған. Тек П.Ходыреваның жазбаларына сүйенсек, қамшыны негізгі атрибуттардың қатарына жатқызған.

XX ғасырдың ортасындағы жазабаларға сәйкес қамшы қазақ бақсыларының арасында жалғыз және басты рәсімге арналған құрал ретінде қолданылған. Бөлек тұрған қамшыларға қоңыраулар ілінген. 1976-1977 жылдардағы жазбаларда қамшының Шығыс Қазақстан өңіріндегі шамандықта атқарған маңызы жайлы жазылған. Бақсы Хадишаның (1899 жылы туылған, Шымкент облысы) түсіне кірген рух, «қамшы ал» деген аян берген екен [8: 15].

Түрікмен шамандары да емдеу мақсатында қамшыны қолданған. Түркмендердің шамандары өзінің рухтарына «Науқасқа түсіндер!» деп айтып, қолымен немесе қамшымен меңзеп, рухтарды науқастың басына түсіргендей болады. [9: 127].

Түрікмен халықтары да, жындарды қудалау мақсатында науқасты, киіз үйдің керегелерін, киіз үйдегі заттарды қамшымен ұрған. [10: 169].

Өзбек шамандары да қамшының көмегімен бақсы ойының жүргізген. Хаджарбуви атты шаман әйел науқасты және өзін қамшымен ұрғанда ешқандай ауру сезінбеген екен. XX ғасырдың ортасында Жызақ облысы мен Самарқанд облысындағы кейбір бақсылардың басты және жалғыз атрибуты қамшы болды.

Ферғана алқабындағы бақсылардың атрибуттары арасында қамшы маңызды орын алады. Қамшының көмегімен науқастың денесіне енгізілген зұлым рухтар шығарылады, бұл шаманизмнің негізгі көріністерінің бірі. Қоқан қаласының махалла Янги Чорсу қаласында тұратын Мунаввар-бахши қамшының көмегімен негізінен әртүрлі фобиялардан зардап шегетін адамдарды емдейді. Сеанстардың курсы үш аптаға созылады, содан кейін науқастың денесіндегі жаралар оқылған сумен жуылады.

Өзбек, тәжік және Ұйғыр бақсылары емдеу кезінде ағаш бұтақтарын таяқ ретінде қолданды. Ферғана алқабындағы бахшилер ерте көктемде шыбықтарды жинап, оларды жыл бойы пайдаланды. Шыбықтар бір-біріне байлаған, содан

кейін оларды рәсім жасалған бөлменің бұрышына іліп қойған. Байламдағы шыбықтардың саны 41 дана болды. Бахши төменгі бөлігінен бір топ шыбықтарды алып, алдымен науқастың үстіндегі шеңберлерді солдан оңға қарай үш рет айналады. Содан кейін бақсы науқастың басы мен арқасын ұра бастайды. Бұл әрекеттің мақсаты жын-шайтандары басқа жаққа айдау болып табылады.

Бақсылар тылсым әлеммен байланыс жасап, рухтардың қызметіне жүгінеді. Бақсы қобызында ойнай бастағанда, рухтар оның алдына әр түрлі бейнелерге еніп келіп, көмек көрсетеді.

Қазақ, өзбек, түрікмен шамандығының ерекшелігі – оның ислам дінімен ұштасқандығы. Түркі халықтары исламды қабылдағаннан бері он ғасыр өтсе де, күнделікті өміріміздегі көптеген мәдени элементтерде күні бүгінге дейін шамандықтың қалдықтары із көрсетеді.

Бақсы адамдары ислам діні таралмай тұрып ру-тайпалардымыздың саяси және әлеуметтік өмірлерінде өте маңызды рөл атқарған. Бақсылардың негізгі қызметтерінің бір- адам мен тұрғындардың өміріндегі қауіп төндіретін жағдайлармен күресі, алдын алу болып табылады. Олар өздерінің ойындары арқасында ұжымдағы қордаланған жағымсыз психикалық энергияны жойып, әлеуметтің тұрмысын реттеп отырған. Орталық Азияда және Қазақстанда ислам дінінің таралуы барысында шаманизм ежелгі наным-сенім ретінде шеттетіле бастады. Ендігі бақсылар тек шайтандармен байланысқа түсе білетін адамдар деп қабылдана бастады. Қоғамдағы бақсыларға қатысты екі түрлі ұстаным қалыптасқан. Біріншісі, олар қорқыныш пен үрей тудырады, себебі бақсылар адамдарға зиян келтіру қаупі бар. Сондықтан да бақсылар ауылдардың шеттеріне бөлек қоныстанған. Жай күндері бақсылардан көмек сұрамайды. Екіншісі, сыры белгісіз сырқатты тек бақсылар емдеп-жаза алады деп саналған. Сондықтан бақсының көмегінсіз ауру-сырқаттың алдын алу мүмкін болмады. Исламның үстемдік еткен дәуірінде бақсылар қоғамның өмірін реттеп отырушы қызметтерінен айырылып, тек бақсы-балгер қызметін ғана сақтап қалған. [11: 189].

Ислам дінінің әсерінен түркі халықтарындағы шамандық ерекше белгілерге ие болды. Уақыт өте келе ислам дәстүрлеріне қаныққан, исламға қайшы келетін элементтері бар шамандық рәсім біртіндеп өзгеріп, идеясы мен мақсатын жоғалтты. Ал исламдағы бақсылықтың жекелеген компоненттерін сақтаудың себебін мұсылман діні қабылданғанға дейін жергілікті халықтардың дәстүрлі өмірінде маңызды рөл атқарғанынан деп білеміз.

Әдебиет

1. Азнабай бақсының ұрпақтары / С. Райымқұлұлы, Әбдіғапбаров Н. – Шымкент, 2015. – 56 б.
2. Басилов В. Н., Ниязклычев К. Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Диля, 1975. – 425 с.

3. Басилов В.Н. Пережитки шаманства у туркмен-гёкленов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии: Историко-этнографические очерки. – М.: Наука, 1986. – С. 94-110.
4. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1992.– 328 с.
5. Берік Жүсіп. Бақсылық // Қазақ әдебиеті. – 2010. – №3 (3167). – 15 б.
6. Кустанаев Х. Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов / Соч. воспитанника 4 кл. Туркест. учит. семинарии Худабая Кустанаева; Под ред. [и с предисл.] Н.А. Воскресенского. – Ташкент: О.А. Порцев, 1894. – 52 с.
7. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
8. Овезбердыев К. Материалы по этнографии Казахстана// Народы мира. Ред. С.П. Толстое. Т. 1. – М.: АН СССР, 1963. – 768 с.
9. Современный энциклопедический словарь. – М., Большая Российская энциклопедия, 1997, ОСР Палек, 1998. – 2051 с.
10. Төлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. – Алма-Ата: Жалын, 1991. – 145 с.
11. Үсенова М., Үсенов С. Дінтану. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 200 б.

СЕКЦИЯ 3
ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ТІЛІ ЖӘНЕ ДИАЛЕКТІЛЕР

**ORHUN YAZITLARINI TRANSKRİPSİYONLAMA FARKLILIKLARI
VE NEDENLERİ**

Bayram BİLİR
Semerkant Devlet Yabancı Diller Enstitüsü
Semerkant, Özbekistan
[*bayrambilir33@hotmail.com*](mailto:bayrambilir33@hotmail.com)

Özet. Eski Türk yazılı abideleri içinde yer alan Orhun-Yenisey anıtları, Türk Hakanlığı dönemine kadar uzanır ve 490'dan fazla eski Türkçe yazılı eserin bir grubunu oluşturur. Bilimde uzun yıllar boyunca Orhun-Yenisey abideleri terimi Kül Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları için kullanılmıştır.

Bu çalışmamızda Yazıtların okuma-transkripsiyonlama farklılıklarını göz önünde bulundurarak transkripsiyon kavramı açıklanmıştır. Orhun yazıtları üzerine çeşitli isimlerce yapılmış çalışmalar karşılaştırılmış, Uluslararası Fonetik Alfabeti ölçütlerine göre yeniden yorumlanmıştır. Yazıtlardaki ünlü harflerin transkripsiyonu, ünsüz harflerin transkripsiyonu, çift ünsüzlerin transkripsiyonu, ünlü-ünsüz veya ünsüz-ünlü şeklinde okunan harflerin transkripsiyonu, yazılmayan ancak okunması mecbur olan ünlülerin transkripsiyonu konuları ayrı ayrı ele alınmış, ortaya çıkan farklılıkların sebepleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orhun Yazıtları, Transkripsiyon, IPA.

Abstract. The Orkhon-Yenisei inscriptions, which are among the ancient Turkic written monuments, date back to the Turk Khanate period and form and form of a group more than 490 years old Turkic written works. For many years in science, the term Orkhon-Yenisei monuments has been used for the inscriptions of Kul Tegin, Bilge Qagan and Tonyuquq.

In this article, the concept of transcription is explained by considering the reading-transcriptional differences of the Inscriptions. Studies on Orkhon-Yenisey inscriptions by various names were compared and reinterpreted according to the criteria of the International Phonetic Alphabet. Transcription of vowels in inscriptions, transcription of consonants, transcription of double consonants, transcription of letters read as vowel-consonant or consonant-vowel, transcription of unwritten but mandatory reading vowels were discussed separately, and the reasons for the differences were tried to be explained.

Keywords: Orkhon Inscriptions, Transcription, IPA.

Giriş

Eski Türk yazılı anıtlarına ait olarak kabul edilen ᠰᠲ ᠦᠭᠢᠪ [1] “Be᠅ᠦ Taş” metinleri Büyük Türk Hakanlığı dönemine kadar uzanır ve 490'dan fazla eski Türkçe yazılı anıtın bir grubunu oluşturur. Bilimde uzun yıllar boyunca üç anıt Kül Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk mezar taşları Orhun Yazıtları olarak kabul edilmiştir.

Bunlardan ilki 732 yılında Kül Tegin'in kardeşi Bilge Kağan tarafından kardeşinin mezar taşı olarak dikilmiştir. İkincisi, Bilge Kağan'ın ölümünden bir yıl sonra, 735 yılında oğlu tarafından oyulmuştur. Üçüncüsü -Tonyukuk anıtı ise Bilge Kağan tarafından 720-725 yıllarında yazdırılmıştır. Günümüzde içeriği bakımından Köktürkler dönemine ait olan Ongi ve Kuli Çor Yazıtları da Orhun Yazıtları arasında kabul edilmektedir.

Danimarkalı dilbilimci Wilhem Thomsen'in 15 Aralık 1893'te iritt "tenгри", früt "türk" ve ngitlüfi "kültegin" sözlerini yazıtlarda bulunan Çince metin sayesinde çözümlemesiyle başlayan ve Türkoloji bilimine bitik bilim alt dalını kazandırılmasıyla devam eden Orhun Yazıtları araştırmaları günümüzde Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Azerbaycan gibi Türk yurtlarında ve Rusya, Almanya, Macaristan, Çin, Japonya, Güney Kore gibi devletlerin önemli araştırma merkezlerinde serüvenine devam etmektedir.

Yazıtlar üzerine farklı coğrafyalarda devam eden bilimsel çalışmalarda özellikle yazıtların gramer ve imla kaideleri, yazıtların kökeni, okuma-yorumlama farklılıkları gibi konularda önemli gelişmeler sağlanmıştır.

Transkripsiyon ve Yazıtları Transkripsiyonlama Sorunu

Uzun tarihi süreçler içinde ve Avrasya'nın geniş sınırlarında oluşan ve gelişen Türk dili ve edebiyatına ait yazılı eserlerinin on iki farklı alfabe (yazı) ile yazıldığı ve bunlardan üçünün halen Türk halkları tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Dünya Dilbiliminde "Türk runik yazıtları" ve "Orhun-Yenisey yazıtları" gibi isimlerle de bilinen Bengü Taş metinlerinin keşfinden bu yana metinleri okuma ve yorumlama üzerine 40'tan fazla büyük dilbilimsel çalışma yapılmıştır. Bu araştırmalar alandaki boşlukları doldurmaya hizmet etse de metinlerin okunması ve yorumlanmasındaki bazı eksiklikler henüz tam olarak çözülememiştir. Orhun'un Yazıtlarının okunması ve yorumlanmasındaki farklılıklar üzerine yapılan bilimsel araştırmalar eski Türk harflerinin transkripsiyonu ve transliterasyon sorununun da halen bir araştırma problemi olarak çözümediğini göstermektedir. Bu nedenle Orhun Yazıtları üzerine günümüze kadar yapılan çalışmalarda bu metinlerin transkripsiyonu birbirinden farklıdır. Dolayısıyla dünya dillerinin transkripsiyonlarındaki ortak standartların varlığına dayanarak, Orhun Yazıtlarının evrensel transkripsiyon ölçütlerine göre yorumlanması ve uluslararası transkripsiyon kurallarıyla işlenmesi bitikbilimciler için bir vazife olarak kendini göstermektedir.

Dünya dilbiliminde yaygın olarak kullanılan transkripsiyon terimi; dilin seslerinin ve telaffuzların, hatta bazen vurguların çeşitli özel işaretler yardımıyla yazılması ya da gösterilmesi şeklinde açıklanmaktadır.

Fonetik alfabe meselesi ilim dünyasınca tamamen halledilmiş bir mesele değildir. Milli alfabelere göre ayrı şahıslar tarafından vücuda getirilen işaretleri, birçok kongrelerde birleştirmek teşebbüsleri yapıldığı halde, henüz umumî bir işaretler sistemi tesbit edilmemiştir. Türkçeye mahsus bir fonetik alfabe mevcut olmadığı gibi, Türkçe metinler için bugüne kadar kullanılmış olan transkripsiyon alfabeleri de birbirinden farklıdır. [2]

Reşit Rahmeti Arat'ın Türkiye Türkçesinde transkripsiyon sorunu için kullandığı bu sözleri Eski Türkçe için özellikle de Bengü Taş metinleri için kullanmak yanlış olmayacaktır. Söz gelimi qqJuT sözünü her işaretin transkripsiyon değerini bilmeden “Tonyukuk” şeklinde transkribe etmek ne kadar doğru olacaktır? Üniversitelerde veya araştırma enstitülerinde latin harfleriyle Tonyukuk sözünü okuyan bir öğrenci Bengü Taş metinlerdeki orijinal ifadeyi Eski Türk harfleriyle yazmak istediğinde illaki KUKUYNUT şeklinde yazacaktır. Bu açıdan bakıldığında metinleri transkribe ederken özel işaretlerin de kullanılması bir zarurettir.

Yazıtlar üzerine önemli eserler ortaya koyan V.V.Radlov [3], V.Thomsen [4], H.Vamberiy [5], P.M.Melioranskiy [6], S.E.Malov [7], H.N.Orkun [8], A. fon Gabain [9], T.Tekin [10], M.Ergin [11], G.Aydarov [12], G.Abdurahmonov, A.Rustamov [13], A.Şukurlu [14], E.Rejebov, J.Memmedov [15], S.Sidikov, K.Konkobayev [16], S.Amonjolov [17], Q.Sodiqov [18], N.Bazilhan [19], Ş.Geng [20], A.Berta [21], S.Karjaubay [22], A.B.Ercilasun [23], E.Aydın [24], M.Ölmez [25] gibi Türkologlar tarafından ortaya koyulan transkripsiyonlu metinleri incelediğimizde birbirlerinden farklılık gösterdiklerini daha önce belirtmiştik. Bu farklılıkları incelerken aşağıdaki durumları göz önünde bulundurmamız doğru olacaktır.

1. Orhun Yazıtlarındaki ünlüler (e, i, u, ü) nasıl transkribe edilmiş?
2. Orhun Yazıtlarında yanındaki vokalin durumuna göre kalın ve ince ünlülerle kullanılan (B-b, D-d, G-g, K-k, L-l, N-n, R-r, S-s, T-t, Y-y) ünsüzler nasıl transkribe edilmiş?
3. Nötr hesaplanan ünsüzler nasıl transkribe edilmiş?
4. Yazıtlarda ünlü+ünsüz veya ünsüz+ünlü şeklinde kullanılan harfler (𐰉, ↓-B, 𐰊, Y) nasıl transkribe edilmiş?
5. Çift ünsüzler (𐰏, w, W) nasıl transkribe edilmiş?
6. Yazıtlarda yazılmayan ancak okunurken kendini gösteren ünlüler nasıl transkribe edilmiş?

Ünlü Harflerin Transkripsiyonu

Kiril ve Latin alfabesinde **e a** aynı işaretle gösterildiği için bu harfte farklı temayül yoktur. IPA alfabesinde de açık ön düz ünlü **a** olması gerekliliği tavsiye edilmiştir. Bize göre de **e** kalın ünlü olarak **a** şeklinde transkribe edilmelidir. Aslî uzun ünlü **a** sesi için de IPA'nın tavsiye ettiği /a:/ şekil kullanılmalıdır.

e harfini ince ünlü olarak belirtmek için Türkologlar arasında küçük farklılıklar gözlemlenmiştir. (“ä”, “e”, “ə”). IPA bu harfin ünlü şekli için “e” şeklini tavsiye etmiştir. Bize göre anlam değişikliği yaratan her farklılık bir sestir ve bu durumdaki seslere göre **e** ve **ä** şeklinde transkribe edilmelidir (BILIR 2021:191).

“i” harfinin transkripsiyonunda esasi farklılık bu harfin kalın ünlüyü ifade eden şeklinde gözlemlenmektedir. “ы”, “i”, “y”, “i” ve “i”. IPA alfabesinde kapalı arka düz ünlü için **u** tavsiye edilmiştir. Görüldüğü üzere 5 varyant meydana gelmiştir. Biz **o** ve **u** harfinin durumunu ve “ ” şeklinin ince sesleri belirtmek için kullanılmasını gözeterek **ı** şeklinde transkribe edilmesinden yanayız. Eserlerini latin harfleriyle ortaya koyan bütün Türkologlar “i” harfini ince ünlü olarak göstermek için “i” şeklinden faydalanmıştır. Kiril alfabesiyle eserler ortaya koyan Türkologlar ise **и** şeklinde

transkribe etmişlerdir. **И** harfinin Latin alfabesinde karşılığı **i** sesini vermektedir. IPA alfabesinde kapalı ön düz ünlü için **i** tavsiye edilmiştir. Biz de gerek Türkologlara gerek ise IPA'ya uyarak **i** harfiyle transkribe edilmesinden yanayız (BILIR 2021:191). Bununla birlikte kapalı e ünlüsünü eserlerinde gösteren A.Berta, E.Aydın ve M.Ölmez'in “**ë**” şeklindeki transkripsiyonlarını da doğru olarak kabul ediyoruz.

“**U**” –harfi Türkologların latin harfli eserlerinde “**o**” ve “**u**”, kiril harfli eserlerde “**y**” ve “**o**” belgileriyle ifade edilmiştir. Bunun dışında A.Berta “**o**”, “**u**” transkripsiyonu yanında “**o-u**” aralığında bir sesin varlığını kabul edip bunu “**w**” harfiyle göstermiştir.

ü harfini açık ön yuvarlak ünlü olarak belirtmek için **ö** harfi sıklıkla kullanılmıştır. Aydarov (1971: 286-334), Recebov-Memmedov (1993: 70-153) ve Sıdıkov-Konkobaev (2001: 54-95) ise tercihlerini /**ø**/ transkripsiyonundan yana kullanmışlardır. Bu harfi kapalı ön yuvarlak ünlü olarak belirtmek için /**ÿ**/, /**ü**/, /**ÿ**/ şekilleri kullanılmış, bu duruma ek olarak ö-ü aralığı için A.Berta /**w̃**/ harfini tercih etmiştir. IPA, açık ön yuvarlak ünlü için **ø** harfini, kapalı ön yuvarlak ünlü için “**w̃**” harfini tavsiye etmiştir. Bize göre “ ” işaretinin sesleri öne yaklaştırdığı göz önünde bulundurularak “**ö**” ve “**ü**” şeklinde transkribe edilmelidir (BILIR 2021:192).

Kalın ve İnce Ünlülerle Kullanılan Harflerin Transkripsiyonu

Kalın “**B**” ve ince “**b**” için bütün Türkologlarda tercih aynı olup “**б**” (kiril) ve “**b**” (latin) harfleriyle transkribe edilmiştir (BILIR 2021:193). Eserlerini kiril alfabesiyle hazırlayan Türkologlar **D** ve **d** harflerini /**д**/ ile, latin harfleriyle hazırlayan isimler ise /**d**/ ile transkribe etmiştir. Bu durumun dışında A. Berta **D** için /**d**/ şeklini, **d** harfi içinse /**δ**/ şeklini tercih etmiştir.

Kalın **G** için kiril harfli eserlerde “**г**”, “**Г**”, “**г**” şekillerine, latin harfli eserlerde ise “**γ**”, “**g**”, “**ğ**”, “**γ**”, “**ğ**” şekillerine başvurulmuştur. Kanaatimizce bu durumun sebebi bu tek harfin iki temel alfabe (Kiril ve Latin) çerçevesinde geliştirilen ulusal alfabelerde farklı şekillerde ifade edilmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin Kazak ve Özbek kiril alfabesinde “**Г**” Yakut ve Teleüt kiril alfabesinde “**г**” şekilleri mevcut (BILIR 2023: 161). **g** transkripsiyonunda /**г**/ ve /**g**/ şekilleri umumi şekilde kullanılmakla beraber “**к**” (Recebov), “**g**” (Geng ve Karjubay), “**γ**” (A.Berta) şekillerinin kullanımında göze çarpmaktadır. Kalın “**K**” harfi için “**k**”, “**q**”, “**к**”, “**k**”, “**қ**” transkripsiyonları, ince **k** için “**к**” (kiril) ve “**k**” (latin) şekilleri tercih edilmekle beraber Radlov iki harfin ayırma dikkat etmiş ve **K** için “**k**”, **k** için ise “**к**” şeklini kullanmıştır.

Kalın **L** ve ince **l** harfleri için hemen hemen bütün Türkologlar aynı işaretleri (kiril “**л**” latin “**l**”) kullanmış, Thomsen bu iki harfin ayırımına dikkat ederek **L** için “**l**” şeklini **l** harfi için “**l**” şeklini tercih etmiştir. Aynı şekilde “**N**” ve “**n**” harfleri için bütün Türkologlar kirilde “**н**” latinde “**n**” şekillerini kullanmayı makul görmüşlerdir. “**R**” – “**r**”, “**S**” – “**s**” ve “**T**” – “**t**” harflerinin transkripsiyonu meselesinde de yukarıda belirtilen durumlarla aynı yol gözlenmiştir. Türkologlar sırasıyla “**r**” ve “**p**”, “**s**” ve “**c**”, “**t**” ve “**t**” tarzında harfleri transkribe etmişlerdir.

Eserlerini kiril alfabesiyle hazırlayan Türkologlar **Y** harfini belirtmek için /**ÿ**/ ve /**j**/ harflerinden, latin harfli eserler hazırlayan isimler ise /**j**/ ve /**y**/ transkripsiyonlarından faydalanmışlardır (BILIR 2021:197). Yazarlar ince seslerle

kullanılan y harfi transkribinde de farklılığa gitmemişler ve sırasıyla yukarıdaki gibi **ñ**, **j**, **j**, **y** olarak transkribe etme yoluna gitmişleridir. V.Radlov ise bu iki harfi ayırmasa da söz başı ve ortasında “**j**” kullanmış, diğer isimlerden farklı olarak söz sonunda “**i**” transkripsiyonunu kullanmayı doğru kabul etmiştir (Radlov 1895: 5-83).

Nötr Ünsüzlerin Transkripsiyonu

“**ç**” harfi transkripsiyonu için bilim adamları kiril harfli eserlerde “**ч**” latin harfli neşirlerde ise iki varyant olarak “**ч**” ve “**ч**” şekillerinden faydanlanmıştır. Aynı şekilde “**ş**” harfi için “**ш**” (kiril), “**š**”, “**š**” (latin) şekilleri kullanılmıştır. Bu durum “**m**” harfi (“**m**” ve “**m**”), “**p**” (“**п**”, “**п**”) ve “**z**” (“**з**”, “**з**”) harfleri için de geçerlidir (BILIR 2023:112-117).

Nötr harflerin transkripsiyonunda en büyük farklılıklar “**ı**” ve “**ı**” harflerinde gözlemlenmiştir. “**ı**” harfi için kiril harfli eserlerde “**и**”, “**и**”, “**и**”; latin harfli eserlerde “**ı**”, “**ı**”, “**ı**”, “**n**”, “**n**g”, “**ı**”, “**ı**” şekilleri kullanılmıştır. **J** harfinin transkripsiyonunda kiril ve latin harfli eserlerde toplam on altı farklı transkripsiyon karşımıza çıkmaktadır: “**ı**”, “**j**”, “**ı**”, “**и**”, “**ı**”, “**ı**”, “**y**”, “**n**y”, “**ı**”, “**n**y”, “**ı**”, “**j**”, “**и**”, “**ı**”, “**ı**” (BILIR 2021b:145). Yukarıdaki iki harfin transkripsiyonu konusundaki büyük farklılıkların birinci sebebi bu harflerin bir veya iki ses olduğu konusunda bilim adamları arasında ortak görüşün olmamasından kaynaklanmaktadır. İkinci olarak, eski Türk dilinde görülen **J**, sonraki yüzyıllarda oluşan dillerde (Eski Uygurca, Çağatayça gibi) telaffuz olarak kullanılmamış ve iki ayrı sesi ifade edilmeye başlanmıştır.

Ünlü-Ünsüz Veya Ünsüz-Ünlü Değerinde Olan İşaretlerin Transkripsiyonu

↓ Harfi iki sesi barındıran bir işarettir. Ancak transkripsiyonunda iki sesin birlikteliği gösterilmesi bir gerekliliktir. Thomsen – u q-qu o q-qo, P.M.Melioranskiy – **y****k**-ky ko-ok, H.N.Orkun – “**k**-ku ^ok-ko, E.Aydın – **uk**-**ku** **ko**-**ok** bu ayrıma dikkat ederken diğer isimler bu ayrıntıya dikkat etmemiştir. Bu durum aynı şekilde **ı**-**B**” ve “**ı**” harfleri transkripsiyonunda da kendini göstermektedir: V.Thomsen – “**kö ü k k**” ve “**q yq-qy**”; P.M.Melioranskiy – “**ık k**” ve “**k ык-кы**”; H.N.Orkun – “**ık k**” va “**k ык-кы**”; E.Aydın – “**ök/ük/k**” ve “**k/ık-kı**”. Bu transkripsiyonlarda iki sesin birlikteliği özel işaretler yardımıyla gösterilmiştir.

Orhun Yazıtlarında çok az yerde karşımıza çıkan “**Y**” belgisinde K+V-V+K birlikteliği diğer üç harfte olduğu gibi özel işaretler yardımıyla gösterilmelidir. Bu durumu V.Tomsen – “**ı**” (bazı yerlerde dikkat etmemiş ve “**ı**” tarzında transkribe etmiş); H.N.Orkun – “**ı**”; T.Tekin – “**ı**”, “**ı**” ve “**ı**”; E.Aydın – “**ı**” şeklinde dikkate almıştır (BILIR 2021:200).

Çift Ünsüzlerin Transkripsiyonu

“**п**”, “**w**” ve “**W**” harflerinin transkripsiyonunda iki sesin bir harf şeklinde özel işaretlerde gösterilmesi gerektiğine dair farklılıklara V.Thomsen, P.M.Melioranskiy, H.N.Orkun, A. Gabain, A.S.Amanjolov va E.Aydınlar itibar vermiştir: V.Thomsen – “**ı**”, “**n** ç” ve “**n** d”; P.M.Melioranskiy – “**л**”, “**н**ч” ve “**н**д”; H.N.Orkun – “**ı**”, “**n** ç” ve “**n** d”; A.fon Gabain – “**ı**”, “**n** ç” va “**n** d”; A.S.Amanjolov – “**ı**”, “**n**ç” ve “**n**”; E.Aydın – “**ı**”, “**n**ç” ve “**n**” (BILIR 2021:201).

Yazıtlarda Yazılmayan Ünlülerin Tanskripsiyonu

İlk hecede a-e, ikinci hecede ı-i harflerin yazılmaması Orhun Yazıtlarına özgü bir kuraldır. Bu yazılmayan sesler transkripsiyonda Thomsen (1896: 97-133) (ᠬᠢᠲᠠᠳᠤ (kt d2) b^aᠰᠢᠯᠢᠭᠢᠭ...tizlⁱᠭᠢᠭ), Orkun (1936: 22-121) (ᠬᠢᠲᠠᠳᠤ (kt d2) b^aᠰᠢᠯᠢᠭᠢᠭ...tizlⁱᠭᠢᠭ), Amanjolov (2003: 154-180) (ᠬᠢᠲᠠᠳᠤ (kt d2) b^aᠰᠢᠯᠢᠭᠢᠭ...tizlⁱᠭᠢᠭ) üst satır seviyesinde yazarak Tekin ise 2010 basımlı eserinde, ᠬᠢᠲᠠᠳᠤ (kt d2) b(a)ᠰᠢᠯᠢᠭᠢᠭ...tizl(i)ᠭᠢᠭ şeklinde parantez içine alarak yazılan ve yazılmayan harfleri ayrı ayrı transkribe etmiştir. Bu isimler dışındaki Türkologlar bu ayrıma dikkat etmemiştir (BILIR 2021:201).

Sonuç

Orhun yazıtının transkripsiyonunda tutarsızlıkların ortaya çıkması aşağıdaki nedenlerle açıklanabilir:

Öncelikle 3 ana Türkoloji ekolünün (Türk, Rus, Avrupa) temsilcilerinin transkripsiyon yaklaşımlarında farklılık vardır. Temel fark, yazı grafikleriyle (Kiril ve Latin) ilgilidir ve her iki alfabe sisteminde de eski Türk alfabesinin transkripsiyonunda farklılıklar ortaya çıkaracak şekiller vardır. Kiril alfabesi (esasen Rus Kiril alfabesine dayalıdır), eski Türk alfabesinin seslerini temsil eden sınırlı karakterlere (harflere) sahiptir. Latin alfabesinde ise ulusal dillerde temsil edilen telaffuzlarla ilgili durumlarda karışıklık gözlemlemek mümkündür.

İkincisi, Orhun'un yazılarının çözümlenmesinden bu yana yüz yıldan fazlazaman geçti. Bu dönemde bu yazıların okunması ve yorumlanması ile ilgili yeni teoriler ortaya atılmıştır. Bu da zamanla eski Türk yazısının transkripsiyonunda bazı farklılıklara neden olmuştur.

Üçüncüsü, bazı Türk bilim adamlarının eski Türkçe metinlerdeki bazı seslerin okunmasında karışıklık olmaması için transkripsiyonda verilmesi gereken ek karakterler (alt simge veya üst simge gibi) önermesi de eski Türkçenin transkripsiyonunda farklılıklara neden olmuştur.

Dördüncüsü, eski Türk dilinin transkripsiyonu yapılırken (ölü dillerde olduğu gibi, bu dil de bu gruba ait olduğu için), mevcut dillerin telaffuz kurallarına dayalı yaklaşımın da transkripsiyon farklılığında etkisi olmuştur.

Кайнақча

1. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1982. – 166 с.
2. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: “Мектеп”, 2003. – 366 с.
3. Aydın E. Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor). – İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017. – 208 s.
4. Базылхан Н. Қазақстан тарихи туралы түркі деректемелері, 2 том: Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Алматы, 2005. – 228 б.

5. Berta A. Sözlərimi İyİ Dinleyin:Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını. / Çev. E. Yılmaz. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010. – s.127-189.
6. Bilir B., Orhun Yazıtlarında J İşaretinin Transkripsiyonu. // Prof. Dr. Juliboy Eltazarov Armağanı. – Semerkant, 2021.
7. Bilir B., O'rxun yozuvini transkripsiyalashtirishdagi farqliliklar va ularning yuzaga kelish sabablari, PhD dissertatsiyasi. – Samarqand davlat universiteti: Samarqand, 2023. – 274 p.
8. Bilir, B. (2021). Orhun Yazıtlarının Transkripsiyon Farklılıkları. // Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8 (31), s. 187-203.
9. Ercilasun A.B. Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları. – İstanbul, 2016. – 757 s.
10. Ergin M. Orhun Abideleri. – İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1970. – 46 s.
11. Каржаубай С. Орхон Муралары:1 Китап. – Алматы:Абзал-Ай Баспасы, 2012. – 305 б.
12. Gabain A. Altürkischce Grammatik. – Hamburg, 1950. – 197 p.
13. Geng, Shimin. 古代突厥文碑铭研究 – Gǔdài tūjué wén bēimíng yánjiū. – Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe, 2005. – 154 p.
14. Heselwood B. Phonetic Transcription in Theory and Practice. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013. – 336 p.
15. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları. – Ankara, 1936. – T-III. – 49 s. 16. Ölmez M. Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. // Metin-Çeviri-Sözlük. – Ankara, 2012. – 400 s.
17. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва-Ленинград: «Академия Наук», 1951. – 451 с.
18. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Култегина. – Санкт-Петербург: «Типография императорской Академии Наук», 1899. – 159 с.
19. Radloff W. "I". Die Alttürkischen inschriften der Mongolei. – Sankt-Peterburg, 1894. – 84 s.
20. Radloff W. Alttürkischen Inschriften Der Mongolei. – Sankt-Peterburg, 1895. S. 5-83.
21. Режебов Э., Меммедов Ж. Орхон Енисей Абиделери. – Бақы: Язычы, 1993. – 200 с.
22. Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы Турк Жазусуу (VIII-X Ұылымдар). – Бишкек: КТМУ, 2001. – 95 б.
23. Содиков Қ. Кўк турк битиклари: Матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент: “ТошДШИ” нашриёти, 2004. – 120 с.
24. Şükürlü Ə., Qədim Türk Yazılı Abidələrinin Dili. – Bakı: Maarif Nəşriyatı, 1993. – 268 s.
25. Tekin T. Orhon Yazıtları. – Ankara, TDK, 2010. – 540 s.
26. Tekin T. A Grammar Of Orkhon Turkic. – Bloomington: Indiana University, 1968. – P. 229-253.
27. Tekin T. Orhun Türkçesi Grameri. İstanbul, 2003. – 273 s.

28. Tekin T. Tunyukuk Yazıtı. – Ankara: Simurg Yayıncılık, 1994. – 65 s.
29. Thomsen V. Déchiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de l'Énisei. // Bull. Acad. Roy. – Danemark, 1893. – s. 285-299.
30. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon Dechiffrees. – Helsingfors, 1896. p. 97-133.
31. Vambery H. Noten Zu Den Alttürkischen Inschriften Der Mongolei and Sibiriens. – Helsingfors, 1898.
32. Webster Noah. A Dictionary of the English Language (Explanatory, Pronouncing, Etymological and Synonymous with a Copious Appendix). – Springfield – Massachusetts: G. & C. Merriam Co, 1893.

МОНГОЛЬСКИЕ НАЗВАНИЯ, СОХРАНИВШИЕСЯ В ТОПОСИСТЕМЕ ЮЖНОГО АЛТАЯ

Бияров Б.Н.

*Восточно-Казахстанский университет им.С.Аманжолова
Усть-Каменогорск, Казахстан
berdibek_biyar@mail.ru*

Аннотация. В статье рассматриваются языковые особенности монголоязычных топонимов Южного Алтая. Рассмотрены пути проникновения, время и языковые особенности монголоязычных топонимов Казахского Алтая. Проведен этимологический анализ монгольских топонимов. Отмечается, что эти два языка принадлежат к семье алтайских языков, поэтому названия монгольского языка сохранены и адаптированы к казахскому языку.

Ключевые слова: суперстрат, географические термины, топонимы, языковые пласты, оронимы, этимология.

Abstract. The article deals with the linguistic features of the Mughal-speaking toponyms of the Southern Altai. The ways of penetration, time and linguistic features of Mongolian toponyms of the Kazakh Altai are considered. An etymological analysis of Mongolian toponyms is carried out. It is noted that these two languages belong to the family of Altai languages, therefore the names of the Mongolian language have been preserved and adapted to the Kazakh language.

Keywords: superstratum, geographical terms, toponyms, linguistic layers, oronyms, etymology.

Великий поход монголов, начавшийся в XIII веке от озера Байкал, Саянских, Алтайских гор, дошел до Европы. В результате этого похода появилось единое монгольское государство, просуществовавшее 200 лет. Это, в свою очередь, имело большое влияние на объединение тюркских племен как единой нации.

Исторические события того периода явились главным условием появления и распространения на необъятной части Евразийского материка монгольских

топонимов. До настоящего времени они сохранились на обширной территории от Алтая до Дона и Крымского полуострова.

Монгольский пласт, вошедший в топонимию Казахстана, А. Абдрахманов подразделяет на две группы:

а) названия, рожденные во времена тюрко-монгольского языкового объединения;

б) названия, вошедшие в язык после нашествия монголов в XIII в. [1:32].

Г. Конкашпаев пришел к мнению, что они сформировались в XIII и XVI-XVIII вв. [2:85-98].

Опираясь на хронологическую классификацию А. Абдрахманова, монгольский пласт оронимов Южного Алтая следует разделить на два периода. Кроме того, второй период необходимо ограничить рамками от XIII в. до середины XVIII в., так как после падения Джунгарии не было смешения монгольского и казахского языков. Таким образом, монгольский пласт условно делится на два периода:

1. названия, которые появились в период тюрко-монгольского языкового объединения;

2. названия, вошедшие в язык в XIII – XVIII вв.

Причиной «условного» деления двух периодов являются сложности в определении происхождения того или иного названия, в составе которого есть монголоязычный элемент. Именно по этой причине А. Абдрахманов выделяет два периода, но примеры топонимов рассматривает в целом. В свое время Э.В. Севортьян признавал существующую проблему тюрко-монгольских языковых взаимоотношений и приоритет того или иного языка: «Вся проблема тюрко-монгольских языковых взаимоотношений у этой части монголистов или же тюркологов нередко сводится к одному мучительному вопросу: кто же у кого заимствовал?» [3:9].

Недостаточная доказанность времени появления монгольских названий во времена Джунгарского нашествия, в эпоху Золотой Орды или же это общие названия стала причиной, вслед за Г. Конкашпаевым, выделения пласта «монгольских названий, вошедших в казахский язык в XVI-XVIII веках».

В соответствии с указанными периодами монгольские топонимы рассматриваются нами в целостной структуре, однако при анализе обращается внимание на общие морфемы для тюркского и монгольского языков.

На наш взгляд, многосоставное название не следует относить к иноязычному пласту только лишь по сходству одного из составляющих компонентов с древним или иноязычным словом. Новые названия могут появляться в результате использования готовых географических терминов и нарицательных имен. Например, топонимы *Жезкент* и *Ташкент* с древним по времени появления ойконимическим термином *кент* не относятся к одному периоду.

Тем не менее, исторической правдой является то, что до XIII в. монголы не переходили Алтай. В эпоху процветания керейских и найманских родов монголы не имели никакой политической силы. Такие ученые, как Н. Аристов, Х. Ховорс,

П. Поуха, С. Мурояма, А. Маргулан, С. Аманжолов, Л. Викторова, опираясь на труд Рашида-ад-дина, доказали, что в период проживания найманов на Алтае (VIII-XII вв.) топонимы и имена людей имели тюркское происхождение [1:108]. Почти все древние названия, встречающиеся в Восточном Казахстане, являются доказательством того, что до XIII в. монголоязычные названия не были широко распространены: *Ертіс* (Иртыш), *Бұқтырма* (Бухтарма), *Мұзтау* (Белуха) и др.

Б.А. Владимирцов, указывая на сохраненные в орхонских письменах географические названия на монгольском языке, отмечает: «И определить с большой уверенностью, когда монгольское название является своего рода переводом с древнетюркского сложно» [4:172].

Приведенные сведения еще раз подтверждают, что тюркский язык, имевший обширную территорию распространения и многочисленных носителей, распространился также на соседние малые племена (самодийские, палеоазиатские, монгольские, тунгусо-маньчжурские и др.). Лишь после походов Чингизхана пошел обратный процесс и монгольский язык стал оказывать влияние на тюркский. Известно и то, что «горсточка монголов» слилась с необъятным Туранским краем, не смогла изменить ни язык, ни веру тюркских народов. Поэтому, монгольский пласт внутри тюркского языка нужно рассматривать на уровне *суперстрата* (как слияние победившего языка с языком побежденным).

В то же время никто не может отрицать существования общего лексикона для монгольского и тюркского языков. Возможно, именно поэтому до сегодняшних дней сохранились монгольские топонимы, т.к. монгольский язык относится к родственному, алтайскому типу языков. Какие бы изменения не происходили в языке народа, он не теряет своего строгого сортирующего качества. Язык оставляет в своем фонде то, что подчинилось его законам, а все неподходящее он постепенно отсеивает. Не следует игнорировать монгольские топонимы, большинство которых адаптировалось, подчинилось законам орфоэпии казахского языка. Г. Рамстедт, Н.Н. Попе, Г. Дерфер, Э. Севортян, В.И. Цинциус, Б. Базылхан и другие ученые склоняются к единству языков с алтайскими корнями (тюркского, монгольского, тунгусо-маньчжурского), нежели их противостоянию.

Албан, жайляу в Катонкарагайском районе, Топкайын. Название не имеет отношения к этнониму Албан. Как указано в Казахской Советской энциклопедии, *албан* – название дани, налога, который джунгары собирали в XVIII в. с побежденных народов. Это слово происходит от монгольского *алба(н)* «служение», «налог». В алтайском языке слово *албан* используется в значении «дань, налог». Корень топонима *ал* «возьми» встречается и в тюркском языке. Албан – это название места, где собирали или сдавали налоги.

Алтай – название горы, расположенной на территории Восточного Казахстана, России, Монголии и входящей в Китай. Невозможно полностью привести научные труды, которые были написаны об орониме Алтай. Приведем некоторые из них:

1) В.В. Радлов: *ал* (высокая) + *тайга* (гора) на алтайском, телеутском, сагайском [5:23];

2) В.В. Бартольд: *Алтын йыш*, если учесть, что китайцы называли Цзинь-Шань или Гинь, происходит от монгольского *алтан* или *алта*. Появилось позже, в период калмыцкого господства [6:100];

3) Э.М. Мурзаев: *Алтай* – это монгольское слово со значением «горная страна», «богатая гора». Может быть связано с названием *Алатау*. Форма слова Алтайн-Нуру указывает на то, что возможно связано с монгольским словом «алтын» - «золото» [7:337];

4) В.А. Никонов: Алтай – происходит от тюркского «*ала тау*» «пестрая гора» [8:21];

5) М. Рясянен: *ал* – той («гигантская гора») [9:139];

6) Б.Я. Владимирцов: *Алтун-йыш* – древняя тюркск. форма названия *Алтай*. *Алта(н)* (монг.) + *й* = *алтай* (золотой). Суффикс *н* выпадает при присоединении других суффиксов. В древнемонгольском был суффикс – *и*. Эта форма вытеснила форму *н*. *Алтун йыш* существовавшую в древнетюркском языке [4:170];

7) А. Абдрахманов: поддерживает мнение Владимирцова;

8) Э.В. Севортян, Г. Дерфер, Г. Рамстедт, Г. Вамбери, А. Щербак, Т. Жанузаков и др. считают, что слово, *алтын*, появилось путем сложения корней *ал* «красный» + *тун*, *тын* («металл»), (*қызыл* – красный, *алқызыл* – алый). Соплашаясь с этим мнением, слово «алтын» добавляем как дополнительное понятие, так как при раскрытии этимологии оронима оно взято целиком [3:142-143];

9) Е. Жанпейсов считает, что общий корень *Алтай*, *Алатау ал* дает древний смысл «непрерывный», «последовательный» [11:21];

10) Г. Конкашпаев: монг. *алт* (алтын) + *тай* (суффикс *-ды*, *-ты*) = *алттай* > *алтай* в значении «алтынды» (имеющий золото) Цзинь-шань (гора, имеющая золото) тоже имеет схожий смысл [2:88].

Приведенные мнения имеют между собой и сходства, и противоречия. Среди этих версий кажется небезосновательной точка зрения В.В. Бартольда: «Похоже, что ороним Алтай появился позднее». В древних письменных памятниках не встречается название «Алтай». Приведены, например следующие формы: у Геродота (V век до н.э.) – *Алтынтаг*, летопись «Таншу» (647 года) – *Алтынтау*, «Култегин» (732-735 гг.) - *Алтын йыш*, «Тайная летопись» (XIII век) – *Алтынтау*.

Ранее эта гора была местом обитания тюрков, лишь после походов Чингизхана здесь начали распространяться монголоязычные племена. Как сказал в свое время Абу Райхан-аль-Бируни: «победившее племя оставляет смысл названия, а форму переводит на свой язык». По этой концепции именно тогда название горы было переведено на монгольский язык. Здесь мы не можем отрицать ни одной из версий: или прежнее название было трудным для произношения, или это сделано по специальной господствующей политике народа-завоевателя.

Под влиянием экстралингвистических условий *Алтынтаг*, *Алтын йыш*, *Алтынтау* сложился как *Алтай*. Если учесть, что суффикс монгольского языка -*тай/-туй* соответствует суффиксу тюркского языка -*лы/-ли/-ды/-ди*, образующему производное имя прилагательное, то не сложно заметить, по доказательству Г. Конкашпаева, что *Алт+тай>Алттай>Алтай* – не что иное, как «алтынды» («золотоносное», «место, где есть золото»). В монгольском языке можно редко встретить прибавление термина *уул(ола)*, обозначающего «гора», к орониму «тау». Напротив, активно встречается аффикс -*тай/-туй*, означающий изобилие чего-либо: *Тарбагатай – Суырлы* (место, где много сурков), *Шындыгатай* (рус. *Чандагатуй*) – *Аккоянды* (место, где много белых зайцев), *Кандагатай – Буланды* (место, где много лосей) и др.

Эта особенность, возможно, неразрывно связана с мифологическими взглядами монголов, поклонявшихся горе. Традиционно они избегали прямого произношения слова «гора», вместо него прибавляли суффикс -*тай/-туй/-тэй*.

В своем словаре Б. Базылхан отмечает, что в монгольском языке был древний устаревший вариант *алт* (*ал* «кызыл» + *т* «темір» – алый + железо) [12:22]. Древнетюркский *алтун*, казахский *алтын*, монгольский *алтан* являются однокоренными словами, произошедшими от одного общего корня. На монгольских картах дается полное, не эллиптированное название *Алтайн нуруу*, то есть «горный хребет Алтая». Турецкие карты дают название горы с окончанием множественного числа *Алтайлар*, а на китайских картах обозначено как *Аэнтайшань*.

Замену названия В.В. Бартольд относит к периоду калмыков, то есть к периоду существования Джунгарии. Однако название Алтай за такой короткий срок не смогло бы полностью вытеснить тюркоязычный вариант. Судя по тому, насколько ороним Алтай распространен в тюркских, монгольском, тунгусо-маньчжурском языках, можно предположить, что он заменен после походов Чингизхана или в эпоху Золотой Орды.

Ороним *Алтынтау* в китайских летописях в соответствии с русской транскрипцией – *Цзинь-шань*, на казахском языке читается, произносится как *Жинь-шань*. Несмотря на то, что данное название рассматривается внутри монгольского пласта, название ее – тюркское, кроме того, она расположена на территории тюркоязычных народов.

Алатай, жайляу в Катонкарагайском районе. Е. Койшыбаев находит, что ороним стоит в форме *ола+тай*, то есть «гора» + «гора» [12:41]. На наш взгляд, принятие формы «тай» за вариант апеллятива «тау» ошибочно. Несмотря на то, что в тюркском языке наблюдаются варианты -*таг/-даг/ -тав/ -тау/ -туу/ -ты*, в монг. *уул(олаа)*, кит. *шань*, персидск. *куһ*, видоизменения (изменения) *тай* на *тау* не встречается ни в одном языке.

Некоторые ученые предполагают, что, возможно, *тай* – сокращенное от «тайга». *Тайга* – по-монгольски «густой», «непроходимый лес». Никто не может объяснить, почему взята часть слова -*тай*, по какой причине из структуры оронима *Алатай* выпала часть «-га» – суффикс относительного прилагательного монгольского языка. В этом случае *уулатай > Олатай > Алатай* обозначает

«гористое место, жайляу с высокими горами». Именно этот горный хребет и известен как Южный Алтай.

Перевал Архат, Бурхат (2150 м.) в Катонкарагайском районе. Этот перевал (Бурхат) считается особенно важным и встречается почти на всех картах, местные жители называют его перевалом Архат-Бурхат. В свое время, опираясь на данные местных информаторов, Ж. Болатов посчитал, что Архат, Бурхат – это антропонимы [13:26]. На самом деле существовали братья Архат и Бурхат из рода Байкиси Каратая. На самом деле, наоборот, название горы перешло в антропоним (явление трансонимии).

Е. Койшыбаев считает, что: *арка* + *t* «арқатау» или *аркат* – этноним [12:15]. Г. Сагидолдагйин, проводившая сравнительное исследование монголо-казахских топонимов, доказывает, что: *архат* – *ар* по-монгольски «север» + *хад* «скала», «гора», *өвөр* – по-монгольски «юг» + *хад* «скала», «гора» и заключает, что *архат* – северная часть перевала, *бурхат* – южная часть [14:34].

Мнение Г. Сагидолдагйин соответствует географическим реалиям, рельефу перевала. С северной стороны на гору приходится подниматься девятью извилистыми дорогами, а с южной стороны – спускаться четырьмя-пятью извилистыми дорогами. Это и есть «Австрийская дорога», построенная австро-венгерскими пленными в 1916-1917 годах.

Аркауыл, гора в Курчумском районе. По народной этимологии, это название дано в честь джунгарского батыра Аркауыла, убитого в поединке Каракереем Кабанбаем. Исторической правдой являются и поединок, и победа Кабанбая, но *Аркауыл* – все же ороним. Напротив, название горы стало именем калмыцкого (джунгарского) батыра – результат вторичной номинации. *Арка* по Г. Рамстедту: тюркск. «*арқа*» – «верх», «лопаточная часть», «спинная часть»; монг. «*агу*» – «спина», «спинная часть»; тунг.-маньчж. «*аркан*» – «спина»; монг. «*агу/ар*» – «северная часть горы», «север» [5:139].

Второй компонент слова *ауыл* – монгольское слово *уул* «гора». Следовательно, *Арка* + *уул* > *Аркауыл* (*Аркатау* «северная гора или гора похожая на спину животного»).

Высокая вершина Нарынского хребта называется *Буркитауыл* (*Буркит* – «беркут», *аул* – «гора») (3370 м.). Это название также образовано при помощи орографического термина *уул* «гора». По-монгольски *Бүргэдуул* > *Буркитаул* «*Буркиттау*». Ср.: *Баянауыл* < *Баянуул* «байтау» («богатая гора»).

Аскатты, гора – начало Черного Иртыша. По нашему мнению, ороним образован следующим образом: монгольский корень *асга* «камни, валуны» + *t* (окончание множественного числа монгольского языка). *Асгат/Аскат* + *ты* (апеллятив «гора» алтайского «туу» > «ту» > «ты» > «тау»). В названии *Аскатты* «*аска*» – «камни» + «*t*» – окончание множественного числа монгольского языка + суффикс *-лы/-лі, -ты/-ті*, образующий производное имя прилагательное; «*ты*» – в значении «гора», поэтому Аскат означает «каменистая гора».

Баганор, озеро; жайляу – система Черного Иртыша. Гидроним образован в результате сложения двух основ: *Бага* – монг. «мало», «малочисленный»,

«короткий» + *нор* < *нуур* «озеро». Название озера, в свою очередь, послужило мотивом для образования названия большого жайляу, находящегося в тех местах.

Бакат, болотистое место в Катонкарагайском районе. По-монгольски: *бах(а)* «бака (лягушка)» + т(суффикс со значением множественного числа). *Бахат* > *Бакат* в значении «лягушки», «болото, где много лягушек».

Бартолагай, гора в Маркакольском районе. Второй компонент топонима *толагай* монгольского происхождения от *толгой* «голова». Предполагаем, что и первый компонент *бар* «барыс» (хищный зверь с полосатой пестрой шкурой) является словом монгольского языка. Известно, что на Алтае обитал снежный барс. Ороним по этимологии обозначает следующее: «гора с округлыми камнями, где живет барс».

Баты, н.п. в Самарском районе. Это название невозможно объяснить на базе казахского языка, т.к. в нем этот топоним не имеет лексического значения. В основе названия корень монгольского языка *баа* «зеленый камыш». *Баа* + *т* (суффикс имени прилагательного) – *Баат* > *Баты*. На берегу реки Иртыша растет камыш (в данное время, это берег Бухтарминского водохранилища). Следовательно, этимология ойконима *Баты* – «камышовый» (каз. *Камысты*).

Баяншаган, ложбина в Катонкарагайском районе. В монгольском языке *баян* «богатый» + *цагаан* «белый». В топонимике встречаются названия модели «определение+определение»: *Баяншаган*, *Баянхайырхан*, *Караала* и др. Видимо, определяемая часть названия (имя существительное, апеллатив) в результате языковой экономии эллиптирована, т. е. выпала. Как видно из примеров, это явление характерно при освоении иноязычных названий. В топонимике не существует определения без определяемого объекта. В структуре оронима *Баяншаган* не достает географического термина «гора» или «лес». Это название исходит из горной ложбины, где густо росла береза.

Бокыморин, река, сопка в системе Черного Иртыша. В структуре гидронима оба компонента слова принадлежат монгольскому языку. По-монгольски *боо-х* – «запруда», «дамба», «запруженный», «прегражденный» + *мурен* – «река».

Боденкара, гора в системе Черного Иртыша. Топоним образован в результате сложения двух корней. *Бодон* – по-монгольски «кабан», а *кара* – «гора» встречается в тюрко-монгольских и других языках. Этимология: *Боденкара* – Кабантау, что на русском означает «кабан» + «гора». Название дано по внешнему сходству горы с кабаном. Возможно, что в этих горах обитали кабаны.

Долынтай, гора в Катонкарагайском районе. В монгольском языке *дэлуун* – «щит», «тихое, укрытое место» + *тай* суффикс относительного прилагательного. *Дэлуунтай* > *Долынтай* означает «гора, имеющая щит» (защиту от ветра).

Каралак, холм, бугор в Катонкарагайском районе. Название монгольского происхождения: *хар* «черная» + *алаг* «пестрая», создано по модели «определение + определение». *Харалаг* > *Каралак* «черная, пестрая». Географический термин в структуре названия (обозначающий денотат) эллиптирован.

Названия монгольского языка можно классифицировать по наиболее часто встречающимся в их составе географическим терминам.

О.Т. Молчанова, исследовавшая топонимику Горно-Алтайского края, собрала 5400 названий, из них 423 названия монгольского происхождения [15:7].

Из 2000 названий Казахского Алтая, занесенных в нашу картотеку, около 140 топонимов связаны с монгольским языком. Это составляет 7% от всех названий. К югу от левого берега Бухтармы ареал распространения увеличивается. К северу от правого берега Бухтармы, напротив, распространены русские названия.

**Статья написана в рамках грантового финансирования по научным и (или) научно-техническим проектам на 2021-2023 годы. Исследование Финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант AP09260070).*

Литература

1. Әбдірахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы (зерттеу тарихынан) Алматы, 1979. – 127 б.
2. Конкашпаев Г. Географические названия монгольского происхождения // Известия АН Каз ССР. Серия филологии и искусствоведения. Вып. 1(11), 1959. – 88 с.
3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на гласные) М: 1974. – 767 с.
4. Владимирцов Б.Я. Географические имена орхонских надписей, сохранившиеся в монгольском // Доклады АН СССР, 1929, -В, № 10. С. 170-176.
5. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I, часть 1. – СПб, 1888. – 254 с.
6. Бартольд В.В. Соч., т. II, ч. 1. М., 1963, 1965. – 304 с.
7. Мурзаев Э.М. Природа Синьзяна. М., 1966. – 400 с.
8. . Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. М., 1966. – 334с.
9. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков /Пер. с нем. А.А.Юлдашева; Ред., предисл. и примсч. Н.А. Баскакова. М., 1955. – 295 с.
10. Жанпеисов Е. Этнокультурная лексика казахского языка (На материалах произведения М.Ауезова) Алма-Ата: Наука, 1989. – 288 с.
11. Базылхан Б. Монгол-казах толь. Өлгий, 1984. – 886 б.
12. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. Алматы: Мектеп, 1985. – 250 б.
13. Болатов Ж. Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. Алматы, 1963. – 235с.
14. Сагидолдагийн Г. Қазақ-монғол топонимдеріндегі ортақ құбылыстар // Филол. ғыл. канд. дисс. Алматы, 1993. – 143 б.

15. Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1979. – 398 с.

МОТИВИРОВАННОСТЬ ПРОИЗВОДНЫХ В ТЮРКСКОМ СЛОВОПРОИЗВОДСТВЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ЕНИСЕЙСКИХ ПАМЯТНИКОВ)

Диханбаева А.Е.
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
[*ayguldikhanbaeva@gmail.com*](mailto:ayguldikhanbaeva@gmail.com)

Аннотация. Исследование тюркского словообразования имеет длительную историю. Однако, несмотря на это, многие вопросы словообразования все еще не исследованы. Основной единицей деривации в тюркских языках является словообразовательная пара, словообразовательный процесс, внутри которого до сих пор не нашли полноценного изучения. К их числу следует отнести мотивационные отношения между производящей основой и производным словом.

В статье автор попытался определить мотивационные отношения, а также охарактеризовать участников словообразовательной мотивации по количественным и качественным признакам на материале Енисейских памятников.

Ключевые слова: словообразование, словообразовательная мотивация, словообразовательная пара, мотивированное слово, мотивирующее слово, виды мотивации, Енисейские письменные памятники.

Abstract. The study of Turkic word formation has a long history. However, despite this, many issues of word formation are still not investigated. The basic unit of derivation in the Turkic languages is a word-formation pair, a word-formation process within which no full-fledged study has yet been found. Among them should be attributed the motivational relationship between the generating base and the derivative word.

In the article, the author tried to determine motivational relationships, as well as to characterize the participants in word-formation motivation in terms of quantitative and qualitative features on the material of the Yenisei monuments.

Keywords: word formation, word-formation motivation, word-formation pair, motivated word, motivating word, types of motivation, Yenisei written monuments.

Явление мотивированности между производящим и производным словами в текстах тюркских памятников раннего средневековья, ее типы и пути, в современной тюркологической науке недостаточно исследованы и представляют актуальный материал для тюркской деривации.

В сфере деривации, изучающей словообразовательную мотивированность между производящим и производным, существует ряд работ, к которым относятся исследования В.В. Лопатина [9: 4-50], М.Н. Янценецкой [14], Е.С. Кубряковой [8: 189-209], И.С. Улуханова [11], Е.А. Земской [5].

В лингвистической тюркологии некоторые вопросы тюркского словообразования рассматривались Л.К. Жаналиной [4], разработавшей теорию стилистического словообразования на материале русского и казахского языков; А.Н. Есиповой [2], исследовавшей помеченные единицы словообразования в тюркских языках Южной Сибири; А. Керимова [6], обозначившего деривационные аффиксы в памятниках позднего средневековья; Н.Г. Шаймердиновой, рассмотревшей аффиксальное словообразование на материале Орхонских, Енисейских, Алтайских и Центральноазиатских тюркских рунических памятников [13, 12, с. 231-237].

Словообразование как комплексная единица языковой системы формировалось в работах учеников виноградовской лингвистической школы (Е.А. Земская, А.Н. Тихонов, И.С. Улуханов, В.В. Лопатин и др.) и определяло словообразование в связи с составным характером единицы словообразовательной системы. Согласно положению комплексной единицы словообразования (КЕС), словообразование представляет собой совокупность словообразовательных типов (СТ) и словообразовательных гнезд (СГ). Где, СТ являются организацией входящих в них словообразовательных пар (СП), которые интегрируются общими формантами. А, СГ представляют комплексы СП, объединяемых на основе общей корневой (основной) части [3: 98-110].

Центральное место словообразовательной системы занимает словообразовательная пара, которая отражает формально-семантическую специфику между мотивированным и мотивирующим словами. Данная специфика проявляется в словообразовательной мотивации (СМ). Таким образом, словообразовательная мотивация – это синхронные формально-семантические отношения, организующие пары и все их группировки, вплоть до гнезд и систем в целом. Ее функция заключается в выводимости мотивированного слова из мотивирующего.

Как было указано выше словообразовательная мотивация представляет одновременно протекающие формально-семантические отношения, которые выводят мотивированное слово из мотивирующего. В своей работе Л.К. Жаналина указывает на то, что словообразовательная мотивация подготавливает оба компонента структуры мотивированного слова. И, таким образом, рассматривает словообразовательную мотивацию по двум признакам: количественному и качественному; а также по отношению к каждому из участников словообразовательной мотивации. По количественному признаку в мотивированном слове различаются: 1) радиальная (много радиусная), которая объединяет несколько словообразовательных мотиваций с общим мотивирующим словом, 2) однорадиусная, которая показывает, что данное слово имеет единственное непосредственное слово и входит только в одну словообразовательную пару в качестве мотивирующего; в мотивирующем слове

различаются: 1) единственная, в котором присутствует только одно мотивированное слово, 2) множественная, в которой, мотивация осуществляется несколькими мотивирующими словами. По качественному признаку в мотивированном слове выделяются: 1) непосредственная мотивация, которая отличается только одним единственным формантом, 2) опосредованная мотивация, которая отличается совокупностью формантов; в мотивирующем слове выделяются: 1) исходная, в которой мотивация происходит через немотивированное слово (напр. в каз. келу-келуші), 2) неисходная мотивация, в котором мотивация осуществляется мотивированным словом.

Основу данного исследования составляют тюркские эпитафии бассейна Енисея – в пределах Саянского нагорья на территории современной Республики Тувы, в Минусинской котловине на территории Республики Хакасии. Автором работы были рассмотрены транскрипции и переводы И.В. Кормушина [7], С.Е. Малова [10], в числе которых можно включить надписи из Хакасии – 13 памятников (Е-25, Е-104, Е-48, Е-27, Е-29, Е-28, Е-30, Е-31, Е-32, Е-98, Е-37, Е-40, Е-120), надписи из Тувы – 43 памятника (Е-21, Е-61, Е-65, Е-66, Е-96, Е-152, Е-22, Е-23, Е-17, Е-92, Е-1, Е-42, Е-49, Е-52, Е-70, Е-12, Е-14, Е-19, Е-20, Е-3, Е-43, Е-68, Е-6, Е-7, Е-5, Е-8, Е54, Е45, Е-44, Е-46, Е-55, Е-10, Е-59, Е-100, Е-147, Е-149, Е-2, Е-51, Е-109, Е-110, Е-11, Е-50, Е-53).

В текстах енисейских памятников из Хакасии и Тувы было выявлены словообразовательные пары, составляющие простые словообразовательные гнезда, в производных словах которого мы установили словообразовательные значения формантов:

1. qunčujim_{Е-25} «принцесса, младшая родственница ханской крови, женщина знатного происхождения», где qun «хан, правитель», СФ – «či», СЗ – «женский род»;

2. türänim_{Е-25} «мои родичи-свойственники» [1: 598], где tür «заворачивать, появляться», СФ – «än», СЗ – «лицо по действию»;

3. atčĭ_{Е-48} 1.«стрелок», где at «стрелять», СФ – «čĭ», СЗ – «лицо по действию»;

2. «всадник», где at «лошадь, конь», СФ – «čĭ», СЗ – «лицо по предмету»;

4. barstigimä_{Е-28} «моим барством», где bars «барс», СФ – «tig», СЗ – «качество»;

5. ičĭcimä_{Е-32} «старшему брату моему», где ičĭ «старший брат», СФ – «čĭ», СЗ – «уменьшительно-ласкательное»;

6. bilgä_{Е-32} «мудрый», где bil «знать», СФ – «gä», СЗ – «признак по действию»;

7. bitigčĭ_{Е-32} «писец», где bitig «письмо», СФ – «čĭ», СЗ – «лицо по предмету»;

8. jörčĭ_{Е-32} «декоратор», где jör «украшение», СФ – «čĭ», СЗ – «лицо по предмету»;

9. azičĭli_{Е-37} «клыкастый», где azičĭ «клык», СФ – «ličĭ», СЗ – «посессивность»;

10. otacı_{E-61} «врачеватель», где ot «трава», СФ- «çi», СЗ – «лицо по предмету»;
11. jayıli_{E-65} «сторонний», где ja_{E-65} «сторона», СФ – «li_{E-65}», СЗ – «качество»;
12. jārçi_{E-65/тп} «проводник», где jār «земля, место, страна, поверхность», СФ – «çi», СЗ – «лицо по предмету»;
13. äbçim_{E-66} «моя жена», где äb «дом», СФ – «çi», СЗ – «лицо по предмету»;
14. sülädim_{E-96} «водил войска», где sü «войско», СФ – «lä», СЗ – «действие по предмету»;
15. elçisi_{E-1} «посол», где el «государство», СФ – «çi», СЗ – «лицо по предмету»;
16. qutlu_{E-19} «благой», где qut «благо», СФ – «lu_{E-19}», СЗ – «качество»;
17. altunlig_{E-3} «украшенный золотом», где altun «золото», СФ – «lig», СЗ – «посессивность»;
18. bu_{E-6} «беспечальный», где bu_{E-6} «печаль», СФ – «suz», СЗ – «отсутствии»;
19. ögsüz_{E-45} «сирота», где ög «кров», СФ – «süz», СЗ – «отсутствии»;
20. qatıylanır_{E-45} «мужался», где qatı_{E-45} «твердый», СФ – «la», СЗ – «процесс»;
21. butlu_{E-46} «имеющий ноги», где but «нога», СФ – «lu_{E-46}», СЗ – «посессивность»;
22. jänçü_{E-59} *перен.* «наложница», где jän «корень», СФ – «çü», СЗ – «женский род»;
23. qısaqlıq_{E-2} «стеснение, узость, теснота», где qısaq «корень», СФ – «liq», СЗ – «качество»;
24. adaqlı_{E-11} «с ногами», где adaq «нога», СФ – «li_{E-11}», СЗ – «посессивность»;
25. jayıladım_{E-45} «воевал», где ja_{E-45} «враг», СФ – «la», СЗ – «процесс».

Данные словообразовательные пары относительно структуры словообразовательной системы к мотивированному и мотивирующему словам можно охарактеризовать следующим образом: по качественному признаку мотивированное слово является непосредственным, мотивирующее по своей структуре – исходным, по количественному признаку мотивированное – однорадиусное, мотивирующее – единственная мотивация.

Встречаются также примеры составляющие комплексы словообразовательных пар, объединяемых на основе общей корневой морфемы, и, формирующие тем самым сложные словообразовательные гнезда. Ср.,

Словообразовательные гнезда, состоящие из словообразовательной цепи:

1. qu_{E-48} «птица» – qu_{E-48}la¹ «ловить птиц» – qu_{E-48}ladaçı² «человек, который занимается ловчими птицами»;

в СП1 qu_{E-48} – qu_{E-48}la, qu_{E-48} «птица», СФ – «la», СЗ – «действие по предмету»;

в СП2 qu_{E-48}la – qu_{E-48}ladaçı, qu_{E-48}la «ловить птиц», СФ – «daçı» (архаическая словообразовательная форма daçı > çı, возможно происходит явление гаплогонии), СЗ – «лицо по действию»;

2. kök «зеленый/ голубой» – kögiş¹ «голубоватый/ серый» – kögşin² E-48 «сероватый/серый»;

в СП1 kök – kögiş, kök «зеленый/ голубой», СФ – «iş», СЗ – «ослабление качества» (в данной СП наблюдается морфонологическое явление – чередование, в корневой морфеме k-g, под регрессивной ассимиляцией вокального i);

в СП2 kögiş – kögşin, kögiş «голубоватый/ серый», СФ – «n», СЗ – «ослабление качества» (в данной СП наблюдается морфонологическое явление – чередование в корневой морфеме iş-şin).

По качественному признаку мотивированное слово – опосредованное и отличается от мотивирующего двумя формантами, мотивирующее слово – по отношению к СП1 исходная, по отношению к СП2 – неисходная мотивация, по количественному признаку мотивированное слово – однорадиусное, мотивирующее – единственная мотивация.

Словообразовательные гнезда, состоящие из словообразовательной парадигмы:

1. joq «нет, отсутствует» – 1) joqlajur_{E-25} «ощущает потерю»;

2) joqaldı_{E-32} «погиб».

СФ1 – «la», СЗ – «процесс»;

СФ2 – «al», СЗ – «действие по предмету»;

2. qaŋ «отец» – 1) qaŋačim_{E-48} «мой батюшка»;

2) qaŋsıradım_{E-32} «лишился отца»;

3) qaŋsız_{E-32} «без отца».

СФ1 – «ač», СЗ – «уменьшительно-ласкательное»;

СФ2 – «sıra», СЗ – «лишение, потеря»;

СФ3 – «sız», СЗ – «отсутствие».

3. ata «отец, дед» – 1) atasız_{E-32} «без деда»;

2) atač_{E-40} «предок».

СФ1 – «sız», СЗ – «отсутствие»;

СФ2 – «č», СЗ – «увеличительное».

4. ant «клятва» – 1) antliŷ_{E-11} «связанный клятвой»;

2) antsızda_{E-11} «не связанный клятвой».

СФ1 – «liŷ», СЗ – «посессивность»;

СФ2 – «sız», СЗ – «отсутствие».

По качественному признаку мотивированное слово – непосредственное, мотивирующее слово – исходная мотивация, по количественному признаку мотивированное слово – радиальная (много радиусная), мотивирующее – единственная мотивация.

Словообразовательное гнездо, состоящее из словообразовательной парадигмы и словообразовательной цепи:

1. är «муж» – 1) ärlädīm_{E-28} «возмужал»;
- 2) ärdäm «мужество» - ärdämlig_{E-32} «доблесть»;
- 3) ärlig_{E-147} «мужественный».

СФ1 – «lä», СЗ – «процесс»;

СФ2 – «däm», СЗ – «признак по предмету», СФ2.1 – «lig», СЗ – «качество»;

СФ3 – «lig», СЗ – «абстрактное».

По качественному признаку мотивированное слово – непосредственное по отношению к СП1, СП3, опосредованное по отношению к СП2, мотивирующее слово – исходная мотивация по отношению к СП1, СП3, неисходная мотивация по отношению к СП2, по количественному признаку мотивированное слово – радиальная (многорадиусная), мотивирующее – единственная мотивация.

Условные сокращения:

СМ – словообразовательная мотивация.

СФ – словообразовательный формант.

СЗ – словообразовательное значение.

СП – словообразовательная пара.

СТ – словообразовательный тип.

СЦ – словообразовательная цепь.

СП – словообразовательная парадигма.

СГ – словообразовательное гнездо.

КЕС – комплексная единица словообразования.

Литература

1. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Издательство «Наука», Ленинградское отделение, 1969. – 715 с.
2. Есипова А.В. Тюркское словообразование как языковая система. – Новосибирск: Изд-во Сибирского отд-ния Российской акад. наук, 2011. – 198 с.
3. Жаналина Л.К. Подготовка учителя-билингва в педагогическом вузе. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 с.
4. Жаналина Л.К. Интегративное словообразование. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2011. – 492 с.
5. Земская Е.С. Словообразование как деятельность. – Москва: Наука, 1992. – 220 с.
6. Керимов А. Словообразовательные аффиксы в языке памятников тюркоязычной литературы XIV века. – Алма-Ата, 1979. – 28 с.
7. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования. – Москва: Наука, 1997. – 303 с.
8. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

9. Лопатин В.В., Милославский И.Г., Шелякин М.А. Современный русский язык. Теоретический курс. Словообразование. Морфология. – М.: Русский язык, 1989. – 261 с.
10. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1951. – 455 с.
11. Улуханов И.С. Словообразование. Морфонология. Лексикология. – Москва: Логос, 2012. – 600 с.
12. Шаймердинова Н.Г., Сандыбаева А.Т. Деривационные процессы в казахском языке сквозь призму словообразовательного гнезда. // Язык и мировая культура: взгляд молодых исследователей. Том. Часть 1. – 2016. – 234 с.
13. Шаймердинова Н.Г. Словообразовательный потенциал аффиксов в древнетюркских рунических текстах. // *Turkic Studies Journal*, 4(3). – 2022. – С. 118–127. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-118-127>
14. Янценецкая М.Н. Семантические вопросы теории словообразования. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1979. – 242 с.

ФУНКЦИИ ГРАФЕМ ДЛЯ ПЕРЕДАЧИ ГЛАСНЫХ В ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ

Дубровина М. Э.
Санкт-Петербургский Государственный Университет
Санкт-Петербург, Россия
taggydu@rambler.ru

Аннотация: В орхоно-енисейском письме — 4 знака для гласных фонем: \blacktriangleright – a/ä, \blacktriangledown – o/u, \mathbf{N} – ö/ü, Γ – y/i. Считается, что эти графемы являются буквами, приспособленными, как в любых алфавитах, для передачи гласных звуков. Сопоставляя рунику с письменностями Древнего Востока, автор приходит к мысли, что *самостоятельного* значения эти знаки еще не имели, не употреблялись систематически и имели чисто «технические» цели — подкрепить звучание «согласного знака». Для письма того периода не было необходимости использовать самостоятельные гласные в словах, так как все графемы были силлабограммами, внутри которых уже был свой определенный гласный.

Ключевые слова: Руническая письменность, орхоно-енисейская письменность, история возникновения рунического письма, вокалические графемы, рунический алфавит, консонантные графемы.

Annotation: The Orkhon-Yenisei script has 4 signs for vowel phonemes: \blacktriangleright -a/ä, \blacktriangledown -o/u, \mathbf{N} -ö/ü, Γ -y/i. It is believed that these graphemes are letters that convey vowel sounds, as in any alphabets. Comparing the runic with the writings of the Ancient East, the author comes to the conclusion that these signs did not yet have independent

meaning, were not used systematically and had purely “technical” goals - to reinforce the sound of the “consonant sign”. For the writing of that period, there was no need to use independent vowels in words, since all graphemes were syllabograms, within which there was already a specific vowel.

Keywords: Runic writing, Orkhon-Yenisei writing, runology, vocal graphemes, runic alphabet, consonantal graphemes.

Целью настоящего исследования является анализ и выявление статуса графических знаков для передачи гласных в древнетюркских рунических памятниках, относящихся к орхон-енисейскому региону. По мнению автора, вокалические графемы обладают особой значимостью для любого письма, так как именно их функционирование в тексте позволяет определить внутреннюю форму письма, т.е. является ли письмо словесно-слоговым или алфавитным.

Известно, что, как существующие в древности письменности, так и современные имеют определенную внутреннюю структуру, которая не отличается богатым разнообразием. Все письменности относятся либо к словесно-слоговому, либо к слоговому, либо к алфавитным (фонетическим). Различие заключается в том, какие элементы устной речи передаются с помощью графических знаков, а именно: слова, слоги или отдельные звуки/фонемы [6: 31].

В истории изучения письменностей существует несколько традиций и подходов, однако, на наш взгляд, наиболее логичной и последовательной выглядит теория, разработанная И.Е. Гельбом [5], согласно которой практически все древнейшие письменности Востока (шумерская (и ее более поздний вариант в виде аккадской клинописи), египетская, хеттская, китайская) представляли собой смешанные словесно-слоговые системы, так и не перешедшие в собственно алфавиты [5 : 189].

Как становится понятно из выводов, сделанных И. Гельбом, автохтонные (оригинальные) письменности, те, которые возникли в недрах самого народа, в основном, шли одними и теми же путями, переходя от логографии к частичной фонетизации посредством различных приемов, вследствие которых логограммы начинали употребляться как знаки для слогов, теряя свою семантическую связь с изображением. В таких словесно-слоговых или чисто слоговых видах письма нередко встречаются различные знаки, так или иначе соотносимые с гласными звуками речи, но устройство древних восточных письменностей опирается, прежде всего, на передачу согласного звука, но не изолированного, а внутри целого слога, состоящего из конкретного согласного и сопутствующего ему в слоге гласного, который может быть как определенным, так и произвольным. Поэтому возникают знаки типа га, ге, ги, когда после (а зачастую и перед) согласного г принято читать определенный гласный или знаки г*/*, когда после согласного может следовать любой гласный. Однако в грамматологии такая позиция имела и продолжает иметь много противников, по мнению которых знаки данных письменностей представляют собой средства передачи одного согласного звука, и такие письменности необходимо рассматривать в рамках

консонантных алфавитов.

Тем не менее, вся система доказательств, приведенная в работах И. Гельба, выглядит весьма последовательной и, главное, она опирается на анализ большого количества письменных памятников разного времени и разного географического ареала. Этому ученому удалось прийти к принципиально-значимому для теории письма заключению, что есть прямая зависимость между тем является ли письмо оригинальным или заимствованным и тем присутствуют или отсутствуют в таком письме знаки, соотносимые с последовательными фазами его развития.

Проследив эволюцию многочисленных письменностей, начиная с древнейших времен, И. Гельб аргументированно доказал, что любое письмо развивается всегда «однонаправленно», т.е. с соблюдением определенных фаз и стадий и если письмо оригинальное, то оно должно пройти стадии от логографий к слоговому, а затем возможно и к фонетическому, т.е. буквенному алфавиту [5: 193]. Не может быть такого, чтобы в письме сначала возникли знаки для фонем, а потом вдруг они перешли к обозначению целого предмета, т.е. к рисунку. По его мнению, справедливо разделяемому и автором настоящей работы, только заимствованные письменности сразу могут стать алфавитами и с помощью каждой графемы передавать только один звук/фонему. Однако в таком случае, в данном письме не должно обнаруживаться самостоятельных знаков, относящихся к предшествующим этапам эволюции, т.е. знаков для слогов или для целых слов [5: 195-196]. Знаки всех оригинальных систем письма имеют рисуночный характер и употребляются в начале своего развития для изображения предметов окружающего мира (солнце, человек, гора, дерево, разные виды животных и т.д.)

Таким образом, если идти от обратного, то наличие в конкретной письменности знаков, соотносимых, прежде всего, с семасиографической стадией (стадией рисунка) должно являться весомым аргументом в пользу того, что данное письмо не представляет собой заимствованного.

Но это первый вывод, который имеет теоретическое значение для настоящего исследования. Согласно ему древнетюркское руническое письмо не может являться заимствованным консонантным алфавитом, так как в нем обнаруживается большое количество графем-логограмм. Именно это обстоятельство послужило отправной точкой для создания концепции об автохтонности рунической письменности, предложенной В.Г. Гузевым и С.Г. Кляшторным. В результате чего была выдвинута гипотеза о самостоятельном происхождении этого письма и подвергнута критике идея о том, что оно представляет собой алфавит [2].

Основными выводами, к которым удалось прийти в ходе детальной проработки этой концепции, являются следующие:

1. Тюркская письменность не является заимствованной, она является продуктом собственного изобретения и развития.
2. По своей внутренней форме эта письменность представляет собой смесь приемов, использующихся, как в предписьменных знаковых системах

(родовые тамги, рисуночное письмо), так и во всех других эволюционно-последовательных этапах развития письменных систем.

3. В этой письменности обнаруживаются различные графемы, которые относятся к разным письменным устройствам: 1) присутствуют графемы, которые могут выражать значение целого слова (*логограммы*), 2) большая часть письменных знаков могут употребляться для передачи слога, т.е. как *силлабограммы*, 3) практически все тюркские руны приобрели способность выражать отдельные звуки, выступать как *буквы* в алфавитном письме.

Таким образом, опираясь на внутренние характеристики неверно относить древнетюркское руническое письмо к чистому алфавиту. Как полагают В.Г. Гузев и А.С. Аврутина, эту письменность правильнее было бы определить в качестве словесно-слово-буквенной системы, которая еще только находилась на стадии перехода к фонетическому письму [1: 22]

Действительно, можно утверждать, что все рунические знаки – это знаки, имеющие слоговую структуру. В этом письме, в отличие от многих других слоговых систем, структура слога следующая: определенный гласный + определенный согласный.

В основном, начальным гласным является гласный А, но есть и исключения, такие как слоговые знаки оq, уq, йё. Таким образом, если все знаки содержат гласный звук, для чего же данной письменности нужны отдельные знаки для гласных?

Именно с целью ответить на этот вопрос, автор ставит перед собой задачу определить статус знаков для гласных и выявить закономерности их употребления.

Изучая эту тему, автор пришел к выводу, что вопрос, связанный с гласными графемами, также является *принципиальным* с теоретической точки зрения. Исключительная его значимость проистекает из аксиоматичного для грамматики тезиса, что с точки зрения внутренней структуры главным признаком того, что письмо представляет собой чистый *алфавит*, является наличие специальных знаков, как для согласных, так и для гласных, а также *последовательное употребление* знаков для гласных во всех тех местах слов, где их следует ожидать. Из этого становится понятным, что только *последовательное*, регулярное употребление гласных на письме может свидетельствовать в пользу того, что данное письмо является буквенным письмом/алфавитом.

Таким образом, настоящим исследованием автор стремится опровергнуть два бытующих в тюркологии утверждения. Во-первых, то, что имеющиеся четыре знака представляют собой *буквы* для гласных, и, во-вторых, что эти «буквы» употребляются по обычным, не требующим дополнительных разъяснений правилам, т.е. так, как употребляются гласные в большинстве современных алфавитов, а именно, в тех местах слов, где они слышатся.

Такой подход подразумевает, что знаки для гласных имеют такую же значимость, как и знаки для согласных, представляя собой самостоятельные

элементы письма. В алфавитной письменности гласные графемы наравне с согласными употребляются всякий раз в тех местах слов, где находятся их устные аналоги. Если исходить из того, что руническое письмо - алфавит, а именно подобное можно наблюдать в грамматологии в виде «согдийской гипотезы», то похожий вывод должен автоматически распространяться и на гласные графемы. Хотя следует заметить, что, в основном, изучение касалось рун для согласных, знаки же для гласных обычно каких бы то ни было вопросов не вызывали, что очень странно, так как в рунических текстах знаки для гласных употребляются крайне не последовательно. Прежде всего, они не употребляются в каждом слоге, как это происходит в большинстве современных мировых алфавитных письменностях. Но при этом употребляются эти знаки намного чаще, чем это происходит в текстах, созданных на основе семитских письменностей, в которых отсутствуют отдельные буквы для гласных, а для удобства чтения время от времени могут добавляться специальные значки для огласовок.

Таким образом, даже поверхностный экскурс в историю данного вопроса позволяет заключить, что на сегодняшний момент тема, связанная с анализом графем, соотносящихся с гласными фонемами, и правил их употребления имеющейся литературе, еще не проработана настолько, чтобы можно было окончательно поставить на ней точку, придя к каким-то конкретным выводам.

По нашему мнению, самостоятельного значения знаки для гласных, еще не имели. Вновь обращаясь к истории письма, можно увидеть, как в западносемитских письменностях для передачи долготы гласного после слоговых графем со структурой Согласный + Гласный (СГ) часто использовали знаки, начинающиеся со «слабого» согласного, типа w и u. Описанный прием в грамматологии получил название *scriptio plena*, или «полногласное написание» [5: 162]. Такие знаки, именуемые в науке *matres lectionis*, в силу своего непоследовательного употребления так и не превратились в семитских письменностях в знаки для гласных, однако они встречаются на протяжении всей их истории и имеют вполне конкретное функциональное предназначение, а именно, подкреплять правильное прочтение слов, особенно, когда дело касается названий и имен собственных.

Принцип передачи гласных посредством *matres lectionis*, засвидетельствованный в семитских письменностях, соответствует тому, что в древнеегипетском письме известно под названием «слоговой орфографии» [7].

Таким образом, древневосточные словесно-слоговые письменности, не переходя на стадию алфавитизации, знают способы, при которых некоторые графические знаки употреблялись в «технических целях», так или иначе они были приспособлены для окказиональной передачи определенных гласных и подкрепляли своим употреблением правильность прочтения. Именно такую же функцию, на наш взгляд, имеют и тюркские вокалические графемы, которые, во-первых, являются не гласными буквами, а знаками для слога, имеющего структуру Г [4:12], во-вторых же, имеют определенное функциональное употребление – тем или иным образом помогать правильному прочтению других слоговых знаков.

Обратимся теперь к фактическому материалу рунических надписей. В рассматриваемой письменности зафиксировано четыре знака для гласного слога:

- 𐌰 - a/ä
- 𐌱 - o/ö
- 𐌺 - u/ü
- 𐌻 - y/i

Случаи такого «технического» употребления гласных можно разделить по целевому принципу:

1. Для того, чтобы изменить дифференциальный признак гласных в слог или в целом слове (переход широких в узкие) было достаточно использовать один знак в первом слоге:

- 𐌰𐌶𐌵𐌹𐌳𐌰 jory/utdy/um 'я доводил' (иначе слово могло бы читаться, как «aj+ ar+ at +ad +am»)
 - 𐌶𐌰𐌺 kümüş 'серебро'
 - 𐌶𐌰𐌶 igidmiš 'поднявший'

2. Для изменения (преодоления) исходного гласного в

- 𐌶𐌰 il слоге: 'иль, государство' (il вместо äI)
- 𐌺𐌰𐌶𐌰 ilgärü 'вперед, на восток' (il вместо äI)
- 𐌰𐌶𐌰 öltäci 'может умереть' (öl вместо äI)
- 𐌰𐌶𐌰 ötükan 'Отюкенская' (öt вместо ät)

3. Для того, чтобы восполнить отсутствие некоторых графем со структурой СГ, для передачи сочетания «согласный + определенный гласный». В рамках поставленной цели были различные случаи употребления вокалических графем. а). Гласный мог употребляться после графемы ГС для того чтобы подчеркнуть необходимость прочтения гласного именно после согласного, а не перед ним. В.Г. Гузев указывает на такой способ, называя его «переворачиванием слога». [3: 26]. При этом сам гласный не менялся:

- 𐌰𐌶𐌰𐌶 qonajun 'поселюсь-ка я' (qo вместо oq)
- 𐌶𐌰 oq)qop все

б). Для указания на «переворачивание слога», но с изменением исходной гласной:

- 𐌶𐌰 bu 'этот' (äb + u => bu) (но ср: 𐌰𐌶 sabym)
- 𐌰𐌶 kün 'день' (вместо äk+än)
- 𐌰𐌶 tün 'ночь' (вместо ät+än)

1. Употребление вокалической графемы в конце слова также может быть обусловлено как реализацией слога СГ, так и подкреплением правильного однозначного произношения:

>D ζ saj $\underline{\text{u}}$ ‘по, вдоль’

Подобное происходит и со слоговыми знаками типа

ⵐⵓ ГСС:anta ‘там’

ГꝛꝥꝥꝆꝆꝆН qatyg $\underline{\text{d}}$ y ‘крепко’

ⵛⵛⵛⵛⵛⵛⵛⵛⵛⵛⵛⵛ batsyq $\underline{\text{u}}$ ηa ‘до места, где садится’

В текстах рунической письменности встречаются примеры, которые приближаются к алфавитному выражению звукового облика слова.

ⵛⵛⵛⵛⵛ ücün

ⵛⵛⵛ ‘для’

ⵛⵛⵛ jier

‘земля

,

ölä ‘мертвый, мертвец’

В этих примерах прописаны все знаки, в том числе для гласных. Однако, основываясь на этих примерах, полагать, что вокалические знаки получили в этом письме регулярный характер в употреблении, как представляется, не совсем верно. История развития письменностей демонстрирует одну интересную закономерность – в своей среде переход от словесно-слоговых письменностей к чисто алфавитным, практически, невозможен. Элементы фонетизации встречаются в самых ранних оригинальных письменностях, однако незафиксировано случая, когда у одного и того же народа словесно-слоговое письмо превратилось в чисто фонетическое. Кроме того, в таких письменностях не фиксируется перехода вокалических знаков в самостоятельные буквы, так как именно с началом употребления гласных графем регулярно и систематически собственно и начинается алфавит. Исходя из этого наблюдения, можно сделать вывод, что и в древнетюркской письменности, несмотря на отдельные случаи «алфавитного» использования знаков, графемы не начали осознаваться как буквы, а гласные силлабограммы пока выполняют чисто подчиненные утилитарные функции.

В **заключении** необходимо отметить, что автор продолжает свои исследования в русле высказанной концепции об оригинальном происхождении древнетюркской рунической письменности и высказывает гипотезу о том, что вокалические графемы в этом письме еще не употреблялись систематически, как это происходит в собственно алфавитных письменностях. В рунических текстах еще могло не чувствоваться потребности в самостоятельном употреблении знаков для гласных, так как каждая графема представляла собой силлабограмму со структурой «данный определенный гласный+ согласный». Их самостоятельная значимость могла проявляться лишь в случаях логографического использования, когда такие графемы соответствовали звучанию отдельного слова (ⵛ (y) ‘дерево Г’ ö ‘думать’). Тем не менее, в древнетюркском письме имелись некоторые трудности, которые заключались, по нашему мнению, в отсутствии знаков для слов или слогов со структурой СГ. Именно этим обстоятельством, по нашему мнению, и мотивировано в

большинстве случаев употребление вокалических графем, которое позволяло преодолеть такие моменты.

Литература

1. Гузев В.Г., Аврутина А.С. Программа учебной дисциплины. Древнетюркское руническое письмо в свете общей теории письма. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – 29 с.
2. Гузев В.Г., Кляшторный С.Г. Проблема происхождения древнетюркской руники в свете общей теории письма (к столетию дешифровки) // Вестник С.-Петербургского университета Сер. 2. Вып. 4. – СПб., 1993. – С. 57-62.
3. Гузев В.Г. Основные положения концепции автохтонного происхождения тюркской руники // Востокведение. Филологические исследования. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. Вып. 24. – С. 24-33.
4. Дьяконов И. М. Предисловие // Фридрих И. История письма. Пер. с нем. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1979. – 463 с.
5. Гельб И.Е. Опыт изучения письма. Основы грамматики. М.: Едиториал УРСС, 2004. – 368 с.
6. Фридрих И. История письма. Пер. с нем. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1979. – 463 с.
7. Albright W.F. Lambdin T.O. New Material for the Egyptian Syllabic Orthography // Journal of Semitic Studies. II. 1957. – P. 113-121.

ОРХОН ЕСКЕРТКІШТЕРІ МЕН ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСЫ (ПРАКТИКАЛЫҚ ПАЙЫМДАУЛАР)

*Жалмаханов Ш.Ш.
Е.А.Бөкетов ат. Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан
szhalmakhanov@bk.ru*

Аннотация. Мақалада Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі лексикалық қоры зерттеліп, қазіргі қазақ тілімен лексикалық және семантикалық параллельдер табуға әрекет жасалынды. Қазіргі қазақ тілінде сақталған ежелгі лексемаларының саны анықтап олардың семантикалық ұқсастығы мен айырмашылығы ашылады.

Кілт сөздер: Орхон жазба ескерткіштері, қазіргі қазақ тілі, дыбыстық құрамы, моносемалық, полисемалық.

Abstract. In the article, the lexical fund of the Orkhon-Yenisei written monuments was studied, and an attempt was made to find lexical and semantic parallels with the

modern Kazakh language. The number of ancient lexemes preserved in the modern Kazakh language reveals their semantic similarities and differences.

Keywords: Orkhon written monuments, modern Kazakh language, sound composition, monosemous, polysemous.

Түркі тілдерінің тілдік мұрасы, сөз байлығы бізге жазба ескерткіштері, халықтың ауызша әдебиеті және ауызекі сөйлеу тілі арқылы жетті. Бұлардың ішінде ғылыми нақтылық талапқа сай келетіні – жазба ескерткіштер.

Енисей ескерткіштеріне Сібір өлкесінің Енисей, Лена өзендерінің бойынан, оған көрші және алыс аймақтардан табылған Енисей ойма жазулары тектес заттық деректер (заттардың жалпы саны 150-дей) бізге V-IX ғасырлардан жеткен ескерткіштер жатады. Орхон ескерткіштеріне Монғолияның Орхон, Селенг, Толы өзендерінің бойынан табылған Құтлығ қаған (Онгин), Білге қаған (Могилян), Күлтегін, Тоныкөк, Мойынчор, Суджа, Ихе-Нур, Ихе-Асете деген VII-VIII ғасырлардан жеткен жазба мұралар кіреді. Шығыс Түркістан оазисінде туып-қалыптасқан ұйғыр жазулы түркі жазба ескерткіштері – ұйғыр тілінің, ұйғыр тайпаларының, тайпалары бірлестіктерінің және «ұйғыр» деген атпен біріккен түркі тайпаларының VII-XIII ғасырлардағы манихей, будда, христиан және ислам мазмұнды жазбалар мен заң құжаттары, медицина, астрология, тұрмыстық күнтізбек және т.б. тақырыптағы аудармалар. Басқа ескерткіштердің мазмұны мен көлемі, өзін-дік ерекшеліктері секілді сипаттамаларын жеке сөз еткен тарауларда береміз. Бұл ескерткіштер көлемі, мазмұны және жазуы жағынан әр түрлі, әр текті. Сондықтан да ескерткіштерді жазу типіне қарай түркі жазулы, араб жазулы, ұйғыр жазулы, манихей жазулы және брахми жазулы деп беске, мазмұнына қарай да түркі мазмұнды, манихей мазмұнды, будда мазмұнды, христиан мазмұнды және мұсылман мазмұнды деп беске бөлуге болады. Ескерткіштерді көлеміне, шығу сипатына қарай төл және аударма, үлкен және аз көлемді деп те жіктеуге болады. Демек ізденіс нысаны болып отырған 10 ғасырлық 60-тан астам ескерткіш – жан жақты, сан салалы деген сөз.

Орхон ескерткіштердегі жалқы есімдерден басқа түбір және негіз сөздердің жалпы саны – 801 сөз [1; 2]. Ескерткіштердегі 18 әріппен тізбеленген 801 сөздің қазіргі қазақ тілінде дыбыстық құрамы өзгеріп-өзгермей сақталғаны 343 сөз (42,8%), сақталмағаны 458 сөз (57,2%). Ізденісіміздің мақсаты – қазіргі қазақ тілінде сақталған лексиканың семантикалық өзгеруін айқындау. Ол үшін Орхон ескерткіштерінен қазіргі қазақ тіліне жеткен сөздердің дыбыстық және мағыналық өзгеріске түскендері мен түспегендерін, олардың бір мағыналыларын жіктеп, ОЕ-індегі бір мағыналы сөз мағынасының қазіргі қазақ тіліндегі сөзбен мағыналық сәйкестігін, немесе көп мағыналы сөздердің де қазіргі қазақ тілімен осы сипатын, басқа түркі ескерткіштерімен салыстырып нақтылау.

Орхон ескерткіштерінен қазіргі қазақ тілінде сақталған 343 сөздің зат есімі – 144 сөз. Олар адақ (аяқ), адғыр (айғыр), ағыч (ағыс, ағын), ай, алтун (алтын), апа,

ақа (аға), ара (аралық), арқа, арыслан (арыстан), азығ (азық), аш (ас), ат (есім), ата, атыз, аб (аулау), ақылық (сақылық, жомарттық), аzman (азбан), азуқ (азық), бағ (бау-бақша), бағатур (баһатүр), балбал, балық, барым (мал), барс (жолбарыс), баш (бас), башчы (басшы), башлық (бастық), бедіз (бедер), бек, белгү (белгі), бічін (мешін), білік (білім), бод (бой), боғуз (бауыздау), бөрі, бұйрық (бұйрықты жеткізудегі лауазым иесі), бұлғақ (толқын), бұң (мұң), еб (үй), ел, ер (еркек), ерен, еш (ес, дос), іш, ідіс (ыдыс), іні, іш (іс), йаш (жас мөлшері), йаш (көз жасы), іт (ет), іт (ит), йағы (жау), йан (жаны, бүйірі), йарақ (қару-жарақ), йарлығ (жарлық), йаз (көктем), йазы (жазық), йазуқ (кінә), йер (жер), йыл (жыл), йылқы (жылқы), йоғчы (жоқшы), йол (жол), йут (жұт), йүгін (жүген), йүрәк (үйрек), йүз (жүз), йылан (жылан), кедім (киім), кейік (киік), кек, келін, кіші (кісі), көк (аспан), көл, көлүк (көлік), көмүр (көмір), көңіл (көңіл-жүрек), көз, күч (күш), күн, күз, меңгі (мәңгі), оғлан (ұлан), оғул (ұл), оқ, орду (орда), от, өкунч (өкініш), өлүг (өлік), өң, өтүнч (өтініш), қамыш (қамыс), қан (хан), қап, қар, қара (халық), қарағу (қарауыл), қаш (қас), қылыч (қылыш), қатун (қатын), қыш (қыс), қыз, қой, кул (кұл), кулақ (құлақ), кум (құм), курған (қорған), кур (құрмет), қут (құт), саб (сөз), сач (шаш), сақынч (сағыныш), сыңар, соруғ (сұрақ), сөз, суб (су), сүң[Г]ү (сүңгі), табар (мүлік), тағ (тау), таң, таш (тас), тәңрі, тегірә (төңірек), темір, тіл, тіз, тер (тізе), тон, топ, тұғ (ту), түг (түк), түн, убут (ұят), уч (ұшы), уруғ (ұрық), уруш (ұрыс). Бұлардың дыбыстық құрамын сақтағаны – 46 сөз, сақталмағаны – 98 сөз. «Дыбыстық құрамын сақтау-сақтамауы» деген пікірде шарттылық басым іспетті. Себебі, біріншіден, ескерткіштер мәтінін оқудағы бір ізділіктің жоқтығы, екіншіден, орфографиялық ережелердің өзгермелілігінде жатыр. 43 сөз сын есім. Олар: ач (аш), ағы (ақы), ағыр (ауыр), алп (алып), ақ, арық, артуқ (артық), аз, бай, бат (бәдік), беңгү (мәңгі), бош (бос), боз, буңсуз (мұңсыз), ілкі, йат (жат, бөтен), ырақ (жырақ), йабыз (жауыз), йана (және), йаңы (жаңа), йегрән (жирен), йүгрүк (жүйрік), йыпар (жұпар), кішіг (кіші), көк, қалын (қалың), қара, қары (кәрі), қысқа, қызыл, қула (құла), сарығ (сары), семіз, тіріг (тірі), тоқ, торығ (торы), туруқ (арық-тұрық), түз (түзу), улуғ (ұлы), узун (ұзын). Олардың дыбыстық құрамын сақтағаны 12 сөз, сақтамағаны – 31 сөз. Сан есімдер 20 сөз. Олар: алты, алтмыш (алпыс), беш (бес), бір, бың (мың), екі, еліг (елу), ікінді (екінші), йегірмі (жиырма), он, отуз (отыз), қырық, секіз (сегіз), токуз (тоғыз), төрт, үч (үш). Дыбыстық өзгеріске түспегені – 6 сөз, өзгеріске түскені – 14 сөз. Етістіктер 109 сөз. Олар: аб (аулау), абла (аулау), ач (аш), адрыл (айырыл), адыр (айыр), ағыт, ағрығ (ауру), ай (айт), ал, аңла, ар (арба), аш (асып түсу), аш (асыру), ата, аз, ба (байла), бар, бас, башла (баста), бат, бедіш (бедерлес), бер, біл, бін (мін), бич (піш), боғузлан (бауыздал), бол, бошан (босан), булға (бұлға), буз (бұз), ег (и), ер, ешід (есіт), ет, іч (іш), іл, йайыл (жайыл), йан (жан), йаңыл (жаңыл), йара (жара), йарлықа (жарылқа), йаз (жаз), йаса (жаса), йел (жел), йет (жет), йіт (жыт), йоғла (жоқта), йолуқ (жолық), йор (жүр), йул (жұл), йут (жұт), йүгүр (жүгір), йүгүн (жүгін), йүз (жүз), йығ (жи), кеч (кеш), кечүр (кешір), кел, келтүр (келтір), кез, кір, көтүр (көтер),

көр, күт, оз, өкүн (өкін), өл, өн, өт, өтүн (өтін), қабыш (қабыс), қач (қаш), қал, қат, қат (қос), қыл, қырыл, қыс, қыз, қон, қонал (қоналқа), қорқ (қорық), сан (сана), сач (шаныш), сақын (сағын), сын, сық, сықта (жылау-сықтау), сөк, ата, тер, тез (қашу), тік (орналастыру), тік, тіл, тыңда (тыңда), тоқта, топла (топта), төк, туй (түй), тұт, түзел, түш (түс), уч (ұш), улғарт (ұлғайт), углат (жылат), уна (ұна), ур (ұр), уз (үз). Дыбыстық өзгеріске түспегені – 44 сөз, өзгеріске түскені - 65 сөз. Есімдіктер 13 сөз. Олар: анча (сонша), барча (барша), бары (бәрі), бен (мен), біз, бу (бұл), бунча (мұнша), не, ол, өз, қані, сіз, сен. 7 сөз дыбыстық өзгеріссіз, 6 сөз дыбыстық өзгеріспен сақталған. Үстеулер 8 сөз. Олар: анда (онда), байырқы (байырғы), ілгерү (ілгері), йоқару (жоғары), кіче (кеше), керү (кері), берү (бері), күндүз (күндіз). Барлығы да дыбыстық өзгеріске түскен. Басқа сөз таптарына жататын сөздер 6 сөз. Олар: бар, йоқ (жоқ), кергек (керек), тақы (тағы), түгүл (түгіл), үчүн (үшін). Өзгеріске түспегені 1 сөз, қалған 5 сөз дыбыстық өзгеріске түскен. Түйіндей келгенде, қазіргі қазақ тіліне жеткен 335 сөздің 109-ы (32, 5%) дыбыстық өзгеріссіз сақталған да, 226-сы (67,5%) дыбыстық өзгеріске түсіп жеткен.

Енді Орхон ескерткіштеріндегі қазіргі қазақ тілінде сақталған сөздер мағынасын сандық тұрғыда, яғни моносемалық, полисемалық сипатын талдап көрейік. Алдымен Орхон ескерткіштеріндегі моносемалы сөздердің қазіргі қазақ тілімен салыстырғандағы қатынасын қарастырсақ, полисемалы сөздер 55, моносемалы сөздер 288. Орхон ескерткіштеріндегі 343 сөз 422 мағына береді, олардың қазіргі қазақ тіліндегі мағынамен сәйкес келетін 351 сөз, сәйкес келмейтіні 71 сөз.

144 зат есімнің 126-сы 1 мағыналы, 17-сі 2 мағыналы, 1-еуі ғана 3 мағыналы (бод (бой): дене – бой – жүйе). 2 мағыналылар: ара: ара, орта – көм. ес.; ат: есім – атак; ас: ас – ауқат; барыс: жолбарыс – жыл аты, аяқ: аяқ – соңы; мешін: маймыл – жыл аты; үй: тұрақ – тұрғын; ел: тайпа – халық; жау: дұшпан – соғыс; жер: жер – ел; жүз: бет – беті; көңіл: жүрек – тілек; күн: күн – күндіз; күміс: күміс металл – ақша; ұлан: бала – ұл; құт: бақыт – абырой; су: су - өзен. 2 мағыналы зат есімдердің қазіргі қазақ тілімен мағыналық жағынан сәйкес келмейтіндері «дұшпан»сөзінің «соғыс» деген мағынасы, «көңіл» сөзінің «жүрек» деген мағынасы, «ұлан» сөзі қазіргі қазақ тілінде «жасөспірім ұл» мағынасында қолданылады. «Құт» сөзінің «абырой» деген мағынасы мүлдем қолданылмайды, «су» сөзінің «өзен» мағынасы «жер-су аттары» деген тіркесте қамтылған. 1 мағыналы зат есімдердің 95-інде қазіргі қазақ тіліндегі мағына сақталған да, 31-інде сақталмаған. *Ата* сөзі «әке» мағынасында, *ау* – аулау, *баһадүр* – баға, барымта «барым» формасында – мүлік, *бедер* – ою-өрнек, *бек* – көсем, билеуші, *білік* – білім, *бауыздау* (боғуз) – тамақ, *бұйрық* – лауазым, қызмет, *бұлғақ* – тынымсыздық, *ес* – дос, *жарақ* – сауыт, *жаз* – көктем, *жоқшы* – жоқтау айтушы, *жұрт* – үй, ел, жер, *жұт* – көктайғақ, *киік* – бұғы, қарақұйрық, ақбөкеннің жиынтық аты, *ұл* – бала, *қара* – халық тобыры, *қырағы* – қарауыл, күзет, *қатын* – байдың әйелі, *құрмет* «құр» формасында – лауазым, *сан* – сөз, сөйлеу,

сағыныш – ой, *тәңірі* – аспан, *тон* – киім, *түк* – жүн, *ұшы* – жаны, жағы, қанаты, *ұрық* – тұқым, *қап* – «қап» мағынасымен қатар ыдыс, былғары мағыналарында қолданылған. Демек зат есімдердің 24,6%-де ғана мағына өзгерген де, 75,4%-і сол күйі сақталған. Мағынасы сақталған сөздер қатарындағы «ақа (аға)» – жасы үлкен еркек туыс Батыс Қазақстан облысында осы қатаң вариантымен, «жомарттық» мағынасындағы «ақылық» сөзі Оңтүстік Қазақстан облысында осы мағынасында «сақылық» формасымен қолданылады. «Дүние-мүлік» мағынасындағы «табар» сөзін өзімізге өзге тілден «товар» болып өгейсіп оралғанда жатырқап қалғанымыз да рас. Сөйтсек «табар» сөзі Мойынчор ескерткішінде сақталған екен. Р.Ғ.Сыздықова Ш.Уәлихановтың Қадырғали Жалаиридін «Жылнамалар жинағындағы» *туар қара* тіркесін «жылқы» дегенді білдіретін күрделі атау екенін, *туар* сөзі ертеде «жылқы» ұғымын берген деген пікірін келтіре отырып, «сірә, *туар* сөзі монғолдың «табын, үйір» мағынасындағы *туувар* сөзіне қатысты болар, ал *қара* сөзі қара мал (ірі мал) дегенді білдіреді. Екеуі тіркесіп *туар қара* деп айтылғанда «жылқы, жылқы үйірі» деген семантикаға ие болған» [3, 73] деген ойын «Жылнамалар жинағының» мысалымен дәлелдейді. Ал К.Мұсаев тавар/тувар сөздерінің тарихи-этимологиялық семантикасын «мал» деп дәлелдеп, гомогенді түбірлер деген қорытындыға келеді [4, 67]. Оңтүстік Қазақстан облысы Созақ ауданының кейбір тұрғындары жылқыны – «ірі қара», өз шешем Жылқыбай деген қайнағасы болғандықтан, жылқыны «туар» дейді. Демек *туар қара*, *ірі қара* деген тіркестердегі *қара* «мал» деген мағына берсе, Ш.Уәлиханов, Р.Сыздықовалар келтірген мысалдардағы және қазақ тілі говорындағы *туар* сөзінің «жылқы» дегеннен басқа мағынасы жоқ.

43 сын есімнің 35-і 1 мағыналы, 6-ауы 2 мағыналы, 2-еуі 3 мағыналы. 3 мағыналы *аз* (*аз* – шағын – з.е. мағынасында (Азды үлкен қылды)), *қара* (*қара* түс – қаралы – қарапайым) деген мағыналарда қолданылған. 2 мағыналы *алып*: батыр адам - өжет, *артық*: көп – көм. сөз; *жауыз*: әлсіз – жауыз, *кіші*: кішкентай – аз, *көк*: көк түс – аспан, *ұлы*: үлкен – ұлы. 2 мағыналы сын есімдердің қазіргі қазақ тілімен мағыналық жағынан сәйкес келмейтіндері «алып» сөзінің 2 мағынасы, «жауыз» сөзінің «әлсіз» деген мағынасы. 1 мағыналы сын есімдердің 30-ында қазіргі қазақ тіліндегі мағына сақталған да, 5-еуінде сақталмаған. Мағынасы сақталмаған *ақы* – «бағалы зат, қазына», *бәдік* – бәд (бат) формасында – теріс, жаман, *жайдақ* – жаяу, *тырық* (тұрық) – арық, *түзу* түз формасында «адал, шын» деген ауыспалы мағыналарында қолданылған. Қазіргі қазақ тілінде бәд сөзі «бәдігін сапыру» деген фразеологизмде, *тұрық* сөзі «арық-тұрық» – деген қос сөздің екінші, мағынасыз сыңарында сақталған. «Бәдігін сапырудың» берер түсінігі «теріс, жаман қылық көрсету» деген мағына береді. Ал «түзу» сөзінің Күлтегін ескерткішінде «адал, шын» деген ауыспалы мағынада қолданылуы сол кезеңдегі көркем ойдың, ескерткіштің көркем шығармалық сипатын байқатады. Демек сын есімдердің 10,4%-де ғана мағына өзгерген де, 89,6%-де мағына сол

күйінде сақталған.

20 сан есімнің 17-сі 1 мағыналы да, Мойынчор жазуындағы *мың* 2 мағыналы: *мың* – мыңдық әскер (Чик бодунығ біңім сүрә келті – Мыңым чик халқын қуып келді), яғни 2-мағынасы заттанып қолданылып тұр. 3 мағыналы *екі*: екі (Тонькөк) – күнді санамалаған сөз тіркесінің басыңқы сыңары ретінде (Онунч ай екі йанықа бардым – Оныншы айдың екінші жаңасында бардым (Мойынчор) – екі рет (Мойынчор) деген мағыналарда қолданылған. 3-мағынасы қазіргі қазақ тілінде «рет» сөзімен тіркесіп айтылады. 4 мағыналы *бір*: бір – бірдей – белгісіздік (Бір киши йаңылсар – Бір кісі жаңылса (Күлтегін) – толық біту (Бір тоқсар ачсық өтәд сен – Сен бір тойсаң, ашты түсінбейсің (Күлтегін) деген қазіргі қазақ тілінде қолданылатын мағыналарды қамтыған. 1 мағыналы сан есімдердің қазіргі қазақ тілімен мағыналық өзгешелігі жоқ. Себебі сөз таптарының ішінде кейінгі мағыналарға «ұшырамайтыны» сан есім, өйткені сан есім заттардың нақты мөлшерін санамалайды. Полисемияға «ұшыраған» *мың*, *екі*, *бір* сан есімдерінің кейінгі мағыналарының өзі тұрақталған (лексикаланған) емес, ситуациялық (контекстік) көп мағыналылық қана. Дегенмен де сан есімдердің 15%-і мағыналық өзгеріске түсіп, 85%-і мағынасын сақтапты.

109 етістіктің 1 мағыналысы 86 сөз, 2 мағыналысы 18 сөз, 3 мағыналысы 4 сөз, 4 мағыналысы 1 сөз. 4 мағыналы *көр* сөзінің: көру, қарау – бағыну – қиналу, сыналу – көм. ет (Иелу көр – Жүріп көр (Тон); 3 мағыналы ал: алу – әйел алу – бағындыру, *бас*: басу – басым болу – шабуылдау, *қыл*: қылу, істеу – жасау – көм. ет (Ол от маңа тусу қылды – Ол дәрі маған шипа болды (КТ)), *ұш*: ұшу – жоғалу – өлу; 2 мағыналы *айрыл*: ажырау – өлу, жоқ болу, *айту* ай формасында: айту – нұсқау, *ата*: атау – атақ беру, *бар*: жүру, кезу – көм. ет., *бер*: беру – көм. ет., *бол*: болу – қызметте болу, *бұлға*: араластыру – наразылық тудыру, *бұз*: бұзу – жеңу, жою, *ет*: жасау – реттеу, *жаңыл*: қателесу, адасу – кінәлі болу, күнәһар болу, *жоқта*: іздеу – жерлеу; *жүр*: жүру – көшу, *кел*: келу – көм. ет., *кір*: кіру – қосылу, *көтер*: көтеру – асқақтау, *қал*: қалу – көм. ет., *сағын* – ойлау - өкіну, мұнаю, *тұт*: ұстау – тұтқындау деген мағыналары бар. қазіргі қазақ тілімен «бұлға» сөзінің «наразылық тудыру», «жоқта» сөзінің «жерлеу», «жүр» сөзінің «көшу» мағыналары сәйкес келмейді. 1 мағыналы етістіктердің 73-інде қазіргі қазақ тіліндегі мағына сақталған да, 13-інде сақталмаған. Мағынасы сақталмаған *арбау* «ар»формасында «алдау» мағынасында, *азу* «қателесу», *пішу* «кесу», *жарылқа* «рұқсат ету», *жыту* «жоғалу», *жүгір* «ағу», *шаншу* «жеңу», *сықтау* – «жылау», *сөгу* «жол салу», *тез* «қашу», *түй* «сезіну, ескеру», *ұр* «оюлау, бедерлеу», *ұна* «келісу» мағыналарында қолданылған. Демек етістіктердің 15%-нің ғана мағынасы өзгерген де, 85%-де мағына сақталған.

8 үстеудің барлығы 1 мағыналы, мағыналары қазіргі қазақ тілінде 100% сақталған.

13 есімдіктің 1 мағыналысы 10 сөз, 2 мағыналысы 3 сөз. 2 мағыналы *мен*:

есімдік – жіктеудің 1-жағының көрсеткіші, бұл: осы шақты – өткен шақтыңұсқау, не: -не? -қай? мағыналарында қолданылады. Ерекшелігі не? сұрау есімдігінің қай? есімдігінің де қызметін атқаруы (Қағаным қані не қағанға ісіг күчіг берүр мен – Қане қағаным, мен қай қағанға ісімді, күшімді беремін (ҚТ))

[89]. 1 мағыналы 10 сөздің мағынасы қазіргі қазақ тілімен түгел сәйкес келеді.

Бар, жоқ, керек, тағы, түгіл, үшін деген бейтарап сөздер мен шылаудың семантикасы қазіргі қазақ тілінде сақталған.

№	Сөз табы	Мағына көрсеткіші	ОЕ мен ҚҚТ-іне ортақ сөздердің жалпы мағыналары			
			Сөз саны	Мағына саны	Сәйкес	Сәйкес емес
1	2	3	4	5	6	7
1.	Зат есім	1 мағыналы	126 сөз	126 мағ.	95 мағ.	31 мағ.
		2 мағыналы	17 сөз	34 мағ.	24 мағ.	10 мағ.
		3 мағыналы	1 сөз	3 мағ.	3 мағ.	-
	Барлығы:		144 сөз	163 мағ.	122 мағ.	41 мағ.
1	2	3	4	5	6	7
2.	Сын есім	1 мағыналы	35 сөз	35 мағ.	30 мағ.	5 мағ.
		2 мағыналы	6 сөз	34 мағ.	18 мағ.	6 мағ.
		3 мағыналы	2 сөз	6 мағ.	6 мағ.	-
	Барлығы:		43 сөз	65 мағ.	54 мағ.	11 мағ.
3.	Сан есім	1 мағыналы	17 сөз	17 мағ.	17 мағ.	-
		2 мағыналы	1 сөз	2 мағ.	1 мағ.	1 мағ.
		3 мағыналы	1 сөз	3 мағ.	3 мағ.	-
		4 мағыналы	1 сөз	4 мағ.	3 мағ.	1 мағ.
	Барлығы:		20 сөз	26 мағ.	24 мағ.	2 мағ.

4.	Етістік	1 мағыналы	86 сөз	86 мағ.	73 мағ.	13 мағ.
		2 мағыналы	18 сөз	36 мағ.	33 мағ.	3 мағ.
		3 мағыналы	4 сөз	12 мағ.	12 мағ.	-
		4 мағыналы	1 сөз	4 мағ.	4 мағ.	-
	Барлығы:		109 сөз	138 мағ.	122 мағ.	16 мағ.
5.	Үстеу	1 мағыналы	8 сөз	8 мағ.	8 мағ.	-
		Барлығы:	8 сөз	8 мағ.	8 мағ.	-
6.	Есімдік	1 мағыналы	10 сөз	10 мағ.	10 мағ.	-
		2 мағыналы	3 сөз	6 мағ.	5 мағ.	1 мағ.
	Барлығы:		13 сөз	16 мағ.	15 мағ.	1 мағ.
7.	Шылау, бейтарап сөздер	1 мағыналы	6 сөз	6 мағ.	6 мағ.	-
		Барлығы:	6 сөз	6 мағ.	6 мағ.	-
	Қорытынды		343 сөз	422 мағ.	351 мағ.	71 мағ.

Түйіндей келгенде:

1) Орхон ескерткіштеріндегі 343 сөздің моносемалысы 288 сөз, полисемалысы 55 сөздің 2 мағыналысы 28 сөз. 3 мағыналысы 8 сөз, 4 мағыналысы 2 сөз;

2) Орхон ескерткіштерінен қазіргі қазақ тіліне жеткен 343 лексема 422 мағына (орташа әрбір сөз 1,2 мағына) береді, оның қазіргі қазақ тілінің семантикасымен сәйкес келетіні 351 мағына (83%), сәйкес келмейтіні 71 мағына (17%). Демек қазіргі қазақ тілінің Орхон ескерткіштеріне лексикалық жағынан гөрі семантикалық жағының 2 есе жақындығын айғақтайды.

Әдебиет

1. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші, Алматы, ана тілі, 1995, 232 б.
2. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексті, Алматы, Ғылым, 1990, 218 б.
3. Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның «Жылнамалар жинағы», Алматы, Қазақ университеті, 1991, 272 б.
4. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. (западнокипчакская группа), Москва, Наука, 1975, 356 с.

OLD TURKIC POLITICAL TERMS USED IN THE ALTİN ORDA KHAN'S EDICT

Munai E.

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Astana, Kazakhstan

erbol.munay@gmail.com

Abstract. Altın Orda, also known as the Golden Horde or Jochi Ulus, was a regime founded by Chingis Khan's oldest son, Jochi, and then established by his son, Batu, in the early and middle of the 13th century. Although the Altın Orda was of Mongol origins, the state had been rapidly assimilated by the local Turkic-speaking people. Therefore, the political terminology of the Altın Orda has been heavily affected by the Turkic culture. For the extant written materials during the age of Altın Orda are not so many, the surviving manuscripts and monuments are essential to nowadays history and linguistics studies. In this article, the author takes Tokhtamish's yarlig (edict) as an example and tries to semantically analyze the political terms which derive from the Old Turkic era to outline and understand the inherited relations between Old Turkic Khaganate and Altın Orda in terms of political culture.

Keywords: Old Turkic, Altın Orda yarlig, Golden Horde edict, Political terms, semantic analysis, Middle Kipchak, Tokhtamish

Introduction

Turkic political terms can be traced back to the Turkic Khaganate, and those terms were recorded on the surface of Old Turkic steles. The society of Turkic Khanate was a feudal hierarchy state. The nation (or tribal confederation) was called *el*, the people were called *bodun*, and the laws regulating the nation were called *Törü*. The Turkic Khanate's supreme ruler was called *qagan*, also known as *qan*, and his wife was called *qatun*. *Qagan's* son or brother was called *tegin*. The leading general was called *shad*, and the minister was called *buyruq*. Among the high ranking officials, there are also *chor*, *irkin*, *tutun*, *apa tarqan*, *iltabar*, *tarqan*. Those official positions are hereditary. At the same time, there are also a large number of tribal leaders beg. [1: 13-14].

Turkic Khaganates' political culture has significant influence to the following steppe powers, for example the Uighur and Kipchak Khaganates both inherited the Old Turkic's political structure. After the Mongol invasion of the Eurasian Steppe, a new political power was established by Chingis Khan's offsprings on the ruin of the Kipchak Khaganates, which was nowadays known as Altın Orda or the Golden Horde. Altın Orda or Jochi Ulus, was a regime founded by Chingis Khan's oldest son, Jochi, and then established by his son, Batu, in the early and middle of the 13th century. The state stretched from the Kazakh Steppe in the east to Eastern Europe in the west and to the Caucasian ranges in the south, then it became a transportation hub between the East and the West. [2:17] Although Altın Orda had Mongol origins, it was quickly assimilated into the Turkic-speaking tribes (Kipchaks) within its realm. Then, many court letters and decrees were also written in Kipchak. [3: 101-102] For instance,

Tokhtamysh's *yarliġ* (edict) is written in the Old Uighur scripts and the language is Middle Kipchak. The manuscript is now preserved in the Central Archives of Historical Records of Warsaw. [4: 97].

Methodology

The study of political terms holds significant importance in Turkic studies as it offers a fresh perspective to understand the historical context and cultural aspects of that period. Consequently, the application of appropriate scientific methodologies becomes crucial in order to achieve the study's objectives.

To fulfill these objectives, a combination of synchronic and diachronic semantic analysis methods is indispensable. The study primarily focuses on providing a detailed description of the semantic field encompassing political terms, enabling the observation of semantic changes and relationships between the past and present. The diachronic analysis allows for tracing the evolution of words and phrases and comparing them with modern Turkic languages. This approach facilitates a comprehensive presentation and examination of the structure, extended meanings, and other semantic features of politics-related words in Old Turkic.

In addition, the utilization of etymological and comparative methods plays a vital role in studying the semantic system of political terms in Tokhtamysh's *yarliġ*. Through comparisons between the terms found in the *yarliġ* and related materials from earlier and contemporaneous periods, the author aims to identify similarities, differences, and derive valuable conclusions.

Analysis

Oġlan

Originally *oġlan* is the plural form of *oġul* 'son', and *-n* is the ancient plural suffix which is not used in modern Turkic languages. In old Turkic, the word *oġul* more likely implies 'offspring, child' and applies to both genders, see Old Turkic inscriptions, e.g.*urī oġlīn qul boltī, silik oġlīn kūñ boltī*.....[Inscription of Kultegin (abbreviated as I in the following), the East side (abbreviated as E in the following) 7th line(abbreviated as number in the following)] '.....the noble sons became slaves, the innocent girls became slave girls...' [1: 122]. However, the word, *oġlan*, loses its plural function in the later centuries and becomes singular. For example, in DLT (abbr. for Diwan Lughat at-Turk) the word is noted as 'son', or 'malechild' [5: 53]. Further, in Tokhtamysh's *yarliġ*, the word carries the specific meaning of 'prince', e.g. *Hoca M'DYN bašli bir neče oġlan-lar*....., translation: the headman Hoca M'DYN and several princes [6: 105, 135].

Beg

The word is an ancient Turkic title with a long history, and first seen in old Turkic inscriptions, e.g. *bāglāri yāmā bodunī yāmā tüz ārmīš ārinč* (I: E 3) 'both begs and people were loyal.' [1: 121] G. Clauson believes the word is a loanword from the ancient Chinese word 伯 (*pāk/p'øk/po*) [7: 323], which is convincing if we review Bernhard Karlgren's work, *Grammata Serica Recensa*. B. Karlgren denotes the Chinese word 伯 (*pāk/p'øk/po*) as feudal lord or chief [8: 207]. Both the word form and the semantic meaning of 伯 (*pāk/p'øk/po*) is coordinated with the Old Turkic Beg 'the head of a clan,

or tribe, a subordinate chief'. [7:323] In DLT, Mahmud Kashgari notes that beg has a metaphoric meaning of 'a wife's husband' because 'a husband is like a beg in a family [5: 216]. In Tokhtamysh's *yarliġ*, beg is still an official and honorary title, i.g. Dawut bařli begler..... and the person name, begbolat. [6: 106] In the later centuries, the word survives several phonetic changes (-e>-i; -e/-e- ; -g/-y) and develops similar meanings in alternative societies; for example, bey in the Ottoman Empire came to mean 'a junior administrative officer' [7: 323]; and biy in Kazakh, who is an eloquent judge who thoroughly knows the customs and traditions of Kazakh society, and who is both a lawyer and a judge who determines the merits of cases [9: 332].

Il

Another variation of il is el due to the phonetic change (i>e). The original meaning is 'a political unit organized and ruled by an independent ruler'; the most convenient short term is 'realm' [7: 835]. In DLT, Mahmud Kashgari records several definitions of the word. The first meaning is 'country', and Kařgari records a phrase, *Beg eli*, 'the realm of *Beg*'. The second meaning is 'emptiness, void', which seems not semantically linked to the original meaning. An example of it is *qapuġ eli* 'the empty field in front of a gate'. The third meaning is an alternative name for horses. The fourth meaning is 'to make peace', which is semantically related to the original meaning. In this case, Kařgari gives the example as *eki il birlä el boldi* 'two countries become peace together'. This meaning is still preserved in modern Kazakh, which can be observed in the traditional Kazakh idiom, *eldestirmek elřiden* 'the mission of envoy is to make peace between realms' [10: 248]. The last meaning he records is 'ignorable', which seems not semantically related to the original meaning [5: 77-78]. In Tokhtamysh's *yarliġ*, the phrase, *il qiriġ*, whose direct translation is 'the edge of the realm', denotes the meaning of 'border' [6: 135].

Ulus

The original form of the word is *ulus* in old Turkic, meaning 'country' [7: 153]. The meaning later changes into 'city' in the 11th century, according to DLT [5: 91]. Mahmud Kashgari mentions that *ulus* is the synonym of *řahr* ('city' in Persian). The word *ulus* was borrowed to Mongolian and became *ulus*. *Ulus* in Mongolian preserves the original meaning of 'country, nation' and is used for the largest political unit during the era of the Mongol empire (e.g. the official name of the Mongol empire is *Yeke Monggol Ulus* 'the nation of the great Mongols' in Mongolian or *kür uluġ ulus* 'the whole great nation' in Turkic) [11: 169]. Similarly, Tokhtamysh refers to his empire (i.e. *Altın Orda*) as *uluġ ulus* 'the great nation' in his *yarliġ*.

The word only survives in the north-western language group of Turkic languages [7: 153]. For example, the corresponding word in modern Kazakh is *ulıs* (orthotopically *ulus*), and there is little semantic change. It gives the meaning of 'confederation of tribes' and the extended meaning of 'the whole nation' or 'the whole people' [12: 723].

Ordu

The word originally means 'royal residence' or 'palace' in old Turkic [7: 204]. Since Turks are nomadic people, *ordu* also suggests the meaning of 'royal camp', which depends on the circumstance. For example, *qan olurupan ordu yapmis* [Irk Bitig, 28th line] 'the khan sits on the throne and erects a palace' [9: 293]. In DLT, Mahmud Kashgari

records several meanings of the word in his book. The first one is the original meaning 'palace'; the second is 'Khan's city'; the third is the name of a city where near *Balasagun* (located in nowadays Kyrgyzstan); the fourth meaning is 'a nest of mice-like or cricket-like insects. The word was then borrowed into Mongolian as *ordo*. The word remains in the North-Central group of Turkic languages, *ordo* in Kyrgyz, *orda* in Kazakh, *ürda* in Uzbek, *orda* in Nogay [7: 204]. *Orda* in Kazakh, after undergone phonetic changes, retains its original meaning of 'palace, a royal residence'. Moreover, The word is used to refer to a special grand yurt where royals are used to treat guests. In addition, *orda* is also described as a central place for arts or academics [13: 735].

Conclusion

Based on the aforementioned analysis, it is evident that following the complete Turkification of the Golden Horde, the political terminology inherited from the ancient Turks remained largely intact. Notably, terms such as *el* "state", *beg* "tribal leader", *ordu* "royal residence", and *ulus* "nation" retained their semantic range without significant alteration. Furthermore, certain words that previously lacked political connotations gradually acquired political implications over time. An illustrative example is the word "oglan," which now signifies a prince. In summary, the political vocabulary rooted in old Turkic language played a significant role within the context of the Golden Hordes, and its influence can be observed extensively in modern Kipchak languages.

Reference

1. Shimin G., 古代突厥语碑铭研究 [in Chinese] [A Study of Old Turkic Inscriptions]. China Minzu University Press, Beijing, 2005. – 214 p.
2. Ma Xiaolin, E. M. Pigarev, 从新出土钱币看中国文化在金帐汗国的传播 [The Spread of Chinese Culture in the Golden Horde based on the new unearthed coins], 西域研究 [in Chinese]. The Western Regions Studies, 2020. – P. 17-24.
3. Shaleiladuo M., 中世纪克普恰克文献综述 [in Chinese] [A Review of Medieval Kipchak Literature], 西域研究. The Western Regions Studies, 2001. – P. 100-102.
4. David Christian, A History of Russia, Central Asia and Mongolia Vol.2, (Wiley-Blackwell, New Jersey, 2018) <https://doi.org/10.1002/9781119392606.ch3>
5. Mahmud K., Диван Лугат Ат-Тюрк том III [Diwan Lughat al-Turk/The dictionary of Turkic languages Vol.3]. ХАНТ баспасы. [HANT Publishing House], Almaty, 1998. – 235 p.
6. Özyetgin A. M., Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslûp incelemesi : inceleme, metin, tercüme, notlar, dizin, tıpkıbasım [in Turkish] [Linguistic and stylistic analysis of decrees and documents belonging to Altın Ordu, Crimea and Kazan: review, text, translation, notes, index, facsimile]. Türk Dil Kurumu, Ankara, 1996. – 331 p.
7. Clauson G., An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish. Oxford

University Press, Oxford, 1972. [available at http://s155239215.onlinehome.us/turkic/40_Language/ClausonEDT/Clauson_EDTPr eface.htm].

8. Karlgren B., *Grammata Serica Recensa*. Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm, 1957. – 164 p.

9. Iskakov J, Wali N., Қазақ Әдеби Тілінің Сөздігі III том [in Kazakh] [Dictionary of the Kazakh Standard Language Vol.3]. «Арыс» баспасы [Arys Publishing House], Almaty, 2011. – 365 б.

10. Iskakov J, Wali N., Қазақ Әдеби Тілінің Сөздігі V том [Dictionary of the Kazakh Standard Language Vol.5]. «Арыс» баспасы [Arys Publishing House], Almaty, 2011. – 341 б.

11. Rachewiltz I. D., Rybatzki V, *Introduction to Altaic Philology: Turkic, Mongolian, Manchu* Brill, Leiden, 2010. – 231 p.

12. Iskakov J, Wali N., Қазақ Әдеби Тілінің Сөздігі XIV том [in Kazakh] [Dictionary of the Kazakh Standard Language Vol.14]. «Арыс» баспасы [Arys Publishing House], Almaty, 2011. – 368 p.

13. Iskakov J, Wali N., Қазақ Әдеби Тілінің Сөздігі XI том [in Kazakh] [Dictionary of the Kazakh Standard Language Vol.11] («Арыс» баспасы [Arys Publishing House], Almaty, 2011).

ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ: ИЗ ОПЫТА ПРОВЕДЕНИЯ¹

Николаев Е.Р.

Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера СО РАН

Якутск, Россия

1953307@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые вопросы по организации и проведении диалектологических экспедиций в Республике Саха (Якутия). Были изучены существенные факторы, которые могут повлиять на результат исследования: изучение архивных данных о ранее проведенных диалектологических экспедициях; о подготовке маршрутов поездок; о техническом оснащении; об особенностях сбора языкового материала. Предлагается расширить понятие языковой экспедиции в плане направлений – терминологическая, лексикографическая, лингвокультурологическая и т.д.

Ключевые слова: тюркские языки, якутский язык, диалектология, диалектологическая экспедиция

Abstract. The article deals with the problems of dialectological expeditions. The author describes the essential factors influencing the result of the research. Before the trip, the staff member should study the archival data on dialectological expeditions. The expedition is accompanied by a detailed plan. The dialectologist records the informant's speech on a dictaphone or fills out a questionnaire. The author of the article

proposes a new approach to expanding the concept of language expedition. Terminological, lexicographical, and linguocultural expeditions are now necessary.

Keywords: Turkic languages, Yakut language, dialectology, dialectological expedition.

Научные экспедиции (фольклорные, этнографические, комплексные, социолингвистические, диалектологические) в советские годы проводились практически с самого открытия Института языка, литературы и истории (ИЯЛИИ) в 1935 г. С 1950 по 1992 гг. были охвачены фронтальным диалектологическим обследованием 29 районов Якутской АССР. Кроме того, были организованы экспедиционные поездки в места проживания есейских, магаданских, бодайбинских, катангских, удских якутов, еще таймырских и анабарских долган [1: 10-11]. С 1992 по 2021 г. полевые исследования диалектной лексики не проводились. С 2022 г. диалектологические экспедиции (далее ДЭ) возобновились благодаря государственной программе «Сохранение и развитие государственных и официальных языков в Республике Саха (Якутия) на 2020-2024 годы» (Постановление Правительства Республики Саха (Якутия) от 18 июля 2022 г. № 472 «О государственной программе Республики Саха (Якутия) «Сохранение и развитие государственных и официальных языков в Республике Саха (Якутия)»).

Поскольку ДЭ позволяет собрать не только языковой материал, но и выявить современное состояние языка, то в данной статье стоит остановиться на некоторых моментах, касающихся организации ДЭ. Организационный аспект является существенным фактором, влияющим на качественный и количественный результат научного проекта. В целях раскрытия данной проблемы были решены задачи, связанные: с изучением отчетов о ранее проведенных ДЭ; с транспортными и иными проблемами в ходе ДЭ; со сбором языковых данных.

Данная работа была подготовлена по итогам ДЭ в Сунтарский и Вилюйский улусы Республики Саха (Якутия) (данные улусы относятся к западному диалектному массиву, находятся в группе окающих говоров олекмо-вилюйской диалектной зоны).

Изучение архивных материалов. Подготовительный этап языковой экспедиции, в первую очередь, подразумевает изучение материалов и результатов ранее проведенных экспедиций. Так, были рассмотрены 34 документа – это материалы сугубо диалектологических экспедиций разных лет в Сунтарский, Вилюйский районы. Они хранятся в рукописном фонде Архива Якутского Научного Центра СО РАН (АЯНЦ СО РАН)*.

¹ Работа была выполнена с использованием научного оборудования Центра коллективного пользования Федерального исследовательского центра (ЦКП ФИЦ) ЯНЦ СО РАН в рамках реализации мероприятий по гранту № 13.ЦКП.21.0016

Виды хранящихся документов самые разные – отчеты, вопросники, результаты анкетирования и т.д. Так, судя по архивным документам, раньше экспедиции преимущественно проводились с марта по август. Выдержка из отчета: «Прибыла экспедиция в Сунтарский район. Верхом на лошадях. 1000 км. Несколько сот км на машине и пароходе. Экспедиция закончила свои полевые работы 7 августа. 8 августа – в Якутск (15 августа). М.н.с. Г.А. Никифоров – начальник отряда. Лаборантка О.И. Находкина. 42 записи (полных) – по вопроснику 1940 г. [3]; летом от 15 августа 1952 г. (2 месяца); фольклорная экспедиция ИЯЛИ в 1960 г. на один месяц; 17 марта – 04 апреля 1965 г.: Вилючанский, Тойбохойский, Эльгяйский, Кюндяинский, Наахара, Крестях (участок). ... Внутри района экспедиция покрыла 645 км (самолет, машина, на лошадях); заполнены анкеты (1953) – 37 шт.; заполнено более 100 стр. текстовых записей по теме...; загадки около 200...; зафиксировано более 80 местных слов [4]. Длительность экспедиций зависела от цели и задач, а также от транспорта.

Подготовительный этап включает также выбор, построение маршрута экспедиции. Если ранее ДЭ имели цель фронтально охватить как можно больше наслегов (сёл, участков) и в результате описать особенности диалектной зоны в целом, то нынешние ДЭ на основе этих достижений ставят практически те же задачи, но с учетом современных языковых реалий. Современную ситуацию можно считать острой, в частности, в самой сохранности не только диалектной лексики, но и якутского языка в целом.

Основной проблемой экспедиции является отсутствие лицензий по перевозке людей (пассажиры) у частных водителей или владельцев автомобилей, на которых можно добраться до назначенного населенного пункта (попутки), тем самым сложно отчитаться по обычным «платежкам» администраций наслегов. Например, протяженность зимней дороги Вилюйск-Югюлятский наслег составляет примерно 140 км. Половина дороги проходит практически по пересеченной местности. Найти транспорт обратно до Вилюйска проще, чем до ближайшего Тылгынинского наслега (около 40 км). Таким образом, надо тщательно запланировать дни пребывания, учитывать праздничные, выходные дни, дни приезда различных делегаций (гастроли, отчеты исполнительной власти и т.д.), в т.ч. и отчет представителей исполнительной власти.

ДЭ как имеет свои плюсы и минусы. Плюсы: моноэкспедиция более мобильна, удобно устраиваться на ночь, ездить из дальних населенных пунктов, где нет постоянных услуг такси. Минусы: охват меньше, меньше заполненных анкет и интервью.

Техническое оснащение ДЭ. Безусловно, эффективность любой экспедиции зависит от технической оснащенности научного сотрудника. В моем случае опыт многолетней работы в СМИ очень помог, так как в наличии имелся цифровой диктофон SONY, который удобен для использования в пути, в экстремальных условиях (на улице, в машине). Для получения более качественных аудиозаписей был приобретен аудиорекодер Zoom H4n Pro, который позволяет записывать аудио в формате WAV и в MP3. Он поддерживает 16 и 24-битные

WAV-файлы. Рекордер Zoom H4n Pro питается от двух батареек типа АА, и может работать до 5,5 часов в нормальном режиме или до 8 часов в режиме STAMINA (эконом-режим). Однако, вилюйская экспедиция показала, что такой рекордер лучше использовать в стационарных условиях, так как он загружается медленно (от 40 сек. до 1 мин.) и батарейки быстро расходуются (за 1,5-2 часа пара батареек типа АА практически заканчивается).

Поиск информантов. Поиск потенциальных информантов также имеет ряд нюансов, от которых зависит результат исследований. Современная ДЭ имеет свои особенности по сравнению с прежними. Так, если раньше образ информанта представлял собой пожилого человека, знатока старины и традиционной культуры, языка, то современный информант – это: 35 и старше, постоянный житель своего наслега, профессия, образование не имеют значения. Основным критерий отбора – знание своего родного языка. Таким образом, изучение диалектной лексики проводится на фоне ярко выраженной нормативной правильной устной речи, чаще смешанной с русским языком.

Сбор фонетического материала. Основными источниками сведений о диалектах (говорах) являются непосредственные записи живой речи носителей языка – в основном сельских жителей той или иной местности. До появления аудиотехники записи велись при помощи специальной транскрипции, что требовало от диалектолога высокой профессиональной подготовки. Сейчас речь местных жителей записывается на диктофон, а затем расшифровывается и анализируется. В некоторых научных центрах, например, в Институте русского языка РАН или кабинете диалектологии МГУ, имеются богатейшие базы аудиозаписи – Фонотека записей звучащей речи, насчитывающая приблизительно от 1600 до 1800 часов звучания [2]. ДЭ как первичный этап создания аудиофонда якутского языка, также позволяет стремиться к таким показателям.

Фонетический материал оценивается в зависимости от задачи исследователя:

- спонтанная речь ценна тем, что в потоке речи, в диалоге больше диалектных признаков (отличий), чем в подготовленной на определенную тему беседу. Таких информантов мы находим экспромтом в сельском доме культуры, в библиотеке, в администрации, на улице и т.д. Таких записей было сделано более 40 в Вилюйском улусе. Конечно, качество записи, скорее всего, не соответствует студийному, но, в будущем, как образцы устной диалектной речи (в виде нарезок с аннотациями и расшифровкой) они сыграют свою роль. Ранее в качестве образцов связной речи записывали легенды и предания, сказки, загадки, то сейчас в приоритете современный текст;

- заранее оговоренная встреча, например, с пожилым информантом у него дома, само собой, имеет свою специфику. Информант заранее готовится, настраивается говорить правильно, на определенную тему, тем самым могут быть упущены малозаметные сведения. Но все это можно компенсировать качественной и продолжительной аудиозаписью, которая станет частью ценного языкового фонда в будущем;

- фонетический материал не акцентирует на тему разговора, исследователя интересуют диалектные произношения того или иного звука, темп речи,

ассимилятивно-диссимилятивные явления и т.д.

Сбор лексического материала. В нашем случае мы пошли двумя путями: заполнение диалектологического вопросника (далее ДВ) и запись на диктофон.

Метод анкетирования применяется для проверки полноты собранной лексики. ДВ 2012 года, составленный С.А. Ивановым, является преемником ДВ 1940, 1953 и 1978 годов. Данный вопросник значительно дополнен, уточнен с привлечением дополнительного материала, имеет 206 вопросов с подпунктами от 2 до 20.

Заполнение ДВ дает хороший результат в плане выявления практически всех диалектных признаков, которые могут быть учтены и проанализированы. Однако, ДВ рассчитан на многочасовое заполнение информантом, т.е. изначально требуется много времени и удобное место.

Экспедиционные обследования говоров ведутся преимущественно методом направленной беседы, т.е. без применения ДВ. В этом случае важен профессионализм диалектолога в роли собеседника. Нужен персональный подход, учитывающий возраст, пол, род занятий и т.д.

Сбор лексического материала не ограничивается личной беседой или интервью с информантами. Выписки из различных документов (тематические альбомы, частные письма, рукописи воспоминаний, стенгазеты, школьные сочинения, улусные газеты, местные афиши, объявления и т.д.) тоже могут дать дополнительные сведения о говоре.

Диалектные слова узколокального характера часто можно выявить в потоке речи. Для этого не возбраняется поддакивать информанта, задавать уточняющие вопросы с оттенком сомнения или «скрытой провокации». Доводы или аргументы исследователя также могут «спровоцировать» на богатый языковой «улов».

Отдельно стоит отметить о местах разговора, где проще начать беседу, диалог. Например, особенно хороший материал может получиться в пути, в транспорте, когда потенциальный информант проезжает через знакомую местность, через родные места.

Просветительская работа. Приезд ученого-языковеда в любой населенный пункт Якутии является своеобразным событием для жителей, особенно, для учителей и школьников. Необходимо быть готовым к такому повороту событий как к встрече с учащимися разного возраста. Нужно заранее подготовить презентационный материал, который должен быть понятным и интересным и для первоклассников, и для старшеклассников. Обычно, учителя тоже отдельно хотят встретиться и поговорить на насущные проблемы якутского языка. Во время вилюйской экспедиции были организованы встречи в Югюлятской и Тылгынинской школах. Педагоги Тылгынинской школы всерьез были озабочены судьбой родного языка. Такие встречи имеют огромный посыл в создании положительного имиджа ученого, Института в целом.

Итоги экспедиции. По итогам сунтарской и вилюйской экспедиций, конечно, был собран достаточно интересный и богатый материал, из которого можно сделать следующие выводы:

- ДЭ необходимы для восполнения пробелов в полевых исследованиях в

целом;

- то, что экспедиция должна быть только диалектологической или социолингвистической – это устаревший стереотип. Время и обстоятельства быстро меняются не в пользу носителей языка. Понятие экспедиции расширилось. Экспедиция – это не только сбор материала, но и ознакомление с языковой ситуацией, это общение с носителями языка в полевых условиях, это часть имиджа научного института, научного сотрудника, это необходимая часть популяризации гуманитарной науки.

Заключение. Организационный этап – подготовительный. Сам процесс ведения работы во время диалектологической экспедиции – это самый значимый этап полевой работы, который обеспечивает полноту, достоверность и качество собираемого материала. От научного сотрудника требуется не только знание своего предмета, но и навыки коммуникации, активной позиции в деле языковой политики, частью которого является лингвистическая экспедиция любого направления (диалектологическая, социолингвистическая). Новые условия существования якутского языка требуют новых подходов, а именно расширения тематики подобных экспедиций: терминологическая, просветительская, лексическая, лексикографическая, орфографическая, лингвокультурологическая, этнолингвистическая и т.д.

Литература

1. Воронкин М.С. Диалектная система языка саха: Образование, взаимодействие с лит. яз. и характеристика / Отв. ред. Е.И. Коркина; АН РС (Я). Ин-т гуманитар. исслед. – Новосибирск: Наука. Сиб. изд., 1999. – 196 с.
2. Кабинет русской диалектологии. – URL: <https://www.philol.msu.ru/~dialectology/> (дата обращения: 18.04.2023 г.).
3. Отчет от 20 авг. 1952 г. на 2 листах диалектологической экспедиции ИЯЛИ в Сунтарском районе ЯАССР / Архив ЯНЦ СО РАН. – Ф. 5. Оп. 6. Ед.хр. 148. – 2 л.
4. Отчет о работе Сунтарского отряда Диалектологической экспедиции ИЯЛИ ЯАССР, 1965 г., III м-ц. В.Я. Кривошапкина / Архив ЯНЦ СО РАН. – Ф.5. Оп. 12. Ед.хр. 19.

АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ЛЕКСЕМ ОТНОСИТЕЛЬНО ФОНЕТИЧЕСКИХ И ЛЕКСИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В КЫПЧАКСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Убайдуллаев А.А.
Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Ташкент, Узбекистан
a.ubaydullayev@nuu.uz

Аннотация. В статье с фонетической и лексической точки зрения

сопоставлены и проанализированы некоторые слова, активно используемые в диалекте села Кашшоф, относящегося к Кыпчакскому диалекту узбекского языка, со словами литературного языка и существующих диалектов, а также даны комментарии по этому поводу. Также лексические единицы в диалекте сравниваются с диалектами “Девону луготит Тюрк” и узбекским. В анализе примеров эффективно использован ряд лингвистических методов, таких как сравнительный, сравнительно-исторический.

Ключевые слова: диалект села Кашшоф, диалектология, Кыпчакский, Карлукский, Огузский диалект, фонетика, лексические особенности, разговорная речь.

Abstract. The article phonetically and lexically compares and analyzes some words that are actively used in the dialect of the village of Kashshof, belonging to the Kypchak dialect of the Uzbek language, with the words of the literary language and existing dialects, and also comments on this matter. Also, lexical units in the dialect are compared with the dialects “Dīwān Lughāt al-Turk” and Uzbek. In the analysis of examples, a number of linguistic methods are effectively used, such as comparative, comparative-historical.

Keywords: dialect of the village of Kashshof, dialectology, Kypchak, Karluk, Oguz dialect, phonetics, lexical features, colloquial speech.

Для сохранения чистоты родного языка, развития его на мировом уровне и гордости нашей нации, решения, принятые уважаемым Президентом Ш.М.Мирзиёевым, имеют большое значение. У каждого народа есть свои национальные и общечеловеческие ценности, выражающие его самобытность. Язык-отличительный признак потенциала личности и общества, а также уровня их культуры.

Мудрые слова просвещенного мудреца Абдуллы Авлани, «Жизнь каждого народа, показывающая его присутствие в мире, — это язык и литература. Потерять национальный язык — значит потерять душу нации» прекрасно доказывают, что перспектива страны — в языке. Ведь лицо нации, перспектива страны отражаются в ее языке, в уважении к ней. Исследования, направленные на развитие нашего языка на научной основе, публикация большого количества научно-популярных статей, учебных пособий, новых словарей и учебников, посвященных особенностям языка, во многом способствуют повышению интеллекта нашего общества, мышления будущих поколений. Как известно, признанный экспертами живой народный язык — это диалект, в котором жизнь и культура этого народа полностью отражены. Привлекательность и выразительность диалекта иногда трудно передать литературным языком.

Мы знаем, что носитель языка ищет удобное для речи единство, легкая, трогательная и понятная передача мысли — главная цель говорящего. Поэтому в единицах литературного языка могут встречаться фонетические, лексические, грамматические изменения в различных вариациях диалектов. В нашей стране проводится большая работа по сохранению чистоты языка. Работе в этом направлении придается большое значение на уровне государственной политики.

В целях обеспечения реализации Указа Президента Республики Узбекистан от 21 декабря 2019 года № УП-5850 «О мерах по коренному повышению престижа и положения узбекского языка как государственного» в 2020-2030 гг. принята концепция развития узбекского языка и совершенствования языковой политики. В этой концепции критически анализируется современное состояние нашего языка и четко указывается направление конкретных мероприятий по его устранению. В частности, принято решение об узбекизации многих терминов в различных областях, поиске альтернативных слов, подходящих для новых терминов, дальнейшем совершенствовании изучения диалектных слов, принятии необходимых мер для обеспечения чистоты нашего языка. Это свидетельствует о том, что лингвисты, языковеды и исследователи должны уделять особое внимание работе по обеспечению чистоты языка в научных исследованиях.

Сегодня в фундаментальных науках, современных коммуникационных и информационных технологиях и других очень важных областях важно расширить рамки нашего родного языка, узбекизировать термины в этих областях, подобрать подходящие слова из наших диалектов для понятий, которые не имеют альтернативы, издавать различные сравнительно-этимологические словари, научно обосновывать и популяризовывать необходимые термины и понятия, а также всесторонне изучать и развивать лексику узбекского языка на научной основе.

Необходимо уделить серьезное внимание вопросу обогащения лексики узбекского языка диалектными словами. По мнению С. Аширбоева, диалекты постоянно развиваются, что требует постоянного теоретического изучения диалектов и обуславливает их научно-теоретическое значение [1: 8]. Изучение узбекских диалектов и говоров всегда является жизненной потребностью и необходимостью. Наш язык — один из тюркских языков, отличающийся множеством диалектов, наречия которых резко отличаются друг от друга. Изучение лексики узбекских диалектов остается одним из актуальных вопросов. В частности, в узбекском языке есть формы, принадлежащие к карлукскому, кыпчакскому и огузскому диалектам, а диалект села Кашшоф Галлаорольского района Джизакской области, относящийся в основном к кыпчакскому диалекту, существенно отличается от других диалектов в плане фонетики, лексический и морфологический аспекты различаются по степени.

Узбекский язык — один из тюркских языков, отличающийся многочисленностью диалектов и диалекты которого резко отличаются друг от друга. В узбекском языке есть формы, относящиеся к кыпчакскому, карлукскому и огузскому диалектам, а галлаорольский уездный диалект, входящий в основном в состав кыпчакского диалекта, отличается от других диалектов по фонетическому, лексическому и морфологическому аспектам. Изучение лексики узбекских диалектов остается одним из актуальных вопросов. Сложный состав узбекских диалектов обусловлен их фонетическим разнообразием. Узбекские диалекты отличаются друг от друга количеством и качеством гласных и согласных, фонетическими законами, своеобразием фонетических процессов, а также имеют между собой некоторое сходство.

Если мы посмотрим на районы проживания узбекоязычного населения и

посмотрим численно на соотношение фонем в диалектах, то увидим их направленность к единому центру, то есть к центру, являющемуся основой литературного языка. Гласные некоторых узбекских диалектов, принимавших непосредственное участие в формировании литературного языка, имеют свои особенности. В. В. Решетов создал классификацию узбекских диалектов с учетом историко-лингвистических особенностей узбекских диалектов и родства соседних языков (таджикского, казахского, туркменского) с некоторыми диалектами. Он определил, что в составе узбекского народа есть три исторически и лингвистически различных диалекта, и в свою очередь показывает, что эти диалектные единицы создали 3 диалекта в узбекской языковой семье.

1. Это карлукско-чигил-уйгурский диалект, тесно связанный с уйгурским языком и тесно связанный с таджикским языком.

2. Кыпчакский диалект близок к казахскому и каракалпакскому языкам.

3. Огузский диалект близок к туркменскому языку.

В научно-теоретическом изучении кыпчакских диалектов следует отметить научное исследование, проведенное профессором Х. Дониеровым по этногенетическим и языковым особенностям диалектов восточного района Самаркандской области. Следует отметить, что создано несколько научных и монографических исследований ученого таких, как «Родословная и диалекты узбекского народа» (1968 г.), «Сравнительное изучение диалектов узбекского языка с литературным языком», «Староузбекский язык и кыпчакские говоры» (1977 г.), «Словарь кыпчакского диалекта» 1979 г.), а также «Галлаоролский диалект узбекского языка» (1955 г.) В. Эгамова, «Джизакский диалект» Х. Гуломова и др.

Детальное изучение диалектов узбекского языка носит не только лингвистический характер, но и играет ключевую роль в определении истории формирования узбекского народа, т. е. его этногенетического процесса. Диалект Галлаорольского района, относящийся к кыпчакскому диалекту узбекского языка, содержит множество языковых фактов, отражающих многовековое историческое развитие, что требует всестороннего историко-сопоставительного изучения этого диалекта. В частности, М. Кошгари охватил многие области языкознания в работе «Девону луготит турк». Он содержит важные сведения о фонетических, лексических, грамматических и диалектных особенностях тюркских языков, особенно узбекского языка.

Кыпчакский диалект в основном является диалектом, богатым фонетическими и лексическими изменениями. Некоторые фонетические особенности этого диалекта заключаются в следующем:

В начале слова: $y > j$: yer – jer (место), yo‘q - jo‘q (нет), yo‘l - jo‘l (дорога), yur – jur (пошли), yuz-juz (лицо);

В конце слова: $q > g'$: quloq – qulog' (ухо), o'rtog' - o'rtog' (друг); $g' > v$: sog' - sov (здоров), tog' - tov (гора), bog' - bov (сад), tug' – tuv (рожать); $q > v$: bo'yoq - bo'yov (холост); $p > b, v$: gap-gab (предложение), top-tov (найди).

В некоторых словах опускаются согласные в конце слова: sariq – sori (желтый), kichik -kichchi (маленький), tag'in - tog'i (еще), atayin – atay (специально).

X – Q идет на согласную: *xotin – qotin* (женщина), *tuxum – tuqum* (яйцо), *xayol – qiyol* (мысль), *xat-qat* (письмо), *axir -oqir* (ведь).

В результате наблюдений за диалектом села Кашшоф Галлаорольского района Джизакской области выявлено, что существует близость и некоторое сходство между лексикой произведения «Девону луготит турк» и некоторыми словами, употребляемыми в современных узбекских диалектах, также есть некоторые различия, но не различия, отделяющие их друг от друга, а различия, выражающие их близость. Это можно наблюдать при сравнительном анализе следующих примеров.

Лексема **ötrük** (*ötürük*) применяется в диалекте села Кашшоф в значении слова *ложь*. М. Кошгари в своем произведении «Девону луготит турк» придает следующее значение слову **ötrük**: **ötrük** – *hiylagar* (обманщик), *aldamchi* (обманщик), *auyor* (хитрец), *yolg'onchi* (лжец):

Ötrük ötün ağrīlayu yūzgā baqar,
Elkin taşub bermiş aşığ başqa qaqar.

Erlarning hiylakori, pasti, baxili qoldi, mehmon uning oldida o'g'ridek ko'rinadi, musofir mehmonga yeydigan narsani minnat qilib, bergan narsasi bilan mehmonning boshiga uradi (qoqadi) (7, I: 82).

Хитрец, смиренный, скряга тех земель, гость выглядит перед ним как вор, незнакомец благодарит гостя за то, что он ест, и бьет гостя по голове тем, что он дал (бьет) (7, I: 82).

В настоящее время как представлено в «Словаре узбекских народных диалектах» данное слово в диалектах Кырк, Конгирот означает **ötrük//ötrük//yötrik**, в диалектах Сурхандарья, Конгирот фонетические варианты слова **ötrik** представляют собой значение «ложь»: *ötrik selləmə, adam bolaman desən* (O'XShL, 55). [2:180]. Данная лексема в настоящее время активно применяется в диалекте села Кашшоф, слово **ötrük** в основном в речи применяется вместе со словом **öshshak**. **Öshshak** - *g'iybat* (сплетни). *Vo'shshak* (Jo'sh) *yolg'on* (ложь). *Vushak* (Laqay) *g'iybat* (сплетни). [O'XShL, 62 bet] **O'tirik** - *yolg'on* (ложь). Значение слова в толковом словаре узбекского языка: см. *o'truk*. [4-том, 2008: 177].

Слово **Qöniq** (*qönäq*) в диалекте активно используется в значении «гость, гость на свадьбе, небольшой свадебный прием». Можно заметить применение данного слова именно в таком значении в произведениях «Девону луготит турк», «Кутадгу билиг». в тексте произведения «Кутадгу билиг» слово **qoniq** (*qon+(u)q*) встречается в значении «гость»:

Nelük arsiqar sen aya öldäçi
Özüñ iki künlük qoniq boldäçi .
Чем ты гордишься, смертный?

Ведь ты всего лишь двухдневный гость (КБ, 1972: 3482).

Данное слово используется в произведении «Девону луготит турк» в значении «гостеприимство, пир». В языке племен, отличных от огузов, это слово используется в значении «пребывание в чьем-либо доме без согласия хозяина» (7, III:351). В настоящее время оно употребляется в кашкадарьинском и

сурхандарьинском говорах в значении «гостеприимство, маленькое застолье, устраиваемое на свадьбах» [3:194].

Лексема **kön** применяется в диалекте в значении слова *кожа*: *ratinkaning köni joton ekan* (ботинок сделан из нехорошей кожи). Следует отметить, что утверждение М. Кошгари о том, что выражение «необработанной кожи» как **kön**, а «обработанной кожи» как **qoʻyush**, имеет большое научное и общественное значение (М. Кошгари, 1963:154) [4:160]

Лексема **jir** также в изучаемом диалекте активно используется в значении слова **yogʻ** (масло) (лексема **масла** также используется в диалекте). Согласно книге А. Рустамова «Слово о слове», слово «**jir**» в нашем языке означает «жир», «масло». От этого значения исходят выражения “Bunga hech jir bitmayabdi” («В этом нет смысла») или “Buning hech jiri yoʻq” («В этом нет смысла») по отношению к худому человеку (по-узбекски «jir» произносится как «ж»), как в слове «журнал») (Шукуров, 2018:312].

Интересно отметить, что русское слово «жир» на самом деле такое же слово «jir» в нашем языке. Поскольку слово «jir» — тюркское слово, в словаре Махмуда Кошгари сказано: *ashichta jir yoʻq – qozonda yogʻ yoʻq* (нет жира — нет масла в котле) [7, I: 313].

Слово **alqindi** применяется в диалекте в значении «*наименьший кусочек гряды, оставшийся после использования мыла*». Эта лексема появляется в произведении «Девону луготит турк» Махмуда Кошгари в следующих значениях: а) быть законченным: **alqindi näñ** - вещь полностью закончена; б) умереть: **er alqindi** [7, I:255]; в) «потерять, погасить»: *yalınuq urulmiş kap ol, ağızı yazilib alqınur* — человеческий ребенок подобен выдутой сетке; когда рот открывается, рука его теряет, гасит [7, I, 204].

Слово **töl** применяется в диалекте в значении «период размножения животных, овец и коз». Огузская лексема **töl** в произведении «Девону луготит турк» встречается в значении «период размножения животных, овец и коз». Зооним **töl** в настоящее время активно используется в кыпчакских говорах Самарканда, Кашкадарьи и Сурхандарьи.

Слово **kömäč** применяется в диалекте в значении «*хлеб, испеченный в пепле*» (изготавливается из отрубей, выпекается в пепле и скармливается скоту). Это слово называется **non kömäč** [7, I: 341] в произведении «Девону луготит турк» М. Кошгари. Также на странице 51 работы поясняется, что данная лексема образована от глагола **kömdi**. Можно заметить, что эта лексема употребляется и в произведениях Алишера Навои в указанном выше контексте: *Yana tutmač va umač va kəməč va talğanni türkčä ayturlar* [8, II: 151]. В этом же значении анализируемое слово в настоящее время употребляется в сурходарьинских кыпчакских говорах.

Слово **kirpi** активно применяется в диалекте в литературном значении **ёж**. Сегодня эта лексема употребляется в хорезмском диалекте вместо слова **ёж**, и это слово употребляется в том же значении и в тюркских языках. [5:187]. Это слово встречается и в произведении «Девону луготит турк»: *kirpi* - ёж; *oqlugʻ*

kirpi – очень крупный вид ежей [М. Кошгари, 2017, с. 167]. В «Этимологическом словаре узбекского языка» упоминается, что слово *kirpi* существует в древнетюркском языке, сейчас это диалектное слово, *kirpi* означает множество шипов [6: 210].

Лексема *tämäqsäv* применяется в значении «жадный, ненасытный *appetum*». Это слово также трактуется в «Девону луготит турк» как «жадный, очень громкий».

Ниже мы приведем пример некоторых лексем, различных по форме, но обозначающих одно и то же понятие в литературном языке, существующих существующих диалектах и диалекте села Кашшоф.

В диалекте села Кашшоф	В существующих диалектах	В литературном языке
Äläqän	kaft (Сайрам) kaft; a:ya (Ургенч, Хива, Хонка, Хазорасп)	Ладонь
Älächä	jundan qo'lda to'qilgan palos; (Хорезм) jun yoki paxta solib tikilgan to'shak	Ковёр
Äbjir	Abjil (Кирк, Кашкадарья)	Быстрый, шустрый
Äqrin	Axir, asta-sekin (Беруни)	Ведь
Äbdästä	abdasa (Ташкент); avdasta (Андижан); avtista (Фергана).	Чайник для мытья рук
Äbjo'sh	Qaynagan suvga botirib olib quritilgan mayiz (Ургенч, Хива, Шовот)	Кипящая вода
Ädävür	kuu, ohang (Кирк)	Много
Äjvä	Ajuva I (Сайрам) hajv, masxara; II (Северный Хорезм) iflos, yomon.	Высмеивать
Äkäs	-	Упрямый
Barak	Barak (Бухара, Южный Хорезм) bo'rak (Северный Хорезм);	Пельмени
Badik (oq badik)	Badik I (Корамурт) diduq, tilichuchuk; II (Карнок) etn. alas (исцеление больных пением).	Название болезни
Bo'tan	boshqa, o'zga, ayrim (Огуз, Кипчак)	Другое, отдельно
Bo'tana (suv)	Bo'tana (Ташкент, Джуш) loyqa.	Грязная вода
Bog'ona	Bag'ana I (Северный Хорезм) boya, hali; II(Северный Хорезм, Ковчин) кожа рогатого скота	Тогда
Gavaz	Gavaz (Кашкадарья) крупный рогатый скот	Крупный рогатый скот
Gajir	Gajir-jangari, qaysar, o'jar(Кирк, Кашкадарья)	Воин, упрямый

Dav	katta, baquvvat odam. (Сайрам, Тулкибош, Чимкент, Туркистан).	Большой здоровый человек
Dī:m	Jim (Ургенч, Хонка)	Молча
Dovur	-	до чего-либо. Пояснение в ТСУЯ: Dovur I ko‘m. (j.k bilan) 1. Qadar, - gacha.
Tuyur	-	Прямо здесь. Пояснение в ТСУЯ: Tuyur shv. bo‘lak, burda.
Taraddi	-	Подготовка
Uyqash	-	Похожие, совместимые
Uvuz	Тип пищи, приготовленной из молока новорожденной коровы. Og‘iz (Ташкент); Og‘izlog‘ (Верхняя Кашкадарья)	Молоко
Övüshätä	avishmaq I (Хазорасп) помиловать, открыть свое сердце (внутри); II (Гурлан, Янгибазар) ortmoq, artib qolmoq	Меняться
Övüshätä	Договор. Og‘ishta (Кашкадарья) qarz. Olim (Андижан) nasiya	Договор
Jävlük	hamma, barcha, yorrasiga. (Кирк, Кашкадарья) yorrasiga, yaxlit.	Все, всё

Из примеров видно, что, несмотря на прошедший длительный период, большинство слов, вошедших в сравнительный анализ, сегодня не употребляются в узбекском литературном языке, но активно употребляются в существующих у нас диалектах. Некоторые из этих лексем претерпели изменение значения, а другие употребляются в современном литературном языке с фонетическими изменениями. Это восходит к истории нашего языка, диалектов и народа. Сегодня наша молодежь общается почти не на родном наречии, а на литературном языке. Неповторимую красоту слов диалектов можно найти в отдаленных деревнях, далеких от городов и областей. Уникальный фонетически и лексически диалект села Кашшоф ждет молодых людей, которые проводят монографические исследования.

В заключение следует отметить, что диалект села Кашшоф, если сравнивать области и районы, лексически уникален и колоритен по своей формальной структуре. Выяснилось, что некоторые лексемы в диалекте употребляются в одном значении, а некоторые дошли до наших дней с расширением или сужением значения. Запись слов диалектов и говоров, считающихся богатством нашего языка, наполняющих и обогащающих наш литературный язык, является

одной из актуальных задач, стоящих перед наукой диалектологией.

Литература

1. С. Аширбаев. Узбекская диалектология. – Ташкент, 2021. – 185 с.
2. Б. Абдушукуров. «Девону луготит турк» и диалекты узбекского языка. // Материалы Республиканской научно-теоретической конференции «Исследование узбекских диалектов: практика, методология и новый подход» (организованная по случаю 75-летия со дня рождения профессора Самихона Аширбоева), – Ташкент: ТУУЯЛ, 22 мая 2021 г., с. 180-185.
3. М. Холмуродова. Редкие турецкие слова в «Кутадгу билиг». // Материалы международной научно-практической конференции на тему «Перспективы сотрудничества по широкой популяризации узбекского языка в мире». – Ташкент: ТУУЯЛ, 19-20 октября 2020 г., с.194-201.
4. Х. Дадабоев. Названия обуви, использованной Махмудом Кошгари в произведении «Девону луготит турк». // Материалы Республиканской научно-теоретической конференции на тему «Исследование узбекских диалектов: практика, методология и новый подход» (организованная по случаю 75-летия со дня рождения профессора Самихона Аширбоева), Ташкент: ТУУЯЛ, 22 мая 2021 г., с. 160-164.
5. Н. Ахмедова. Анализ некоторых слов, относящихся к хорезмскому диалекту узбекского языка. // Материалы Республиканской научно-теоретической конференции на тему «Исследование узбекских диалектов: практика, методология и новый подход» (организованная по случаю 75-летия со дня рождения профессора Самихона Аширбоева), Ташкент: ТУУЯЛ, 22 мая 2021 г., с. 187-192.
6. Ш. Рахматуллаев. Этимологический словарь узбекского языка (тюркские слова) Университет. – Ташкент, 2000. – 288 с.
7. Махмуд Кашгари, Девону лугатит турк / Переводчик и издатель С.М. Муталибов. Т. I-III. - Ташкент: ФАН, 1960-1963.
8. Толковый словарь языка произведений Алишера Навои. I-IV. - Ташкент: ФАН, 1983-1985.
9. Словарь узбекских народных говоров. - Ташкент: ФАН, 1971. – 351 с.
10. Р. Сувонова. Словарь слов, характерных для кипчакских диалектов. – Самарканд, 2019. – 230 с.

IN TURKISH WRITTEN SOURCES ABOUT PHRASES

Dilafruz Yuldasheva
Fergana State University
Fergana, Uzbekistan
yuldilaf@mail.ru

Abstract. In this article, a number of studies have been conducted in world linguistics on the study of the language of ancient written monuments in a diachronic aspect, the communicative, emotional-expressive functions of linguistic units in the language of classical sources have been highlighted, the role, formation, component composition, semantic properties of phraseological units in the social functions of language. It is written in the context of the fact that it is thoroughly researched in the comparative and comparative plan, in the synchronic aspect, and the cognitive bases of phraseological meaning formation are studied on a conceptual basis.

Keywords: phraseological units, history of the national language, the old Turkic language.

In world linguistics, linguistics of the text of ancient written monuments, which is the historical form of the national language in the aspect of learning on a scientific basis, distinguishing the characteristic signs for the language of the period, determining the relationship of lexical units to the current language is one of the important tasks is counted. Historical study of any language phenomenon, to primary sources justification, commonality between them based on comparison of the language of written monuments and to identify different features, to show the semantic development of language units forms the basis of research in world linguistics.

Therefore, it is great the scientific and cultural heritage of ancestors, the relationship of the national language with other languages issues of history, the linguistic landscape of the world in lexical units and the owner of the language. The relevance of researching the level of reflection of thinking, perception, and values of the profession is enough. Diachronic aspect of the language of ancient written monuments in world linguistics a number of studies have been conducted. In the language of classical sources communicative, emotional-expressive functions of linguistic units are highlighted. The role and formation of phraseological units in the social functions of language, component structure, semantic features in the comparative and comparative plan, synchronous aspect has been thoroughly researched. Cognitive of phraseological meaning formation the basics are studied on a conceptual basis. But phraseology in historical sources linguostatistics of units, semantic and grammatical features, to the language of the next period relationship, structural-semantic changes in the development of phraseological units the number of studies devoted to this issue is small. The post-independence period is the history of the national language in Uzbek linguistics, ancient special attention to the study of the Turkic language, the old Turkic language, and the periods of the old Uzbek language being directed. Who lived and created in the second half of the 14th century, not only the current Uzbek language, rather, it is important for the formation and development of all Turkic languages as a literary language on the linguistic research of the works of Khorezmi, Qutb, Sayfi Saraoi, who contributed significant work has been done. Nevertheless, the language of the sources of this period study its features, determine its place in the formation of the Uzbek literary language, creation of a phraseological fund and comparative study of phrases on a periodic basis, diachronic creation of phraseological dictionaries in aspect is a challenge facing Uzbek linguistics is one of

the tasks. The language of the literature of the Golden Horde studying the features of the lexicon and grammar of this period revealing its norms, determining its place in the development of turkic languages A. Borovkov, E. Fozilov, A. Najib, H. Ne'matov, H. Dadaboyev, Q. Sodikov, S. Ashirboyev, B. Abdushukurov, and O. Sayimbetov have a great place in Turkology. Recognized as being.

Abdulla Qadiri, Abdulhamid in Uzbek linguistics until now Cholpon, Abdurauf Fitrat, S. Ainiy, Abdulla Qahhor, Hamid Olimjon, Oybek, Gafur Ghulam, Aydin, Zulfia, Kamil Yashin, Maqsud Sheikhzadeh, Shuhrat, Said Uzbek poets of the 20th century, such as Ahmad, Muhammad Yusuf, Aydin Hajiyeva and idioms used in the works of their writers are to a certain extent the object of research was. Phrasemes were studied in diachronic aspect by S.Mutallibov, E.Umarov, M.Hakimovqisman. Among the representatives of our classical literature are Alisher Navoi and Babur works, phrases in "Boburnoma" have been studied to a certain extent. From the analysis of the above works, it can be seen that it is a classic in Uzbek linguistics. The problem of the study of phraseological units in written monuments is waiting for a solution is one of the problems.

There is a lot of classic Uzbek literature by B. Yoldashev about this centuries of written traditions, Mahmud Koshgari, Yusuf Khos Hajib, Ahmad Yugnaki, Ahmad Yassavi, Lutfiy, Sakkoki, Alisher Navoi, Babur, Abulghozi Bahadirkhan, Like Gulkhani, Munis, Ogahi, Muqimi, Furqat, Avaz O'tar, Zavqi.

He recognized that the works of the representatives provide rich material for Uzbek historical phraseology and noted that there are many problems in Uzbek phraseology that still require deep scientific study. "In language units, especially figurative words, figurative phrases - expressions of the people mental identity is reflected in one way or another. Already, it is so figurative expressions to the world asa product of people's visual gaze, perception and thinking came." The study of phraseologisms on a diachronic basis is a separate monographic study requires. Therefore, the phrases in the sources of the second half of the XIV century collection, compilation of statistical data, semantic classification, study of etymology, structural-grammatical research is an important process. For this reason, in the dissertation, I.A. Orazova studies the phrases in the works "Gulistoni bit-turkiy", "Muhabbatnama", "Suhayl va Guldursun" and "Mushoira" from statistical, semantic and grammatical points of view.

References

1. Боровков А. Лексика среднеазиатского тefsира XII –XIII вв. – М.: Изд-во восточной лит-ры, 1963.
2. Фазылов Э. Староузбекский язык: Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-II. – Т.: Фан, 1966-1971.
3. Наджип Э. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфи Сарай и его язык. – Алма-Ата: Наука, 1975
4. Наджип Э. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века: на материале «Хосрау и Ширин» Кутба. – М.:Наука, 1979;
5. Нигматов Х. Морфология языка восточно-тюркских памятников XII –XIII вв. Автореф. дисс...док. филол. наук. – Баку, 1978

СЕКЦИЯ 4
ЕЖЕЛГІ ТҮРКІЛЕРДІҢ ӘДЕБИ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

**РАССМОТРЕНИЕ ТЮРКСКОЙ ЛЕГЕНДЫ БЕГІМ АНА
В КОНТЕКСТЕ ПОИСКА ИСТОРИЧЕСКИХ ПАРАЛЛЕЛЕЙ**

Ерниязов Д.К.
Еразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
damir1968@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена анализу легенды Южного Казахстана о Бегім ана, являющейся символом невинности и пострадавшей от людского наговора. Автор пытается найти исторические параллели в событиях прошлого, опираясь на сам сюжет легенды, события, символику иносказания и упомянутых персонажей.

Ключевые слова: Бегім ана, Жанкент, султан Санжар, Қара Бура, Огузы, Сельджуки, Кыпчаки, Қара-Қытай.

Abstract: This article is devoted to the analysis of the legend of South Kazakhstan about Begim ana, which is a symbol of innocence and suffered from human slander. The author tries to find historical parallels in the events of the past, relying on the very plot of the legend, the events, the symbolism of the allegory and the mentioned characters.

Keywords: Begim ana, Zhankent, Sultan Sanzhar, Kara Bura, Oguzes, Seljuks, Kurchaks, Kara-Kytai.

На юге Казахстана, в Кызылординской области, Аральском районе, в 68 км [1] к западу от города Қазалы и в 30 км к югу от села Жанақұрлыс находится памятник архитектуры X-XII вв. башня Бегім ана. О ее архитектурной и исторической ценности в разное время упоминали архитекторы: М.М.Мендикулов, Е.Байтенов, Б.А. Ибраев. В 1982 году башня Бегім-ана была включена в список охраняемых государством памятников истории и культуры Казахской ССР [2]. Согласно легенде здесь нашла последнее пристанище душа усопшей и несправедливо казненной красавицы Бегім – жены свирепого и ревнивого султана Санджара. В древние века по рассказам жителей султан Санджар правил государством, столицей которого был город Жанкент (Янгикент).

Действительно развалины древнего городища Жанкент (Янгикент) находятся на расстоянии 1,5 км к югу от одноименного села Жанкент Казалинского района, Кызылординской области [3] на берегу речушки Аксай притока реки Сырдарьи. По данным «Государственного списка памятников истории и культуры республиканского значения» данное археологическое городище находится в 0,5 км. к юго-востоку на левом берегу реки Сырдарся [4] от села Уркендеу. Древнее городище Янгикент (Жанкент) в различные годы обследовали и описали: Д.Гладышев, И.Муравин (1740-1741 гг.), П.И. Лерх (1867 г.), В.В.Верещагин (1868 г.), С.П. Толстов (1946, 1963 г.), Б.В. Андрианов и Н.И.Игонин (1963 г.), И.А. Аржанцева (2005-2010 гг.), Султанжанов (2018) и др.

Опуская подробности о площади, архитектуре, строении древнего городища, возьмем важный для нас вывод о том, что Джанкент являлся столицей средневековой конфедерации Огузов, упоминаемой в средневековых летописях как Янгикент. Сведения о древнем городе Янгикент (Жанкент) известны еще в трудах: Махмуда аль-Кашгари (1075), в работах арабского географа Мухаммада аль-Идриси (1099-1165 гг.), географа и писателя Ибн Хаукаль ан Нисибии (X век), в отчете францисканской миссии Плано Карпини (1245), работе Гильома (Вильгельм) де Рубрука (1253) и др.

Сюжет легенды о Бегім ана в различных вариантах записали: художник-баталист В.В.Верещагин (1868 в.), Е.Александров (1884), А.Д.Нестров (1898 г.) и др. В изложении разнятся имена действующих лиц, персонажей, детали предметов, но неизменной остается одна сюжетная линия, которую вкратце необходимо изложить для читателя:

Дочь Кара-буры, красавица Бегим (в версии Е.Александрова - Айсулу) пленила своей красотой султана Санджара (в версии П.И.Лерха – Джанджархан [5], в изложении Е.Александрова – Жангит) и стала его женой. Однажды султан Санджар необоснованно заподозрил свою жену Бегим в неверности, опираясь лишь на наговор своего приближенного (опуская подробности легенды, так-как в казахском изложении есть достаточно версий). В гневе султан Санджар собственноручно казнил жену, отрубая ей конечности и косу (в легенде есть различные вариации).

Отец Бегим - Қара Бура (Қара-Бура аулие) узнав о несправедливом проступке зятя, сообщил ему свой вердикт: «Если моя дочь невиновна, то её руки, ноги и коса прирастут на прежнее место. А твой город и народ будет уничтожен черными змеями». Засомневавшись в своих поступках султан Санджар направляет слугу к Бегим, чтобы удостовериться в словах тестя. Слуга сообщает, что Бегим не виновна, об этом свидетельствуют приросшие обратно руки, ноги и коса. Султан раскаялся в содеянном и помчался к

возлюбленной, но Бегім не захотев возвращаться к кровожадному супругу и обернувшись птицей улетела (в каждой версии легенды приводятся разные виды пернатых олицетворяющих нежную женщину).

В наказание за преступление на город султана Санджара обрушилась небесная кара в виде полчища черных змей, которые уничтожают его народ. А сам султан гибнет от большого черного змея.

Видный казахский ученый, профессор С.М.Ахинжанов утверждал, что в данной легенде под черными змеями подразумеваются Кыпчаки, которых возглавлял род Уран (Оран) – символом которого была змея:

«Согласно легендам, город Джанкент, или Янгикент, где правил Санджар, погиб из-за нашествия несметного количества змей 160. Перед нами, несомненно, в легендарной завуалированной форме отображено нашествие кыпчаков, среди которых находилось племя змей, или кимаков-каи» [6: 188-189]. Если следовать версии Ахинжанова, то данные события могли произойти в середине XI века, когда лидерство Кыпчаков с степях центрального и западного Казахстана значительно усилилось.

Мы еще вернемся к датировке отражаемых в легенде событий, а сейчас рассмотрим мнение историка Тәнірберген Мәміева, который анализируя легенду о Бегім-ана подтверждает версию С.М.Ахинжанова и Б.Е.Кумекова, что легенда отражает реальные исторические события первой половины XI века [7, 104.]. Кыпчаки вытеснили Огузов из территории Западного Казахстана, что не могло не отразиться на судьбе столицы Огузов - Янгикенте. Но в то-же время он верно указывает на не совпадение времени нашествия Кыпчаков и времени правления султана Санджара, который был действительно исторической личностью и правил в 1148-1157 гг. Историческую личность султана Санджара подтверждает профессор С.Г.Агаджанов, так же он подтверждает, что в середине XI века: *«степная полоса Средней Азии стала ареной бурных и стремительных событий».....«держава ябгу окончательно пала под ударами вождей кыпчакских племен» [8,154].* Как видим события описываемые С.М.Ахинжановым относятся к периоду середины XI века, а события связанные с именем султана Санджара связаны с периодом середины XII века.

Данные временные не состыковки можно отнести к неустойчивости и переменчивости людской фантазии, но в таком случае и легенда должна выветриться и исчезнуть, но сюжет легенды неизменен уже на протяжении почти тысячу лет (с X по XXI вв.), это очень много даже для рамок не только государства, но целой исторической эпохи.

Когда города стираются в пыль, реки пересыхают, государства исчезают - ничто не может быть достоверней легенды, сохранившейся в памяти

добропорядочных потомков. Попытаемся в ней разобраться. Действующие лица: Бегім-ана (Айсулу), султан Санджар (Жангит) правитель Сельджукского государства, Қара-Бура аулие.

Возможно жену султана Санджара звали Айсулу (выше мы рассматривали, что в записях Е.Александрова вместо Бегім значится имя Айсулу), а Бегім означало – «моя госпожа», «королева», «супруга султана» - своего рода «ваше высочество». Таким образом народ мог сохранить две версии главного персонажа в одном из них значился титул, а в другой версии имя госпожи, к месту последнего пристанища которой до сих пор не иссякает поток паломников из различных мест Центральной Азии. Башня Бегім-ана находится не так далеко от столицы Огузов – Янгикент (выше в рамках данной статьи мы рассматривали, что развалины городища Жанкент соответствуют исторического городу Янгикент). По мнению архитекторов, башня Бегім-ана соответствует по архитектурному типу сторожевой башне, которая могла предупреждать подступы неприятеля к столице. Сам мавзолей где могла быть захоронена Бегім-ана не фиксируется, но место считается сакральным уже на протяжении тысячи лет у местного населения, кроме того приезжают паломники из Узбекистана, Туркменистана, Кара-Калпаской автономии и др. регионов и республик.

Султан Санджар он же «Жангит» у Е.Александрова. В слове «Жангит» угадывается сокращенное «Жангикент», «Жанкент», точно так же как у П.И.Лерха в имени «Джанджархан» слышится имя и титул «Санджар хан». Если опираться на версию кипчакского нашествия, то между Бегім-ана (Бегим) и ее мужем султаном Санджаром целое столетие: государство Огузов пало в 1055 году, а султан Ахмат Санджар умер в 1157 году, вместе с ним пало государство Сельджуков. Профессор С.Г.Агаджанов указывает, что государство Сельджуков пало под ударами Кара-Китаев (Кара-Киданей) [9], после того как в 1141 году султан Ахмат Санджар отправился в поход против Каракитаев и потерпел поражение в Катванской долине около города Самарканда [9: 246-247].

Аналогичная не состыковка происходит с анализом периода деятельности отца Бегім-ана – Қара Бура аулие. Точных дат рождения и смерти данной исторической и легендарной личности не имеется, кроме сведений, что именно ему было доверенно руководить жаназа-намазом известного суфия Ходжа Ахмеда Яссауи. *«Согласно ...легенде, перед смертью Ходжа Ахмад Яссауи предупредил, что его должен похоронить человек, который приедет на черном верблюде....Так и случилось...Он прочитал жаназа и совершил другие необходимые обряды. Не зная его имени, люди прозвали его Кара бура»* [10, с.88- 89]. Это очень хорошее сведенье, которое дает историку зацепку. Ведь нам известны годы жизни выдающегося просветителя и проповедника суффизма

Ходжа Ахмеда Яссауи с 1093 по 1166 годы в городе Ясса (Туркестан). Значит Қара Бура аулие являлся не колдуном и шаманом как указывают источники, а таким же последовательным религиозным просветителем как и великий учитель Азірет Султан (Х.А.Яссауи) и период его жизни примерно приходится на период просветительской деятельности конца XI и середины XII века, что практический совпадает с периодом правления в государстве Сельджуков султана Ахмат Санджар ибн Малик-шах I и конца его жизни (1118-1157 гг.). В данном случае отец Бегім-ана – Қара Бура аулие и ее муж султан Санджар, а так же Ходжа Ахмет Яссауи жили позже предполагаемого времени (периода усиления Кыпчаков) почти на 100 лет.

Если предположить, что Жанкент (Янгикент) был разрушен Кыпчаками, то мужем Бегім-ана должен быть последний правитель Огузской конфедерации ябгу Шах-Малик (998-1042 гг.) и согласно легенде он должен был бы пасть от руки Кырчаков. Но в легенде говорится о Султане Санджаре, а не о Шах-Малике. Исторические данные свидетельствуют, что ябгу Шах-Малик в 1042 году попал в плен к сельджукам и был казнен, после него Огузская конфедерация распалась. То есть Шах-Малик глава Огузской конфедерации убит не Кыпчаками, а сельджуками. Если посмотреть на карту Огузского государства, то можно заметить, что оно охватывало всю территорию Западного Казахстана и часть южного Казахстана восточнее Аральского моря. Конфедерация состояла из 24 племен, которая впоследствии сократилась до 12 племен, что свидетельствует о миграции части населения, а часть населения осталась жить на прежнем месте договорившись с новыми политическими силами. Вопрос: С какими? Постараемся найти ответ на данный вопрос.

Государство Сельджуков начинает расти после падения государства Огузов в середине XI века, это время как раз совпадает с казнью огузского ябгу Шах-Малика. Власть сельджуков распространяется на территорию Мавереннахра, Туркменистана, западную часть Узбекистана, весь Иран, Азербайджан, междуречье Тигра и Ефрата, Сирию и Малую Азию. Если предположить, что Бегім-ана жила на 100 лет позже и действительно была супругой сельджукского султана Санджара, то получается следующая не стыковка - столицей государства сельджуков при Султане Санджаре ибн Малик-шах I был город Нишапур, а не Янгикент (Жанкент). Но зато столица Огузов Янгикент (Жанкент) в рассматриваемый период находится под властью Сельджукского государства, достаточно посмотреть на карту, чтобы убедиться в этом. То есть Кыпчаки к тому периоду устремились на Запад, а не на юг. Сведения о разгроме Огузов Кыпчаками как указывают С.Г.Агаджанов, С.М.Ахинжанов нисколько не противоречат, а лишь дополняют мозаику тех не простых событий середины XI века.

В середине XI века была достаточно сложной для Огузской конфедерации. Со степной части востока давила конфедерация племен Кипчаков и Кимаков, с юга соперничали сельджуки и Хорезм. В 1042 году после смерти Шах-Малика столица государства Янгикент попала под власть Сельджуков, которым незачем было разрушать город находившийся в удобном торговом переулке. Степную часть Огузского государства захватили Кыпчаки. О столкновениях между Кыпчаками и Сельджуками на рассматриваемый период в районе Янгикента (Жанкента) нет задокументированных сведений. Зачем Кыпчакам громить столицу Огузов, если опора государства кочевые племена перекочевали на западный берег реки Волги. Еще не укрепившись на новых землях Кыпчакам не было необходимости вступать в столкновение с растущим и могучим Сельджукским султанатом, который опирался на экономико-торговую мощь Исламской цивилизации. Это подтверждает исследование Агаджанова: «Союз между сельджукидами и кыпчакскими предводителями в рассматриваемое время был логический закономерным явлением», «Союз между кыпчакскими ханами и сельджукидами диктовался общими интересами борьбы против огузских ябгу» [12, 214]. Приаральская часть Огузов потеряв опору в лице кочевников Западного Казахстана, хотя и лишилась своего лидера в лице Шах-Малика, но все еще могла сопротивляться как Кыпчакам так и Сельджукам, покидать насиженное торговое место с выходом к Аральскому морю богатого рыбой, а река Сырдарья кормила земледельцев и позволяла торговать с городами южного Казахстана. В данной политической ситуации удобнее было договориться с родственными сельджуками и присоединиться к их султанату с сохранением самостоятельности. В традиции тюркских народов, которая распространилась на страны Востока, покорившийся народ отдает замуж за верховного правителя принцессу из правящего и знатного рода. В таком случае легенда отражает не только трагедию человеческих взаимоотношений, но политические перепетии того периода.

Султан Санджар глава части Сельджукской империи женится на дочери Кара-Бура аулие, который является знатным представителем сохранившей свою самостоятельность части Огузов. Между Огузами и Сельджуками заключается союз, центром Огузов остается город Жангент (Янгикент), но уже в качестве удельной столицы, находящейся в составе Сельджукского султаната. Поэтому в легенде Жанкент упоминается как город султана Санджара. Указанное в легенде разногласие между мужем и женой могли иносказательно отразить политическое разногласие между остатками Огузов и правящей властью. Отрубленные части тела могли означать разрыв союза с кочевыми огузами без объяснения причин или по надуманному поводу. Ведь Султану Санжару известно, что степные Огузы частично перебиты Кыпчакской конфедерацией, а приаральские Огузы зависят от его империи. Возможно здесь мы имеем дело со стремлением султана уничтожить формальную автономность приаральских

Огузов и переход от союзнических отношений к прямому подчинению административной единицы восточного приаралья. Волосы, косы, коса, айдар в символике тюрков-кочевников всегда был признаком связи человека с параллельной реальностью, то есть связью с миром духов. Кара-Бура аулие был суфий, не стал бы суфийский учитель и мудрец Ходжа Ахмед Яссауи поручать свой жаңаза представителю иного тариката. А насколько мы знаем согласно учебникам истории, то тюрки-сельджуки были представителями традиционного, ортодоксального ислама, сунитского направления. Мы не будем углубляться в разбор различий между тарикатами, масхабами, трактовками. Наша основная цель это по оставшимся кусочкам разбитой керамики восстановить последовательность событий упоминаемых в легенде о Бегім-ана. В данной ситуации мы фиксируем факт не только политического, но и межконфессионального разногласия, когда одна сторона растущего сельджукского государства проявляет недоверие к другой части своего народа придерживающегося суфийского направления (суфизм он терпим к народным традициям и гибко переплетает их с нормами шариата).

Кара-Бура аулие предрекает, что за совершенное преступление султан Санджар будет наказан полчищами черных змей. Стоит разобраться: кто же такие эти полчища черных змей? В работе С.М.Ахинжанова под змеями подразумеваются род: Уран который был во главе Кыпчаков. В армянских источниках их называют род Отц – змей. Не стану опровергать эту устоявшуюся теорию, но хочу обратить внимание, что в середине XII века был еще одна военная единица, которая могла быть отождествлена с черными змеями. С.Г.Агаджанов указывает, что к границам Сельдукского государства приблизилось государство Кара-китаев, которое уже подчинило себе часть карлуков и Караханидов, это такое чужеродное образование в сердце Центральной Азии. Кара-китаи пришли в Центральную Азию с востока Азии, после того как распалась их государство Ляо. Принц Елеу Даши с 50 тысячу воинов перекочевал на запад на территорию государства Кара-Ханидов. До сего времени символом Китая является дракон, осколок дракона это хоть и большая, но черная змея. Кара-китаи могли сохранить прежние символы, как сохранили и перенесли с собой традиции буддизма в завоеванные ими страны. Местное население исповедовало Ислам, а правящая верхушка Кара-Китаев придерживалась буддизма. Таким образом Кара-Бура аулие предрекает, откуда будет угроза государству Санджара, но не показывает ему выхода из положения, а предрекает гибель его государства как наказание за совершенное преступление. Конечно можно оспорить слова Кара-Бура аулие, что он имел в виду город. Но обратим внимание, что город является центром торговли, ремесла, политики. Вокруг города объединялись селения, которые были связаны с центром дорогами. Потеря города означало потерю целой территории, области. Возьмем для примера одну из работ философа и ученого арабского и

тюркского средневековья Абу Наср - ибн Тархан - ибн Узлаг - ибн Кипчак – аль Фараби «Трактат о взглядах жителей добродетельного города», в которой слово «город» рассматривается в расширенном понимании, а не как условный населенный пункт. В легенде содержится информация, что область и страна которой владеет султан Санджар будет уничтожен нашествием Кара-Китаев. Это своего рода и предупреждение и моральный посыл для огузов находящихся в армии сельджуков, что стоит ли воевать за правителя растоптавшего их религиозно-моральные ценности и к тому же остатки пусть и формальной, но все же самостоятельности.

Так называемые змеи, то есть Кара-китаи захватили территорию государства Караханидов и претендуют на контроль торговой артерии Центральной Азии ведущей в Персию. Столкновение двух сильных государств в Центральной Азии было необратимо.

В 1141 году возле Самарканда в Катванской долине схлестнулись две армии: с одной стороны сельджуки и огузы, а с другой стороны армия Кара-Китаев под общим знаменем дракона. Кочевые Огузы не захотели поддерживать султана Санджара и покинули поле битвы, что решило исход сражения в пользу Кара-китаев. Как пишет Аль-Асир – историк XII века:

«битва принудила мусульман к бегству, и несчетное множество их было убито. Русло Даргама вместило десять тысяч убитых и раненых. Султан Синджар ушел разбитым, а владетель Сиджистана был взят в плен и также эмир Кумач и жена султана Синджара, которая была дочерью Арслан-хана, и [гурхан] освободил их» [13, 246]. После такого разгрома и милости победителя султан Санжар так и не смог восстановить свое государство, которое распалось на грызущиеся между собой осколки, через 16 лет империя Сельджуков полностью пала в 1157 году.

Конечно змеи не заползали и не кусали жителей Янгикента, археологические раскопки свидетельствуют, что город не был разрушен, жители покинули его вследствие неизвестной нам катастрофы. Но суть в том, что легенда о Бегім-ана точно и детально передает перепетии событий середины XII века. Черных змей необходимо принять как олицетворение пришедших с востока Кара-китаев, султан Санжар действительный реальный правитель, который после Катванского сражения (1141 г.) теряет власть и не сможет восстановить могущества сельджуков. В 1153 году огузы пленили султана Санджара и продержали его в плену три года. После разгрома сельджуков, южная часть Казахстана была подчинена власти Кара-Китаев. Это приводит к тому, что в 1154 году глава суфийского ордена «Ясауя» Азірет Султан (Ходжа Ахмет Яссауи) объявляет, что продолжит оставшуюся жизнь в подземелье, объяснив свой поступок перед новой властью и народом, что недостойно правоверному жить на поверхности земли перевалив за годы жизни пророка

Мухаммеда - да благословит его Аллах и приветствует! Мусульманскому населению, не согласному с властью иноземцев иносказание святого Хазрета было ясно как намек, что теперь борьба с завоевателями-иноверцами будет вестись подпольно. Но это более подробно будет сказано в рамках следующей статье.

Литература

1. Шадиева К.Ш., Ибраев Б.А. Древние архитектурные башни на территории Казахстана// Проблемы науки. – 2018. - №13 (133). <https://cyberleninka.ru/article/n/drevnie-arhitekturnye-bashni-na-territorii-kazahstana/viewer>
2. Постановление Совета Министров Казахской ССР от 26 января 1982 года № 38 «О памятниках истории и культуры Казахской ССР Республиканского значения».
3. А.А.Тажекеев, Р.Т.Дарменов, Ж.К.Султанжанов. Организация охранной зоны и консервационные работы на городище Джанкент // Қазақстан археологиясы N1 (7) 2020. – 88 с.
4. Государственный список с изменениями, внесенными постановлениями Правительства РК от 03.07.2010 № 690; от 31.07.2014 № 846 / Әділет – информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P080000279>
5. П.Лерх. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году – Санкт-Петербург, 1870 – 128 с.
6. С.М.Ахинжанов. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. - Алма-Ата, 1989. – 293 с.
7. Т.Мәмиев. Жанкент тағдыры. // Бегім ана: аңыз бен ақиқат (тарихитанымдық жинақ) – Алматы: Телеарна, 2014. – 300 б.
8. С.Г.Агаджанов «Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX– XIII вв.» - Ашхабад, 1969. – 294 с.
9. Там-же. – с. 154-158.
10. Ибн аль-Асир. Ал-Камил фи-т-Тарих. Полный свод истории.-Ташкент: «Узбекистан», 2006. – 560 с.
11. Р.М.Мустафина. Представления, культы, обряды у казахов. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 176 с.
12. С.Г.Агаджанов. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX– XIII вв. – Ашхабад, 1969. – 214 с.
13. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-Тарих. Полный свод истории. – Ташкент: «Узбекистан», 2006. – 560 с.

Ә. КЕКІЛБАЕВТЫҢ «КҮЙ» ПОВЕСІНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ИДЕЯЛЫҚ МАЗМҰНЫ

Жиембаева Г.Т.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

zgulbahram@mail.ru

Аннотация. Адам өмірінің терең философияға толы көріністері бейнеленген «Күй» повесінің қазақ әдебиеті тарихында алатын орны ерекше. Күй мен күйші, күй құдіреті, көрші жатқан қазақ пен түрікмен арасындағы жаугершілік, кекшілдік, мәңгүрттік көріністері бейнеленген повесть – Ә. Кекілбаевтың алғашқы туындыларының бірі. Аталған мақалада заңғар жазушының «Күй» повесінің тақырыптық-идеялық мазмұны қарастырылады.

Кілт сөздер: «Күй» повесі, күй, күйші, мәңгүрттік, кекшілдік.

Abstract. The story «Kui», which depicts deep philosophical pictures of human life, has a special place in the history of Kazakh literature. This is one of the first works of A. Kekilbayev with the image of kuya and kuishi, the power of kuya, the enemy between the neighboring Kazakh and Turkmen. The article deals with the thematic, ideological content of the work «Kui» of the great writer.

Key words: story «Kui», kui, kuishi, mankurt, revenge.

Кемел ой мен көркем сөздің иесі Ә. Кекілбаевтың тұңғыш шығармаларының бірі, 1967 жылы жарық көрген «Күй» повесі – халық тағдырын жан-жақты бейнелейтін туындылардың бірі. Жазушы шығармасында қарапайым адамдардың, ірі тұлғалардың тағдырын, олардың сан тараулы тұрмыс-тіршіліктерін бейнелеп, кейіпкерлерінің ішкі жан-дүниесін, болмысын шынайы суреттей білген.

Жазушы «Күй» повесінде бірінші кезекте күй мен күйші тақырыбын қарастырып, Абыл күйшінің тағдырын әдебиетке алып келді. Сонымен қатар көрші өмір сүріп жатқан қазақ пен түрікмен арасындағы толассызшапқыншылық пен барымта, жауыздық пен зорлық-зомбылық суреттеледі. Ол туралы жазушы «...Талай замандар бойы осы далада зорлық-зомбылықтың нешеалуан түрі: алып кету, шауып кету, жер дауы, жесір дауы патшалық құрған. Жаулықтың тамыр жайып кеткені соншалық, жазықты мен жазықсызды айырыпжату мүмкін емес-ті. Жұрт аузында кек қайтару деген қатал сөз бар. Осы сөз елдің есін алып, ішін мұздатқан. Кеудене шерменде боп қатқан. Тіпті аза-қаза үстінде де еркек атаулы қарына қанжар байлап жүруді әдет еткен» [1: 71], - дейді. Повесте түрікмендер қолында тұтқында қалған қазақ күйшісінің тағдыры, күй құдіреті, өнердің рухтылығы өте әсерлі шыққан. Жазушы повесте күй арқылы, күйдің құдіреті арқылы өмірін ұрыс-шабыспен өткізген, осылайша жалғыз баласынан да айрылған түрікмен батыры Жөнейттің мына жалған дүниедегі істерінің бұрыстығын күй құдіреті арқылы ұқтырған. Күйдің құдіретінен жеңілсе де, Жөнейт сыр бермеуге тырысады. Шығармада Жөнейттің күйді түсініп,

қабылдауы, күйді тыңдап отырған кездегі толқыныстары, ішкі сезімдері кеңінен суреттелген.

Повестегі Жөнейт пен Көкбөрі – түрікмен батырлары. Жөнейттің екі ұлы да жаугершілікте көз жұмады. Бауыры Көкбөрінің қазақ батыры Дүйімқараның қолынан опат болуы Жөнейтке ауыр тиеді. Жөнейт кенже ұлы дутаршы Дәулетті Дүйімқарадан кегін алуға аттандырады. Алайда Дәулет те опат болады. Дәулеттің жанындағы нөкерлері Дәулеттің құны деп алдарынан кезіккен жазықсыз күйші қазақ жігітін тұтқындап әкеледі.

«Күй» повесіндегі күйші Маңғыстау топырағында туып өскен кіші жүз ішіндегі он екі ата Байұлының бір бұтағы – адайдан шыққан Абыл күйшінің прототипі болуы мүмкін. Повесте басты кейіпкер – тұтқын күйші. Алайда шығармада күйшінің аты аталмайды. Ғалым А. Сейдімбек «Күй шежіре» еңбегінде Абыл туралы «...Адайдан – Құдайке, одан Қосай тарағанда, Қосайдан – Шалбар, Жаман Адай, Түркімен Адай деп аталатын үш ата өрбіген. Соның түркімен Адайынан – Абыл күйші шыққан» [2: 270], - дейді. Өз бетімен кетіп бара жатқан күйшіні түрікмендер ұстап алып, оған ең қатал жаза қолданады. Оны шұңқыр ішіне тірідей аяқ-қолын кісендеп, мойнын ғана шығарып, қара жолдың бойына көміп кетеді. Сөйтіп жазықсыз, қорғансыз күйші айдалада өлім тұзағына ілігеді.

Түрікменге тұтқынға түскен қазақ күйшісімен түрікменнің күйшісі, Жөнейттің баласы Дәулеттің арасында байланыс бар. Дәулет те қазақ күйшісі секілді өнерге жақын, шапқыншылық пен барымтадан алыс адам. Ал әкесі Жөнейт пен оның бауыры Көкбөрі қанға қан, жанға жан, кекке кек қайтаратын жандар. Көкбөрі Дәулеттің дутар тартатын бахшылығын, жалпы ештенесін де жақтырмайды. Ол туралы шығармада: «... Еркекке найза мен қылыштан басқа не өнер керек. Қолыңнан келеді екен – қол баста, жау шап, келмейді екен – ақ таяқ ұстап қой бақ. Ал Дәулет кішкентайынан бақшы, дутаршы десе есі кететін, жасы он бестен асысымен-ақ көшелі күйші болып алды. Бұл өңірде онан асқан дутаршы жоқ» [1: 223], - дейді. Әкесі де баласының сауықшыл мінезін жақтырмайды.

Ә. Спан жазушының бір халықты бір халықтан кем немесе артық көрмейтін ұлы гуманист екендігіне тоқтала отырып, «Күй» повесі туралы: «...Мұнда ол «түрікмендер – жаман, қазақтар – жақсы» демейді. Жамандық пен жақсылық екеуіне де ортақ – қазақтың Дүйімқарасының түркімендегі сыңары – Көкбөрі, қазақтың күйшісінің түркімен ішіндегі егізі – Дәулет» [3: 81-82], - дейді.

«Күй» повесіндегі түрікмендердің қолына түскен тұтқын балалардың мәңгүртке айналуы Ш. Айтматовтың «Боранды бекет» романындағы жеке адамның рухани мәңгүртке айналуы, адамдық сана-сезімнен ада болуы бір-бірімен ұқсас. Ш. Айтматов «мәңгүрттік» ұғымы туралы «...Дүниедегі жаза біткеннің сұмдығы адамды ақыл-есінен айыру да. Ақыл-ой адам өле-өлгенше өзімен бірге болатын жалғыз қазына ғой. Біреудің қолында бар байлық бақада да бар болар. Ақыл-ой тек саған ғана тән, басқалардікінен бөлек жалғыз асылың...» [4: 15] деген ой қорытады. Жалпы осы «мәңгүрт» ұғымын әдебиет сахнасына алғаш енгізген Ә. Кекілбаев болатын. Ал Шыңғыс Айтматов «мәңгүрт» ұғымына

жаңаша мән беріп, адамзаттың рухани дамуына кедергі болатын күш ретінде таныта білді.

Повестегі оқиға түрікмен жерімен шектесетін Маңғыстау өңірінде XVIII ғасырда орын алған. Бұл жерлерде түрікмен мен қазақтар арасында мал мен жерден басталып, арты адам өліміне ұласып, ушыққан шиеленісті кезеңдер болған. Адай мен түркімендердің бір-бірінің тыныш жатқан ауылдарына шапқыншылық жасауы үлкен жанжалға, күш көрсетуге, кек қайтаруға, қатігездікке ұласқан. Адай батыры Дүйімқараның қолынан қаза тапқан батыр інісі Көкбөрінің кегін қайтару үшін Жөнейіт он екі ұл мен қызды алып кетіп, мәңгүртке, мәңгілік күң мен құлға айналдырады. Шығармада түрікмендердің қолына тұтқынға түскен қазақтың алты баласына берілген жазаның ең ауыр түрі – мәңгүрт жасау оқиғасы былайша суреттеледі: «...Қолдарына ағараңдаған бір жапырақ тері ұстаған алты жігіт қалың топты жарып өтіп, тұтқындарға беттеді. Манадан бері білектерін сыбанып, әзір тұрған мосқал еркектер алты баланы құлақтан тартып шөкелетіп, жерге бұқтырды; алты жігіттің қолдарындағы теріні алып, тұтқындардың басына жапты. Әлі ылғалы бойындағы жып-жылы тері жаңа ғана шашы алынған жалтыр басқа жабыса кетті. Тұтқын балалар бұның не екенін түсіне алмай, айналасына әлі алақтап отыр. Қолдары жып-жып еткен мосқал еркектер терінің жиегін шыр айнала бүрмелеп қойған көн тартпаны шірене тартып, сықитып таңып тастады. Жаңа ғана дені жайылып отырған бастар қайтадан зіл тартты. Жылы тері шекелерін солқылдатып сорып ала жөнелді...» [1: 221].

Өрімдей алты балаға қолданылған сұмдық жаза адамның төбе күйқасын шымырлатады. Ақыл есінен айрылып, мәңгүртке айналған балалардың тағдыры кім-кімді болсын бей-жай қалдырмайды. «...Олар бір апта бойы осылай зар илеп, шыңғырды да жүрді. Сосын бастарына шаш шықты, ол түйенің көнінен өте алмай, қайтадан күйқасын тесіп кері өсті. Алты тұтқын елі қайда, жері қайда екенін білмейтін мәңгүртке айналды. Жүре-жүре тілден де айрылды. Түйемен бірге өреді, түйемен бірге келеді. Жөнейіт былтыр бауырларының қандай күйге ұшырағанын Дүйімқара өз көзімен көрсін деп екі тұтқынды адай апарып тастады да, былайғы төртеуін осы ауылдың түйесін бағуға, тезегін теріп, суын тасуға алып қалған-ды» [1: 221]. Жауыздықтың кесірінен мәңгүртке айналған қазақ балаларының тағдыры, жазықсыз күйшінің тағдыры, қазақ пен түрікмен арасындағы шапқыншылықты бейнелейтін бұл шығарманың астарында елді бірлік пен татулыққа шақыру идеясы жатыр.

Мәңгүрттік – өзінің кім екенін, елін, тегін, тіпті әке-шешесін, өз атын да білмейтін мылқау, меңіреу, иесіне бағынышты құл. Повестегі мәңгүрттік елін, жерін, тегін танымайтын, тілден айырылған, иесіне бағынған, соның айтқанын екі айтқызбай істейтін, ақыл-санадан айрылған адам. Повестегі мәңгүрттік ол қолдан жасалған мәңгүрттік. Ал қазіргі таңда қазақ қоғамында белең ала бастаған рухани мәңгүрттіктің де зардабы мен залалы өте зор. Тілін, дінін, ділін, тарихын, мәдениетін, ұлт болашағын, болмысын ойламайтындар, білмейтіндер – қоғамның дерті, рухани мәңгүрттер. Бір ұлттың, халықтың өз тілін, дінін ұмыта бастауы – мәңгүрттіктің ұлттық, қоғамдық трагедиясы. Қоғамымызда ұлттық

келбетін жоғалтқан, ата-анадан, өз туған баласынан безген, жат діннің құрбанына айналып, дінінен безген, ішімқорлық, нашақорлық секілді жат қылықтарға әуес мәңгүрттердің болуы ұлттың өркендеуіне аса қауіпті. Қазіргі таңда әлем жаһандануды қанша басынан кешіріп жатса да, ұлттық болмыстан ажырауға болмайды.

Шебер суреткер, өзіндік дара қолтаңбасы бар Ә. Кекілбаевтың «Күй» повесті тақырыбы, идеясы, тарихи танымы, тағылымы, суреткерлік шеберлігі, көркемдік тұрғысы жағынан құнды дүние болып табылады.

«Күй» повесінде адам тағдырының терең философияға толы көріністері бейнеленген. Күйші жан-дүниесімен толғаған күйі арқылы қазақ пен түрікменді бітіспес дауды доғарып, бітімге, бірлікке шақырады. Жазушы өткен тарихты қозғай отырып, «мәңгүрттікті» суреттеу, күй мен күйшіні суреттеу арқылы халықтың рухының мықтылығын жеткізе білген. Күйшінің адам жанын тебірентер күйі ұлттық рухтың өлмегендігін көрсетеді. Жазушы сондықтан да күйді басты идея үшін қолданған. Күй екі туыстас халықтың арасындағы шапқыншылықтан, барымташылықтан, кекшілдіктен пайда болған аянышты тағдырларды суреттей отырып, осылардан сабақ алуға шақырады.

Әдебиет

1. Ә. Кекілбайұлы Шығармаларының жиырма томдық толық жинағы. Хикаялар. 5-том. – Алматы: Жазушы, 2010. – 320 б.
2. А. Сейдімбек Күй шежіре. – Алматы: Жалын, 1993.
3. Заңғар. – Алматы, 2008. – 81-82 б.
4. Ш. Айтматов Боранды бекет (Ғасырдан да ұзақ күн). – Алматы: Жалын, 1986. – 304 б.

AZERBAIJAN'DA ESKİ TÜRK YAZITLARININ ARAŞTIRILMASI TARİHİNE DAİR

Z. Ziyayeva
Khazar Üniversitesi
Bakü, Azərbaycan
zziyayeva@khazar.org

Özet. Moğolistan bozkırlarında Orhun nehrinin kıyılarında bulunan taş yazıtlarının okunup bu abidelerin Türk yazı tarihine ait olmasının bilinmesinden 130 sene geçmiştir. Bu yıllar içinde Orhun abideleri hem Türkiye'de, hem Avrupa'da, hem Rusya'da, hem de Türk Cumhuriyetleri'nde tetkik edilmiştir. Araştırmalar çeşitli şekilde yürütülmüştür. Bazı çalışmalar abidelerin okunması üzerine, bazı araştırmalar ise bizzat abidelerin dil özelliklerinin tesbitine yönelmiştir. Her iki yaklaşımla Eski Türk yazıtlarının tetkikine yönelik külli çalışma toplusu ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada da Türkolojide “Göktürk yazıtları”, “Orhun abideleri”, “Bengü taşlar” olarak bilinen

tarihî Göktürk Kağanlığı dönemine ait, Finli araştırmacı Vilhelm Thomsen (1842-1927) tarafından çözülerek yazıtların Türklere ait olduğu bilim dünyasına duyurulan Eski Türkçenin Göktürkçe dönemine ait yazılı taşların Azerbaycan'da araştırılması tarihine ışık tutulmuştur.

Azerbaycan Türkolojisinde Eski Türkçe dönemine ait yazıtlar “gedim türk abideleri” olarak adlandırılmaktadır. Makalede Eski Türkçenin tasnif özelliklerine dayanarak Eski Uygur dönemine ait metinlerin ve bilgilerin de yapılan araştırmalarda Orhun abideleri ile birlikte betimlendiği tesbit edilmiştir. Bu anlamda konunun sınırlarının Göktürk dönemine ait Eski Türkçe metinleri ile sınırlandırıldığını, çalışmanın da bu döneme dair yapılmış araştırmalarla ilgili olduğunu belirtmek gerekir. Bu araştırmaların istikametini derslikler, monografiler ve sözlükler olarak sınıflandırmak mümkündür.

Azerbaycan'da Eski Türk yazıtlarının araştırılması tarihi XX. yüzyılın ikinci yarısından sonraki döneme addedilebilir. Doksanlı yıllardan önce sözlük çalışmaları yapılmakla birlikte Türkolojiye dair yazılmış kitapları da bilgi kaynağı olarak kullanmak mümkündür. Alanla ilgili kapsamlı çalışmalar ise 1990'lı yıllardan sonraya aittir. Makalede Eski Türk yazıtları ve onların dil özelliklerini araştıran kaynak kitaplar ulaşılabilirlik olanakları doğrultusunda bulunarak taranmış, belirtilen dönem içinde yapılmış çalışmalar dönemlere ve türlerine göre tasnif edilerek tanıtılmış, kitapların müfredatları ve içeriklerine yönelik analiz çalışması yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türk yazıtları, Azerbaycan'da Türkoloji, Azerbaycan'da Türkoloji çalışmaları, Eski Türk yazıtlarının Azerbaycan'da araştırılması, Orhun abideleri

Abstract. It has been 130 years since the stone inscriptions found on the banks of the Orkhun river in the steppes of Mongolia were read and it was known that these monuments belong to the history of Turkish writing. During these years, Orkhon monuments have been examined both in Turkey, in Europe, in Russia, and in the Turkish Republics. Research has been carried out in various ways. Some studies have focused on the reading of monuments, while some studies have focused on the determination of the language characteristics of monuments themselves. With both approaches, a comprehensive collection of studies for the examination of Ancient Turkish inscriptions has emerged. In this study, the history of the Göktürk Khaganate period, known in Turkology as “Göktürk inscriptions”, “Orkhun monuments”, “Bengü stones”, has been solved by the Finnish researcher Vilhelm Thomsen (1842-1927) and announced to the scientific world that the inscriptions belong to Turkish, the history of the study of written stones belonging to the Göktürk period in Azerbaijan has been shed light.

In Azerbaijani Turkology, inscriptions belonging to the Old Turkish period are called “gedim turkish monuments”. In the article, based on the classification characteristics of the Old Turkish language, it was found that texts and information belonging to the Old Uyghur period were also depicted together with Orkhun monuments in the research conducted. In this sense, it should be noted that the boundaries of the subject are limited by the Old Turkish texts of the Göktürk period,

and the study is related to the research conducted on this period. It is possible to classify the direction of these researches as classrooms, monographs and dictionaries.

History of research of Ancient Turkish inscriptions in Azerbaijan XX. it can be considered to the period after the second half of the century. Although dictionary studies were carried out before the nineties, it is possible to use books written about Turkology as a source of information. Comprehensive studies on the field belong to the period after the 1990s. In the article, reference books investigating ancient Turkish inscriptions and their language characteristics were searched in accordance with accessibility possibilities, studies conducted during the specified period were introduced by sorting according to periods and types, and an analysis study was conducted on the curricula and contents of the books.

Keywords: Ancient Turkish inscriptions, Turkology in Azerbaijan, Turkological studies in Azerbaijan, Research of ancient Turkish inscriptions in Azerbaijan, Orkhun monuments

XIX. yüzyıl Türk millî kimliği açısından bir aydınlanma dönemi olduğu gibi Türk tarihi, dili, edebiyatı, kültürü açısından da oldukça önemli bir tarihî dönemdir. Şöyle ki, Türk tarihinin çeşitli dönemleri yükseliş ve enişlerle takip edilebilmektedir ki, bu da onun sosyal ve kültürel hayatını derinden etkilemiştir. Çeşitli dönemlerde farklı Türk devletlerinin tarih sahnesinde görülmesine karşı bu dönemde Osmanlı devletinden başka Türkler tarafından yönetilen bir devlet iktidarı ile karşılaşmamaktadır. Fakat bu yüzyılda tarih, tarihî Türk topraklarında başka devletlerin yükselişine şahitlik etmekle birlikte eski Türklerin tarihine ışık tutacak sanat eserleri, tarihî abideler de bu arazilerde gün yüzüne çıkmıştır. “Orhun abideleri”, “Göktürk yazıtları”, “Bengü taşlar” olarak bilinen eski Türk yazı tarihinin başlangıcı olarak kabul edilen abidelerin bulunması da XIX. yüzyılla ilgilidir. Yazıtların ortaya çıkması bilim dünyasına hareketlilik getirmiş, Türk tarihini ve dilini ilgi odağı yapmış, aynı zamanda bulunmuş abideler birçok bilim insanının dikkatini üzerinde toplamayı başarmıştır.

Wilhelm Thomsen ve Vasili Radlov’un, daha sonra G. Ramsted’in çalışmaları ile abidelerin ilk okunması işi tamamlanmakla birlikte ister Avrupa’da, ister Türkiye’de, ister Rusya’da konu hep dikkat çekmiştir. Rusya’daki çalışmalar bütün hızı ile devam etmiştir. Radlov’un öğrencisi olan Sergey Efimoviç Malov (1880-1957) bu alandaki çalışmaların çağdaş araştırmalara temel oluşturacak düzeye gelmesinde eşsiz öneme sahip olmuştur.

Türkoloji tetkikatların Rus zümresinden daha fazla faydalanma olanakları bulunan Azerbaycan Türkolojisi’nde Eski Türk Yazıtlarına dair çalışmaları türkoloji alana dair yazılmış temel kaynaklarda bulmak mümkündür. Ferhad Zeynalov’un konuya dair araştırmaları bu çalışmaların başlangıç dönemine ait edilebilir. Aynı zamanda Alisa Şükürlü’nün alanla ilgili ilk çalışmalarını başlangıç döneme ait etmek mümkündür.

Eski Türk Yazıtlarının tetkiki meselesi 1990’lı yıllardan başlayarak kültürel politikanın da ilgi odaklarından biri olmuştur. 1993 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı “Orhon-Yenisey abidelerinin okunuşunun 100 yılı ile ilgili Teşkilat

Komitesinin oluşturulması”na dair talimat vermiştir. Devletin ilgi duyduğu, aynı zamanda önemseydiği dil abidelerinin araştırılması meselesi bağımsızlık sonrası Azerbaycan’nda kalabalık bir aydın kuşağının çalışmaları ile devam ettirilmiştir. Bu döneme ait abideler Alisa Şükürlü, Nizami Caferov, Nizami Hudiye, Tofiq Hacıyev, Ebülfez Recebli, Ebülfez Guliyev, Yunis Memmedov, Ramiz Asker, Abbaskulu Meherremov, Memmedeli Gıpçaq, Gülhanım Veliyeva gibi araştırmacılar tarafından tetkik edilmiştir. Böylelikle, döneme ait zengin bir edebiyat literatürü ortaya konulmuştur.

Bu anlamda konu ile ilgili literatürlerin taranmasında 1990 yılı başlangıç noktası olarak alınmış, elde edilen kaynaklar taranarak belirli tasnife tabi tutulmuştur. Makalenin kaynağını 1990 yılı itibariyle Azerbaycan’da Eski Türk Yazıtları üzerine yapılmış araştırmalar oluşturmaktadır. Bu anlamda Azerbaycan’da Türkoloji çalışmalarının omurgasını oluşturan Eski Türk yazıtları ile ilgili çalışmaları belirli gruplara ayırarak incelemek yerinde olacaktır. Nitekim alan üzre yapılmış çalışmalar da bu tasnife zemin oluşturacak niteliktedir. Bu doğrultuda alana dair çalışmaları üç başlıkta toplamak mümkündür:

1. Eski Türk Yazıtları Üzerine Ders Kitabı Çalışmaları
2. Eski Türk Yazıtları Üzerine Monografi Çalışmaları
3. Eski Türk Yazıtları Üzerine Sözlük Çalışmaları

Eski Türk Yazıtları Üzerine Ders Kitabı Çalışmaları

Azerbaycan’da üniversitelerin filoloji fakültelerinde, aynı zamanda eğitim fakültelerinde Azerbaycan dili ve edebiyatı ihtisası bölümlerinde Eski Türk dili (Azerbaycan’da “Gedim Türk dili” olarak adlandırılmaktadır) dersleri okutulmaktadır. Bu amaçla filoloji fakültelerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere birtakım ders kitapları yazılmıştır. Zengin filoloji kaynaklardan yararlanan bu kitapların bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Alisa Şükürov ve Abbasgulu Meherremov “Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili”, Alisa Şükürlü’nün “Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili”, Ebülfez Recebli’nin “Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili”, Ebülfez Recebov ve Yunis Memmedov tarafından hazırlanmış “Orhun-Yenisey Abideleri”, Ramiz Asker’in “Orhun Abideleri” (albüm) adlı kitapları bu başlık altında ele alınabilir.

1936-1955’li yıllar istisna olmakla 1920’li yıllardan başlayarak Azerbaycan’da yüksek öğretim kurumlarında “Gedim Türk Yazılı Abideleri” veya “Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili” dersleri okutulmuştur. Fakat okutulan derslerin müfredat programları hazırlanmasına rağmen kapsamlı ders kitaplarının yazılması 1990 yılından itibaren başlamıştır. Alisa Şükürlü’nün *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili* adlı çalışması kendi dönemi ve kendinden sonraki dönem için başlangıç rolünü üstlenmeyi başarmıştır. Kitap “Giriş” kısmından başka 4 Bölüm’den (Fesil) oluşmuştur. Çalışmanın son kısmında “Gedim Türk Yazılı Abidelerinden Nümuneler” başlığı ile Göytürk abidelerinden (“Ongin” abidesi, “Kül tigin”in şerefine yazılmış abide, “Tonyukuk”un şerefine yazılmış abide, “Mogilyan”ın şerefine yazılmış abide”) ve Türkolojide Uygur dönemine ait edilen bazı yazıtlardan örnekler (“İrk Bitig” abidesi) “Sehrgarların sitayışı” abidesi, “Küncüt borcu” abidesi) yer almıştır. Döneme ait

kaynak kitaplar incelendiği zaman bu kitapta orijinal metinlerin yer aldığı ve bu kitabın eski metinlerden daha çok yararlandığını söylemek mümkündür [13].

1990 yılı ve ondan sonraki dönem için ders kitaplarının hazırlanmasında kendisi de öğretim üyesi olan Nizami Hudiye'v'in (1949-2021) ciddi katkılarının olduğunu söylemek mümkündür. Onun *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dilinden Seminar Meşğeleleri* (1988), *Gedim Türk Abideleri Sözlüğü* (1992) ve *Gedim Türk Abidelerine aid Materialler* (1992) adlı çalışmalarını alanla ilgili ilk çalışmalar olarak değerlendirmek mümkündür. 2015 yılında yayınlanmış olan *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili* adlı ders kitabı 596 sayfadan ibaret oldukça hacimli bir araştırma kitabıdır. Kitap "Giriş" ve "IX Bölüm"den ibarettir. Kitabın ilk dört bölümü Eski Türkçe dönemine dair yazıtların ses bilgisi, şekil bilgisi ve sözcük bilgisi araştırmaları ile ilgilidir. IX. Bölüm'de geniş bir sözlük yer almıştır [8].

Eski Türk Yazıtları Üzerine Monografi Çalışmaları

Bu istikametteki araştırmalar için Sovyet döneminde yazılmış türkoloji kitaplarının kaynak kitaplar olarak kullanmak gerekir. Aynı zamanda çağdaş dönemde yazılmış Türkoloji Dilbilimi'ne dair kitapları ana kaynaklar olarak belirlemek mümkündür.

Afat Gurbanov'un doğumunun 90 yılı anısına yayınlanmış olan *Türkoloji Dilbilim* adlı kitabı vurgulamak gerekir. Bu eser Türkolojinin dilbilimde müstakil bir kol olduğunu belirleme adına oldukça önemli bir eserdir. Gurbanov Türk yazı dilinin ilk örnekleri olan Eski Türk Yazıtları ile ilgili bilgilere kitabın ilk bölümünde yer vermiştir [7].

Eski Türk Yazıtları Üzerine Sözlük Çalışmaları

1920'li yıllardan başlayarak Azerbaycan'da dilbilimin çeşitli alanlarında başarılı adımlar atılmıştır denebilir. Diğer alanlarla mukayesede sözlükbilim, özellikle etimolojik sözlük alanının doldurulamadığı kabule edilen bir gerçektir. Bu başlık altından hareket ederek Türkoloji dilbiliminin de sözlükbilim alanı daha çok yabancı türkologların, özellikle Rus türkologlarının hazırladıkları sözlüklerle kapatılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Eski Türk Yazıtlarının araştırılması istikametinin bir diğer kolunun da sözlükler olduğu tespit edilmiştir. Bu istikametteki çalışmalara 1992 yılında teşebbüs edildiği gözlemlenmiştir. *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Sözlüyü* adlı çalışma Nizami Hudiye'v ve Ebülfez Quliyev tarafından hazırlanmıştır.

Bu alandaki diğer bir kapsamlı çalışmanın 2001 yılında Ebülfez Recebli tarafından (*Gedim Türkçe- Azerbaycanca Lugat*) yapıldığı görülür. 192 sayfalık bu sözlük Göktürkçe ve Uygurcada kullanılmış olan sözcüklerin Azerbaycan Türkçesine tercümesinden ibarettir. Sözlük Göktürk ve Uygurlar hakkında tarihi bilgilerin genişçe yer aldığı bir giriş kısmından ve "Gök Türkçe- Azerbaycanca Lügat" ve "Gedim Uygurca-Azerbaycanca Lügat" olmak üzere iki esas bölümden ibarettir. Eski Türkçenin her iki dönemine ait söz hazinesi ayrı ayrı bölümler şeklinde ele alınmıştır. Temel kelimeler 23 harf (9 ünlü, 14 ünsüz) başlığı altında anlamları ile birlikte sıralanmıştır. Sözlüğün en önemli özelliği "Hususi İsimler", "Coğrafi adlar" ve

“Etnonimler” adıyla özel başlıklar altında yazıtlarda geçen onomostik birimlere yer verilmiş olmasıdır [9].

Giriş kısmında da belirtildiği gibi makalede ulaşılabilen bütün kaynaklar bir araya getirilmeye çalışıldı ve makalenin “Kaynakça” kısmında bu araştırmalar alfabetik sıra ile verildi. Bu kaynakların tasnifi yapılarak belirli başlıklar altında önemli görülen bazı kaynaklar hakkında kısa da olsa bilgi verildi.

Sonuç olarak denebilir ki, Eski Türk Yazıtlarının bilim dünyası tarafından bilinmesinden 130 yıl geçmektedir, fakat alana dair çalışmaların hızı dur durak bilmiyor. Türkoloji çalışmalarının bütün alanlarına dair seçkin çalışmalar ortaya koyan Türkiye Türkolojisi Orhun Türkçesi hakkında tarihî öneme haiz araştırma çabalarını devam ettirmektedir. Aynı zamanda diğer Türk devlet ve topluluklarında da alana dair çalışmaların sayısı gitgide çoğalmaktadır.

Günümüzde bütün Türk topluluklarının ilk yazılı kaynağı addedeceğimiz bu dönemin dil yadigarlarının korunması adına “Orhun Yazıtları Müze”si yapılmıştır. Yapılanlar ve tarihî mirası sahiplenmek Türkolojinin bugününe ve geleceğine büyük katkılar sağlamış ve sağlayacaktır.

Ortak kültür yadigarlarının korunması gerekir ve bu alandaki çabaların ulaşılabilirliği açısından yapılması gerekenlere ihtiyaç var. Günümüze kadar alana dair yapılan çalışmaların ortak digital katalogunun yapılması, bu çalışmaların bir merkezde toplanarak kullanıma açılması çağdaş Türkolojinin önemli sorunlarından biridir. Aynı zamanda çağdaş teknolojinin gücünden yararlanarak bu yazıtların eldeki bütün verileri bir araya getirilerek sağlıklı bir tercümesinin yapılması, resimli katalogunun hazırlanması Türkoloji çalışmalara büyük katkı sağlayacaktır.

Kaynak

1. Eliyev, Y. Orhon-Yenisey Abideleri ve Orta ƏsrlərTürk Edebi Dili-Türki. Bakı, 2005.
2. Eliyev, Y. V. Gedim Türk (Runik) Yazılı Abidelerinin Dili: Ders vəsaiti. Bakı: Nurlan, 2004.
3. Esker, Ramiz. Orxun Abideleri - albom-kitap. Bakı, 2012.
4. Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dilinden Seminar Meşğəleleri (metodik göstərişler). Tertip edenler: N. Hudiyev, E. Quliyev. Bakı: API neşri, 1988.
5. Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Sözlüyü. Tertip edenler: N. Hudiyev, E. Quliyev. Bakı: API neşri, 1992.
6. Guliyeva, Ebülfez. Orhon-Yenisey Abidelerinde Feilin Tesriflenmeyen Formaları. Bakı, 1997.
7. Gurbanov, Afat. Türkoloji Dilçilik. Bakı: Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2019.
8. Hudiyeva, Nizami. Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili, Bakı: Elm ve Tehsil, 2015.
9. Recebli, Ebülfez. Gedim Türkce-Azərbaycanca Lüğət. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001.

10. Recebli, Ebülfez. Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili. Cild I, II. Bakı: Nurlan, 2006.
11. Recebli, Ebülfez. Göytürk dilinin Morfolojiyası. Bakı ADU neşri, 2002.
12. Recebov, Ebülfez. Y. Məmmədov. Orhon-Yenisey abideleri. Bakı: Yazıçı, 1993.
13. Şükürlü, Elisa. Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili. Bakı: Maarif Nəşriyyatı, 1993.
14. Şükürova, Elisa., A. M. Meherremov. Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili. Bakı: APİ neşri, 1976.
15. Veliyeva, Gülhanım. Gedim Türk dili (ders vesaiti). Bakı, 2013.

«ӘДІЛ СҰЛТАН» ЭПИКАЛЫҚ ЖЫРЫНЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Омирбаев Е.

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан
erzhan.omirbayev@ayu.edu.kz*

Усенбаева Ш.

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан
shynar.ussenbayeva@ayu.edu.kz*

Аннотация. Түркі жазба ескерткіштерінің лексикасы сөз болғанда, ондағы сөздердің мынауы қыпшақ тілінің, мынауы оғыз тілінің, қайсыбірі қарлұқ тілінің сөздері деп бөлу тым шартты, өйткені бұлай бөлуде негізге алатын критерийіміз – белгілі бір сөздің қазір қай тілде байырғы өз мағынасы мен тұлғасын өзгертпей сақтауы. XV-XVII ғғ. жазба ескерткіштердің ішінде шежірелер түркі халықтарының қазіргідей шекаралары белгіленіп, өз алдына жеке ел болып бөлінбегенін, бөлінсе де, өзара аралас-құралас көшіп жүргенін, біресе ана хандықтың, біресе мына хандықтың қол астына қарап өмір сүргенін ескермеске болмайды. Әрбір тілдің тарихи дамуына сәйкес сөз жасау, сөз өзгерту, сөйлем жасауда қолданылған ерекшеліктері болады. Сол ерекшеліктердің негізінде тілдің белгілі грамматикалық құрылысы қалыптасып жетіледі.

Мақалада «Әділ сұлтан» эпикалық жыры тіліндегі морфологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Қолжазбаның ХҮІ ғасырда жазылғандығын көреміз. Ескерткіштегі жырлар Алтын Орда ыдырағаннан кейін Ноғай Ордасында хатқа түскен. Бұл эпикалық жыр ХҮІ ғасырдың тілдік құрылысынан жалпылама және нақты мәліметтер береді. «Әділ сұлтан» эпикалық жырының тілінде жай септеу мен тәуелдік септеу арасында айырмашылық жоқ деуге болады. Кейінгі кезде септіктер екі топқа бөлініп жүр: грамматикалық септіктер

және көлемдік септіктер. Грамматикалық септіктерге атау, ілік, табыс септіктері, көлемдік септіктерге барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері жатады.

Кілт сөздер: септік жалғаулары, қолжазба, Ноғай Ордасы, әдеби тіл, түбір, жыр, ескерткіш, қосымша.

Abstract. When it comes to the lexicon of Turkic written monuments, it is quite natural to say that the Kipchak language, which is the Oguz language, is one of the words of the Karluk language, because the criterion that we have in this division is that in which language a certain word is infinite retains its meaning and identity. XV-XVII centuries. It is noteworthy that among the monuments the genealogical records of the Turkic peoples were not separated from each other by their borders, although they were divided into component parts and lived under the protection of the Khanate. Each language has its own characteristics of word formation, inflection, construction of sentences in accordance with historical development. Based on these features, a certain grammatical structure of the language is formed and developed.

The article deals with morphological features in the epic "Adil Sultan". The manuscript is written in the 16th century. Songs in this written monument was written in the Nogai Horde after the collapse of the Golden Horde. This epic provides information about language structure in the 16th century. In the language of the epic song "Adil Sultan" there is almost no difference between simple and dependent. Recently, aids are divided into two groups: grammatical and voluminous. Grammar aids include nouns, nouns, adverbs of income, voluminous aids include leopard, bed, oriental, auxiliary.

Keywords: affixes, written monument, the Nogai Horde, literary language, the root, poem, monument, appendix.

«Әділ сұлтан» эпикалық жырының тілі біздің қазақ тіліне сай келеді. Біздің әдеби тіліміз ХҮ ғасырда қалыптасты. Бұл қолжазба ХҮІ ғасырда жазылған. Ескерткіштің тілінен орыс мемлекетімен байланысын көруге болады. Бұл жыр Алтын Орда ыдырағаннан кейін Ноғай Ордасында пайда болған жырлардың біреуі. Яғни «Әділ сұлтан» эпикалық жыры ХҮІ ғасырдың тілдік құрылысынан жалпылама және нақты мәліметтер береді [1: 32]. Әрбір тілдің тарихи дамуына сәйкес сөз жасау, сөз өзгерту, сөйлем жасауда қолданылған ерекшеліктері болады. Сол ерекшеліктердің негізінде тілдің белгілі грамматикалық құрылысы қалыптасып жетіседі. Грамматиканың негізгі бір саласы морфология болып есептеледі. Морфология ерекше «форма» және «білім» деген екі сөзден құралады. Ерте замандағы грамматикада қалыптасқан бұл терминнің қазіргі мағынасы бұрынғысынан әлдеқайда өзгерген және кеңейген. Түркі тілдері өзінің морфологиялық құрылымы жағынан агглютинативті тілдер қатарына жататындықтан, грамматикалық мағыналар түбір сөздерге әр түрлі аффикстердің жалғануы арқылы жүзеге асады. Қысқасын айтқанда, түркі тілдерінде аффикстердің жалғануы түбірге әсер ете алмайды, түбір сол қалпында өзгермей қалып қояды. Ескерткіштегі сөздер құрамына қарай түбір, туынды, қос сөздер, біріккен және күрделі сөздер болып бес топқа бөліп қарастыруға тырыстық:

Түбір сөздер: Ескерткіште бөлшектеуге келмейтін, тек жалаң түбірден құралған сөздер де кездеседі. Олардың түрлері төмендегідей: түс, от, іс, садақ, ер, көз, жау, үш, ат, алты, адам, тоғыз, арба, бес, қас, құс, ту, жеті, бау, найза, сегіз, ас, бір, қол, мен, қос, ел, екі, төрт, алтын, бөрі, он.

Туынды сөздер: олжалы, жауырыншы, тайлы, қоңыраулы.

Күрделі сөздер: жай тасындай (найзағай), шыныаяқ, қайын ене.

Қос сөздер: шүлдір-шүлдір, қалт-қалт, сыбыр-сыбыр.

Сөз таптары: Ескерткіш тілінің лексикалық және грамматикалық ерекшеліктеріне талдау жасасақ, ХҮІ-ХҮІІ ғасырларда өмір сүрген қазақ халқының тілінде сөз таптары мен грамматикалық тұлғалардың дамыған әрі толық қалыптасқан жүйесі болғандығын көреміз. Жазбалар тілінде сөзді сол немесе басқа бір сөз табына жатқызуға мүмкіндік беретін негізгі принцип семантикалық-морфологиялық мәні болып табылады.

Лексика-семантикалық, морфологиялық мәні мен синтаксистік қарекеті жөнінен сөз таптары екі үлкен топқа – дербес мәні бар сөздер мен көмекші сөздерге бөлінеді. Мұның алғашқысына зат есім, сын есім, есімдік, етістік, ал соңғысына демеулік, жалғаулық шылаулар жатады. «Әділ сұлтан» эпикалық жырында одағайлар кездеспейді.

Зат есім. Ескерткіш тілінде белгілі затқа, нәрсеге жаратылыс құбылыстары мен қоғамдық құбылыстарды білдіретін атаулар да баршылық. Олар жанды, жансыз заттарды көрсетеді, көзбен көріп, қолмен ұстайтын нақты нәрселерді де, көзбен көріп, қолмен ұстауға келмейтін, тек топшылау арқылы аңғарылатын абстракты құбылыстарды да білдіреді.

Нақты зат есімдер: садақ, от, бұлақ, ат.

Абстракты зат есімдер: мұң.

Ескерткіште кездесетін зат есімдер мағыналық жақтарынан біркелкі емес, олар әр түрлі болып келеді:

Нақты зат атаулары: үй, ат (жылқы), қой.

Адамдарға және туыстық қатынастарға байланысты сөздер: ене, келін, қайын анасы, хатын.

Табиғат құбылыстарына қатысты сөздер: жай тасы (найзағай), тау, бұлақ, дауыл, жел, көл, жер.

Әлеуметтік қатынастарға байланысты сөздер: төре, хан, сұлтан, орда, ел, мырза, күң.

Әскери лексикаға жататын сөздер: садақ, оқ, жау, сақтау (нөкер), айболат (айбалта), кіреуке, көбе, қоңыраулы найза.

Шаруашылыққа, тұрмысқа қатысты сөздер: от, арба, үй (там), туырлық, шыныаяқ, ас, жүзік.

Жан-жануарлар атаулары: торы, ат, бесті, жылқы, түйе, бие, бөрі, шошқа, қой, тарпаң, ақбөкен.

Құс атаулары: дуадақ

Анатомиялық атаулар: қол, көз, мойын, бұғақ, мұрын, қас, омырау.

Заттардың сынын көрсететін сөздер: қара, алтын, күрең-жирен.

Мата атаулары: торқа.

Дінге байланысты атаулар: Алда (алла), Әулие қызыр.

Атақ-дәрежеге қатысты терминдер: төре, хан,

Киім-кешек атаулары: тон.

Ескерткіш тіліндегі жалқы есімдер – бізге жеткен басқа ескерткіштерде секілді кісі есімдері, жерге байланысты атаулар. Әділ сұлтан эпикалық жырында кісі есімі – Әділ, ал топонимикалық атау – Жайық. Жалпы есімдер бір нәрсеге тағылған атау болмай, бір тектес бірнеше нәрселердің жалпылама атауы болып есептеледі.

Қой – қой

Тон – киім.

Морфологиялық жағынан зат есімдерге тән қасиет – көптеледі: ханлар (хандар), төрелер, септеледі: жауға, таудан, тәуелденеді: құлыным, басы, кейде жіктеледі, мен шаянның. Бірақ ескерткіштердегі зат есімдердің бәрі бірдей жіктеле бермейді.

Есімдіктер: мен, сен, біз, өз, бұ.

Сан есімдер: бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, алпыс, жетпіс.

Көптік жалғау. «Әділ сұлтан» эпикалық жыры ескерткішіндегі зат есімнің көптік жалғауы заттардың біреу емес, көп екендігін білдіреді. Көптік мағынаны білдіру үшін негізгі және туынды түбірге -лар, -лер қосымшалары жалғанады. Дыбыс үндестігі бойынша түбірдің соңғы буыны жуан болса -лар, мысалы: ханлар (хандар), жатлар (жаттар), жіңішке болса -лер қосымшалары жалғанады. Мысалы: төрелер. Көптік мағына беретін қосымшалардың бірі – біз есімдіктерінің құрамында келетін Н.К.Дмитриев: «Где -ыз, -із является архаичным показателем множественности», - деп жазды. Профессор А.Ысқақов жоғарыда аталған пікірлерге қоса, -з, -ыз, -із қосымшасы әуелде көптік жалғау емес, жұп, егіз, екеу деген мағына білдіретін (дене мүшелерінің сөздерге) жалғанатын болған. Мысалы: көз, біз [2: 113].

Зат есімдердің тәуелденуі. Жазба нұсқаларда белгілі бір заттың иеленуші үш жақтың біріне меншікті екенін көрсететін грамматикалық тұлғадағы тәуелдік жалғаулар да кездеседі.

Ескерткіш тілінде кездесетін тәуелдік жалғаулар:

Жақ Жекеше

I жақ -ым, -ім, -ум, -үм

II жақ -ң, -ың, -уң, -үң

III жақ -ы, -і, -сы, -сі

I жақ: өзім, құлыным, қадырым

II жақ: байтағың

III жақ: туғаны, мойыны, құйрығы.

Тәуелдік жалғау бір заттың екінші бір затқа (адамға) тәуелді, меншігі екенін білдіреді. Тәуелденетін сөз үш жақтың біріне тәуелдене, меншіктеле айтылады. Түркологияда тәуелдік жалғауларының арғы негізі – жіктеу есімдіктері дейтін пікір тұрақталады. Түркі тілдерінің, тіпті жалпы алтай тілдерінің тарихын зерттеушілер өте көне дәуірде екпін түскен буыннан кейін айтылған жіктеу

есімдіктері бара-бара өзінен бұрын тұрған, негізгі логикалық екпін түскен сөздің энклитикасына айналған дейтін пікірді бекерге шығармайды. Осы постпозициялық қолданыстың соңғы нәтижесінің бірі – тәуелдік жалғаулары болса керек. Тәуелдіктің жекеше I жағы -м «мен» жіктеу есімдігінің қысқарған түрі есебінде танылса (сонда соңғы буын – ен түсіп қалған болады), жекеше II жағы -ң «сен» жіктеу есімдігінің қысқарған түрі есебінде (сонда алдыңғы се – буыны түсіп қалған болады) танылып жүр. Н.К.Дмитриев II жақтың қосымшасының -ң түрінде келуін якут тіліндегі II жақ жіктеу есімдігімен (ен) байланыстырады. Ал I жақтың көптік тұлғасы -мыз жекелік тұлға мен көптік жалғаудың қосындысынан (-м, -ыз) қалыптасқандығы айқын. Айта кететін бір жай: қазіргі қазақ тілінде тәуелділіктің жекеше II жағы екі түрлі (-ң және -ыңыз) айтылатыны мәлім. Қазіргі норма оның оның біріншісін анайы тұлға (ң) есебінде түсінеді де, екіншісін (-ыңыз) сыпайы тұлға есебінде түсінеді. Ал осы тұлға тарихи тұрғыдан II жақ жекеше тәуелдік жалғауы мен көптік жалғаудың қосындысы: -ың, -ыз. Тәуелділіктің III жағының түпкі төркінін В.В.Радлов «сын» (сипат мәніндегі) сөзі қараған. Қазіргі түркі тілдернің барлығында дерлік тәуелділіктің III жағы септік жалғауларында -н дыбысын қосып алады (баласына, баласында), т.б. Радлов бұл жалғауды о баста толық сөз болды дегенде осыған сүйенеді. Н.К.Дмитриев тәуелдіктің III жағы о баста -н дыбысымен аяқталған, яғни, о баста -ың және -сың (түбірдің соңғы дыбысының ыңғайына қарай) түрінде болған деп қарайды. Соңғы -н кейін түсіп қалуы мүмкін. Сөйтіп септік жалғаулары қосылған уақытта ғана ескі -н пайда болады. В.Котвич тәуелдіктің III жағының пайда болуын сәл басқарақ түсіндіреді. Бұл ғалымның пікірінше түркі тілдеріндегі тәуелдіктің III жағы монғол тіліндегі сілтеу есімдіктерінің ілік жалғаулы тұлғасына сай (ін-у «мынаның» сін-у «оның») В.Котвич түркі тілдеріндегі тәуелдік жалғаулардың үш жағын да (есімдерге жалғанатын) жіктеу есімдіктерінің ілік септік тұлғасы негізінде пайда болған деп қарайды. Оған себеп-түркі тілдерінің бірсыпырасында (оңтүстік тілдерінде) I жақ жіктеу есімдігі бен түрінде айтылады да, тек ілік септікте ғана мен түрінде, м дыбысынан басталады. В.Котвич пікіріне қоса келтіре кететін факт мынадай: «Кодекс куманикусте» жіктеу есімдіктерінің ілік тұлғасы -м (-ым, -ім, -ум, -үм) түрінде де кездеседі: Білге кетік кішілер менім сөзүм ешітіңлер... [3: 96].

Зат есімнің септелуі. «Әділ сұлтан» эпикалық жырының жазба нұсқаларында 6 септік бар. 1. Атау. 2. Ілік. 3. Барыс. 4. Табыс. 5. Жатыс. 6. Шығыс. «Әділ сұлтан» эпикалық жырының тілінде жай септеу мен тәуелдік септеу арасында айырмашылық жоқ деуге болады. Кейінгі кезде септіктер екі топқа бөлініп жүр: грамматикалық септіктер және көлемдік септіктер. Грамматикалық септіктерге атау, ілік, табыс септіктері, көлемдік септіктерге барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері жатады.

Атау септігінің арнайы грамматикалық көрсеткіші жоқ екені белгілі. Зат есімнің негізгі және туынды түбір тұлғасымен сәйкес келеді. Мысалы: тау, түн, от. Ілік септігі меншіктілікті, бір затқа тән екендігін көрсетеді. Ескерткіште мынадай сөздер кездеседі: Мен шаянның өз басыма көрінсін. Торпақ жалды торының. Ілік жалғауы мен деген есімдікке жалғанғанда -ім түрінде де келеді:

менім, мысалы: «Әділ сұлтан» эпикалық жырында Құлыным менім Әділім. «Менім» варианты қазіргі қазақ тіліне жат, ол – ноғайлық тұлға. Бірақ ХҮ-ХҮІ ғасырлардағы қазақ тілі үшін де бұлайша қолданыстың тән болуы ықтимал [4:95]. Барыс септігі жалғаулары өзі жалғанатын сөздердің лексикалық мағыналарына қарай іс-әрекеттің бағытталған мекенін білдіреді. «Әділ сұлтан» эпикалық жырының тілінде барыс септігі жай септеу мен тәуелдік септеу де -а, -е, -қа, -ке -ға, -ге түрінде жалғанады. Мысалы: ұлың-а, сүйегім-е, ағаш-қа, жалғыз-ға, бел-ге. Табыс септігі жалғауы -ны, -ні түрінде кездеседі. Мысалы: орысны (ты), көбені, жұлдызны, сұлуны. Жатыс және шығыс септік жалғауының көне ескерткіштер мен қазіргі қыпшақ тілдерінен өзгешелігі жоқ. Буын үндестігіне қарай -да, -де, -та шығыс септігі -дан, -тан, -нен болып қолданылған. Мысалы: тауда, күнде, үйлерде, құста, туғандан, торқадан, жалғыздықтан, түбінен.

Көмектес септік. Қазіргі түркі тілдерінің барлығында бірдей кездеспейтін септік жалғауы – осы көмектес септік. Зерттеушілер көмектес септіктің мәніне жақын септік жалғауының якут, чуваш тілінде барын айтады. «Әділ Сұлтан» эпикалық жырында көмектес септік категориясы кездеспейді.

Жіктік жалғау. Ескерткіште жіктік жалғаулы сөздерді де кездестіреміз. Олар сөйлемде әр уақыт баяндауыш болады. Жіктік жалғаулары есімге жалғанса, I, II жақтың қосымшасы болады, ал III жақтың қосымшасы болмайды. Мысалы: Өлерін сонан білгенмін. Бұ барғаннан қайтпасаң.

Сын есім. Ескерткіште заттың сынын, белгісін білдіретін сын есімдер кездеседі. Олар ерте заманнан бастап-ақ өзінің семантикалық мағынасы жағынан да, морфологиялық ерекшеліктерімен де, сөйлемдегі қызметі жақтарынан да сараланған, қалыптасқан сөз табы. Негізгі (сапалық) сын есімдер заттың түрі мен түсін, сыны мен сипатын, сапасы мен белгісін білдіреді. Мысалы: қара, жаман, жақсы. Қатыстық сын есімдер. Жырда қатыстық сын есімдер бір затпен екінші заттың қатысын, байланысын білдіреді. Олар жұрнақтар арқылы жасалады. Мысалы: жасаулы – туынды, дара сын есім. Қос пілтелі – күрделі, туынды сын есім. Тоқпақ жалды торы – күрделі, туынды сын есім. Ғарық олжалы – күрделі, туынды сын есім.

Сан есім. Ескерткіште заттың санын, ретін білдіретін сан есімдер де кездеседі. Сан есімнің өзіне тән семантикалық және грамматикалық ерекшеліктері болады. Олар жеке тұрғанда абстарктілі ұғымды білдіреді. Бірақ олар тілде, негізінде, затты немесе оқиғаны сан жағынан анықтап береді. Сол кезде олардың мағынасы анықтала түседі. Дара сан есімдер бір ғана сөзден жасалады. Олардың лексикалық мағыналары әр түрлі: бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, алпыстап, жетпістеп. Жырда күрделі сан есім кездеспейді.

Бірліктер: бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз.

Ондықтар: он, алпыслап, жетпіслеп.

Есептік сан есім заттың нақтылы санын білдіріп, қанша? неше? деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы: бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он. Болжалдық сан есімдер заттың санын дәл білдірмей, шамамен болжалдап

көрсетеді де, қанша? неше? қай шамалы? Сияқты сұрақтарға жауап береді. «Әділ сұлтан» эпикалық жырында есептік сан есім -тап, -теп жұрнағы арқылы жасалады. Мысалы: Алты жасқа келгенде алпыслап (алпыстап) сақтау жаратты. Жеті жасқа келгенде жетпіслеп сақтау жаратты. Жырда реттік сан есім, жинақтық сан есім, топтау сан есімі және бөлшектік сан есімдері кездеспейді.

Етістік. Етістік күрделі сөз таптарының бірі. Ол іс, амал, қозғалыс қимыл, жай-күйге байланысты процестерді қарастырады. Етістіктер тек іс-әрекетті, қимыл-қозғалысты білдіріп қана қоймайды, уақытты да аңғартады. Себебі, етістіктегі баяндалған іс-әрекет белгілі бір уақытпен байланысты жүзеге асады. Бұл жайттар, негізінде: етістіктің шақтары арқылы белгіленеді. Етістік тұлғасына қарай негізгі түбір етістік және туынды түбір етістік болып бөлінеді. Сөздің негізгі түбір етістік болса, ол негізгі деп аталады. Мысалы: қойып, жазып, түйіп, ескен, басқан, жанған, мінген, өссін, көрген, алған. Туынды етістіктер басқа сөз таптарынан белгілі жұрнақтар арқылы жасалады. Ол жұрнақтар мыналар: -ар, -ер, -р: ойна-р, көш-ер. Етістіктер білдіретін мағынасына, соған сәйкес сөйлемде атқаратын қызметіне қарай екі түрлі: негізгі етістік және көмекші етістік болып бөлінеді. Мысалы: Жасаулы жау қаруын сайлады. Етістіктің шақ категориясы. Етістіктің қимыл, іс-әрекетті білдіретіндігі белгілі, ал іс-әрекеттің, қимылдың орындалу, жүзеге асу мезгілі, уақыты болады. Қимылдың өту кезеңі сөйлеушінің хабарлау кезімен немесе сөйлеп тұрған сәтпен айқындалады. Сөйлеп тұрған сәтке байланысты қимылдың өту мезгілін білдіру етістіктің шағы деп аталады.

«Әділ сұлтан» эпикалық жырында: «Ей, енеке, мен бүгінші бір түс көр-ді-м» жедел өткен шақтың жұрнағы мен жіктік жалғауының бірінші жағы арқылы жасалған. Бұрынғы өткен шақ пен ауыспалы өткен шақ жырда кездеспейді [5:93]. 1846 жылы шыққан А.К.Казембектің «Общая грамматика турецко-татарского языка», - деп аталатын еңбегінде автор көсемше жайлы былай деген: «Герундиумъ образуется изъ второго лица единственного числа повелительного наклонения последующего частицей -ушь, -юшь, -ипь, которая применяется, но когда это второе лицо заканчивается на -о, это герундиумъ иногда может переводиться настоящим, но вообще оно означает действие прошедшее. Это герундиумъ совершенно соответствует русскому деепричастию на въ и вши. Таким образом оно выражает действие предмета, происходившее прежде, чем должно начаться другое действие этого предмета» [б: 102].

Қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда, көне түркі тілінде көсемшенің жұрнақтарының саны көп болған. С.Е.Малов Орхон-Енисей ескерткіштерінде көсемшенің -а, -е, -й, -ып, -іп, -п, -пан, -ыпан, -ыбан, -убан; -ы, -і, -ү; -ты; -ғалы, -жын, -жін жұрнақтарының қолданыста болғанын: «Памятники древнетюркской письменности» атты еңбегінде атаған [б: 114].

«Әділ сұлтан» эпикалық жырында өте өнімді қолданған жұрнақтардың қатарына көсемшенің -ып; -іп; -п тұлғасы жатады. Аталмыш тұлға ескерткіш тілінде өте көп қолданылған. Қолжазбада -п тұлғасының әр түрлі етістіктерге жалғануынан өте өнімді жұрнақ болғанын байқаймыз. Мысалы: түйіп, жатып, сойып, айтып, құшып, қойып.

М.Томанов: «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы» деп аталатын еңбегінде бұл форма жайлы мынадай пікір айтқан: «-п тұлғасы көне түркі тілінде де өткен шақ мәнін беретін грамматикалық тәсіл». -ып, -іп, -п тұлғалы көсемшенің шығу тегі жайлы түркі тілдерінде түрліше пікір қалыптасқан. Мәселен, В.Н.Хангелдиннің пікірінше: «Татар тіліндегі -ып, -еп, -іп аффиксі тарихи шығу жағынан қимыл есімі – у, -ү, -белән шылауының тіркесіне әкеледі. Сонда: -бару белән//барубан//баруб//барып», -делінген [5: 73]. Есімшенің өткен шақ түрі етістік негізіне -ған, -ген, -қан, -кен жұрнағы мен -атын, -етін, жұрнағы арқылы жасалады. -ған жұрнағы арқылы жасалған форма өткен шақ мәнін білдіреді. «Әділ сұлтан» эпикалық жырында өткен шақ формасы арқылы мынадай сөздер жасалған. Мысалы: Қара шекпен жамылған. Ат артына арба сүйреткен. Қуағашқа табынған. «Әділ сұлтан» эпикалық жырында есімшенің өткен шағы - атын, -етін жұрнақтары және -атын, -етін, -йтын, -йтін есімшенің осы шақ жұрнақтары арқылы жасалған сөздер кездеспейді.

Есімшенің келер шақ түрі етістік негізіне -ар, -ер, -р жұрнағы мен -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек жұрнағы жалғану арқылы жасалады. Жазба ескерткіште -ар, -ер жұрнағы арқылы жасалған сөздер мынадай: айтар, көшер. Мен иемнің жанында көшер едім. Ұшар құстай талпынды. Жырда -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек жұрнағы жалғану арқылы сөздер жасалмайды [7: 302]. Етістіктің рай категориясы деп қимылдың шындыққа қатысын білдіретін категория аталады. Аталмыш ескерткіш тілінде етістіктің төрт түрлі райы бар: ашық рай, бұйрық рай, қалау рай, шартты рай. Ашық рай (индикатив) деп қимылдың шындық өмірде белгілі бір мезгілде болатынын, болып өткенін, я болып жатқанын, я болмайтынын нақтылы білдіретін етістіктің категориясы аталады. Айқасып құшып жатқан-ды. Шүлдір-шүлдір сөйлеген.

Бұйрық рай (императив) деп қимылды жасау я жасамауды басқадан талап ететін, қимылға қозғау салатын рай деп аталады. Сүйегіме сіңсін деп. Бойым сұлу өссін деп.

Шартты рай деп екінші қимылдың жасалу-жасалмауына шарт болатын қимылды білдіретін етістік аталады. Ескерткіш тілінде ол іс-әрекеттің істелу, істелмеуінің шартын білдіріп, -са, -се жұрнағы арқылы жасалған. Жау қолы қайтса деп. Жазылыңқы көрінсе.

Еліктеуіш сөздер. Эпикалық жырда дыбыстық еліктеуіш мысалы: Ей, қалт-қалт басқан қара атың. Сыбыр-сыбыр сөйлесіп. Бейнелеуіш сөздер жырда кездеспейді [7: 345]. Грамматикалық ерекшеліктердің қатарында дүр (-ды, -ді, -ты, -ті) формантының қолданылуын көрсетуге болады. Жазып да қойып жүрген-дүр. Әділдің хатыны шиғыр айтып жылай-дүр. Таңланса болмас мекен-дүр қадыр аллам сияқты жырда дүр форматының қолданылуын көреміз. Ауыспалы осы шақтың болымсыз түрінің I жақта -ма+й+мын, -пе+й+мін вариантының орнына -ман, -пен жұрнақты тұлғасы да кездеседі. Және бұл амал жиі жұмсалған: Ел қонса да мен қонман. Ай, ел көшсе де мен көшпен. Ордасын ел тіксе де мен тікпен [4: 97].

Қорыта айтқанда, «Әділ сұлтан» эпикалық жырында тілдік деңгейлерді барынша қарастыруға тырыстық. «Әділ сұлтан» эпикалық жыры зерттелмеген

тақырып болғандықтан, оны барынша терең зерттеу келешектің үлесі деп ойлаймыз.

Әдебиет

1. Исин А.И. Әділ сұлтан эпикалық жыры, –Алматы: «Дайк-пресс», 2001. - 148 б.
2. Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткішіндегі қосымшалар, –Алматы: «Қазақ университеті», 1976. -312 б.
3. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы, –Алматы: «Мектеп», 1981. -450 б.
4. Сыздықова Р. Қазақ тілінің тарихы, –Алматы: «Ана тілі», 1993. – 535 б.
5. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан, –Алматы: «Абзал-Ай», 1988. – 450 б.
6. Исаев С. Қазақ тілі, –Алматы: «Ана тілі», 1993. – 650 б.
7. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі (Морфология), –Алматы: «Ана тілі», 1974. 420 б.

KAZAK ROMANLARININ GELİŞİMİ VE 2. DÜNYA SAVAŞINI ANLATAN ROMANLAR

Ercan Omirbayev
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Türkistan, Kazakistan
erzhan.omirbayev@ayu.edu.kz

Farida Tulendiyeva
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Türkistan, Kazakistan
farida.tulendiyeva@ayu.edu.kz

Özet. 20. yüzyıl milyonları yeni özgürlüklere ve daha iyi yaşamlara götürürken, aynı zamanda birçok kişiye benzeri görülmemiş bir sefalet getirdi. Bu yüzyılın başında başlayan 1. Dünya Savaşı ile birlikte insanlık büyük bir yıkım ve acıyla karşı karşıya kalmıştır. Ancak insanlık bu korkunç felaketi unutamadı ve 2. Dünya Savaşı'nda aynı olayları tekrar yaşamak zorunda kaldı. Bu olaylar sonucunda dünyamız kökünden sarsılmış ve barışsever duygular büyük bir darbe almıştır. Ünlü İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm, "Kısa 20. Yüzyıl (1914-1991)" adlı kitabında iki dünya savaşı ve sonrasındaki dönemi "felaket çağı, yirmi beş-otuz yıl süren aşırı bir ekonomik dönem" olarak adlandırdı. büyüme ve sosyal değişimler oldu" diye değerlendirdi. Bu dönemde yazarlar savaş hikâyelerini romanlarda anlatmışlardır.

Anahtar kelimeler: roman, yazar, 2. Dünya Savaşı, tarihi olay, Sovyetler Birliği, özgürlük, savaş.

Abstract. The 20th century has brought new freedoms and better lives to millions, it has also brought unprecedented suffering to many. Humanity faced devastation and suffering with the First World War that began at the beginning of this century. However, mankind could not forget this terrible catastrophe and again had to go through the same events in the 2nd World War. As a result of these events, our world was shaken to the core, and peace-loving sentiments were dealt a big blow. The famous British historian Eric Hobsbawm, in his book *The Short Twentieth Century (1914-1991)*, called the two world wars and the period after them "an era of disasters, an extreme economic period lasting twenty-five to thirty years. there was growth and social change". During this period, writers told the story of the war in novels.

Key words: novel, writer, Great Patriotic War, historical event, Soviet Union, freedom, war.

Giriş. Yirminci yüzyıl, milyonlarca insanı yeni özgürlüklere ve daha iyi bir yaşama doğru taşıırken, birçoklarına da görülmemiş acılar tattırdı. İnsanlık, yüzyılın başında patlak veren Birinci Dünya Savaşı'yla tarihte görülmemiş yıkıntı ve acılarla karşılaştı. Ancak insanlık bu korkunç faciayı unutma olanağı bulamadan aynı şeyleri İkinci Dünya Savaşı'nda bir kez daha yaşamak zorunda kaldı. Bu olaylar sonucu dünyamız temelden sarsıldı ve barışsever duygular büyük yara aldı. Nitekim, ünlü İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm "Kısa 20. Yüzyıl (1914-1991)" adlı kitabında iki dünya savaşını ve sonrasını şöyle değerlendirmiştir: "1914'ten İkinci Dünya Savaşı'nın ertesine kadar yaşanan bir felaket çağını, yirmi beş ya da otuz yıl süren bir olağanüstü ekonomik büyüme ve toplumsal dönüşüm izledi. Bu dönüşüm insan toplumunu muhtemelen kıyaslanabilir kısalıkta herhangi bir başka dönemden daha derin bir biçimde değiştirdi. Geriye bakıldığında bu dönem bir "Altın Çağ" olarak görülebilir. Bu dönemin 1970'lerin başında sona erdiği neredeyse dolaysız biçimde görüldü. Yüzyılın son bölümü, yeni bir dağılma, belirsizlik ve kriz, Afrika, eski SSCB ve Avrupa'nın önceki sosyalist bölümleri gibi dünyanın geniş bölgeleri için bir felaket çağı oldu". İnsanlığın yeni "felaket çağları" yaşamaması için olayların bilinmesinde ve yorumlanmasında büyük yarar vardır. Olaylardan ve özellikle iki dünya savaşından gerekli "derslerin" çıkartılması, kıyasında bulunduğumuz üçüncü bin yılın şekillenmesinde katkısı olacaktır. İtalyan tarihçi Leo Valiani'nin dediği gibi, "yüzyılımız, adalet ve eşitlik fikirlerinin kazandığı zaferin daima kısa ömürlü olduğunu, ama özgürlüğü korumayı başarırsak her şeye her zaman yeniden başlayabileceğimizi de kanıtlıyor".

Ana Bölüm. Kazak romanının yeniden uyanışı 1942 yılında M.Avezov'un "Abay Yolu" adlı dört ciltli eserinin ilk kitabının yayımlanmasıyla başladı. Bu kitap öncelikle "Abay" başlığıyla planlanmış iki ciltli kitabın ilk kitabıydı. Romanın basılması II Dünya savaşının en bir ateşli dönemine denk geldi. Savaş konusunu ele alan kapsamlı bir çalışma beklenirken tarihi romanın çıkması parti yönetimini o kadar memnun etmedi. Onlar, romanın planını, temel olay örgüsünü, sanatsal amacını derin düşünmeden sadece ondaki kabile mücadelelerine, Kunanbay'ın yaşadığı dönemin zor şartlarına önem vermeye çalıştı. Bu durumu G. Müsrepov'un "Abay" Romanı

Hakkında” adlı makalesi (1943) tespit etmektedir. Aksine halk romanının devamını bekliyordu [1:445].

1945 yılında Ğ. Mustafin’in “Şıĝanak”, A.Abişev’in “Genç Şahinler”, G.Slanov’un “Yanardağ” adlı romanları neşredildi. Adı geçen eserler Kazak halkı yaşamının yeni dönemlerinden söz etti. Öncelikle kolektifleşme faaliyetlerinin gerçeklerini açığa vurmaya çaba gösteren, sonra da II Dünya savaşı sırasındaki Kazak çiftçilerinin durumunu dile getiren eserler gerek sanatsal arayışları bakımından, gerekse de konu işlenişi bakımından çeşitli niteliklere sahipti.

G.Mustafin tarafından yazılan “Şıĝanak” romanı gerçek insan ve onun büyük emeği hakkında belgesel bilgileri esas almıştır. Aktöbe eyaletinin Oyl ilçesinde yaşayan, II Dünya savaşı sırasında fedakarlık yaparak darının her hektarından 200 kental hâsılat toplayarak tüm rekorleri kıran Şıĝanak Bersiyev ismi o dönemde dünya çapında ün kazanmıştır. SSCB Tarım ve Çiftçilik bilimleri Akademisi başkanı T.D. Lıyssenko, ona telyazı göndererek “*Sizin telgrafınızı alırken inanıp inanmayacağımı bilmeden çok şaşırılmışım. Çok bilgin sayılan bilim adamları bile her hektardan 200 kental hâsılat toplamak olanaklı değil demişlerdi. Bu fikir de boşuna söylenmemiş. Bitkilerin güneş enerjisini ne kadar sindirebileceğini hesaplayarak ortaya atılmıştı. Siz onların bu hesabını aşarak tarla ürününün miktarı insanın elinde olduğunu, yani insanın emeğine bağlı olduğunu kanıtladınız*” diye yazmıştır. Ünlü darıcı hayatını Alman yazarı Bertold Breht destana dönüştürmüştür [2:62].

Roman, Şıĝanak hayatı ve onun emeğini konu almasına rağmen Mustafin’in Şıĝanak tipi darıcının kendisi değil edebî tipini göstermektedir. Toplanmış bilgiler temelinde yazar Kazak çiftçileri hayatındaki toplumsal birleşmenin avantajlarını, verimli, kazançlı yollarını göstermeyi ve insan ve doğa mücadelesini yeni şartlar çerçevesinde betimlemeyi amaçlamaktadır. Ömrü boyunca doğadan kazançlar elde etmeye çalışan fakat başaramayan çiftçi hayalinin yeni devirde, toplumsal çiftçiliğin kalkınması şartında gerçekleşmesi romanın en temel konusudur. Yazar buna yeni toplumun aktüel meselesi olarak bakmaktadır. Şıĝanak tipine halkın tarımcılık sanatının bin yıllık tecrübesini ekleyen yazar bu tecrübenin, bu yeteneğin yeni dönemde nasıl geliştiğini ifade etmektedir. Darıdan çıkar sağlamak, toprağa tapmadan onu kendi amacına göre faydalanmak Şıĝanak ve onun takımında yer alan diğer tarımcıların büyük hedefi ve mücadelesinin temelini oluşturmaktaydı. Şıĝanak “*Babamın babası, yani dedem çapayla ekin ekmiştir. Babam Bersi ağaç sabanla ekti. Kendim demir sabana deve çıkırdığı ekledim. Bunların hepsi çok miktarda darı almanın başarılı yöntemleriydi*” demektedir. Fakat feodal-ataerklı toplumda tek başına çalışmak ve verimsiz malzemeler kullanmak Şıĝanak’ın kendi amacını yerine getirmesine engel oldu. Ancak yeni dönemde, toplumsal çiftçilik şartında bakire arazileri geliştirilip sulandırmanın yeni yöntemleri keşfedilirken yeni makineler aracılığıyla bu hayaller gerçekleşti. Darıdan bol miktarda hâsılat kazanılarak “altmış yaşına girene kadar altı kilometreye adı duyulmayan” Şıĝanak ismi dünyaya belli oldu. Yazar bunu Kazak tarımcıları hayatının zaferi olarak nitelendirmektedir [2:35].

Romanın tartışmalı niteliği ondaki diğer tipler aracılığıyla açığa vurulmaktadır. Örneğin, Olcabek tipini alalım. Gabiden, söz konusu şahsı betimlerken, toplumdaki çiftçi emeğinin genel sıfat edinerek çiftçilerin birer birer özellik psikolojisinden arınma

çabasını göstermeye çalışmaktadır. Yazar, Olcabek tipinden çiftçi özelliklerini de, aynı zamanda özel olmaya düşkün duygularını da farketmektedir. Yeni hükümetin çiftçileri birleştirerek onların toprakla uğraşmasına imkan vermesini önemseydiğine rağmen Olcabek kendi mal ve mülkünü ortak yapmaktan kaçınarak kolhoza üye olmaz. Kolhoz olmayan köy arayarak her tarafı gezer. Çiftçileri birleştirme yıllarında bu tür davranışlar ve olaylar her bölgede geçmiştir. Benzer tiplere her halkın edebiyatında rastlanmaktadır.

Yazar yeni ortamda yetişmekte olan gençlerin huylarında da meydana gelen yeni değişimleri dile getirmektedir. Eski dönemin ezikliğini, zor işlerin izlerini bırakıp yeni dönemin heyecan dolu hayatına adım atan gençler Amantay ve Canbota dönem yaratan tipik şahıslar olarak değerlendirilmektedir. Onların yaşlarına uygun tutumları, topluma fayda sağlayan işleriyle bağdaşmaktadır. İşinde erkeklerle eşit sırada yer alarak günler geçtikçe kuvvetlenen Canbota dış görünüşte çiftçi olarak betimlenmesine rağmen iç dünyası güzel yenilik taraftarı olarak ileri sürülmektedir.

Romanın temelini oluşturan unsur Şıganak'ın Vatan savaşı sırasında dünya rekorlerini kırmasıdır. Eserin de çok geçmeden yazılması nedenini Kazak tarımcılarının fedakarlığına gösterilen büyük saygıya bağlayabiliriz. Bunların hepsi savaştaki askerlerin zafer kazanmasına katkı sağlamıştır. İnsanların zafer istekleri ve bu amaca ulaşmak için malını, canını bağışlaması akıcı bir dille ifade edilmektedir. Şıganak kazandığı ürünü askerlere gönderir. Kendi parasını da Kızıl Ordu'ya yardım için ithaf eder. Bu yaptığı hareketleri için SSCB başkâtibi İ.V.Stalin'in takdim telgramını alır. Dört oğlu da savaşa katılarak düşman ordusuna karşı mücadeleye dâhil olur [2:37].

Yazar "Genç Şahinler" ve "Yanardağ" romanlarında da savaş olaylarına değinmiştir. "Genç Şahinler" romanında savaşa çok büyük bir miktarda kömür göndermek için Karağandı madencilerinin kıyasıya mücadele ettiği anlatılır. "Yanardağ" romanında ise, Embi petrol üreticilerinin fedakarlık işlerinden bahsedilmektedir. Eserin başlığından da görüldüğü üzere "Genç Şahinler" yeni zamanda yetişerek eğitim alan genç kuşağın kişisel şahısları ve çalışmalarını belirtmeyi amaçlamaktadır. Moskova Madencilik Enstitüsü'nde eğitim almakta olan öğrenciler ikiye ayrılarak birisi Donbass'a, ötekisi de madenci olarak çalışmak için Karağandı'ya gider. Donbass'a gidenler üretim yerlerini korumaya, şirketlerin malzemelerini Karağandı'ya naketmeye yardım etse, Karağandı'ya gelenler savaş ihtiyacını karşılamak için kömür üretimi, kömür makinesi icadı işlerine katılırlar. Genç nesil büyük işçilerle birleşerek işte kahramanlık örneğini gösterir. Yazar, romanın Karağandı'da geçen olay örgüsünü Tayman, Kazıbek gibi yaşlı işçilerin ailesel ilişkileri temelinde yürüterek işçi tabakasının geleneksel eğitim sistemini öne sürmektedir. Genç kuşak onların tecrübesi sayesinde yetişir. Mühendis Saule Donbas'tan gelmiş Miron amcanın kömür makinesi icat etmesine yardım ederek üretim sistemini organize etmede aktif rol oynar.

Romanda genç işçiler Sayran ve Şeker'in Kazak köyünden gelse de yeni mesleği kısa zaman içinde becermesi güzel bir biçimde ifade edilmektedir. Nurlan ve Pavel'in Donbas'daki ilk günlerini anlatmakla birlikte yazar düşman baskısına uğrayan ülkedeki vatansever gençlerin düşmana karşı gaaliyetlerini değerlendirmeyi düşünmüştür. Fakat

eserin bu kısmı savaş hakikatını tamamen açamamıştır. Dolayısıyla romanın sonraki kısımları tamamen Kazakistan'daki olaylara ayrılır. Nurlan ve Pavel'in düşmanlarla savaşırken vefat etmesi ve öldükten sonra onların "Sovyetler Birliğinin Kahramanı" unvanıyla ödüllendirilmesi sadece eserin son bölümlerinde anlatılır. Romanda genellikle II Dünya Savaşının en zor günlerini yaşayan halkın birliği, vatansever duyguları nitelendirilmektedir. Bazı olaylarda dağınık ve uydurma unsurlar bulunmaktadır. Az kusurlara rağmen roman kendi döneminin önemli eseri sayılmaktadır. Sonra yazar romanda geçen olay örgüsünü dramaya aktararak "Dostluk ve Aşk" adlı piyes yazmış [3:124].

"Yanardağ" 2. Dünya Savaşı sırasındaki Atırov petrol işçilerinin hayatını konu edinmiştir. Savaşın halka verdiği zararı ve insanların sıkıntılarla başa geldiği romanın merkez ögesini oluşturmaktadır. Rusya'nın diğer petrol yatakları düşman eline geçtikten sonra Kazakistan'ın petrol bölgesi tek enerji kaynağı olarak görülmektedir. Dolayısıyla Kazakistan petrolünü savaş araçlarına kullanma meselesi gündeme gelir. İşçilerin gündüz gece bilmeden çalışması, sıradan insanların bile askerlere yardım etmek için bir araya gelmesi roman süjesinde ayrı yer tutmaktadır. Oadaki karakterlerin hepsi iş başında bulunmaktadır. Onlar toplum çıkarını kendi menfaati gibi koruyabilmektedir. Savaş olayı hepsinin birleşmesine neden olmaktadır. Erkekler savaşa gidip kadınlar onların yerine işe gelmişler. Hatta on sekiz yaşından aşağı olanlar da bulunmaktadır. Üretimi yürütmek için askerlikten muaf tutulan özel uzmanlar da çalışıyor. Herkes kendi yerinde, elinden geldiği kadar zaferi kazanmaya katkı sağlamaktadır. Genellikle dönem gerçeğini iyi bir şekilde betimlemiş olan romanda tartışmanın zayıf yönleri de göze çarpmaktadır. Her çalışma hiçbir engele karşılaşmadan kolay gerçekleşir. Yazar, Kanat ve Aykumis arasındaki tartışmayı ön plana itmek ister. Fakat o da biraz geçtikten sonra çözüm bulur. Roman, yayımlandıktan sonra sert eleştirilere uğradı. Eleştirilerin tek yönlü olması ve romanın önemini reddetmesi Sovyet partisinin o dönemde edebiyat ve sanata kötü bakışından kaynaklanmaktadır. O dönemde eleştirilmeyen eser çok azdı. Sonra roman tekrar gözden geçirilerek düzeltmeler yapıldı. "Yanardağ" 2. Dünya Savaşı sırasındaki petrolcüler emeğini anlatan önemli bir çalışmadır. Savaştan sonraki yıllar Kazak roman türünün yeni niteliklerini açığa vuran, bu alanı zenginleştiren dönem sayılmaktadır. Bu yıllarda "Abay" romanının ikinci kitabı (1947) yayımlandı. S.Mukanov, "Gizli Bayrak" adlı romanını düzelterek, yeni bilgiler ekleyerek "Botagöz" başlığıyla tekrar yayımlamış (1948). Bundan sonra "Sırderya" adlı yeni bir romanı yazıp çıkardı (1948). Ğ. Mustafin, "Milyoner" (1948), G.Müsirepov, "Kazak Askeri" (1949) romanlarını yayımladı. Adı geçen romanlar Kazak halkının arasına hemen yayıldı. Kısa bir zaman içerisinde Rusçaya da çevrildi. Yabancı dillere de tercüme edildi. Nitekim savaş sonrası dönemde Kazak romanının kazancı dünya çapında ün kazandı. Özellikle bu başarıyı 10 Aralık 1948 yılında Kazak edebiyatının şimdiki gelişim doğrultusu tartışılan SSCB Yazarlar Birliği Meclisi kanıtlamaktadır [4:263].

Muhtar Avezov'un bütün dünyada tanınmış "Abay Yolu" romanı büyük Kazak şairinin hayatına ışık tutan ilk kapsamlı eserdir. İlk iki kitabında yazar büyük şairin gençliği ve şiire düşkünlüğünün oluşmasına dair ipucular vermektedir. Yazar, Genç Abay'ın yetiştiği ortamı, onun kalbini etkileyerek duygularını geliştiren bozkır

doğasını, halkın sanatı ve edebiyatını, hayali ve umudunu, dostluğu ve ilk sevgisini dile getirmekle birinci kitap boyunca onun şaire dönüşmesinin nedenlerini göz önüne sergilemektedir. Bu durumda Abay'ın birer birer yaşamdaki tartışmalara tanıklık etmesi, sevdiği Toğcan'dan ayrılması, Kodar ve Kamka ölümünü görmesi, üzülmeye inandırıcı biçimde anlatılmaktadır. İkinci kitapta belirtildiği üzere onun boyunda yaratıcılık yetenek meydana gelir. Abay, bilgisini geliştirir, Rus edebiyatının, arkadaşlarının yardımıyla düşüncelerini tamamlayıp halk yaşamındaki edebiyatın büyük önemini anlama derecesine yükselir. Bu dönemde Abay'ın hayata, onun zor şartlarına görüşleri şair şiirlerinde de belirtilmektedir. Yazar, Abay eserlerine dayanarak Abay'ı düşündüren toplumun gelişimi, insanların bir birleriyle ilişkisi, insana has davranışların üzerinde durmaktadır. Böylece Kazak toplumunun şairin yaşadığı dönemdeki tüm özelliklerini, halk yaşamının güzel unsurlarını ifade etmektedir. Kazak halkının millî ülküsü ve istekleri Abay tipi vasıtasıyla açığa vurulmaktadır. Dolayısıyla büyük akademisyen Kaniş Satbayev, "Abay" romanını "19. yüzyılın ikinci yarısındaki Kazak yaşamının ansiklopedisi" diye değerlendirmektedir [5:235]. Romanın üçüncü ve dördüncü kitapları "Abay Yolu" başlığıyla 1952, 1956 yıllarında yayımlandı. Bu yüzden dört ciltten oluşan roman tamamen "Abay Yolu" adlandırıldı. "Abay" romanının son sayfalarını yazar "İleride hayat mücadelesi. Bu mücadeleye o tek başına girdi. Gerçekten de yapa yalnızdır. Tabi ki, onun tek kuvveti, tek umudu vardır. Kuvveti şiiri, umudu ise halktır" cümleleriyle bitirmektedir. Dört ciltten oluşan roman-epopenin yapısal özelliği de, üslubu da, yazarın dili ve sanatsal ustalığı da birlik içinde bulunmaktadır. Yazarın hakikati anlaması ve betimlemesi dikkat çekmektedir. Bu da yazarın hayatı Abay'ın bakış açısıyla değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır [5:258].

M.Avezov romanının tür örneği edebiyat kuramında ve alanında "roman-epope" olarak bilinmektedir. Romanda şahsın toplum, halk tarihiyle birliği, çeşitli gruplar ve boyların mukayese edilmesi, paralel yaşamasının belirtileri, kuşakların değişmesi, şahıs ve onun ailesel hayatının tarihi ve sosyal bakımdan önem kazanması, onun düşüncesinde ve görüşüne çağdaş insanların hayalleri ve ülküsünün iz bırakması geniş bir şekilde ele alınmaktadır.

Belli edebiyat eleştiricisi Temirğali Nurtazin "Roman-epopede karakterin özellikleri zamanlar süzgecinden geçirilmesi sonucunda indirgenmez, aksine daha netleşir, tamamlanır. Diğer romanlarda bulunmayan nitelik kazanır" demektedir [5:261]. Roman-epopede karakterlerin manevi hayatı birkaç dönem boyunca geniş bir şekilde nitelendirilmektedir. Karakterlerin, zaman ve mekânın ilişkisi birbirleriyle uyumaktadır. Belli bir dönemin ansiklopedik tiplerinin hayalleri ve hareketlerinden o dönemin değişebilirliği anlaşılır. Roman-epopede çeşitli insanların görüşleri oldukça yer aldığından dolayı bu türde tarihi ve felsefi özellikler bulunur. Avezov romanı söz konusu özellikleri biriktirmiş seçkin eserdir. Bu eseri Kazaklarla birlikte Rus edebiyat uzmanları da takdir ettiler. Eser, Rusçaya ve otuzdan fazla yabancı dillere çevrildi. 1959 yılında yazara SSCB'nin en büyük ödülü Lenin ödülü takdim edildi. S.Mukanov'un "Sirderya" romanı ve G.Mustafin'in "Milyoner" romanı çiftçiler konusunu geniş bir şekilde işleyen eserlerdir. Onlar savaş sonrası yaşamdaki emeğin rolü, iş adamlarının yeni tipleri ile ilgili görüşlerini ileri sürdü. Dönem niteliği ve

özelliklerini araştırarak yeni insanda hayata, sosyal işlere ilişkin yeteneklerin gelişmesine dikkat etti. Adı geçen romanların belli başlı karakterleri meydana gelen yeniliğin önderleridir. Onların vatana, millete olan sevgisi kişisel özelliklerini oluşturmaktadır. Onlar önceki yıllardaki gibi sosyal gruplar (tabakalar) arasındaki mücadeleyi derinleştirmeyi önemsemiyorlar. Vatani kalkındırmaya, onun kuvvetini artırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmayı tercih ederler. Dolayısıyla Sabit Mukanov, insan ve doğa ilişkisini göz önünde bulundurarak tabiat hazinesini milli çıkarlar için kullanma hareketlerinden bahsetmektedir. G.Mustafin ise Kazak köylerinin istikbalini Cömert gibi uzman başkanlarla ilişkilendirir [6:143].

G. Slanov'un "Şalkar" romanı (1954) da söz konusu romanlardan sonra yazıldığına rağmen konu bakımından bu eserlere yakın gelmektedir. Öncelikle bu roman "Geniş Alan" (1949) adıyla hikâye olarak yayımlanmıştı. Yazar, ona bazı olaylar, unsurlar katarak, düzelterek romana dönüştürmüştür. Romanda yer alan yaşam hakikati görünüşleri, yazarın pozisyonu, insanlar kaderi G.Mustafin'in "Milyoner" romanıyla aynı niteliktedir. Bu eserler de savaştan sonraki Kazak köylerinin durumunu ihtiva etmektedir. Köyde yeni evler inşa etmek (Şalkar'da yeni kasaba kurmak, Taskesken'e yol yapmak vb.), halkın günlük yaşamını kolaylaştırmak yollarını aramak anlatılır. İki eserin de temel karakterleri hayat talebine göre büyük kaideleri öne sürmekte, çalışmaktan zevk almaktadır. Bu iki yazarın dünya görüşlerinin birbirine uygun gelmesini bildirmektedir. Gabiden Mustafinin eserindeki gibi Slanov karakterleri de özel nitelikte verilmiştir. Savaş sonrası dönemde 2. Dünya savaşı olaylarını tekrar gözden geçirmeye, zor anlardaki insanların kahramanlık işlerini, davranışlarını, halk yaşamını kapsamlı olarak değerlendirmeye dönük yeni romanlar yazılmaya başladı. Bu sürecin başında Gabit Müsrepov'un "Kazak Askeri" romanı bulunmaktadır. Bu eser öncelikle Sovyet Birliğinin Kahramanı Kayırğali Smağulov'un savaştaki kahramanlık işlerinden bahsetmektedir. Eser önce "Kazak Askeri" (1945) başlığıyla kısa hikâye halinde yayımlandı. Sonra bu eseri yazar tekrar ele alarak yeni adla yayına vermiş. Savaş tecrübesini göstermede, halk kahramanlığının manevi içeriğini ve onun kaynağını tanıtmada bu romanın önemi çok büyüktür. Onda yeni zaman kahramanının doğuşu, büyümesi, eğitim alması detaylı bir şekilde izah edilmektedir. Kayroş'u büyüten toplumsal ortam ve ondaki değişimler karakterin kaderiyle sıkı bağ içinde bulunarak uygun biçimde tasvir edilir. Kayroş'un kahramanlığı eski anlayıştaki kahramanlık değil, basit insanın Vatan karşısındaki borcunu anlaması ve onu yerine getirmesi ile ilgili duygudan kaynaklanan kahramanlıktır. Aynı zamanda yazar Kayroş'un hayat yolunda karşılaşılan günlük yaşamın biçimsiz yönlerini keskin mizahla eleştiriye tabi tutmaktadır [4:342].

Her yazarın edebi yolunda belli başlı konu üzerine odaklanarak kendi eserlerinin yazmaya önem verir. Daha dün tüm dünyayı kırmızı kana boyayan 2. Dünya Harbi sırasında halen daha olgunluk çağına ermeyen, gençlerimiz savaş cephelerinde Vatan için canın kıyarak savaşanlar ve bu acımasız savaştan sağ salim dönen savaşçı askerlerimiz eline kalem alarak kendi gözleriyle canlı savaşta olup bitenlerin hepsin beyaz kâğıt üzerine aktarmışlardır. Bu yüzden bir bayrak gibi kullandıkları şiirlerinde dil ve edebiyat alanlarında verdikleri eserlerle ciddi bir muhalefet oluşturdukları gibi

milli ve manevi değerleri göz ardı etmeden kendini ve dünyayı öğrenme hamleleri ile de modern dünya ile bütünleşme yoluna gitmişlerdir.

Bu da beraberinde milli aydınlanmayı getirmiştir [6:220]. Bilinçli bir karşı koyuşla halkın yanında yer almışlar ve davaları uğruna durmaksızın çalışmışlar, dernekler kurmuşlar, yazıp çizmişler. Bunlar, kalemli ile bir taraftan halkın karşı karşıya kaldığı eziyetleri dile getirirken, şuurlu bir nesil yetiştirmenin peşine düşmüşlerdir. Biz de gelecek bilimsel çalışmalarımızda bu konuyu geniş bir kapsamda incelemeyi amaçlıyoruz.

Кайнак

1. Saray, M. Kazak Türkleri Tarihi “Kazakların Uyanışı”, İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993. – s. 225.
2. Öner, M. XX. Yüzyıl Türkistan Edebiyatının Anıtı: Muhtar Avezov (1897-1961), Bilig Dergisi. 2006. – s. 32-41.
3. Hobsbawm, E. Kısa 20. yüzyıl (1914-1991) Aşırılıklar Çağı, (Çeviren: Yavuz Alogan), İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1996. – s. 223.
4. Bazanova, F.N. Formirovanye i Razvitiye Strukturi Naselenya Kazakhskoy SSR, Almatı: Arıs. 1987. – s. 498.
5. Ujımdıq Jınaq. 40-50 jäne 60-jıldardağı Kazak Ädebiyeti. 2.Kitap. Almatı: Gılım, 1998. – s. 400.
6. Kazak-Sovyet Ädebiyeti Tarihiniñ Oçerkteri, Almatı: Gılım. 1960. – s. 465.

ПАМЯТНИКИ ПИСЬМЕННОЙ КУЛЬТУРЫ ТЮРКСКОГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

*Мусабекова У.А.
Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
mussabekova@yandex.kz*

Аннотация. В статье рассматриваются древнейшие памятники, написанные руническим письмом, как общее наследие тюркоязычных народов, сохранившееся до наших дней. Тюркоязычные народности и их языки имеют весьма древнюю письменную традицию, восходящую, по крайней мере, к рубежу нашей эры. В изучении древнетюркских памятников: осуществлена точная датировка текстов, выявлены авторство и жанровое своеобразие, определены тематика и проблематика, исследованы поэтика и стиль текстов.

Орхоно-енисейские рунические надписи свидетельствуют о высоком культурном уровне древних тюрков, которые имели развитый литературный язык, оригинальную письменность, прекрасную литературу.

Ключевые слова: рунические памятники, орхонские и енисейские надписи, древнетюркская поэзия, национальная культура, поэтический стиль.

Abstract. The article examines the oldest monuments written in runic script written in runic script, as a common heritage of the Turkic-speaking peoples that have survived to the present day. The Turkic-speaking peoples and their languages have a very ancient written tradition dating back at least to the turn of our era. In the study of ancient Turkic monuments: the exact dating of texts was carried out, the authorship and genre originality were revealed, the themes and problems were determined, the poetics and style of texts were investigated.

The Orkhon-Yenisei runic inscriptions testify to the high cultural level of the ancient Turks, who had a developed literary language, original writing, and excellent literature.

Keywords: runic monuments, Orkhon and Yenisei inscriptions, ancient Turkic poetry, national culture, poetic style.

Памятники рунического письма являются первыми из дошедших до нас образцами древнетюркского прозаического текста, которые имеют исключительное значение для изучения истории, языка и литературы тюрков, населяющих просторы Центральной Азии и Южной Сибири. Тюркская руника, широко употреблялась в древнетюркских (раннесредневековых) государствах VI-X вв. В них была распространена грамотность, высокого развития достиг письменно-литературный язык, иначе именуемый «древнетюркским языком». Наиболее поздние из енисейских рунических памятников, как отмечалось выше, отнести к VIII-XI вв., но их родоплеменная принадлежность еще не можно установлена. Бумажные фрагменты с тюркскими руническими письменами шаманского, манихейского, буддийского и юридического содержания (VIII-X вв.) были найдены в Восточном Туркестане. Первые произведение тюркской литературы зародились в Восточнотюркском каганате, когда в VII века он отделился от общего каганата, к ним относят рунические памятники. Тексты на них содержат призывы к своему народу укреплять свои каганаты. Различные племена, обитавшие в Древности и Раннем Средневековье на обширных пространствах Центральной и Средней Азии, то складывались в крупные, сильные племенные объединения, то вновь распадались. Поэтому литературные памятники этого времени можно рассматривать как общее наследие тюркоязычных народов. Сохранившиеся до наших дней древнейшие памятники написаны руническим, а также манихейским и уйгурским письмом. Памятники письменной культуры тюркского средневековья написаны в поэтическом стиле художественным литературным языком и несут богатую информацию об историческом прошлом тюркского народа. Чтобы изучить древнетюркские художественные традиции, в первую очередь нужно определить хронологические границы этого времени. Хронологические рамки древнетюркского времени, примерно, охватывают VI и первую четверть X в. н.э. По мнению И.В. Стеблевой, к этому времени относятся следующие литературные памятники: 1) группа текстов рунического письма, связанная с

культурной жизнью Тюркского каганата- VI-VIII вв.; 2) орхонские тексты, датируемые VIII в.; 3) группа текстов рунического письма, связанная с государством енисейских кыргызов (по другому - енисейские тексты) - не ранее VII и не позднее XI-XII вв.; 4) рунический текст на бумаге или «Гадательная книжка» - середина VIII-начало IX вв.; 5) поэтические тексты на древнеуйгурском языке религиозного содержания, написанные манихейским и уйгурским письмом и связанные с культурной жизнью уйгуров в период Уйгурского каганата и после его падения - середина VIII - середина IX вв. [5; 4]. К ранним формам тюркской руники относится, вероятно, надпись на деревянной палочке из долины Таласа. Загадочный руноподобный текст, написанный тушью на тонкой коже, обнаружен среди согдийских документов на горе Муг в верховьях Зеравшана. Краткие рунические надписи на глиняных сосудах-хумах встретились в Фергане, а также на хуме из городища Кой-Крылган-Кала (IV-III вв. до н. э.) на Амударье. Древнетюркские письменные памятники V-VII вв. являются весомым вкладом тюркского народа в мировую культуру. «Онгин», «Тонькок», «Култегин», «Бильге каган» и Таласские письмена. Это не только древние тексты, но и исторические реликвии, свидетельствующие о героической борьбе древнего тюркского народа за свою независимость.

Руническая письменность в свое время была распространена на огромной территории: от границ Китая до Средней Азии, а дальше - до Венгрии, и история ее функционирования охватывает V-XI века. Всемирно известные рунические надписи ныне широко популярны как произведения древнетюркской поэзии. Национальная культура тюрков прошла несколько этапов развития и, естественно, что каждому этапу присуща своя культурно-художественная система. При этом на всем протяжении культурного и литературного процесса наблюдается эволюция, преемственность литературных форм. К древнетюркским культурным и литературным памятникам, в первую очередь, относятся рунические надписи, дошедшие до нас от империи «Гёк тюрков» (VI-VIII вв.). Самым древним государством тюрков (народ гёк тюрк, что означает «голубые тюрки») был Тюркский каганат, созданный в 554 г. Основателем государства тюрков и его первым правителем стал Бумын, принявший титул Ильхана. Вскоре войска во главе с Ильтериш каганом вернули Восточнотюркскому каганату независимость. Именно эти и последующие события, связанные с правлением других каганов, составили содержание первых известных нам произведений древнетюркской литературы.

Тексты таких крупных памятников, как Кюль-тегин, Бильге-каган, Тюньюкук, несомненно, являются прекрасными образцами литературы древних тюрков. Высокий стиль этих надписей говорит о том, что у древних тюрков сложился литературный язык. Тексты рунических надписей не были разбиты на строки. Каждый цикл надписей, имеющий длину рунической строки, распадается на приблизительно одинаковое количество строк». Например, южная сторона памятника Кюль-тегину имеет следующую композицию: *в начале Бильге обращается к своим братьям, сыновьям, народу, вельможам и*

командирам, затем показывает какую обширную территорию, занимает тюркский каганат, говорит о военных походах, о том, какой вред причинил тюркам народ табгача, о недалёковидности тюрков, о возвышении каганом народа тюрков. В конце автор текста говорит о причинах, побудивших его создать данную надпись и указывает свое имя.

Древние тюрки воздвигали рунические памятники погибшим или умершим правителям, военачальникам, известным политикам, мужественным воинам, знатым вельможам. В текстах памятника повествование ведётся от имени усопшего и, что примечательно, говорится о реальных исторических событиях. В конце надписей указывается имя человека, записавшего текст. Например, в описании участия Кюль-тегина в бою трижды упоминается боевой конь героя: *«В самом начале (в первый раз) на [принадлежавшего] Тадыкын-чуру серого коня сев верхом, он напал [на врага]. Тот конь там пал. Во второй раз на [принадлежавшего?] Ышбара-Ямтару серого коня сев верхом, он напал [на врага]. Тот конь там пал. В третий раз на [принадлежавшего] Йегин-Сили-беку снаряженного гнедого коня сев верхом, он напал [на врага]. Тот конь там пал».*

Как видно, в рунических текстах используется своеобразная законченная композиция. Литературный жанр условно можно назвать эпитафической прозой, который присущим только древним тюркам. В этом жанре личные биографии излагаются в контексте реальных политических событий. В них присутствуют и элементы эпики. Как было отмечено ранее, орхонские и енисейские надписи являются наиболее древними образцами письменной культуры и языка древних тюрков, и, разумеется, памятниками истории. В этих надписях, восхваляющих тюркских каганов, нашли свое отражение некоторые элементы художественного творчества, несомненно, в тот период широко распространенного в устной форме. Авторы орхонских сочинений рисуют образы верховного властителя — кагана, «мудрого советника» Тоньюкука и полководца-героя Кюль-тегина как образцы соответствующей времени добродетели. Образ кагана включает в себя божественное начало («небоподобный, неборожденный», «моя мать хатун, подобная [богине] Умай») и в то же время наделяется лучшими, с точки зрения автора, человеческими чертами.

Таким образом, по своему жанру древнетюркские орхонские тексты относятся к эпитафийным повествовательным текстам. Тексты памятников насыщены эмоционально-эстетическими структурами в виде художественных троп метафор, гипербол, сравнений, эпитетов.

Енисейские рунические надписи дают первые во времени образцы тюркоязычной эпитафийной лирики, написанной от лица умершего. Наиболее пространные из них, такие, как надпись с Бёгре, Алтын-кёля и Элегеста, построены в форме биографического повествования, рассказывающего о некоторых главных событиях в жизни погребенного. Это подчеркивает их сходство с определенными частями орхонских надписей, однако в енисейских эпитафиях история жизни умершего играет второстепенную роль и подчинена главной цели — передать сожаление усопшего о тех, кем он «не наслаждался» и

от кого он «отделился» (т. е. умер), — формула, которая обязательно присутствует во всех енисейских эпитафиях. Интонация енисейских эпитафий исполнена глубокой скорби: *«С вами, в тереме, мои жены, — о горе! — с вами, мои собственные сыновья, я разлучился!..» «Солнце и луну на голубом небе я перестал ощущать! От моей земли, — о горе! — от вас я отделился! Моим ханом, моим элем (племенным союзом), — о горе! — я не наслаждался! От моего эля, — о горе! — я отделился» (Надпись с Элегеста)*. Ритмическая структура этих произведений, такая же, как и в орхонских текстах, несет печать определенной эволюции (в частности, заметно стремление к сплошной аллитерации в начале стиха), что делает енисейские эпитафии ценным звеном в развитии тюркских поэтических форм. К древнетюркскому времени относится «Гадательная книжка», также написанная руническим письмом. Эти памятники письменности следует считать общим культурным достоянием не одного-двух, а многих тюркских народов.

Орхон-енисейские рунические надписи свидетельствуют о высоком культурном уровне древних тюрков, которые имели развитый литературный язык, оригинальную письменность, прекрасную литературу. «Культурная жизнь древних тюрков «была настолько высока, что оставила потомкам незаурядные литературные произведения, которые являются общим наследием тюркоязычных народов» [5,74].

Таким образом, мы имели возможность убедиться, что тюркоязычные народности и их языки имеют весьма древнюю письменную традицию, восходящую, по крайней мере, к рубежу нашей эры. Данные тексты отражают первоклассные образцы ораторской речи и письменно-литературного языка древних тюрков, дают конкретное представление о древнетюркской государственности и духовной культуре, о подлинных исторических событиях и этнополитических процессах древнетюркской эпохи в Центральной Азии.

Кроме эпиграфики в этот период существовали и другие литературные формы, в частности, переводы буддийских текстов с китайского языка, тюркские песни, мифы и легенды, передаваемые из поколения в поколение. К этому же периоду относятся памятники уйгурской литературы, представляющие собой, в основном, переводы с других языков и принадлежащие к различным направлениям религиозной, главным образом, манихейской, буддийской или несторианской литературы. С принятием ислама (X в.) начинается новая фаза в развитии тюркской культуры и литературы: тюрки превращаются в ведущую силу в мусульманском мире. Поэтому неудивительно, что тюркский язык, наряду с арабским и персидским, становятся одним из трех основных языков мусульманского мира. Связанный с исламом культурный период отмечен становлением литературы, которая достигла весьма высокого художественного уровня. Этому во многом способствовал и тот факт, что тюрки приняли и арабскую графику, ставшую единой для тюрок Центральной Азии, Поволжья, Кавказа и Малой Азии. Именно в это время были созданы такие уникальные памятники, как «Кутатгу билиг» («Благодатное знание») Юсуфа Баласагуни (XI в.) — первое крупное поэтическое произведение на тюркском языке, «Диван-у

лугат ит-турк» («Свод тюркских слов») Махмуда Кашгари (XI в.), издательная поэма «Атебат ал-хакаик» Ахеда Югнаки (XII в.), «Диван-и хикмет» («Свод мудростей») поэта-суфия Ахмеда Ясеви (XII в.), поэма «Кысса-и Юсую» Али (XIII в.) и др. все эти произведения составляют общетюркскую культурную традицию, ибо, как справедливо отмечал профессор Халык Короглы, они написаны на языке, понятном каждому тюрку того времени.

Таким образом, в изучении древнетюркских памятников: осуществлена точная датировка текстов, выявлены авторство и жанровое своеобразие, определены тематика и проблематика, исследованы поэтика и стиль.

Литература

1. Бернштам А. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков. – М.-Л., 1948. – 201 с.
2. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. – М.: Тов. «Клышников-Комаров и К», 1993.- 512 с.
3. Жолдасбеков М. Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников. – Астана: Кюль-тегин, 2006. – 360 с.
4. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник для истории Средней Азии. – М.: Изд-во «Наука», 1964. – 212 с.
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 451с.
6. Стеблева И.В. Поэзия тюрок VI – VIII веков. – Москва, 1965. – 178 с.
7. Шаймердинова Н.Г. Древнетюркская картина мира в текстах письменных памятников Учебное пособие/Астана, ЕНУ, 2014. – 261 с.

COMMONALITY OF MORAL VIEWS IN THE LITERATURE OF THE TURKIC PEOPLES

U. Rasulova
Tashkent state University of the
Uzbek language and Literature
named after Alisher Navoi
Tashkent, Uzbekistan
[*rasulovaumida12@gmail.com*](mailto:rasulovaumida12@gmail.com)

Abstract. The Turkic people are the keeper of the treasures of ancient history. The rich language and culture of such peoples as the Turks, Kazakhs, Uzbeks, Kyrgyz, Azerbaijanis, Turkmens find harmony in artistic texts. Illuminating the essence of the universe and man in a work of art, revealing its secrets is a process that depends on the taste and level of the artist. Language is the eternal value of every nation. A people that preserves and respects the language does not know poverty. The richness of words and sonority in legends, fairy tales, epics, which are the pride of the Turkic peoples, give a

person aesthetic pleasure. Ideas about the traditions and values of these peoples will become clear in the process of reading. Such masters of the word as Abai, Mukhtar Avezov, Abdulla Kadiri, Chingiz Aitmatov, Rashod Nuri Gyuntekin widely promoted their people, language and art with their work. Spiritual and aesthetic views on the historical development, language, worldview of the Turkic peoples determine the development of culture. Fiction interprets the human, animal and plant worlds in harmony. Their unity gives the happiness of a deep understanding of the essence of the universe, a sense of the axis of the world. Mankind seeks to know the secrets of nature. The four elements of existence: water, air, earth and fire are the basis of life. If the biological links between them are broken, the balance of the Earth will be disturbed. If the original state of nature changes, the physical and mental powers of man weaken. That is why wise people thought from the microcosm to the macrocosm, having the power of thinking.

Keywords: Turks, nation, people, traditions, nature, work, culture.

The creators carefully pass on the traditions associated with folk beliefs to the next generation. Kindness, justice, generosity, tolerance have always been valued in the history and culture of the Turkic peoples. Ethical and aesthetic ideals underlie wisdom and fairy tales, legends and epics that provide spiritual food to people's imagination. There is much in common in the worldview of the Turkic peoples who respected values. History testifies that the heroic bakhadur put the honor of the nation above all else, defending the Motherland.

The ideas embedded in the pearl of a work of art enhance the power of the reader's imagination. "A literary text can be viewed as a specially organized mechanism capable of embodying very important information," admits literary critic Y. Lotman. [3: 360]

Water, a symbol of purity and light, is often found in folklore motifs. The proverbs of the Turkic peoples say that the purity and transparency of water purifies the soul, brings peace and happiness. There are proverbs about saving water and not wasting it. In Chingiz Aitmatov's story "The White Ship", the landscapes of Issyk-Kul come to life from the point of view of a child. In this space, innocent fantasies are transformed into poetic expression. Issyk-Kul water is a symbol of grace and generosity, and reality and fantasy are mixed in the image of fish and lifestyle. The boy turns into a fish and hurries to find happiness in the bosom of Issyk-Kol. His heartache is incomprehensible to conscious people, the world lacks pure feelings.

The charm and grandeur of the lake soothe the conscience of the baby. In his womb, all creatures live in peace and harmony, and a rebellious person seeks his own interests in everything. The boy feels the fulfillment of his dream on the lake, wishes the arrival of a loved one on the ship. Clarity, silence, vastness of the lake contrasts with the surrounding darkness and ignorance. Water cleanses the body of a person from impurities and instills purity in his soul. Water people give people incomparable food, happiness and peace. Oceans and rivers, lakes and springs - all this gives life and vitality. Rain and snow falling from the sky revitalize and saturate the earth. In this sense, the soul seeking water finds peace.

Various cultures grown on mother earth provide longevity. Mukhtar Avezov illuminates the centuries-old history of the Kazakh people in his novel "The Way of Abai", in which he instills the rich and fertile land of the people, the people's love for the Motherland, and didactic wisdom. Among the Turkic peoples, it is important to know the representatives of the seven ancestors and observe their customs. These motifs formed the pathos of the epics promoted by Kazakh poets. Samples of folklore are the product of the effective use of the wealth of the national language, the possibility of expression and image, show the philosophical and moral views of people. The work clarifies the rich history of the people, the way of life, the solution of social problems in a series of experiences and worldviews of Abai. The fact that he thoroughly mastered the classical works of the East and applied spiritual principles to his work will be highlighted in the course of events.

In the work of Abay, special attention is paid to the call of the people to enlightenment, the realization of their rights. On the basis of trips in creativity, the worldview, simple lifestyle and aspirations of representatives of different social strata are compared. A hero who knows justice will be able to resolve injustice and disputes in the village, relying on the wisdom of people. Along with the virtues of people, superstitions and heresies are also described. Abay sings various hymns, calling for reconciliation and calling people to the truth. In the anthems, the brave men of the country defend every step of the land, the rider applauds the horse, and the young people unite. In the motive "The endless desert, lying under the snow, is silent, as if life has died out. The hilly countryside fell into a heavy silence. Such is the strength of countless people. Everything is inside, in itself. Let the frost crackle from the surface, let the snow fall, let the hurricane blow, and even then the wide, strong waist will not crumble, will not budge." [1: 146] personality, freedom and perseverance of a person are compared with natural phenomena. Determination and trust in the son of the nation is the price of money, and, on the contrary, he always sacrifices his life for the sake of protecting the country.

Tolerance, justice, kindness, characteristic of the Turkic peoples, clarify the semantic layer of the work. Mukhtar Avezov paints a clear, attractive landscape of the Kazakh steppes during the changing seasons. The shows of herbs and flowers in spring and the snow in winter are expressed naturally and clearly, evoking a strange and pleasant mood in the reader. Shepherd horses and herds of sheep in Kazakhstan clearly reflect the freshness of existence, allowing you to see the honest and peaceful life of pastoralists. In the motif of people talking to horses, caring for them, and caring for creatures, there is a reference to the bonds of love between them.

Loving care for the earth fills the content of the labor songs of folklore. The new songs "Kosh Haida", "Maida" enriched the samples of Turkish folklore. That is why the Turks from ancient times earned their living by farming and cattle breeding. Our descendants and ancestors with great experience tried to keep the earth clean and called it mother. It seems that the earth and soil are also revered in expressing a sense of homeland. In Chingiz Aitmatov's story "The Milky Way", the heroine talks to her beloved land. Tolganoi: "Earth, Mother Earth, giving us life, Earth, carrying us, if you

don't give us happiness, why are you called the Earth, why were we born! We are your children. Earth, be a friend of our desires, give us our dreams!" she says. [2: 102]

We know that God created man from dust. The Supreme Being was created from the soil. He was blessed with the blessings of plants and animals. A person should be like the earth and soil and should not forget his honorable position. True, he felt the joy of life on earth and was free from the tricks of the mortal world. Dialogue and monologue in the story are addressed to the meaning of the unity of man and nature. Their thoughts and efforts are always felt by Mother Earth. A person does not think that he will lose happiness by loving wealth. Peaceful harmony does not appreciate life and is constantly engaged in self-torture.

Even such a huge space as the earth is narrow for a person, and he constantly falls into ignorance. In this work, a woman loses her husband and sons due to the war and becomes lonely. When she is in trouble, she worries about the earth and seeks solace in her heart. A person who belongs to the same nation prays to the earth, and not a close relative, a neighbor. Nature is always a support for man and does not spare his love. In harmony with the vibrations in the psyche of a woman who is resistant to separation, the experience of the earth is convincingly depicted. The Turkish language's range of expression becomes clear through the dialogues. Meaningful, colorful words, deep phrases in the lexical layer increase the artistic quality of the text. The author's effective use of the archaic and adherence to the principles of poetic speech can be understood in the process of reading. The writer illuminates the essence of poetic reality through the dialogue of the image of a woman and the earth.

Enjoying clean air in lonely nature, protecting it from pollution and harmful elements is a matter of human conscience. Purity gives nature human order and clarity. Good deeds are always done to improve the eco-culture. And with this meaning, for centuries, special attention was paid to the protection of the environment. In a work of art, as the hero interacts with the world of plants, figurative figurative images become more vivid. In the works of Abay, Mukhtar Avezov, Chingiz Aitmatov, the care and maintenance of plants is observed. In ancient times, the Turkic peoples discovered a way of cooking and heating a dwelling. In the process of hunting and in the forest-mountain regions, the mind was effectively used and the creation of life was achieved. Our ancestors, who lived as a tribe, were inspired by fire to develop many crafts. Blacksmiths began to make household items from it.

Fire has become a necessary human need in cold climates. The people who made the mountain their home left salt, water and matches in the caves. This motif is found in the tales of the Turkic peoples. During the journey, the heroes felt the need for water and fire, so they took water and flint with them. History shows that these things accompany them in different situations and overcome obstacles and achieve their goals.

In Isajon Sultan's story "Munojot", Garib has been breathing freely in the bosom of flora since childhood. Neighbors and relatives sometimes laugh at his uniqueness, sometimes pity him and gladly invite trees, bushes, insects and birds into their arms. The young man is saddened by the many injustices he has faced in life. The

outside view is used to appreciate the beauty of nature. An open-minded hero who has learned worldly and religious wisdom has the ability to introspect.

The composition of the work says that following in the footsteps of Hazrat Navoi and Mashrab, Garib is endowed with strength. The young man, who understands that the nature of the mentor is tolerant, finds comfort in him. In such blessings as water, bushes, wind, the hero of the work feels a divine miracle. According to him, nature is alive, knowing the magic of death and survival. It is mentioned that the wind creates creative or destructive events. The image of a righteous, brave ascetic is indicated by a bush. Scenes from the life of a hermit who valued cleanliness are presented from different angles. Saints and ascetics, who deeply understood the essence of divine love, strived for perfection with an enlightened heart. The young man was a particle of the world, he understood the good of love. The pleasure of spiritual flight quickly infects the Stranger, he feels divine pain and longs for solitude. In the works of writers who deeply cognized the world of lofty thought and imagination, they philosophically expressed the fragility of earthly creation.

On the examples of Turkish literature, such rare qualities as state of mind, spiritual potential, true faith are interpreted. In order to achieve perfection, a person needs the education of generations. Philosophical and aesthetic views, which have passed various tests over the centuries, give meaning to human life. The Turkic peoples have long sought to live with one soul. From ancient monuments to contemporary works, the preservation of human language, religion and traditions is encouraged. Each creator deeply understood that artistic language is the basis of poetics, and used the word as a jewel. The richness of the language, the possibility of expression, the characteristics of the dialect are determined by its lexical perfection. The prestige of each language is associated with national pride. It is necessary to saturate the culture of the Turkic peoples with spiritual wealth. The Turkish people will always be an example for the people of the whole world with their universal virtue. Their decency, moral rules and aesthetic categories motivate the continuation of ancient values. Therefore, historical and literary ties between the Turkic peoples continue to strengthen.

Reference

1. Avezov M. The way of Abai. – Tashkent, 1957. – 146 p.
2. Aitmatov Ch. Collection. Volume 2. – Tashkent, 1978. – 102 p.
3. Lotman Y. The structure of a work of art. – Moscow, 1970. – 360 p.

ӨТҮКЕННІҢ МИФТІК-ПОЭТИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Шәрип А.Ж.,

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

amantay_sh@mail.ru

Аннотация. Дәстүрлі түркі дүниетанымында Өтүкен жерұйық болып саналады. Ол тек топонимикалық зерттеу нысаны болып қана қоймай, өз бойына терең рухани мән дарытқан. Орхон тасбітіктерінің, сондай-ақ басқа да жазба ескерткіштердің мәтіндеріне сүйене отырып мынадай қорытындылар жасауға болады: біріншіден, Өтүкенде тіршілік кешу мемлекетті басқаруда тұрақтылыққа, халықтың бірлігі мен бақуаттылығына, көрші елмен қарым-қатынастың оңтайлығына кепілдік берген (Тәңірдің жарылқауы); екіншіден, Өтүкеннен табан аудару елді бостандық пен бодандыққа, қасірет пен қайғыға душар еткен (Тәңірдің жазалауы). Мұндай утопиялық таным-түсініктер қоғамның өтпелі дағдарыс кезеңдерінде туады. Ата қонысын тастап шыққан адамдар көзден ғайып болған жерді идеалдандыруға және мифтендіруге көше бастайды..

Ежелгі жазбаларда кездесетін «Өтүкен елінің құты» (il Otukan quti) тіркесі «ұрпақ таратушы күш» мағынасына да ие. Әр рудың өкілі өзін дүниеге келтірген «кұрсаққа» балайтын «меншікті» тауына сыйынған. Моңғол жазба ескерткіштерінде Ötüken сөзі etügen~ötügen пішінінде ұшырасып, «күдіретті жерді», «жер-иені» білдіреді. Моңғолдың etügen еке дегені анаға теңелетін отанды меңзейді. Ендеше, түркілер мен моңғолдардың мифтік-поэтикалық дәстүрінде Өтүкен мынадай кейіпте танылады: 1. Мәдени ойкумена (қоныс) – халықтың өміріне қолайлы және қауіпсіз орын; 2. Мәйекті мекенді әлемнің кіндігі ретінде қабылдататын ұғым (құт); 3. Табынатын және кие тұтатын айырықша күш (күдірет).

Өтүкен бейнесі Жер-Ана архетипімен ұштасады және оның ел санасындағы идеялық эволюциясы мен трансформациясын «қоныс – құт – күдірет» мифтік-поэтикалық формуласы арқылы қарастыруға болады.

Кілт сөздер: Өтүкен, «Жер-Ана» архетипі, түркілер мен моңғолдар, дәстүрлі дүниетаным, әлеуметтік утопия.

Abstract. In the Turkic tradition, Otuken (Ўтүкән жыш; Ўтүкән jär) is the "promised land". Otuken is not only a toponymic object of study, but also carries a deep spiritual and semantic load. Based on the texts of Orkhon inscriptions, as well as other written monuments, the following conclusions can be drawn: firstly, living in Otuken was a guarantee of stability of state governance, unity and welfare of the people, as well as trusting diplomatic relations with the neighboring country (blessing of Tengri); secondly, the abandonment of Otuken's land exposes the people to wandering and enslavement, ruin and tragedies (the punishment of Tengri). Such beliefs are a sign of utopian thinking. Social utopias in society usually arise during the transitional periods covered by the general crisis. People who do not voluntarily leave their homeland, begin to idealize and mythologize that lost fertile land.

The phrase "grace of the Otuken " (il Otuken quti), found in ancient texts, includes in its semantics not only the concepts of "happiness", "grace", but also means "generating potency". Representatives of each kind worshiped "their own" grief, which they considered to be "the womb", where they came from, and dedicated sacrifices to it. This rite was performed with the participation of a shaman. In Mongolian written monuments, the word *Ötüken* occurs in the form *etügen* ~ *ötügen*, in some places - *itügen* (a variant in oral speech - *etyğyn*), and means "divine land", "land-lord." "Goddess of the Earth" in Mongolian sounds like *etügen eke* (Etugen-Ana). The Etugen symbolized the motherhood - the homeland. Thus, in the mythopoetic and mythological traditions of the Turks and Mongols, Otuken manifests itself in the following hypostases: 1. Cultural oikoumena (*konys*) - a favorable and safe environment for the dwelling of the people; 2. Perception of the fertile land as the center of the universe (the navel of the earth) in the context of the sacred concept of *kut*; 3. Worship of the spirit of the abandoned land in a certain historical period and deification of it as a powerful sacral force (*kudiret*).

In the Turkic-Mongolian world view, the image of Otuken is associated with the archetype of Mother Earth and it is proposed to consider its ideological evolution and transformation through the mythopoetic formula "habitat - the fertile land - the object of worship."

Keywords: Otuken, the archetype "Mother Earth", Turks and Mongols, the traditional world view, social utopia.

Көне түркілердің дәстүрлі дүниетанымындағы халықтың бірлігіне, берекесіне және бақытына тірек болған мекен – Өтүкен.

«Өтүкен» топонимі көк түріктерден мұра болып қалған Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк тасбітіктері мен Ұйғыр мемлекеті дәуіріне тиесілі Шивээт улаан, Тариат//Тэрх, Мойын-шор, Хойто-Тамир ескерткіштерінде бар. Ол жеке өз алдына, сондай-ақ *yïš* («таулы өлкедегі ну жыныс орман») және *yér* («жер») сөздерімен тіркескен күйде де ұшырасады.

Өтүкеннің орналасқан жері туралы болжамды деректер М.Қашқаридің, Ж.Баласағұнның, Рашид-ад-Диннің, В.Томсеннің, Э.Шаванның, А.фон Габеннің, Б.Өгелдің, Л.Йислдің, Й.Шуберттің, П.Голденнің, Л.Потаповтың, Қ.Бараттың, т.б. зерттеушілердің еңбектерінде айтылады.

Махмұд Қашқаридың жазуынша, Өтүкен – «татар даласындағы, ұйғыр еліне жақын бір жер» [10:14]. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасында «Өткен бегі» тіркесі ұшырасады [3:254]. Тарихшы С.М.Ақынжанов: «Рашид-ад-диннің Утиканы – зерттеушілердің басым көпшілігінің пікірі бойынша Орхон өзенінің бастауларында орналасқан Өтүкен таулары атының бір нұсқасы» [2:296], - деген мәлімет ұсынады. Л.П.Потаповтың тұжырымы келесідей: «Өтүкен аймағына Селеңгінің бастауларынан Енисейдің бастауларына дейінгі аралықты қамтитын кең таулы-орманды аудан кіреді. Бұл алқапқа қараған солтүстік-шығыс Тывадағы орманды тау жоталарының бірі осы уақытқа дейін әлгі жердің атауын сақтап қалған» [12:156]. П.М.Мелиоранский болса, «Жазба ескерткіштерде түркі қағанатының орталығы, түркі қағанының ордасы ретінде

сипатталған «Ўтүкән жыш» орманға бай, таулы өлкенің атауы екеніне күмән жоқ. Бұл атау Орхон өзенінің жоғарғы ағысы мен Косогол көлі аралығындағы аймаққа қатысты айтылса керек» деген болжам жасайды. Осы ғалымның дерегіне сүйенсек, неміс тарихшысы, синолог Ф. Хирттің ойынша «Ўтүкән жыш» деп Орхонның батыс тарапындағы «Ho-lin-schan» тау тізбектері аталған, ал В.В. Радловтың болжамы бойынша Тола өзенінің алқабы да «Ўтүкән жыш» немесе «Ўтүкән jär» аумағына кірген [11:84]. В.В. Радлов «Die alttürkischen Inschriften der Mongolei» («Моңғолиядағы көне түркі жазулар») еңбегінде (1895) Өтүкенді ұйғыр тіліндегі *ötü-* ‘таңдау’ етістігімен байланыстырып, «таңдаулы, сүйікті ормандық тау» деген мағына береді десе, еңбектің 1897 жылғы жаңа басылымында атауды *Ütükan* деп те оқуға болады деген пікір білдіріпті.

Академик Б.Я.Владимирцов «Көне түркілік *Ötüken* *yış* жайында» атты мақаласында «Өтүкен» сөзінің В.В.Радлов пен П.М.Мелиоранский жорамалдағандай «*ütüken*» емес, Тан-шу мен Цзю-Тан-шу мәтіндерінде жолығатын қытайша транскрипциясына сәйкес, «*ötüken*» деп оқылуы мүмкін екенін жазады. Ғалым бұл сөздің моңғол жазбалары тіліндегі «Жер, Жер-ие, Жер тәңірі» мағыналарын білдіретін *etügen* ~ *ötügen* формасына сәйкес келетініне назар аударады, сондай-ақ моңғол тобына жататын бірқатар тілде ауызекі түрде *emüγün* пішінінде ұшырасатынын атап өтеді. Моңғолдарда *ötügen* ~ *emüγün* бақсылық тәңірді білдіріп, бұл сөздер тек бақсылық және жартылай бақсылық мәтіндер мен бақсылық сарындарда ғана кездеседі екен. «Жер тәңірі, Жер» моңғолша мәтіндерде *etügen eke* – «Етуген-Ана» сөз тіркесі арқылы әспеттеледі. Сөйтіп, зерттеушінің пікірінше, *etügen* ~ *ötügen* сөзі моңғолдарда екі жақты мағына арқалап, әрі «жер тәңірін», әрі «киелі жердің өзін» таңбалайды [4:841-842].

Бурят зерттеушісі П.Б. Коноваловтың пікірінше Өтүкенді туған жер ретінде қабылдау түсінігі солтүстік ғұндарда пайда болуы және оның атауы топоним ретінде емес, бабалардан мұраға қалған тауларға қатысты қолданылуы мүмкін [9:176-180].

Бара-бара Өтүкен жәй ғана жердің аты болып қалмай, үлкен рухани мән-мағына арқалаған. Бұл үшін Орхон мен Селеңгі өзендерінің жүлгесінен табылған «Күлтегін» және «Тоңыкөк» ескерткіштеріне (М.Жолдасбековтың аудармасы) жүгініп, Өтүкенге қатысты жолдарды қарастыралық.

Кіші «Күлтегін» жазуында: «Егер қазір баяғы кексіз түркі қағаны Өтүкен қойнауында отырса,/онда/ елде мұң жоқ...»; «Өтүкен қойнауы еді. /Дәл/ осы жерде отырып, табғаш халқымен табыстым...»; «Ол жерге барсаң/ табғаш, яғни қытай жерін айтып отыр – А.Ш./ түркі халқы, өлімшісің. Өтүкен жерінде отырып, /қазынаға/ керуен жіберсең, еш мұңың жоқ. Өтүкен қойнауында отырсаң, мәңгі елдігіңді сақтайсың сен. нда түркі халқы тоқ.

Үлкен «Күлтегін» жазуында: «О, қасиетті Өтүкен қайнауының халқы, бостың. Біресе ілгері шаптың, барған жерде не пайда таптың? Қаның судай құйылды, сүйегің таудай үйілді, бек ұлдарың құл болды, пәк қыздарың күң болды» [7:1-16].

Екі жазуда да Білге қағанның атынан айтылған арнау сөздерден ұғатынымыз: біріншіден, Өтүкенге орнығып отырудың өзі-ақ биліктің, бірліктің және байлықтың баянды, ал көрші елмен саяси әрі сауда-саттық қарым-қатынастың берекелі болуына сөзсіз кепілдік беретіндігі (Тәңірдің жарылқауы); екіншіден, Өтүкеннен көтеріле көшудің өзі-ақ халықтың босқыншылық пен бодандыққа, қырғын мен қасіретке ұшырауына сөзсіз апаратындығы (Тәңірдің жазалауы). Белгілі бір қоныстың қасиеттілігі мен құдыреттілігіне бұлайша күмәнсіз сену – утопиялық таным-түсініктің нышаны. Сондықтан түркі қағанының ақылшысы Тоныкөктің өз соңына ерген елді «Көк Өңүт өзенінен өткізіп, Өтүкен қайнауына бастауында» үлкен мән жатыр. Оның астарын: «Түркі халқы Өтүкен жеріне, мен өзім – Өтүкен жеріне келді дегенді есітіп, түстік халықтар, келді. Екі мың едік, біз екі /бөлек/ қол болдық», – деген жолдардан түсінуге болады. Бір ескеретін нәрсе, Өтүкенге жол бастаған Елтеріс қағанның кеңесшісі Тоныкөк берідегі – Жәнібек хан тұсындағы Жерұйық іздеген Асан Қайғыны, Абылай хан жанындағы Жиделі Байсынға көшуді жақтайтын Бұқар жырауды еске түсіреді.

Зерттеушілердің басым бөлігі әлеуметтік утопиялардың негізінен қоғамның бүліншілік пен бағдарсыздыққа, тұғырсыздық пен тиянақсыздыққа толы өліара кезеңдерінде көп туындайтынын тұжырымдайды. Түркі тарихын таразылап көргенде де Өтүкен идеясының пайда болуына әсер етерлік жағдайлардың аз еместігіне көзіміз жетеді (тақ таласынан өрбіген дағдарыстар, түркілердің табғаш елінің езгісінде қалуы т.б.). Сондай сәттерде халықтың құтты қоныс туралы арман-аңсарының оянуы – табиғи нәрсе. Ендеше: М.Дүйсеновтің: «Көне түркілер өздерін өздері билеп, бақытты ғұмыр кешкен дәуірін сол аңызды Өтүкен жерінде өтіп еді деп санаған. «Күлтегін» жазбасының авторы (бұл әңгіме «Тоныкөкке» де қатысты – А.Ш.) бұл жерде нақты бір топонимикалық атауды алып отырған жоқ, аңыздық атауды атап отыр [6], – дегені көкейге қонымды. Осмылайша, өздерінің байырғы мекенін зорлап көшіру, амалсыз жер ауу нәтижесінде тастап шыққан адамдардың дүниетанымында туған жер бейнесі *идеализацияланады және мифтендіріледі*. Ол өмірдің ең тамаша кезеңімен байланыстырылады.

Расында да халық табаны тиген жердің бәрін бірдей жерұйыққа баламақ түгілі, бет алды қастерлеп-құрметтей бермеген ғой. Сонда Өтүкенде алабөтен не құпия бар? Мұның мәнісін тарихшылар Қ. Аманжолов пен Қ.Рахметов төмендегіше түсіндіреді. «Ежелгі түркілер қаған тегінің жебеуші рухы саналған қасиетті Өтүкен сұлбасын (Хангай тауларын) ерекше қадір тұтқан. Ондағы ата-баба үңгірінде түркі аңызы бойынша бөрі (қасқыр) түркілердің ата-бабаларын дүниеге әкелген, бұған қаған жылына бір рет құрбандық шалған» [1:121].

IX ғасырда жазылған манихейлік шығармаларының бірінде «Өтүкен елінің құты»/il Otukan quti/ деген тіркес кездеседі екен. Онда түркілердің ата-мекеніне телінген «құт» сөзінің семантикасы «бақыт», «береке» ұғымдарын ғана емес, сонымен бірге «ұрпақ таратушы күш» деген мағынаны да қамтыған [16:78]. Алтайдағы түркі жұрағаттарының таным-түсініктерінде осы күнге дейін «рулық таулар» ұғымының өмір сүріп келе жатқандығы жайдан-жай болмаса керек.

Әрбір сүйек (ру) өзінің тегі шыққан деп есептелетін тауға жалбарынып, оның рухына бағыштап құрбандықтар шалған. Бұл рәсімге көбіне арнайы түрде шамандар (бақсылар) шақырылған. Этнограф С.А.Токаревтың ойынша, тауларды осылайша туыстық-тектік жағынан меншіктеудің негізінде әрбір рудың жағрапиялық түп-төркінін меңзеу жатыр [15:605]. Олай болса, көне түркілердің Өтүкен жеріне қарым-қатынасынан мифтік сананың сүрлеуі танылады.

Бертін келе монғолдар мен буряттардың наным-сенімінде Өтүкен жаратушы құдіретке теңестіріліген. «Әлемдік мифология сөздігінде» оған мынадай анықтама беріліпті: «Этуген монғолдар мифологиясында құдай деп танылған жер; жанды кейіпте көрінбейтін жер құдайы» [14:458]. Ал Оңтүстік Сібір түркілерінің дәстүрлі дүниетанымы: адам және қоғам» кітабында «Буряттардың ежелгі Жер құдайы – «Этуген Ана» дұға мәтіндерінде жер бедерін әйелдің денесімен салыстыру арқылы сипатталады» [16:21], –деген дерек бар. Бұған қоса, перзент тілеген бурят әйелдері «ана құрсағы» ретінде қабылданатын тау үңгіріне жалынып-жалбарынатын болған.

Лев Гумилев жоғарыдағы жайттарды мына мәліметтермен нақтылай түседі: «Құпия шежіре» бізге Тәңірі монғолдардың бір ғана құдайы болмағандығын толық айқындылықпен хабарлайды. Аспанмен бірге Жер-Этуген де еске алынады... Плано Карпиниге жүгінсек, монғолдар бұл тәңірден қорыққан, сөйтіп оған тасаттық беріп отырған. Этуген үшін «оба» салынған (асуларға тастар үю) және де ерте кездері сол обалардың үстінде қанды құрбан шалу рәсімдері өткізілген [5:302]. Этугеннің құрметіне тау-тасқа қымыз, сүт, тіпті шай төгіп, шығыс шығару дағдысы болғандығын да растайтын деректер кездеседі.

Еуропа саяхатшылары Плано Карпини мен Марко Полоның жолжазбаларында айтылатын Итога, Натигай құдайларының да Этугеннің (Өтүкеннің) дыбыстық өзгеріске ұшыраған нұсқалары екендігі дәлелденіп отыр [8:81], [13:28].

Біздің пікірімізше, атамекенге табыну турасындағы мифтік-поэтикалық салттың қалыптасуын төмендегідей сатылар бойынша сипаттауға болады.

Белгілі бір этностың:

біріншіден, өздеріне әуелден бұйырмыс табиғи территория – ойкуменаны тіршілікке қолайлы және қажетті *қоныс* ретінде қабылдауы;

екіншіден, бара-бара өздері өсіп-өніп, күн кешірген аймақты күллі әлемнің кіндігі ретінде кепиеттеп, *құт* дәрежесіне дейін дәріптеуі;

үшіншіден, ата-бабаларының сүйегі жатқан қасиетті қонысты сыйыну сезімі арқылы құдайға барабар *құдірет* кемелдігіне көтеруі.

Этностың байырғы тіршілігін дәріптеуге деген ықыластың оянуы сана түкпірінде сақтаулы ұлттық бағзы бейнелерді қайта тірілтумен қатар жүріп жатады. Түркі халықтары әдебиетінің сенімін тоғыстырып, сөзін түйістіріп тұратын нәрсе – ортақ тек, ортақ тарих, ортақ таным.

Міне, жоғарыда келтірілген жағдайларды жинақтай келе, көшпенділердің мифтік-поэтикалық танымындағы Жер-Анаға қарым-қатынастың шартты түрде

«қоныс – құт- құдірет» формуласына сәйкес қалыптасатындығын аңғарамыз. Өтүкен мысалы осыны растайды.

Әдебиет

1. Аманжолов К., Рахметов Қ. Түркі халықтарының тарихы. – Алматы: Білім, 1996. – 350 б.
2. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1995. – 296 с.
3. Баласағуни Ю. Благодатное знание. – Л.: Советский писатель, 1990. – 560 с.
4. Владимирцов Б.Я. По поводу древнетюркского *Ötüken yış* // Владимирцов Б.Я. Работы по монгольскому языкознанию. – М.: Вост.лит., 2005. – С.841-845.
5. Гумилев Л. Қиял патшалығын іздеу: «Пірәдар Иоанның мемлекеті» туралы аңыз (ауд. Ә.Жұмабаев, П.Бейсенов). – Алматы: Балауса, 1991. – 448 б.
6. Дүйсенев М. Жерұйық, Жиделібайсын және Өтүкен//Қазақ әдебиеті. – 1986. – 17 қаңтар.
7. Ежелгі дәуір әдебиеті.Хрестоматия (Құрастырған А.Қыраубаева). – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280 б.
8. Книга Марко Поло. Серия: Путешествия. Открытия. Приключения. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 352 с.
9. Коновалов П.Б. Этнические аспекты истории Центральной Азии (древность и средневековье). – Улан-Удэ, 1999. – 214 с.
10. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 б.
11. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль Тегина. С двумя таблицами надписей. – С.-П.: Типография Императорской академии наук, 1899. – 145 с.
12. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. – Л.: Наука, 1969. – 196 с.
13. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Редакция, вступительная статья и примечания Н.П. Шастиной. // М.: Гос. изд-во геогр. лит-ры. 1957. – 272 с.
14. Словарь всемирной мифологии. – Нижний Новгород: Три богатыря, 1997. – 496 с.
15. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990. – 622 с.
16. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Человек и общество. – Новосибирск: Наука, 1989. – 243 с.

СЕКЦИЯ 5 ТҮРКІТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ТҮРКІЛЕР МЕН ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ КОРЕЙ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ

Абжаппарова Б.Ж.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

[*Hadisha_1960@mail.ru*](mailto:Hadisha_1960@mail.ru)

Аннотация. Мақалада ұлы даланы мекен еткен көшпенділер мен түркілердің ежелгі және ортағасырлық корей мемлекеттерімен арасындағы байланыстары қарастырылады. Тарихнамалық талдау жасау барысында кеңестік тарихнамада орын алған Р.Ш. Джарылгасинованың «Древние когуресцы» зерттеуіндегі Корей түбегіндегі ежелгі Когурё, Пуё мемлекеттерінің тұрғындарының ата-бабалары мен Орталық Азияның көшпелі халықтары арасындағы ежелгі байланыстардың бар екендігі жайлы ғылыми пайымдауларын негізге алады.

Түркілер мен корейлердің тіліндегі көп ұқсастықтардың бар екендігін айқындай отырып, олардың тілі де алтай тілдер тобына жататындығы сараланған.

Кілт сөздер: ғұндар, түркілер, Чосон халқы, Пуё, Түрік қағанаты, Когурё, Пэкче, Силла, алтай теориясы.

Abstract. The article examines the relations of the nomads and Turks who inhabited the great steppe with the ancient and medieval Korean states. In the course of historiographical analysis in the article, R. Sh. Dzharilgasinova's research "Drevnie koguretsky" is based on scientific conclusions about the existence of ancient connections between the ancestors of the inhabitants of the ancient Goguryeo and Puyo states on the Korean peninsula and the nomadic peoples of Central Asia.

Having determined that there are many similarities between the languages of the Turks and Koreans, it is distinguished that their language also belongs to the group of Altaic languages.

Keywords: Huns, Turks, Joseon people, Puyo, Turkic Khanate, Goguryeo, Baekje, Silla, Altai theory.

Қазіргі кезеңде тарих ғылымында түркі және корей халықтары тарихын зерттеудің бірнеше тәсілдері бар. А.Тойнби мен О.Шпенглердің іліміне негізделген және бірқатар ғалымдардың еңбектерімен жалғасқан өркениеттік көзқарас, біздің ойымызша, түркі халықтарының тарихының ерекшеліктерін барынша толық ашып көрсетеді. Л.Н. Гумилевтың тұжырымы бойынша түркі мемлекеттілігінің, жалпы өркениеттің қалыптасуында табиғи-климаттық фактор үлкен рөл атқарды деп тұжырымдайды. Ғалымның пікірінше, түркі тайпаларының географиялық орны мен табиғи өмір сүру жағдайлары ерекше

өндіріс түрі – көшпелі шаруашылықтың қалыптасуына ықпал еткен. Қазіргі таңда түркі және корей байланыстарын зерттеп, оның хронологиялық-географиялық шеңберін белгілеу отандық тарихнамада өзекті болып отыр. Л.Н. Гумилев түркі халықтарын зерттеуде ерекше рөл атқарды. Ғалым өз заманы үшін ерекше тәсілді қолдану арқылы Вернадскийдің жер биосферасындағы өзгерістердің халықтар тарихына әсері туралы іліміне сүйене отырып, пассионарлық теорияны алға тартады, оған сәйкес сол жеке халықтар фазасында, пассионарлық белсенділік әлемдік аренаға шығып, күшті мемлекеттер жасайды деп дәйектейді. «Ғұндар», «Ежелгі түркілер», «Ежелгі Ресей және Ұлы дала» шығармаларының түркі өркениетінің тарихын, оның өзіне тән белгілерін зерттеуде маңызы зор. Ғалымның зерттеулері хронологиялық тұрғыдан ғұндар (б.з.б. II-II ғасыр) мен түріктер (VI-VIII ғасырлар) дәуірін қамтиды.

Белгілі түркітанушы ғалым А. Ташағыл «Gök Tengri'nin Çocukları», дүниежүзі тарихын өркениетті көзқарас тұрғысында зерттей отырып, тарихнамада түркі халықтарының тарихын зерттеуді: исламға дейінгі және исламнан кейінгі деп екі кезеңге бөліп қарастырады. А.Ташағыл Еуразия даласының ежелгі халқын қоршап тұрған күрделі климаттық жағдайларды көрсетеді. Түркітанушы ғалымның пікірінше, көне түріктердің қоныстану географиясын 4 түрге бөлуге болады деп тұжырымдайды:

- тундра территориясы – түркі халықтарының мекендеген аймағының солтүстік бөлігі. Мұнда адамдар аңшылықтың шектеулі түрлерімен айналысып, бұғы етін жеген. Осындай қатал тұрмыс жағдайына байланысты мұнда шағын ұлттар дамыды;

- халқы аңшылықпен де, балық аулаумен де, терімшілікпен де айналысқан тайга. Бұл көбірек адамдардың өмір сүруіне мүмкіндік берді;

- дала және шөлейт зонасы – түркі тайпалары қоныстанған географиялық аймақтың ең үлкен бөлігі. Бұл климаттық жағдайлар мал шаруашылығының қалыптасуы мен дамуын анықтады;

- ірі өзендердің жағалауында орналасқан құнарлы жазықтар түркі өркениетінің географиялық шекарасы батыста – Орталық Еуропа территориясы және шығыста – Корей түбегі болып табылады деп көрсетеді [7].

Кеңестік тарихнамада отандық және шетел тарихында оның ішінде біз қарастырып отырған мәселе тек таптық көзқарас тұрғысында қарастырылды. Түркілер мен корейлердің байланысы жайлы арнайы кешенді зерттеулер аз. Корей этногенезі жайлы Р.Ш. Джарылгасинованың «Древние когуресцы» зерттеуінде Когурё тұрғындарының ата-бабалары мен Орталық Азияның көшпелі халықтары арасындағы ежелгі байланыстардың бар екендігін, сонымен қатар көшпенділердің Пуё елді мекенінің төменгі аймақтарынан Корей түбегінің солтүстік бөлігінің таулы аймақтарына, содан кейін Чхончхонган және Тэдонган алқаптарына көшкені, ат әбзелдерінің (жылқыны мініс пен шаруашылыққа пайдалануда қолданылатын құрал-жабдық түрлері) атрибуциясының жақсаруына әсер етті деп дәлелдейді. Р.Ш. Джарылгасинова Когурё тұрғындары мен олардың туысқан халықтары үзеңгілері бар қатты ертоқымның құрылысына үлес қосты деп болжайды [2: 111].

Зерттеуші археолог Е.И. Деревянко тунгус-маньчжур тайпаларының этногенезінде мохэ тайпаларының алатын рөлін зерттей отырып, археологиялық деректер, жылнамалық деректер, этнографиялық параллельдер – мохэ көрші аумақтардағы тайпалармен: түркілермен, шивэйліктермен, корейлермен, қытайлықтармен қарым-қатынаста болғанын дәлелдейді. Мохэ тайпалары ежелгі корейлік Когурё және Пархэ княздықтарының этногенезіне елеулі үлес қосты [1: 187].

Сонымен қатар, соңғы уақытта Еуразия мен Корей түбегі халықтарының көшпелі мәдениетінің өзара байланысы мен өзара кірігуін корейлер Алтай теориясымен түсіндіреді. Корей ғалымы Мионг Сун Ок ежелгі Чосон мемлекетінің қалыптасуына (б.з.д. 2333ж. – 108 ж.) келесі тайпалар: е, мэк, хань, хунну, моңғолдар, гогурьо, донгье, окчо, донгхо, буюе, горан (кидан), йодин, суксин ықпал етті. Өйткені, бұл тайпалар Алтай мәдени аймағында өмір сүрді деп дәйектейді [3].

4000 жж. Сібірдің солтүстігінде өмір сүрген және тарақ түріндегі ою-өрнегі бар керамикалық ыдыстарды пайдаланған палеоазиаттық тайпалар Маньчжурия мен Корей түбегі аймақтарына кірді. Алтай таулары мен Моңғолияның солтүстігінде тұратын халықтар Маньчжурия мен Корей түбегіне тарап, сонда қоныстанған мэктермен кездесіп, корей халқы қалыптасты. Алғашқы корей мемлекеттерінде – негізінен корей халқы мен аздаған алтай халықтарынан құралған алтай тайпаларының біріккен мемлекеттерінде түркі немесе моңғол-тунгус тайпалары араласып, отырықшылық үдерісі нәтижесінде солтүстіктегі көшпелі этникалық топтар бірте-бірте азайды [4].

Ерте және орта ғасырлар кезеңіндегі түркілер мен корейлер байланысы «Самгук Юса» және тағы басқа ортағасырлық корей тарихи шығармалары негізінде Ляохэ мен Тэдонган өзендерін жағасында Корей түбегінің солтүстігінде Манчжурияның оңтүстігінде б.з.б. 2333 жж. 109 жылы құлағанға дейін Кореяда алғашқы Чосон деген атпен корей мемлекеті пайда болды. Чосон мемлекеті көне түркілермен байланыста болып, көмек алып отырған.

Мэк тайпалары мен ежелгі Алтай біріккен мемлекеті туралы тағы бір болжам бар. Үш тайпа туралы болжау бойынша қытайлар «туньи» (шығыстағы варварлар), этнологтар алғашқы тунгу-сами деп атаған халықтар – корейлер. Олар бір сары нәсілге жататын, бірақ қытайдың хань халқы мен моңғолдардан ерекшеленетін. Бұл корей халқын әр уақытта солтүстік Қытай арқылы шығысқа көшкен Фан Унг, буюе және сақтар (кезбелер) құрады деп есептеледі. Буюе қытайдың солтүстігі арқылы әртүрлі уақыт кезеңінде шығысқа қоныстанды. Олардың жолдары өткір өңделген тастан жасалған құралдар мен керамикалық құмыралардың таралу бағыттарымен сәйкес келеді. Фан-ун тайпалары солтүстік-шығысқа Орта Азиядан немесе Тянь-Шань аймақтарынан келіп, Қытайдың Гамсук провинциясынан, Хуанхэ өзенінің төменгі ағысынан өтті. Сақтар Корей түбегіне Орталық Азиядан немесе қазіргі Түркиядан, Тяньшань, Донфанг, Ордос, Ляодун арқылы келген. Олар Силланың корольдік отбасын құрады. Бұл үш тайпа әр уақытта Қытайдың солтүстік-шығысына келіп, жергілікті халықпен араласып, Корей түбегіне қоныс аударып, жетекші күшке айналды деген де болжам бар [5].

Буёдағы қазба жұмыстары кезінде табылған кішкентай мыс қылышта Қытай мәдениетінің іздері кездеседі. Оны сипаттайтын негізгі элементтер – жыртқыш аңдар мен шөпқоректілер түріндегі ою-өрнектер. Аталмыш жүздің сабы құс бейнесімен безендірілген. Бұл қылыш Қытай мен Орта Азия мәдениетінің Моңғолия мен Қытай арқылы Маньчжурия мен Корей түбегіне келіп, Жапонияға тарағанын көрсетеді. Бұл жол Еуразия мен Корея арасындағы мәдени алмасуды айғақтайды. Ал Пангодэ шатқалынан, Тхэ Хван Дон өзені бойында табылған петроглифтерде көбінесе бұғылардың суреті қашалып жазылған, осы жерден 300-ден астам петроглифтер табылған. Жаңа тас дәуірі мен қола дәуіріне жататын ескерткіштерде бұғылардың суреті көп. Олар сақтардың күнге табыну дәстүріне қатысты символы болған.

«Бабалар ізімен» деп аталатын жоба бойынша меценат Сапар Ысқақов бастаған ғылыми экспедиция Оңтүстік Кореяға барды. Бұл экспедицияда қазба жұмыстары кезінде корейлердің Кенджу қаласынан табылған алтын қылыш қазіргі Қазақстанның территориясында жасалғанын анықтады. Сонымен қатар, ертеректе Түрік қағанаты Когуре патшалығына үлкен көмек бергені белгілі болды. Оған қоса, Чосон халқы мен ғұндардың туыстас екенін көрсететін тарихи жазбалар да табылды. Когурё, Пэкче және Силла үш мемлекеттің қалыптасуы I-II ғ. жүзеге асты. Осы аталған мемлекеттердің барлығы Ұлы даламен берік тұрақты қарым-қатынаста болды. Оған археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған тарихи жәдігерлер куә. Сақтардың өмір сүрген кезінде пайдаланған әскери құралдары, киімдері, жерлеу кезінде ұстанған дәстүрлерін археологтар осы мемлекеттер өмір сүрген жерлерде тапқан. Бұл жерлеу дәстүрі «анапчи» деп аталып, қазіргі Оңтүстік Кореяның Кенджу қаласының орнынан табылған. Табылған заттарды орта ғасырдағы Силла мемлекетінің патшалары қолданған.

Көшпелі салт аттылар мәдениетінің іздерін түбектің «ішкі жағынан» кездестіруге болады: Силлада –жерленген корольдердің сыртқы ағаш табыттары бар тас қабірлерде, ат әбзелдері, алтын жәдігерлер табылды. Көшпенділер қолданған – қола құмыралар мен сусын ішетін мүйіздер де таң қалдырады. Атап айтқанда, Силладағы көне бейіттер мен олардан табылған заттар. 5-6 ғасырлардан басталатын кезеңге қатысты болғандықтан, олар бұған дейін болған қорымдар мен жәдігерлерден мүлде бөлек және солтүстік көшпенділерінің мәдениетіне сәйкес келеді. Әсіресе алтын әшекей бұйымдары өзінің түрі мен мазмұны жағынан көшпелі хунну заттарының ерекшеліктерін мен діні толық сәйкестігін көрсетіп, бұл олардың бір саласы Силла король әулеттерінің жаңа билеуші топтарының бір бөлігі болғанын көрсетеді [3].

Археологтардың ерекше назарына түскен қазбалардың ішінде алтын сапты қылыш болды. Ол қылыш Силланың он үшінші патшасының обасы Мичудің обасының жанынан табылған. Мұндай қару Корей мемлекетінің территориясында алғаш рет табылған, сол себепті зерттеушілер оның қайдан пайда болғанын ұзақ жылдар бойы зерттеді. Санкт-Петербург қаласындағы Эрмитажда осы қылыштың аналогы бар екені табылды. Бұл экспонат 1928 жылы Қазақстандағы Бурабай көлінің жанында қазба жұмыстары кезінде табылды.

Осылайша, археолог ғалымдар Силла дәуірінде қолданылған қылыш Ұлы Даланың аймағында жасалған деген тұжырым жасалды.

Түрік-корей қатынасы осыдан 2000 жыл бұрын басталған деген болжамдар бар. Дегенмен, нақты жазба деректер VI ғасырдың ортасынан бастап кездеседі. «Самгук Саги» кітабында Когуренің патшасы Янгвонның жетінші билеу жылы 551 жылдың шілдесінде түріктер корейлерге шабуыл жасады. Бекам бекінісіне шауып, Гол есімді қолбасшы бастаған 10 000 әскерді жеңді деген мәлімет бар. Білге қағанның жазбасында жазылған ежелгі корей тарихы – Когурё, Силла, және Когурені жаулап алу кезінде жұмылдырылған түрік әскерлері, Капаған қаған және Го Мун Кван Ко Хонг Гви, Пархэ мен түріктер арасындағы Төңкер тау маңында болған соғыс тұлғаларына қатысты баяндайтын мәліметтер кездеседі. Осы жазуды зерттеу нәтижесінде бес жерде корейлердің ежелгі тарихының жазбалары пайда болды. Нәтижесінде, Білге қағанның жазбасында корейлерге қатысты төрт жазбада Когуре мен Силла мемлекетінің аумақтық орналасуына байланысты мәліметтер кездеседі. Ал кейбір деректерде Бөкүлі Чөлүг Ел. «Бөкілі шөлді ел» - Қазіргі күн шығыстағы Корей түбегі болып саналады. Кейбір зерттеушілер «Бөкүлі» Пэкче мен Когуре мемлекеті, ал, «Чөлүг елі» солтүстік Жоу мемлекеті деп қарастырып келеді. Бумын қаған мен Истеми қағандардың жерлеу рәсіміне көңіл айту ретінде күн шығатын шығыс елінен Бекри, Қытай, Тибет, Абир мен Горан секілді оннан астам елдер елшісін жібергені жазылған. Бұл жердегі күн шығатын шығыс елі Бекри елі – Когуре мемлекеті. Сол кезде Орталық Азияда Когуре елінің аты Бақри немесе Мекри деп қолданылған. Гуре сөзінің мағынасы адамдар көп орналасатын жер, ал Ко үлкен деген мағынаны береді. Екеуі қосылып адамдар көп орналасып, жақсы өмір сүретін жер деген мағынаны бергендіктен Когуре атауы қойылған солтүстікте көбісі олардың халықтарын Йемектер деп атаған. Осы жердегі Йемектің «мек» бөлігі мен Когуренің «куре» бөлігі синтезделіп «Меккуре» болды. Ал түріктердің тіліне бұл сөзді ауыстырсақ Бекри болып өзгереді. «Бөкүлі», «Бөккі» атаулары осыдан шыққан. Түркі қағанаты уақытындағы көне жазба ескерткіштерінің бірі Күлтегіннің тас жазуына ұқсас таңбаларды корей халқынан да таба аламыз. Мысалы, Күлтегін тас жазуының астында тасбақа орналасқан, сол сияқты корейлердің ежелгі сарайларының алдында да тасбақалар бар. 1965 жылы Өзбекстанның, ежелгі Афросиаб, Самарқанд қаласындағы сарайдың қабырғасында шетелдік елшілердің суреттері бейнеленген. Бұл жұмыс шамамен 640-660 жылдарға сәйкес келеді. Бұл кезеңде Түрік қағанаты мен Когуренің арасында саяси одақтас болған кезеңіне тура келеді. Біз 628 жылы Суй империясы құлағаннан кейін де когуреліктер мен түріктердің байланысы үзілмегенін көреміз. Ежелгі Афрасиаб сарайы 7 ғасырдың ортасында салынып, Жібек Жолының бойында орналасқан Шығыс пен Батысты ұштастыратын мәдени орталыққа айналды. XII ғасырда Ким Бусик жазған «Самгук Саги» кітабында Когуре, Пэкче және Силла мемлекеттері жайлы баяндайды. Осы жазбаның «Когуре жайлы кітап» бөлімінде түріктер жайлы көп айтылған. 551 жылы күзде қыркүйекте түріктер (торки (тольгволь) келіп Синсон бекінісін басып ала алмай, соққыны Пэгам бекінісіне ауыстырады. Ван 10 000 әскердің

қолбасшысы етіп Ко Хылді жібереді деген мәлімет берілген. Бумын қаған басшылығымен 552 жылдан бастап Қытай мен Когуреліктер арасындағы шайқастарға қатысқан. Когуре Суй және Таң шапқыншылығынан қауіптеніп Шығыс Түрік қағанатымен байланыс орнатып, олардан көмек сұрап отырды. Ол туралы да Самгук Сагиде жазылған. Әсіресе саяси, әскери, дипломатиялық байланыс мықты болған. 751 жылы Талас, Атлах шайқасы Таң империясы мен Араб халифатының арасында болғаны белгілі. Шайқасқа түркілер де белсенді түрде қатысты. Таң империясының әскерін басқарған ұлты түркі, генерал Гао Сянчжиді кезінде корей ұлтынан шыққан делінгенімен, негізінен Орталық Азияның тумасы. Осыған ұқсас корейлердің атақты генералы Ондол да Орталық Азияның тумасы болып шықты. Түріктер мен корейлер қарым-қатынасы сақтардың дәуірінде басталып, Түрік қағанаты кезеңінде дамып Дешті қыпшақ кезеңіне дейін жалғасты. Шыңғыс ханның ұрпағы Құбылай хан құрған Юань патшалығына Корей түбегі бір ғасырдан астам уақыт бағынды. Ал осы моңғол империясының басқару саласында түркілер үлкен рөлге ие болды. Олардың жартысы Корей түбегіне келіп елді басқаруға атсалысты. Сол кездің өзінде корейлер көне түріктердің әскери өнерін, дәстүрін және өмір салтын зерттеген.

Түркілер мен корейлердің тілінде де ұқсастықтар өте көп Екі жақтың тілі де алтай тілдер тобына жатады. Ғалым лингвисттердің айтуы бойынша, түркілер мен корейлердің бірдей мағына беретін ортақ сөздері бар. Оның ішінде біздің қазақ тілімізбен корей тіліне ортақ 300-ден астам сөз бар. Мысалы, ежелі Чосон мемлекетінің астанасы «Асадал» деп аталған. Бұл сөздің мағынасы иероглифтерді оқу барысында аздап өзгеріске ұшыраған. Негізінде, елдің астанасы деген мағынаны беретін «Асдала» деп аталған. Мағынасы мен оқылуы біздің тілімізбен өте ұқсас. Чосон халқы мен ғұндар корейлердің ежелгі тарихы жазылған кітабында туысқан ұлттар деп есептеген. Генетикалық зерттеулерге сүйенсек, корейлер де көшпелі халық болған. Корейлерде әр түрлі техника мен технологияларды зерттеп дамытқан. Өркениеттің дамып қалыптасуына үлесін қосқан. Италияндық зерттеуші Маурицио Риотто «Ежелгі корейлер мен ғұндар: олардың қарым-қатынасының артында не бар?» мақаласы 2009 ж. Автор ғұндар мен ежелгі корейлердің мәдениеттерінде (Когуре, Пуе) көптеген ортақ компоненттер бар екенін баса айтады. Алайда, кейбір ұқсастықтар соншалықты таңқаларлық, зерттеушінің пікірінше, Пуё, Когуре және Хунну халықтарының мәдени туыстықтары туралы айтуға болады [6]. Қорғандарды жерлеу рәсімінде, шаруалығында, өнерінде, сондай-ақ, итальяндық зерттеуші ғұндар аспан немесе құдайды атаған кезде қолданатын «тенгри» сөзінің корей тіліндегі «тангун» сөзімен ортақ түбірі бар деген қызықты болжамды алға тартады. Конкук университетінің профессоры Го Гю Сон ХХІ ғасырдың басында корейлер мен басқа ұлттардың ұқсастығын зерттеді. Әлемдегі көп елдің ішінде корейлерге ең қатты ұқсайтын қазақ халқы болып шықты, соның ішінде Орта жүзге жататындығын дәлелдеді. Ежелгі түркі-корей саяси, дипломатиялық, мәдени байланыстары болғандығын дәлелдей отырып, әлі де болса корей археологиялық, көне жазба деректерін әлі де болса тереңнен зерттеуді қажет етеді.

Әдебиет

1. Дервянко Е.И. Мохэские памятники среднего Амура. – Новосибирск, 1975. – 250 с.
2. Джарылгасинова Р.Ш. Древние когуресцы. – Москва, 1972. – 201 с.
3. Мионг Сун Ок. Генезис древней корейской народности и ее кочевая культура // <https://articlekz.com/article/8334> дата загрузки 19.05.2023.
4. Чвэ Хан У. Центральный Алтай. – Пхьонэги, 1993.
5. Чонг Хьонг Дин. Фан Унг из тысячелетнего королевства Сусиана. – Илпит, 2006.
6. Maurizio Riotto. Ancient Koreans and Xiongnu: What was the nature of their relationship // Journal of Northeast Asian History, Vol. 6. N. 1. – 2009.
7. Taşağıl A. Gök Tengri'nin çocukları. – İstanbul: Bilge, 2014. – 367 с.

ПРОБЛЕМЫ МИГРАНТОВ КЫРГЫЗСТАНА: ФАКТЫ, РЕАЛИИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Абытов Б.К

*Ошский государственный университет,
Ош Кыргызская Республика
baybolot-1962@rambler.ru*

Аннотация: Всем известно, что экономика Кыргызстана сильно зависит от внешней трудовой миграции и денежных переводов этих мигрантов. В свою очередь благоприятные миграционные процессы, влияют на устойчивость и развитие общества Кыргызстана. В данной статье предпринята попытка изучить рост количества трудовых мигрантов Кыргызстана за рубежом, за последние 32 года, восстановить наиболее близкие к истине цифровых данных о мигрантах, конкретных фактов, реальных проблем жизни, а также последствия массового потока за рубежи нашей страны.

Ключевые слова: мигранты, политика, процесс, соглашения, безопасность, права, факты, реалии, проблемы, последствия.

Abstract: Everyone knows that economy of Kyrgyzstan is highly dependent on external labor migration and remittances of these migrants. In turn, favorable migration processes affect the stability and development of society in Kyrgyzstan. We made an attempt to study the growth in the number of labor migrants abroad over the past 32 years, to restore the closest to the truth of digital data on migrants, a number of facts, real problems in the life, as well as the consequences of a massive flow abroad of our country.

Keywords: Kyrgyzstan, migrants, policy, process, security, facts, realities, problems, consequences, agreements, agreements, legal acts.

Кыргызская Республика все ещё остаётся страной происхождения мигрантов, в большей степени трудовых. Известно, что годами сохраняющийся высокий уровень безработицы, низкий уровень заработной платы, отсутствие материальной поддержки со стороны государства, не считая последних лет, желание улучшить материальное положение, покупка недвижимости, были основными «выталкивающими» мотивами трудовой миграции т.е. экономическое положение страны.

В целом, не только Кыргызстан, но и практически все постсоветские республики оказались вовлечёнными в масштабные миграционные процессы. Известно, что 80% миграционных передвижений происходят в пределах постсоветского экономического пространства. Главная предпосылка – это безвизовый режим пересечения границ между большинством государств СНГ. Российская Федерация и Республика Казахстан стали основными принимающими трудовых мигрантов странами. Например, доля трудовых мигрантов из Кыргызстана в Российской Федерации составляет 80 %, на втором месте Казахстан - около 15% [1]. За ними последовала Турция. Привлекающим фактором в данные страны является не только географическая, культурная близость, но и наличие в данных странах сформированных диаспор из числа соотечественников. В последнее время увеличилось число трудовых мигрантов в Корею, США и европейских странах.

Трудовой мигрант - это лицо, которое, не удовлетворив свои потребности в своей стране, будет заниматься оплачиваемой деятельностью, точнее зарабатывает, в другом государстве, гражданином которого он или она не является. Согласно данным министра К.Базарбаева: “В Кыргызстане миграция затрагивает судьбы 3 млн человек – сами трудовые мигранты, их дети и семьи. Каждое четвёртое домохозяйство в Кыргызской Республике имеет как минимум одного трудового мигранта. Основной возраст мигрантов - от 18 лет до 45 лет”. Эти фактические показатели уже проблема для нашей страны.

Трудовые мигранты - это, как правило, молодые люди, большая часть имеющие среднее, средне специальное и высшее образование, которые вынуждены выехать из республики по разным причинам. По качественному составу 75,6 % из числа мигрантов составляют мужчины, обычно в возрасте 18-35 лет. 89 % мигрантов имеют полное среднее или высшее образование. В большинстве своём они были безработными до отъезда, занимались сельским хозяйством или работали в сфере услуг в городе (продажа, строительство и др.) [2]. Более половины трудовых мигрантов, почти 60%, имеют семью, детей [3]. Преимущественная часть мигрантов выходцы из социально уязвимых семей, которые обеспечивают свои семьи в Кыргызстане денежными переводами, что составляет основную часть дохода. Основной мотивацией для миграции все ещё остаётся поиск альтернативных средств дохода, для удовлетворения жизненных повседневных потребностей.

Основные причины трудовой миграции:

➤ Экономические – не достаточное количество рабочих мест, низкий уровень оплаты труда, не соответствующие растущим потребностям населения,

более высокий уровень оплаты труда в стране трудовой миграции. Потребность в трудовых мигрантах Кыргызстана со стороны стран-реципиентов – России, Казахстана, Турции, Кореи, стран Европы.

➤ Социальные - ухудшение условий проживания, как сельских местностях, так и городах, рост числа депрессивных территорий, разрыв качества жизни между странами исхода и страной приёма трудовых мигрантов, отсутствие перспектив будущего, как своих, так и детей.

➤ Высокий уровень коррупции. Известно, что уровень коррупции в Республике в 2019 г. 126-е место среди 180 стран, в 2022 г. 140-е место из 185 стран мира.

Трудовые мигранты наши же граждане, находящиеся по различным обстоятельствам в зарубежных странах, пересекая границы, на временной и постоянной основе, на заработках и остро нуждающихся в обеспечении безопасности – собственной и своей семьи, правовой поддержки при трудоустройстве и каждодневной жизни, оказании всевозможной помощи со стороны нашего государства.

Побывав в разные годы и в разных крупных городах и регионах России – Москва, Санкт-Петербург, Казань, Екатеринбург, Новосибирск, Красноярск, Иркутск, а также в Казахстане – Алматы, Астана, Тараз, Караганда, Жезказган, Семей, где имеются огромное количество наших соотечественников, трудовых мигрантов, ознакомившись и изучив их настоящее положение автор выявил ряд фактов, реальную картину их пребывания и их последствия.

Факты, не требующие доказательства:

С точки зрения официального нормативно-правового обеспечения трудоустройства и безопасности трудовых мигрантов, дело обстоит нормально, и даже хорошо. Процесс пребывания наших трудовых мигрантов регулируется и обеспечивается более 20 законами, нормативно правовыми актами (*список прилагается в приложении – авт.*). Они урегулируются не менее важными в количественном и качественном отношении нормативно-правовыми актами России, Казахстана, Турции и других стран. В рамках улучшения координации и статистического учёта миграционных процессов в стране с 2017 года была введена Единая система учета внешней миграции в Кыргызской Республике (ЕСУВМ). Участниками ЕСУВМ являются государственные органы как МИД, МВД, ГКНБ, ГПС КР, ГРС, ГСМ, ГКИТС при КМ КР. С сентября 2017 года была запущена работа электронного портала e-visa.gov.kg. И уже с декабря 2017 года на указанном интернет-портале ДКС МИД КР приступил к выдаче электронных виз всех 13-ти категорий граждан.

Все это хорошо, другое дело как они выполняется в реальной жизни, помогают и поддерживает ли в реальности эти акты наших трудовых мигрантов на местах пребывания. Далекое не все благополучно в этом отношении.

Весьма важным является и тот факт, что до сих пор нет единых статистических данных по внешним трудовым мигрантам Кыргызской Республики. У официальных органов, которые ведут учет трудовых мигрантов, а также исследователей миграционного процесса свои, разные, отличающиеся

друг от друга, статистические данные. Мы пока не нашли единых, ежегодных точных данных, сколько официально зарегистрированных, законно оформленных трудовых мигрантов зарубежом, в т.ч. и в России, Казахстане, Турции, Корею и др. странах, и сколько незаконно прибывающих, трудовых мигрантов. Например, в России до сих пор десятки, если не сотни тысяч, незаконно прибывших трудовых мигрантов. Нечто подобное и в Казахстане. В своем большинстве они пересекают границы под видом гостевых виз или временного пребывания, но остаются надолго. Именно у таких трудовых мигрантов большие проблемы с трудоустройством, обеспечением безопасности и др. [4]

Численность внешних трудовых мигрантов, полученных из официальных данных Статкома, также различных доступных источников за каждые 4 года, последних 32 лет, дали следующие показатели: [5]

<i>1990 г. тыс. чел.</i>	<i>1994 г. тыс. чел.</i>	<i>1998 г. тыс. чел.</i>	<i>2001 г. тыс. чел.</i>	<i>2006 г. тыс. чел.</i>	<i>2010 г. тыс. чел.</i>	<i>2014 г. тыс. чел.</i>	<i>2018 г. тыс. чел.</i>	<i>2022 г. тыс. чел.</i>
82,9	71,2	15,8	31,6	163,4.	137,4 [6]	526,0	263,4	1.118 [7]
-	1994-97 г.-200,0 [8]	2003-300,0 [9]	161,4 [10]	137,4 [11]	571716 [12]	640,0[13]	1.188 [14]	

Как видно из таблицы, только изученной нами 9 лет (за каждые четыре года) суверенитета нашей страны, выехали за рубеж 2409,7 тыс. человек. Теперь представьте, сколько выехали за каждый год и их суммарное число, за все годы независимости. Получится очень большое количество трудовых мигрантов.

Отметим, что последние данные требуют уточнения. Официально было озвучено, что к 2022 году трудовые мигранты, в странах зарубежья, составили 1.188 тыс. человек. В то же время, тот же год, директор Центра трудоустройства граждан за рубежом при Министерстве труда, социального обеспечения и миграции Кубандык Акматбеков, выдает другие данные, который озвучил на радио «Азаттык». Согласно его данным, за рубежом работают 1 118 тысяч граждан Кыргызстана, что на 70 тыс. меньше, предыдущего официального показателя. Тут же, он даёт подробные раскладки трудовых мигрантов за рубежом: «В России 1 млн. 63 тыс., в Казахстане - порядка 30 тысяч, в Турции - 20 тысяч, в США и Арабских странах - 10 тысяч, Германии, Канаде и Италии - 6 тысяч, Южной Корею - более - 5 тысяч трудовых мигрантов из Кыргызстана. Кроме этого, 76 тысяч кыргызстанцев не могут въехать в Россию, потому что попали в «черный список». [15] Если внимательно посмотреть на эти данные, то получится не 1 118 тысяч, а 1 134 тыс., а это совсем другие данные наших трудовых мигрантов за рубежом. Если сей государственный чиновник сам себе

противоречит, а что говорить о рядовых сотрудниках соответствующих органов и служб. Выходит нестыковка, не точные данные в самих официальных кругах, неужели трудно наладить чёткий учёт наших трудовых за рубежом.

- Весьма важным фактом является, что не все, во многих случаях большинство наших трудовых мигрантов не знает или не знакомы нормативно-правовыми актами, урегулирующих процесс трудовых мигрантов как нашей, так и страны, куда прибывают. Несмотря на то, что мы живем в век научно-технических достижений, информационных технологий, многие трудовые мигранты не знают или как они говорят, не осведомлены о таких правовых актах. Известно, что незнание закона не освобождает от ответственности. Среди трудовых мигрантов России и Казахстан, довольно много таких категорий трудовых мигрантов.

- Несмотря на многие проверки, регистрации и перерегистрации документов со стороны официальных органов, все еще остается большая группа трудовых мигрантов, незаконно пребывающих в других странах. В большинстве случаев это фальшиво зарегистрированные трудовые мигранты нашей страны, особенно много их в России. Кстати, частые отметки о въезде и выезде из прибывающей страны, официальное пересечение границ, приводит к печальным исходам. Подобных примеров много в России, Казахстане.

- К сожалению, мы не можем отрицать факты, что у многих наших трудовых мигрантов, на местах пребывания имеются проблемы с трудоустройством т.е. с разрешением на работу, заключением трудовых договоров с официальными работодателями. Например, только в 2010 году из 137,4 тыс. трудовых мигрантов 91,9 тыс. человек столкнулись с фактами трудности получения разрешения на работу, 64,2 тыс. имели трудности с жилищными условиями, 33,2 тыс. человек в получении услуг здравоохранения, 19,8 тыс. человек с фактами не знания языка, 17,1 тыс. человек имели проблемы с оформлением документов, 14,9 тыс. человек имел недостаток квалификации при трудоустройстве [16]. Это только за один год, а таких фактов было очень много. В свою очередь, подобные факты намного усложняют миграционный, трудовой процесс, медицинское страхование, обеспечение жильем и безопасности, обучение детей, получение доступной медицинской помощи и мн. др.

- Согласно данным правозащитных организаций, в среде трудовых прав мигрантов особенно распространены следующие нарушения: работа без договоров; отъем паспортов работодателем; невыплата заработной платы; установление оплаты труда ниже, чем местным работникам; отработка долга; отсутствие компенсаций по случаям трудовых травм; продолжительный рабочий день (более 50 часов в неделю) и др.

- Отметим и такой факт, что часть трудовых мигрантов занимается в довольно высокооплачиваемых сферах страны пребывания. Например, в России 39% трудовых мигрантов заняты на производстве, 24% в строительстве, 20% обслуживающий персонал, 17% заняты в IT-секторе [17]. Отметим, что по единичному случаю опроса респондентов, фактически не всегда такая светлая картина. Подобные факты радует нас, однако, много и таких, которые

занимаются в низкооплачиваемых сферах. Например, дворники, они идут туда для обеспечения себя и своих близких более дешёвым, по возможности бесплатным жильём (как правило, это подвальные помещения крупных многоэтажных домов – авт.).

- Весьма неприятный факт, в тюрьмах и других местах лишения свободы Российской Федерации сидят много наших, оступившихся соотечественников – по знанию, многие по незнанию, законов страны пребывания. Плохо то, что многие из них очень молодые ребята и девушки. В декабре 2022 года, консульские сотрудники нашего посольства в Москве побывали в Республике Татарстан, познакомились положением дел, сидящих в разных тюрьмах 55 заключенных, наших соотечественников [18]. Это только в одном регионе, а сколько по России подобных граждан нашей страны, пока нету точных данных. Известно, только то, что во многих крупных городах и регионах России сотни, если не тысячи таких граждан. Некоторые источники сообщили, что на конец 2022 года в тюрьмах России сидят более 1100 наших граждан. Подобные картины имеются и в других странах. Полагаю, нашим правоохранительным органам есть над чем работать. В своем большинстве, эти молодые люди были заняты курьерской деятельностью, доставляли заказы, не зная, что там находится. Во многих случаях это были синтетические или настоящие наркотики. Согласно 228 статье УК РФ за подобные нарушение закона, преступление предусмотрено лишение свободы от 3 до 20 лет.

- Страны пребывания, особенно Россия из года в год усложняет процесс пребывания трудовых мигрантов путем введения все новых и новых правил, ужесточением пребывания трудовых мигрантов, несмотря на многочисленные официальные договоренности, заключения различных соглашений между нашими странами.

- В последнее время, в связи с известными событиями в Российской Федерации резко сократились и усложнились денежные переводы трудовых мигрантов. Это тоже немаловажный факт, влияющий на финансовое состояние всех граждан нашей страны.

Однако, у трудовых мигрантов из Кыргызстана на территории Российской Федерации существует ряд проблем, они идентичны независимо от регионов и связаны, во-многом, с низким уровнем правовой культуры.

Реальные проблемы трудовых мигрантов:

- все еще нет точных и полных данных о наших трудовых мигрантах Кыргызской Республики за рубежом. Впервые в 2022 году, официально был озвучено количество трудовых мигрантов 1.118 млн., что ближе к истине. Это означает, что количество трудовых мигрантов в 2022 г. превысило показатели 2006 года, почти в 7 раз, также означает, что каждый 7-й гражданин страны трудовой мигрант, если исходить из того, что к концу 2022 годы население нашей страны превысило 7 млн. чел. Однако эти официальные органы не уточнили и не дали информацию, сколько трудовых мигрантов, где и в каких странах пребывает. Подобных данных мы не обнаружили также ни в одном сайте наших официальных органов.

➤ Большинство трудовых мигрантов не знают требований миграционного законодательства ни Российской Федерации, ни Кыргызской Республики, что непосредственно отражается на их правовом статусе, возможностях трудоустройства в соответствии с законом, а также условиях социальной адаптации, что приводит к нелегальной миграции, потоки которой превышают легальную, по оценкам экспертов, вдвое. Нелегальные, т.е. социально не защищённые, мигранты, с одной стороны, являются социальной базой для формирования этнических криминальных группировок, с другой - достаточно часто сами становятся жертвами конфликтных разборок. В этих условиях кыргызские трудовые мигранты жалуются на невыплату заработной платы и притеснения со стороны работодателей из России. [19]

➤ Остается большой проблемой процесс введения на миграционный учет, особенно в Российской Федерации. Официально по данным государственной службы миграции при правительстве Кыргызской Республики, только в 2018 г. в России количество поставленных на миграционный учёт составило 640 тыс. кыргызстанцев [20], тогда как по неофициальным данным в это время там проживало более 1 млн. трудовых мигрантов из Кыргызстана. Значит, примерно 350-400 тыс. человек не стояли на миграционном учёте и пребывали не вполне законно в этой стране. Это в свою очередь затрудняло обеспечение их прав и безопасность. Многие из них тем самым подвергали опасности своих детей и других близких.

➤ Одна из основных проблем трудовых мигрантов из нашей страны – получение разрешения на трудоустройство и заключения трудовых договоров, незнание и несоблюдение законов, нормативно-правовых актов о миграции, о внешних трудовых мигрантах Российской Федерации. В то же время есть некоторые законы, нормативно-правовые акты, которые очень сложно соблюдать. Например, регистрация по месту пребывания в городах или регионах России. Не всегда принимающая сторона - *хозяева, кто дают работу – работодатели, кто жильё сдаёт, выполняют свои обязанности*. Здесь у них свои финансовые интересы. Большинство работодателей и квартиросдатчики не хотят официально оформить, не заключают трудовые договора на работу, жильё наших трудовых мигрантов, чтобы *не платить своему государству за наймы дешёвых рабочих сил*. В результате по обоим проблемам наши трудовые мигранты вынуждены обращаться к посредникам-мошенникам, что чревато последствиями, вплоть до привлечения к уголовной ответственности и заключении “в не столь отдаленные места”. Эти проблемы сохранились и в сегодняшних условиях.

➤ Практика показывает, что до сегодняшнего дня не решена проблема черного списка наших граждан в Миграционных службах РФ. Количество кыргызстанцев, которым, вследствие различных нарушений законодательства страны приёма, запрещён въезд на территорию Российской Федерации, ежегодно увеличивается. Попытки обойти запрет и вернуться в Россию, изменив свои установочные данные и получив новые документы, также трактуется российским законодательством как уголовно наказуемое деяние.

➤ Не менее значимая проблема, состоит в том, что трудящиеся-мигранты, в особенности, находящиеся на нелегальном положении, среди которых особенно уязвимыми являются женщины и молодёжь, больше других подвержены риску стать жертвой обмана при трудоустройстве, при оформлении документов миграционного учёта.

➤ Другая проблема, 29 декабря 2021 г. был введен в действия новый закон о пребывании иностранных трудовых мигрантов, согласно которому были введены новые правила. Теперь каждый мигрант, прибывающий на работу или на срок более 90 дней должен пройти медосмотр, сдать отпечатки пальцев, дактилоскопию сетчатки глаз, включая детей старше 6-ти лет, по месту пребывания. Однако, даже по прошествии целого года, многие наши мигранты это требование не выполнили. И теперь, начиная с 9 января 2023 года, очень многие трудовые мигранты из Кыргызской Республики повсеместно стали получать письма-уведомления от официальных органов Миграционной службы Российской Федерации, о недействительности миграционного учета. Эти письма пока не включают мигрантов в черный список, и не депортируют, однако, если в ближайшие дни не они зарегистрируются с выездом и въездом в РФ, то им грозит официальная депортация из страны, всех, кто не перерегистрировался. И еще одно новшество, согласно вышеуказанному закону, мигрант должен перерегистрироваться в органах Миграционной службы, если из одного города или региона РФ переезжает в другой, иначе получит письмо о недействительности миграционного учета. Соответственно о трудоустройстве, об обеспечении безопасности и медицинском страховании и речи не будет.

➤ Весьма важные проблемы связаны с детьми. Так, целое поколение детей наших трудовых мигрантов выросли в отсутствие одного или обоих родителей, что сказалось в их общем воспитании. Несомненно, это скажется на будущем Кыргызстана. Только за 2019-21 год в нашей стране более 277 тысяч детей были оставлены родителями без присмотра, из-за трудовой миграции. Этому подтверждает и Нацстатком, эксперты UNICEF [21].

➤ Отметим, что большинство мигрантов занимаются низкоквалифицированным и малооплачиваемым трудом в стране пребывания.

➤ МВД России свидетельствуют, что только в 2016 году, в России совершено 2160063 преступлений, из них гражданами Кыргызстана 2614 или **0,1%** от общего количества уголовных правонарушений и 5,9% от общего количества преступлений, совершенных иностранными гражданами [22]. Может быть, это для России мизерная часть, а для наших трудовых мигрантов очень даже много, совершить столько преступлений в чужой стране. В последние годы наблюдается тенденция возникновения рисков и угроз со стороны соотечественников в странах пребывания мигрантов из Кыргызстана, точнее в России. Так, например, **криминализации трудовых диаспор способствует неурегулированный статус многих трудящихся мигрантов, работа в теневом секторе без официального оформления и регистрации.** В результате люди становятся беззащитными перед криминалом, а значительная часть преступлений оказывается в тени. Также **неурегулированный статус ведёт к**

маргинализации отношений среди самих трудящихся-мигрантов. Возникающие конфликты, в том числе связанные с финансовыми обязательствами, решаются либо с помощью насилия, либо путём обращения к *этническим ОПГ*. Академия российской Генпрокуратуры провела социологическое исследование преступности среди трудящихся-мигрантов. Опросы показали, что 38% мигрантов, участвовавших в исследовании, становились жертвами преступлений, а 68% из числа пострадавших знали, что стали жертвами посягательств соотечественников, часто лично знакомых по месту жительства и работе. [23]

➤ В последнее время появилась и новая проблема, Россия активно привлекает иностранцев, в т.ч. и наших соотечественников, стать добровольцем и поехать на войну за деньги и упрощённую процедуру получения гражданства. И это несмотря на то, что посольство Кыргызстана в России напомнило, что за наёмничество по Уголовному кодексу нашей страны предусмотрены длительные сроки лишения свободы. Кстати, это было озвучено недавно на заседании Жогорку Кенеша, одним из нашим народным избранником [24]. Ныне появилась другая проблема. Граждан Кыргызстана, которые получили российское гражданство, не выпускают из этой страны. Между Кыргызстаном и Россией нет договора о двойном гражданстве. Россия не признает наличие у своего гражданина гражданства Кыргызстана и наоборот [25]. Это тоже немаловажная проблема.

Наиболее ощутимые последствия массовой трудовой миграции для Кыргызской Республики:

❖ Весьма заметно ухудшилось состояние демографических показателей страны, нашей нации. Нарушен баланс демографического роста населения. Посудите сами, трудовая миграция отрицательно повлияло на рождаемость, на увеличение национального генофонда Кыргызской Республики. Яркое свидетельство тому, нижеследующие данные:

№	Страна региона	Численность населения (млн. человек)				
		на 1991 г.	на 2001 г.	на 2011 г.	на 2021 г.	Кол-во роста
1.	Республика Казахстан [26]	16,4	14,8	16,7	19,7	3,3
2.	Кыргызская Республика [27]	4,5	4,9	5,5	6,7	2,2
3.	Республика Узбекистан [28]	21,0	24,9	29,3	35,0	14,0
4.	Республика Таджикистан [29]	5,4	6,3	7,7	9,5	4,1
5.	Туркменистан [30]	3,8	4,6	5,1	6,1	2,3

	Всего	51,2 млн. <i>чел.</i>	55,5 млн. <i>чел.</i>	64,3 млн. <i>чел.</i>	76,7 млн. <i>чел.</i>	25,9 <i>млн.</i> <i>чел.</i>
--	--------------	---------------------------------	---------------------------------	---------------------------------	---------------------------------	---

❖ Весьма не приятное последствия проявилось и в том, что подавляющая часть трудовых мигрантов – это мужчины репродуктивного возраста, что негативно влияет на демографическую ситуацию в стране и институт семьи.

❖ Факт потери трудоспособной части населения – *от 18 до 55 лет* налицо. В поисках лучших условий жизни произошла «утечка умов», что обернулась для Кыргызстана огромными социально-экономическими потерями. Республика надолго, а то и навсегда потеряла, образованных, высоко квалифицированных специалистов, инженерно-технических, сельскохозяйственных, педагогических, медицинских кадры, рабочих промышленности и фермеров сельских местностей и мн.др.

❖ Последствия массовой трудовой миграции достаточно быстро показали, что из страны уходит лучшая, наиболее конкурентоспособная и предприимчивая часть населения, ослабляя тем самым национальную экономику, уменьшается слой трудоспособного населения. Постоянный отток до половины мужского населения блокирует возрождение и функционирование реального производственного сектора экономики.

❖ В миграционном процессе Кыргызстана появилась тенденция оттока молодёжи из страны. Масштабный выезд молодёжи привело к глубоким отрицательным социально-политическим последствиям для страны. Это ухудшение производственного потенциала, уменьшение слоя экономически активного населения, «утечка умов», усложнение социальной ситуации и др.

❖ Трудовая миграция отрицательно повлияла на традиционные семейные отношения. Нарушены, во многих случаях, до предела обострены, положения в семье, традиционные семейные ценности вытеснены новыми условиями и правилами воспитания, что плохо отразилось на будущее растущего поколения. Произошло разрушение семейных ценностей и традиций, рост количества беспризорных детей, рост детской преступности.

❖ Надолго закрепилось социальное сиротство, при живых родителях, трудовых мигрантов.

❖ Трудовая миграция привело к обезлюдению, опустыниванию не только отдалённых, но многих сельских регионов и малых городов страны.

❖ Возникли миграционные риски - опасные условия работы и жизни, отсутствие прав многих и др.

❖ Трудовые мигранты, возвращающиеся на родину, сталкиваются с многочисленными проблемами, связанными с необходимостью поддержания своего здоровья, адаптации к изменившимся условиям родной страны, решения вопросов нового трудоустройства и пенсионного обеспечения.

Таким образом, на сегодняшний день по-прежнему остаются весьма важным и требующим дальнейшего, углублённого изучения, ряд фактов, реалии, проблемы безопасности и последствия трудовых мигрантов для нашей страны.

Процесс трудовой миграции в Кыргызской Республики регулируется и обеспечивается следующими основными нормативно правовыми актами:

1. Конституцией Кыргызской Республики, принятые и в новых редакциях от 5 мая 1993 г., далее 1994, 1996, 1998, 2001, 2003, 2007 годы, от 27 июня 2010, 28 декабря 2016, 5 мая 2021 года.

2. Международными соглашениями, ратифицированными Жогорку Кенешом Кыргызской Республики.

3. Законом Кыргызской Республики «О внешней миграции» от 17 июля 2000 года №61.

4. Закон Кыргызской Республики “О предупреждении и борьбе с торговлей людьми” от 17 марта 2005 года №55.

5. Законом Кыргызской Республики «О внешней трудовой миграции» от 13 января 2006 года №4.

6. Уголовным кодексом Кыргызской Республики от 1 октября 1997 г. N 68.

7. Положением «О порядке осуществления трудовой деятельности иностранными гражданами и лицами без гражданства на территории Кыргызской Республики», утверждённым постановлением Правительства Кыргызской Республики от 8 сентября 2006 года №639.

8. Положением «О порядке осуществления деятельности по трудоустройству граждан Кыргызской Республики за рубежом», утверждённым постановлением Правительства Кыргызской Республики от 8 сентября 2006 года №639.

9. Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 17 октября 2003 года N 653 "Об установлении квоты на трудовую миграцию по отраслям экономики и регионам Кыргызской Республики на 2004 год".

10. Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 5 октября 2004 года N732 "Об установлении квоты на трудовую миграцию по отраслям экономики и регионам Кыргызской Республики на 2005 год".

11. Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 30 мая 2006 года N 387 "Об установлении квоты на трудовую миграцию по отраслям экономики и регионам Кыргызской Республики на 2006 год".

12. Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 30 декабря 2006 года N 907 "Об установлении квоты на трудовую миграцию по отраслям экономики и регионам Кыргызской Республики на 2007 год"

13. Государственная программа Кыргызской Республики по регулированию миграционных процессов на 2007-2010 годы” утверждённое постановлением Правительства Кыргызской Республики от 25 сентября 2007 года №433.

14. Постановление Правительства Кыргызской Республики от 17 января 2008 года N 11 "Об определении квоты на трудовую миграцию по отраслям экономики и регионам Кыргызской Республики на 2008 год".

15. Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 5 ноября 2008 года N 612 "Об определении квоты на трудовую миграцию по отраслям экономики и регионам Кыргызской Республики на 2009 год".

16. Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 20 марта 2009 года N 186 "Об определении квоты на трудовую миграцию по отраслям экономики и регионам Кыргызской Республики на 2009 год".

17. Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 26 января 2010 года N 25 "Об определении квоты на трудовую миграцию, устанавливающей предельную численность иностранных граждан и лиц без гражданства, прибывающих в Кыргызскую Республику в целях осуществления трудовой деятельности, по отраслям экономики и регионам Кыргызской Республики на 2010 год".

18. Концепцией государственной миграционной политики Кыргызской Республики до 2010 года, утверждённой Указом Президента Кыргызской Республики от 30 апреля 2004 года № 151.

19. Постановление Правительства Кыргызской Республики "О некоторых вопросах в сфере трудовой миграции в кыргызской Республике" от 16 апреля 2019 года №175.

20. Постановление Правительства Кыргызской Республики "О мерах по покрытию расходов, связанных с репатриацией в Кыргызскую Республику тел граждан Кыргызской Республики, умерших за рубежом" от 21 апреля 2021 года №169

21. «Концепция миграционной политики Кыргызской Республики» на 2021–2030 годы, утверждённой Правительством Кыргызской Республики от 4 мая 2021 года №191. [32]

22. Постановление Кабинета Министров Кыргызской Республики "О вопросах Министерства труда, социального обеспечения и миграции Кыргызской Республики" от 15 ноября 2021 года № 252.

23. Постановление Кабинета Министров Кыргызской Республики "О Центре трудоустройства граждан за рубежом при Министерстве труда, социального обеспечения и миграции Кыргызской Республики" от 17 декабря 2021 года № 319

24. "Положение о Министерстве труда, социального обеспечения и миграции Кыргызской Республики" (В редакции постановления Кабинета Министров КР от 22 июля 2022 г. №392) .

Литература

1. Бондырева С.К., Колесов Д.. Миграция: сущность и явление. – Москва [о Моск. психол.-соц. ин-т] ; Воронеж : [Изд-во НПО "МОДЭК"], 2004 (ФГУП ИПФ Воронеж). - 294, [1] с.

2. Государственная служба миграции при правительстве Кыргызской Республики. Статистика. URL: [http:// ssm.gov. kg](http://ssm.gov.kg) (дата обращения: 04.11.2020).

3. Государственная служба миграции при правительстве Кыргызской Республики. Статистика. URL: <http://ssm.gov.kg> (дата обращения: 04.11.2020); Б. М. Торогельдиева. Миграция кыргызских граждан в Россию: возможности и риски.

4. Данные МИД КР/ Кыргызстан. Расширенный миграционный профиль 2015-2018. – Б., 2019 // <https://kyrgyzstan.un.org/sites/default/files/2020-01/Migration-Profile-2018-in-Russian.pdf>

5. Данные Центра трудоустройства граждан за рубежом при Министерстве труда, социального обеспечения и миграции// Число кыргызстанцев, уехавших на заработки за рубеж, превысило 1,1 млн. // <https://rus.azattyk.org/a/31694786.html>

6. Евразийский аналитический клуб и ИА StanRadar, Мифы и правда: о преступности против мигрантов из Центральной Азии в России, доступно на: <http://www.stanradar.com/migrants-crime/>

7. Единый доклад по миграции в Кыргызской Республике. – Б., 2014// https://www.auca.kg/uploads/Tian%20Shan%20Policy%20Center/TSPC%20Publications/Unified%20Migr%20Report_2014.pdf

8. Законы, постановления, программы, планы взяты из официальных сайтов Жогорку Кенеша, Правительства, министерства Юстиции Кыргызской Республики; Концепция миграционной политики Кыргызской Республики» на 2021–2030 годы/ https://migranty.org/wp-content/uploads;https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38444299&pos=3;-70#pos=3;-70; 2021/ 06/06. 04.21.ru_koncepcija-migracionnoj-politiki-kr-na-2021-2030-gg. pdf; <https://migranty.org/novosti/v-kyrgyzstane-prin-ja-ta-koncepcija-migracionnoj-politiki-kr-na-2021-2030-gody/>

9. Мукомель В.И. Экономика нелегальной миграции в России / Демоскоп Weekly №207-208, 20 июня - 14 августа 2005 <http://demoscope.ru/weekly/2005/0207/tema04.php>

10. Мукомель В.И. Экономика нелегальной миграции в России //Демоскоп Weekly. 2005. № 207. – 208. <http://demoscope.ru/weekly/2005/0207/index.php>.

11. Обследование трудовой миграции в Кыргызской Республике//Djailobayeva-NSO-Kyrgyzstan/ppt

12. Обследование трудовой миграции в Кыргызской Республике//Djailobayeva-NSO-Kyrgyzstan/ppt

13. Омаров Н., Махновский В. Миграционные процессы в Кыргызстане: современные тенденции и перспективы/ Центральная Азия и Кавказ. – 1998. http://www.ca-c.org/journal/13-1998/st_05_omarov.shtml

14. О миграционной ситуации в государствах - участниках СНГ//Текущий архив Федерации профсоюзов. – Бишкек, 2019.

15. О миграционной ситуации в государствах - участниках СНГ//Текущий архив Федерации профсоюзов. – Бишкек, 2019.

16. Статистика трудовой миграции в Кыргызской Республике Национальный статистический комитет Кыргызской Республики 28-29 октября 2019 г. – Женева.

17. Статистика трудовой миграции в Кыргызской Республике. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики 28-29 октября 2019 г. г. Женева Швейцарии// <https://unece.org/sites/default/files/2022-04/2%20Labour%20KGZ.pdf>; Кыргызстан. Расширенный миграционный профиль 2015-2018. –Б., 2019/ <https://kyrgyzstan.un.org/sites/default/files/2020-01/Migration-Profile-2018-in-Russian.pdf>

18. Султанов А. Мигранты из Кыргызстана в России пожаловались на невыплату зарплаты. URL:https://24.kg/obschestvo/146783_migranty_i_iz_kyrgyzstana_vrossii_pojalovalis_nanevyiplatu_zarplyati/ (дата обращения: 17.03.2020).

19. Устойчивое восстановление на фоне существующих недостатков. В зоне особого внимания: Трудовая миграция // Обзор экономики Кыргызской Республики. – 2017. – №6 Осень/Зима. – С. 16. URL: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/987271517230056742/pdf/Economicupdate-with-a-special-focus-on-labor-migration.pdf> (дата обращения: 02.11.2020).

20. САВАР.asia. / Исследование "Бизнес-климат России. Нацпроекты" Центра стратегических разработок.

21. <https://unece.org/sites/default/files/2022-04/2%20Labour%20KGZ.pdf>

22. https://24.kg/obschestvo/223469_zarubejom_rabotaet_1million_188_tyisyach_grajdan_kyrgyzstana; Число кыргызстанцев, уехавших на заработки за рубеж, превысило 1,1млн./ <https://rus.azattyk.org/a/31694786.html>/09.02.2022

23. <https://rabotarus.ru/video-novosti/moskvadagy-konsulduk-bolumdun-tatarstanga-22-dekabr-2022-zh-bolgon-sapary-boyuncha/>

24. https://ru.wikipedia.org/wiki/Население_Туркменистана; <https://www.econ.msu.ru/sys/raw.php?o=44887&p=attachment>; <https://countrymeters.info/ru/Turkmenistan>;

25. <https://kg.akipress.org/news/1859021/?from=kgnews>

26. <https://articlekz.com/article/7396>; <https://www.youtube.com/watch?v=ZWY35PsJ9XI>; <https://articlekz.com/article/7396>; https://www.akorda.kz/upload/nac_komissiya_po_delam_zhenshin/pdf; https://www.gks.ru/bgd/regl/b12_13/IssWWW.exe/Stg/d6/27-01.htm; <https://vlast.kz/novosti/48205-naselenie-kazahstana-prevysilo-191-mln-celovek.html>.

27. <https://kabar.kg/news/30-letie-nezavisimosti-kyrgyzstana-kak-menialos-naselenie-respubliki/>; <https://ru.sputnik.kg/20210831/kyrgyzstan-chislennost-naselenie-statistika-1053734116.html>; <https://www.gov.kg/files/news/froala/1414587ce8a3208483d86e378d48e3668185f53f.pdf>; <https://kg.akipress.org/news%3A468621/org.Aki-press://?embed&pack=107>; <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/312/>; <https://ru.wikipedia.org/wiki/>; <https://country-meters.info/ru/Kyrgyzstan>;

http://www.stat.kg/ru/open_data/category/312/; https://www.gks.ru/bgd/regl/b12_13/IssWWW.exe/Stg/d6/27-01.htm; <https://knews.kg/2021/04/19/na-nachalo-2021-goda-chislennost-postoyannogo-naseleniya-kyrgyzstana-sostavila-6-mln-637-tys-chelovek/>; <http://www.ktrk.kg/ru/news/s/667945>; <https://ru.sputnik.kg/20210831/kyrgyzstan-chislennost-naselenie-statistika-1053734116.html>

28. <https://uzbekistan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Population%20forecast%202018-2050.pdf>; <https://ru.wikipedia.org/wiki>; https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30605580&pos=15;-58#pos=15;-58; <https://countrymeters.info/ru/Uzbekistan>; <https://www.aa.com.tr/ru/BD/2358130>; https://www.gks.ru/bgd/regl/b12_13/IssWWW.exe/Stg/d6/27-01.htm;

29. https://www.gks.ru/bgd/regl/b12_13/IssWWW.exe/Stg/d6/27-01.htm; <http://www.demoscope.ru/weekly/2014/0583/analit05.php> <https://regnum.ru/news/3326232.html>; <https://www.aa.com.tr/ru/BD/2358130>; <https://bigasia.ru/content/news/society/naselenie-uzbekistana-prevysilo-35-2-milliona-chelovek/>

30. [vkiyrgyzstan_izmos_kvyi_repatriirovali_chetyreh_detey/](https://vkiyrgyzstan.izmos.kvyi.repatriirovali.chetyreh.detey/) (дата обращения: 30.05.2018).

31. UNICEF: В Кыргызстане более 200 тысяч детей остались без присмотра родителей из-за трудовой миграции// <https://kloop.kg/blog/2022/08/04/unicef-v-kyrgyzstane-bolee-200-tysyach-detey-ostalis-bez-prismotra-roditelej-iz-za-trudovoj-migratsii/>

STUDY OF ANCIENT WRITTEN MONUMENTS BY UZBEK LINGUISTS

Allambergenova M.

Karakalpak state university named after Berdakh

Nukus, Karakalpakstan

muxaddas4224@gmail.com

Abstract: This article provides information about the study of ancient written monuments by Uzbek linguists. A. Fitrat, O. Sharafiddinov, N. to study Orhun-Enasoy monuments in Uzbekistan. Uzbek scientists such as Mallaev, A. Qayumov, A. Rustamov, G'. Abdurahmonov, E. Umarov, T. Salimov, B. Tokhliev, N. Rahmonov, Q. Sodikov made their worthy contributions. the article provides information about the largest Turkic scientists in Uzbekistan.

Keywords: ancient written monuments, Turkic scholars, runic inscriptions, Turkic works.

The Turkic language was the factor that united the tribes in all regions of Central Asia, including Central Asia. All the tribes of Shosh and Fergana, Bukhara and Syrdarya basins, Ettisuv and East Turkestan, Kuban and Don spoke Turkic language, regardless of ethnicity. Especially in Shosh and Fergana, the position of Turkic peoples was high, and at the same time, this people was more numerous than in other regions.

In the 1960s, scientists mapped the areas where Turkic writings were spread in the Fergana Valley. At that time, the writings found in Isfara attracted the attention of scientists. This was due to the fact that the Isfara inscriptions are more ancient than the Turkic inscriptions in other regions of Central Asia and, moreover, in Central Asia. In the 1960s, the Isfara writings may have led to such a conclusion.

In addition, in the following years, we have shown above the discussions about whether a number of inscriptions under the term "Isfara script" belong to the Turkic-runic script or not. The findings of the 80s and 90s undoubtedly encouraged us to abandon these ideas. Isfara inscriptions belong to VI-VIII centuries. The Lo'mbitepa script (Marhamat district) also differs from the Isfara script in some paleographic aspects, which shows that the Lo'mbitepa script is no less dated than the Isfara script.

In addition, the date of the inscription found on the slope of Kuljukov mountain has not yet been determined. On the map of Turkic inscriptions, the west, north-west and east sides of the Fergana valley are distinguished. In particular, the Turkish inscription found in Karamazar in 1947 during the construction of the Farhad hydroelectric power stations on the north-western side was even older than the Isfara inscriptions, dating back to the first half of the 5th-7th centuries. When the inscription was found, K. Trever commented that it must be a Kushan inscription. But shortly after that, K. Trever changed his mind. The reason is that Iranian scholars have expressed their firm opinions about the written and linguistic culture of the Kushan state. Because any scientist knows well that language and writing are important factors determining the ethnic process.

The geographical boundaries and development of Kushan in the later period are known to many. It is thought that the Turkish writing found in Bekobad, as well as the Turkish writings found in the vicinity of Isfara, are not a continuation of the writing tradition of the Kushan state. When it comes to the Turkish script, it is necessary to mention the position of the state and statehood, which made it possible to form the script. Perhaps the Turkic writings of the Fergana Valley served for the political unification of different peoples. [1: 30]

The discovery of Turkic-runic writings in Central Asia has its own history. Although these inscriptions were found in Uzbekistan in the middle of the last century, the study of these monuments began at the end of the 19th century in Turkestan. At that time, the Turkestan Amateur Archeology Club was established. The first ancient Turkic inscription found in Avliyoota was studied by members of this group. It should be noted that the activity of this circle was very effective. On September 23, 1925, the newspaper "Pravda Vostoka" published an article entitled "There were old monuments". The author of the article was the editorial staff of this newspaper. In this article, the results of the expedition of the Committee for the Preservation of Central Asian Cultural Monuments were announced. In the article, the architect M.M. Loginov and Professor Denike gave detailed information about the relic found in Avliyoota. This monument was actually discovered by V.A. Kallaur, head of Avliyota district. The fact that the press of Uzbekistan addressed and responded to these ancient monuments at that time should be considered an important event.

In 1932, a slab of Achchiktash was found on the side of the Alexander mountain range of the Talas valley. This board is M.E. Masson found. On all four sides of the board, a thin inscription was written with a sharp tool. The board is made of spruce wood. M.E. Masson gave this tablet to the State Hermitage of Russia. The reason why we pay particular attention to the writing on the board is that, firstly, this writing is written on wood in Central Asia, and secondly, some characters on the board are different from traditional characters.

Most of the Turkologists of the world - S.E. Malov, K.V. Trever, A.N. Bernshtam, I. Kizlasov, H. Orkun - pay attention to this inscription on the board. The 1930s were the period when very effective results were achieved in the field of Turkic-runic inscriptions. Archeological excavations conducted by Masson and S.E. Malov in the vicinity of Osh revealed many Turkic-runic inscriptions to the public.

A. Fitrat, O. Sharafiddinov, N. to study Orhun-Enasoy monuments in Uzbekistan. Uzbek scientists such as Mallaev, A. Qayumov, A. Rustamov, G'. Abdurahmonov, E. Umarov, T. Salimov, B. Tokhliev, N. Rahmonov, Q. Sodikov made their worthy contributions. In particular, the history of the discovery of this monument is covered in the works "History of Uzbek Literature" by N. Mallaev, "Uzbek Literature" by B. Tokhliev, "Monuments of Antiquity" by A. Qayumov, H. Zarif, M. Saidov, B. Sarimsakov, M. Joraev, S. Turdimov, A. Musakulov, G. Akramov, J. Eshonkulov touched on the subject in one way or another. But the services of Kasimjon Sadikov and Nasimkhan Rakhmanov are incomparable in the study of our national spiritual heritage. Among the first scientific publications, it is possible to mention all the Orkhun memos prepared for publication by Academician Alibek Rustamov and Academician Ganijon Abdurakhmanov. In 1982, they compared the monuments of Keltegin, Bilgahokan, and Tonyuquq with the world's existing edition in the textbook "Ancient Turkic Language", and made a high-quality and literate edition.

The phrase "comparing publications" may sound a little strange. All petitions have one original copy, there is no question of a second copy. It's all about how to read the original. Since Orhun-Enasoy is more complex than the Arabic script, there are differences in the decoding of texts, that is, in reading.

Q. Sodikov studied the language, history and philosophical views of the monuments and, along with creating scientific researches, translated the Orhun-Enasoy monuments into Uzbek. Based on the inscriptions found in Uzbekistan, it was concluded that Uzbekistan was the site of ancient Turkic runic writings. He studied the language, methodology, dialectics, phonetics and morphology of monuments. He made a great contribution to the development of new Turkology in Uzbekistan by creating important works and textbooks for students. It will be appropriate to study the works of the scientist dedicated to the study of Orhun-Enasoy monuments by dividing them into the following groups:

1. Works devoted to the study of the language of Orhun-Enasoy monuments: "Old Uyghur script", "Ancient Turkic inscriptions" and "Ancient Turkic language", "Annotated dictionary of the names of the Turkic texts of the early Middle Ages", "Language of Turkish written monuments: the emergence and restoration of the literary language", the books "Blue Turkish inscriptions and their historical interpretation",

"The issue of the development of some consonants in written monuments", "Kul tigin, Bilga about the textual structure of the word "khagan" from the inscriptions of the Khagan and the inscriptions". The articles "Textual and comparative analysis of the writings of Kul Tigin and Bilga Khagan", "Texts with blue Turkic letters found in Uzbekistan", "Written sources created in Turko-Moni religious communities", "Current issues of linguistics" are devoted to the study of the language of Orhun-Enasoy monuments. For example, in the study "Language of Turkish Written Monuments: Emergence and Revival of Literary Language" (2006), the formation of the Uzbek literary language, the emergence of the classic literary language, and its specific features are analyzed based on the oldest and medieval Turkish monuments.

2. Works on the study of the history of Orhun-Enasoy monuments: "From the history of the Uzbek literary language", "From the history of the Uyghur script", "Blue Turkish inscriptions: the text and its historical interpretation", "The history of writing and the art of literature", "The history of the Uzbek language", The books "History of the Turkish language", "From the history of the written styles of the Uzbek language" and "Kultegin and Bilgahokan writings: the textual structure of the historical source" articles are devoted to the study of the historical aspects of Orhun-Enasoy monuments. For example, in the book "Blue Turkic inscriptions: the text and its historical interpretation" (2004), the inscriptions called "blue Turkish monuments" are analyzed from a historical-textual point of view. On the basis of the inscriptions, the unique aspects of the historiography of the Blue Turk period, the principles of text composition are discussed. [2: 45]

3. Philosophical works dedicated to the study of Orhun-Enasoy monuments: "Religious-philosophical views of the ancient Turkic peoples", "Sharq philosophical views" ("Religious-philosophical views of the ancient Turkic peoples", "Eastern philosophy" (Religious-philosophical views of the ancient Turkic peoples), His books "Old Turkic Language Philosophy" and his article "Ancient Turkic Views of the World and Its Structure" explore written monuments philosophically.

N. Rahmonov says that the Orhun-Enasoy monuments are a work that grew out of Turkish epics, and emphasizes that the study of the history of the Uzbek people should start from long centuries. Studying the culture of the Turkish khanate, he draws attention to the fact that the heroism, patriotism, and feelings of putting the people's fate before his own are the legacy of the long past. He showed that many inscriptions written in the Turkic-run script were found in the territory of Uzbekistan, and their meanings were shown in his works. In general, the scientist's works dedicated to the study of Orhun-Enasoy monuments can be studied as follows:

Works dedicated to the study of the art of Orhun-Enasoy monuments: "Books written in stone", "The sound of the human soul", "In the world of inscriptions", "Old inscriptions", "Old Turkic-runic inscriptions of Uzbekistan", "Examples of classic Uzbek literature", "Uzbek literature" The meaning, content, and literary aspects of the monuments are studied in books such as periodization issues. In particular, the book "Old Turkic-Runic Inscriptions of Uzbekistan" (2006), co-authored with Baqijon Tokhliev, provides information about the finds of Turkic-runic writing found in Uzbekistan as a logical continuation of the Orhun-Enasoy monuments. [1: 45]

In turn, this group itself is divided into two:

a) folkloristics of Orhun-Enasoy monuments: article "On the relationship between Turkish written literature and oral epic traditions", doctoral thesis "Relationship between Orhun-Enasoy written monuments and Turkish epics" (1991), Turkic peoples evolution (metamorphosis) in magical tales and its relationship with mythological plots are studied in the collection "Actual Issues of Uzbek Folklore" and in scientific works such as "Folklorism and Mythology - the Basis of Ancient Turkish Literature", examples of folklore in monuments.

b) Theory of Orkhun-Enasoy monuments: scientific works such as "Poetics of Kul Tigin's Memoir" (Immortal Monuments), "Ancient Wisdoms", "Alliteration in Kultegin's Memoir", "Literary Etiquette in Kultegin's Memoir", "Artistic Arts in Kultegin's Memoir" studies examples of poetic art. It is known that in his works Q. Sodikov covered the language characteristics and historical and philosophical aspects of the monuments, while N. Rahmonov covered them theoretically and artistically.

On the gravestones, special attention is paid to the deeds of the persons who are the owners of the dedication, including the services in uniting the Turkic peoples and fighting against internal and external enemies. Naturally, in the writings, the spirit of lavish mourning, the pain of loss is felt. These petroglyphs are primarily an artistic expression of the violent historical events that took place in the regions of Central Asia in the VI-VIII centuries as examples of concrete destinies. Such events are the main beacons that illuminate history. Understanding them, deeply feeling them, is of great importance in understanding our identity

If the historical process reflected in the monuments informs about the life of that time, the language and lexicon of the monuments determine the speech style of our ancestors and the development of the literary language. On the one hand, the monuments of Orhun-Enasoy have conveyed to us the complex history and literary language of our people in VI-VIII centuries in exciting and impressive pictures, and on the other hand, they were a means of preserving the unity of the nation and encouraging mutual harmony. We can see the historical, educational and artistic value of these monuments.

Reference

1. Гумилев Л.Н. Древние тюрки / Л.Н. Гумилев. – М.: Товарищество «Клышников-Комаров и К», 1993. – 551 с.
2. Дадабоев Н. Қадимги туркий ёдгорликлардаги атамалар ҳақида. Адабий мерос. – Т,1998. – №2. – Б.12-16.
3. Раҳмонов Н, Содиқов Қ “Ўзбек тили тарихи”. – Т-2009. – 213 б.
4. Rahmonov N/ Воқижон Матбобоев “О’zbekistonning ko’hna turkiy-run yozuvlari”. – Т-Fan, 2006. – 30 б.
5. Sodiqov Q. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi. – Toshkent: Sharqshunoslik institute, 2006. – 136 б.

ЗАТТЫҚ МӘДЕНИЕТ –ТАРИХ АЙҒАҒЫ (ҚР ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙҚОРЫНАН)

Амирова М.О.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

mikka-o@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада түркі халықтарына ортақ ыдыстың түрі тегене жайлы айтылған. Тегененің жасалу жолы яғни көшпелі халық өміріне ыңғайлылығымен оның атқаратын қызметі, кімге тиесілі екендігі туралы толық ақпарат берілген. Сондай-ақ, тегененің иесі Шоқанның әжесі Айғаным ханша туралы мәлімет берілген. Айғаным ханшаның ел басқару ісіндегі патша үкіметімен келіссөздері хат арқылы баяндалған. Тегененің ҚР Ұлттық музейге «сый тарту» акциясы арқылы келгендігі жайлы да сөз болады.

Кілт сөздер: тегене, ыдыс-аяқ, ағаш, Айғаным ханша, қымыз, қоныс, күміс.

Abstract. This article about the type of dish common to the Turkic peoples. Detailed information about the way of making a horse, which is convenient for the life of the nomadic people, its function, and who owns it, is given. Also, there is information about the grandmother of Shokan, the Tegene, Princess Ayganym. The negotiations of Princess Ayganym with the royal government regarding the countries governance are described in a letter. It is also mentioned that Tegene came to the National Museum of the Republic of Kazakhstan through the donation campaign.

Keywords: tegene, tableware, wood, Ayganym Khancha, kumys, settlement, silver.

Түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінде ыдыс-аяқтардың алатын орны ерекше.

Ыдыс-аяқ түрлері табиғи-климаттық жағдайға, халықтың тұрмысы мен шаруашылығына тікелей байланысты. Дәстүрлі ортада көшпелі тұрмыс талаптарына сай ыдыс-аяқ түрлері, негізінен ағаш, тері тәрізді сынып-бүлінуге көп ұшырай бермейтін материалдардан жасалған. Сонымен бірге металдан, саз балшықтан күйдіріп жасалған ыдыс-аяқтар да ертеден қолданыста болған.

Ыдыс-аяқтардың Түркі халықтарының дүниетанымында алатын орны ерекше. Күнделікті тұрмыста пайдаланған ыдыстар ғұрыптық қызмет те атқарған. Мәселен, тоқшылықтың (қазаны тоқ, уайымы жоқ), сый-құрметтің (дәмдес, табақтас болу), береке-бірліктің, татулықтың (аяқ-табағы бөлінбеген, бір қазаннан ас ішкен) және т.б.

Алғашқы адамдар ғасырлар бойы ағаш өңдеумен айналысқандықтан, жиһаздың барлық түрі ағаштан жасалынған. Құлатқан ағашты бөліп кесе алмағандықтан оны бүтін күйінде өңдеген. Жиһаздың барлық түрін, оның ішінде табақтар, астаулар мен қайықтар жасау үшін бүтін ағашты отпен күйдіріп,

пышақпен немесе тас балтамен жона өңдеумен бірге, оларды біртіндеп әшекейлеуді де үйренген.

Адам баласы өзінің ізденісінің арқасында жиһаздың жабайы түрін пайдалануды да меңгерген. Мысалы кесілген ағаштың түбірімен бірге бұталарын да іске жаратса, Оңтүстік Американың индустары екі ағаштың бас жағын байлап, төсек құрып, үстіне пальма жапырағын жауып, жатын орынға айналдырған [1:156]. Ағашты ежелден ата-бабаларымыз алғаш қолға ұстаған қаруы мен отыны да осы ағаш болған. Сол уақыттан бастап ағаштың атқаратын міндеті де арта түсті. Қазіргі қазақ халқының тұрмысындағы тұтынып жүрген аспаптардың барлығы дерлік ағаш затынан жасалған. Себебі ерте кездегі қазақтардың баспанасы киіз үйден бастап, күнделікті тұтынған қарапайым қасығына дейін ағаштан жасалған. Өйткені ағаштан жасалған бұйымдар ыңғайлы, пайдалануға тиімді, сондай-ақ, тұрмыстық зат қана емес, сән үшін де қолданылып, биік өнер дәрежесіне дейін жеткен. Бұл бұйымдарды әр әулеттің жағдайына қарай зерлеп, әшекейлеп жасалған дүниені тұтынып келген. Ертеректе бұл өнердің иелерін ұста, он саусағынан өнер тамған шебер деп құрмет тұтып келген. Ағаштан бедерлі, әшекейлі суреттер, оюлар жасау, яғни ағаштан түйін түйю қазақ халқының ежелден келе жатқан дәстүрлі өнерлерінің бір түрі. Ыдыс-аяқтарды дайындау үшін алдын-ала қайың ағашының бездерін шауып алып, күн түспейтін жерде кептіріп, тұз салынған суға қайнатады. Қайнатқаннан кейін тағы да көлеңкеде кептіреді. Кепкеннен соң өңдеп, керекті ыдыс-аяқ жасаған. Мұндай әдіспен ағашты қайнатып жасалған ыдыстар ыстық пен суыққа шыдамды болып келеді. Көшіп-қонғанда жарылмай, сынбай ұзақ уақыт бойы қызмет етеді. Қайың ағашынан жонылып, тегене, астау, табақ та жылқы майының қайнатылған қазысымен сыланады. Ал күбіні қайың ағашының өзегін тазалап, кеңейту арқылы дайындаса, екінші түрі ағаштардан кішкене бөлік түрінде тақтайларды темірмен бекіту арқылы да жасайды. Ыдыстардың сыртын күміспен әсемдеп әшекейлесе, қазіргі таңда оюмен өрнектеу сәнге айналған. Бұрынғыбабаларымыз ағаштың жай-күйін жақсы білген. Сол үшін ыдыстарды көбіне ағаштың безі, яғни қатты жерінен жасап отырған. Ағаштан жасалған ыдыстар жарылып кетпес үшін оны маймен сіндіріп майлайды. Одан кейін ыдысқа су сінбейді. Тағы бір әдістің түрі құрсаулау. Үлкенді-кішілі шаралар мен күбінің сырттарын темірмен құрсаулайды. Біріншіден бұл ыдысты жарылмаудан сақтайды, екіншіден ыдыстың сырты, асты басқа заттарға соғылып мүжілмесін деп жасаған. Ағаш ұсталарының ағашқа арналған арнайы құрал-саймандары болады. Ағаштарды шабатын шот қашаудың түрлері, үскі секілді құралдар. Ағаштың жұмсақтығы, өңдеуге оңайлығымен қатар оның жеңілін жаратқан. Күнделікті қажетті бұйымдар ішінен сүт ашытып, май сығатын, ет салып, қымызқұятын ыдыстарды бүтін бір ағаштан өрнек, әшекейсіз-ақ жасайтын болған. Тексаба піспектері мен ожаулар сабы күміс кесінділермен көркемделіп, барлық ағаш ыдыстардың іліп қоюға арналған тесігі болған [1:1456]. Арасында ұста мен шеберлер ағаштан ойып ожаулар, тостағандар мен астаулардың көптеген түрлерін жасаған. Соның бірі-қайың ағашынан жонып, ойып дайындалған қымыз ішуге арналған тостаған. Тостағанды ойғанда қолға ұстауға ыңғайлы әрі жеңіл

етіп ояды. Ертеректе көшпелілер қойын сауып алып, отқа қызған тасты ағаш тостағандағы сүтке салып жіберіп пісіретін болған. Ол кезде мұны «тас қорық» деп атаған. Ата-бабаларымыз етке арналған астау-табағы мен құрт езетін астауы, сүт, ашымал, айран құятын шарасы, ожау, саптыаяқ, қасық сияқты барлық ас-үйге арналған ыдыс-аяқтары ағаштан жасалатын болған. Сыйлы және қадірлі қонақтарына қоятын ыдыс-аяқтарға күміс түйіршіктермен және көзге көрінетін асыл тастармен әшекейлеген. Ағаштан жасалған ыдыстың тағы бір ерекшелігі-оның көлемділігі. Мәселен бір қойдың еті бір ағаш керсенге сыятын болған. Осындай үлкен ыдыстарды жасауға қайың ағашының томарға жақын тұрған түбі мен көздерінен жасаған. Ыдыстардың сырттарын қоңыр және қызыл, сары түсті бояуларды пайдаланылды. Етке арналған шара мен қымыз құюға арналған тегене, шара, астау сияқты ыдыстар мұқият өңделіп, жылтыратылады. Беріктігі үшін мыс және күміспен шегелеп неше түрлі оюларымен өрнектеген. Қаймақ шайқауға арналған піспектер, шөміштер, шелекті оймыштап, әсемдеп күнделікті өмірде тұтыну үшін әдемілеп жасады. Сондай-ақ, сабаның піспегінің ұстайтын сабын, ожаудың сабын әшекейлеп әсемдеп жасаған. Бұларды оюлап өрнектеумен бірге сүйектен, күмістен әшекейлеген.

Қазақ халқының өмірінде ежелден бері ағаштан жасалатын үй бұйымдарының алатын орны ерекше. Көшпелі мал шаруашылығымен немесе жартылай отырықшылыққа ауысып, егіншілікпен айналысқан қазақ қауымының күнделікті тұрмысына қажетті ағаштан жасалатын бұйымдардың түрі сан алуан [2:102 б].

Қолөнері дамыған қазақтың ағаштан түйін түйген шеберлердің қолынан шыққан тегенені Ұлттық музейдің экспозициясынан көруге болады.

Тегене –қымыз құюға арналған қадірлі ыдыстардың бірі. Қатты ағаштан жиегі тік әрі қалың шабылады. Ағаштың өзінен шеңбер, яғни құлақ шығарады. Кейде темір, жез құлақтар тағылады. Сүйекпен, күміспен безендірілген тегененің іші кең әрі шұңғылдау болады. Өрнекті ағаш қақпағы ыдыс-аяққа қосымша талғампаздық береді.

Тегене – ол ауыр ыдыс, сондықтан оны тек мереке күндері ғана пайдаланады. Қалған уақытта ол майланады және тікелей күн сәулесі жоқ жерде сақталады.

«Ұлттық музейге сый тарту» акциясы бойынша Тегене ҚР Ұлттық музейінің қорына Сырымбет тарихи-этнографиялық музейінен келген. Айғаным қыстауының ас үйі тегенесі. Бұл тегене ағаштан ойып жасалған шұңғыл тік жиек ыдыс. Көшіп-қонуға ыңғайлап жасалған ыдыс түрі. Тегене қайта қалпына келтірілген. Диаметрі 30 см, іші шұңғылдау болып келген. Бұл ыдыс қымыз ішуге арналған.

Айғаным ханша – Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың кемеңгер әжесі. Шоқан Уәлиханов жайлы Ә. Марғұланның зерттеулерінде атап көрсетілгендей, Шоқанның әжесі Айғаным (1783-1853 жж.) көптеген шығыс халықтарының тілдерін білген, олардың бай ауыз әдебиеті үлгілерінің бірталайын жатқа айта

алған, орыс мәдениетінің маңызын қазақ әйелдері ішінде бірінші болып түсініп, баласы Шыңғысты 1827 жылы Сібірдегі әскери училищеге оқуға берген, орыс-қазақ достығын жақтап, аулына келген орыс зерттеулеріне қолайлы жағдайлар туғызып отырған, жас Шоқанның оларға еліктеуіне, сөйтіп өнер жолын қууына ешбір шектеу жасамаған, қайта баланы ойшылдыққа баулыған, алдыңғы қатарлы мәдениет пен ғылымды жоғары бағалап, немересі Шоқанның рухани өсуіне үлкен жағдай жасаған [3: 11-12б].

Айғаным немересі Шоқанның бала тәрбиесіне де ерекше көңіл аударған. Ол туралы Жарылқап Бейсенбайұлы «Уәли ханның бәйбішеден туған бас мұрагері Абайділда орыс үкіметі ұсынған аға сұлтандықты менсінбей, бұлғаққа бейім боп шеттетіңкіреп жүрген кезде, Тобыл мен Омбы ұлықтары патша әкімшілігі мен Абылайдың қара шаңырағы арасындағы байланысты Уәлидің кіші әйелі Айғаным арқылы жүргізіп отыруды да назарда ұстағанды жөн көрген еді. Оны сол шақтағы ресми қатынас қағаздарында: «Аса құрметті ханша Айғаным Уәлиева» деп жазылатын құжаттар ауанынан да байқау қиын емес.

Ханымның арғы тегінің өзі де Абылай ханның бір қайын жұртына жатады. Шежіре деректері Абылайдың бір әйелі Айбаршаны-Көлденең Есіл бойын жайлайтын атығай-қарауыл руларының бас имамы болған Сарғалдақ қожаның қарындасы еді деп көрсетеді. Ал Айғаным – сол Сарғалдақтың баласы Қожахметтің қызы. Уәли оған жасы алпысты алқымдаған кезде үйленген. Жастайынан қожалар отбасының тәрбиесіне сай, мұсылманша хат таныған, араб, парсы тілдерінен хабардар, кітаби тілдегі діни қиссаларды оқып өскен, әр нәрсеге көзі қарақты Айғаным өзінің ақылдылығымен аз уақытта-ақ Уәлиді билеп алған көрінеді. Соның бір белгісі, оның бәйбішеден бөлек тұрамын деп қарт күйеуі Уәлиді әкесі Абылайхан ордасы тігілген Бурабайдағы Ханның Қызылағашы деп аталатын қара шаңырағынан қозғап, өз төркініне жақын Сырымбет тауының баурайына көшіріп әкелуі» [4: 39б]. Осының жарқын мысалы бола алды. Айғаным тоғыз құрсақ көтерген алтын құрсақты ана болған.

1822 жылдың күзінде-ақ Айғаным сол кезде орталығы Тобыл қаласы болған Батыс Сібір өлкесінің бас басқармасына өз қарамағындағы жұрттың көші-қондық жерлерін заңдастырып бөліп беру және Сырымбеттегі қонысында жеке үй мен мешіт тұрғызуын сұраған өтініш білдіреді [4: 39-40б]. Ол өтініштің қабыл алынғаны туралы С.Бегалин еңбегінде «Осы жерлерді сол болыстардың иелігіне бөліп беру туралы айтылған өтінішті қанағаттандырудың ыңғайлы әрі пайдалы екенін мойындай отырып, генерал-губернатор Қайсақ даласында тәртіп орнатуға 1823 жылы бөлінген 62 мың сомның қалдығынан бес мың сомға Уәли ханның жесірі мен оның отбасы үшін шағын үй және мешіт тұрғызу туралы шешімді бекітуіңізді сұрайды. Осы ұсынысты қарастыра келе, Сібір комитеті оны келтіретін пайдасы зор іс ретінде үлкен құрметпен қарауға лайық деп, оны толығымен бекітуді жөн санайды, бұған жоғарғы жақтың мәртебелі рұқсатын сұрайды.

Сібір комитеті мүшелерінің қойылған қолымен куәландырады

Растаймын: коллеж хатшысы (қолы) - деп жазылған. [5: 136].

Айғанымның ел басқару ісіндегі көрегендігін П.П. Семенов-Тянь-Шанский Уәлиханның орысқа бағынуын өзге туыстары, Уәлиханның балалары мен інілері, мойындағысы келмегенде, Уәлиханның жесірі Айғаным өзінің балаларымен бірге Россияның айнымас адал досы болып қалғандығын арнайы тоқтала жазған [6:146].

Осыдан кейін-ақ Айғанымның ықпалы қара шаңырақ қана емес көрші орыс әкімшілігімен де өзара қарым-қатынас орнатқаны туралы білеміз.

Қай істің де ығын дұрыс пайымдай білетін ақылды ханым бас ордадан ұласқан билік тізгінін өзінен өрген ұрпаққа мирас етіп қалдырудың бірден-бір жол – орыс әкімшілігімен тығыз байланыс құру екендігін де тап басып аңғара білді. Осы бағыт – хан билігі жойылғаннан кейін де оның Абылай көтерген қара шаңырақ тізгінінің ықпалын біраз уақыт өз қолынан шығармай ұстап тұруына септесті.

Сондай-ақ Айғанымның бала тәрбиесі мен отбасына көп көңіл бөлгені белгілі. Ыдыста ырыс бар демекші, бүгінде музей қорындағы Айғаным ханымның ұстаған тегенесі музей қорын толықтырып қана қоймай тарих қойнауынан сыр шертеді.

Әдебиет

1. Бейсенбайұлы Ж. Шоқан: – Алматы: «Қазақстан», 2009. – 608 б.
2. Қанафияұлы Н. Шоқан – әдебиетші, публицист: Зерттеу. – Алматы: Қазақстан, 1998. –184 б.
3. Музей құндылықтар ордасы. Түркістан облыстық тарихи-өлкетану музейі. – Шымкент, 2018. – 251 б.
4. Мұхтарұлы С. Шоқан және Өнер: түсініктемеге негізделген иллюстрациялы ғылыми-публистикалық кітап. – Алматы: Өнер, 1985. –310 б.
5. Тұрғанбаева Л.Р. Заттар дүниесінің сыры. – Алматы, 2011. – 492 б.
6. Шоқан Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. Бесінші том. Алматы, 2010. – 415 б.

ВОПРОСЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ АФФИКСОВ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

*Андирова А.Е.
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан
alina_2807@mail.ru*

Аннотация. В предлагаемой статье рассматривается вопрос происхождения аффиксов принадлежности в тюркских языках, известных своей богатой системой аффиксации, используемых для выражения различных грамматических значений, в том числе и принадлежности. В тюркских языках аффикс принадлежности выражает лицо и число субъекта обладания, а также в зависимости от сочетающихся семантических групп существительных могут выражать целый ряд других отношений. В данной работе проделан анализ аффиксов принадлежности, рассмотрены различные гипотезы и теории происхождения данных аффиксов.

Ключевые слова: категория принадлежности, аффиксы принадлежности, аффикс обладания, посессивные показатели, способы аффиксации.

Abstract. The proposed article deals with the issue of the origin of possessive affixes in the Turkic languages, known for their rich affixation system, used to express various grammatical meanings, including belonging. In the Turkic languages, the affix of belonging expresses the person and number of the subject of possession, and, depending on the combined semantic groups of nouns, it can express a number of other relationships. In this paper, the analysis of belonging affixes is carried out, various hypotheses and theories of the origin of these affixes are considered.

Keywords: category of belonging, affixes of belonging, affix of possession, possessive indicators, ways of affixing.

Аффиксы принадлежности — это морфологические элементы, добавляемые к основе слова для обозначения принадлежности, владения или отношения. Они играют важную роль в языках со сложной морфологической системой, таких как тюркские, славянские языки и другие.

В тюркских языках аффиксы принадлежности обычно добавляются к основе слова и образуют новые слова с конкретным значением принадлежности. Они могут указывать на принадлежность к определенной группе людей, семье, месту или обозначать владение или отношение. Происхождение этих аффиксов связано с историческим развитием тюркских языков и их взаимодействием с другими языками и культурами.

Если рассматривать содержательную сторону притяжательности (или посессивности) в типологическом аспекте, легко заметить, что это явление в тех языках, где оно есть, сложное, всепроникающее и разноуровневое (по средствам выражения). Сравнивая с другими агглютинативными языками (например, самодийскими, обско-угорскими, финно-пермскими), можно отметить как сходство (использование особых лично-притяжательных аффиксов), так и различие (формирование специфической тюркской притяжательной конструкции изафетного типа). Есть некоторые различия другого плана (в частности, по функционированию лично-притяжательных аффиксов за пределами системы именного словоизменения), но они не так существенны

(поскольку связаны с понятиями «принадлежность. обладание», можно сказать, косвенно).

Вопросы происхождения синтетических аффиксов принадлежности представляют интерес для лингвистов, исследующих историю и развитие языка. Как возникают эти аффиксы и каковы их исторические корни?

В тюркских языках категория принадлежности, как объект исследования, была выделена во II половине XIX – начале XX вв. в трудах А.К.Казем-Бека, О.Бётлингга, Н.И.Ашмарина, П.М.Мелиоранского, Н.Ф.Катанова. С момента создания первых грамматик категория принадлежности является неотрывной частью обязательных разделов, предназначенных для изучения. В грамматиках тюркских языков выделяются обычно такие способы выражения категории принадлежности: морфологический, синтаксический и смешанный [2: 93]. Значение категории принадлежности в тюркских языках обычно реализуется в двучленной притяжательной конструкции, первым компонентом которой является субъект – обладатель, а вторым компонентом – объект.

В одной из наиболее распространенных теорий происхождения синтетических аффиксов принадлежности предполагается, что в тюркских языках они могли возникать путем слияния или сокращения фраз или словосочетаний, выражающих принадлежность или владение. В результате этого процесса фразы или словосочетания становятся неотъемлемой частью основы слова. Например, в тюркских языках аффикс принадлежности «*-im*» можно проследить к древнетюркскому слову «*бир+им*», что означает «*один+принадлежность*» и в современных языках стало аффиксом, обозначающим принадлежность.

Еще одна теория предполагает, что синтетические аффиксы принадлежности развивались из родительных форм имен существительных или притяжательных местоимений. В этом случае аффиксы принадлежности могли возникать путем слияния или сокращения этих форм. Это значит, что в истории языка существовали отдельные слова или формы, выражающие идею принадлежности или владения, которые впоследствии стали сливаться с основой слова. Например, в тюркских языках аффиксы принадлежности часто образуются путем добавления аффикса «*-n-*» или «*-in-*» к основе слова.

Также стоит отметить, что влияние других языков и культур на тюркские языки может быть одним из факторов, влияющих на происхождение синтетических аффиксов принадлежности. В ходе исторических контактов и обмена между различными культурами, новые слова и выражения могли быть заимствованы и внесены в тюркские языки, включая аффиксы принадлежности.

История и происхождение синтетических аффиксов принадлежности могут быть сложными и многогранными. Они часто связаны с эволюцией языка и его изменениями на протяжении времени. Изучение этих аффиксов позволяет лингвистам более глубоко понять процессы, происходящие в языке, а также раскрыть связи между различными языками и их историческими предками.

Основная точка зрения, касающаяся происхождения аффиксов, стала широко распространенной и заключается в следующем: «Является ли истоком

аффикса старое слово (корневое слово?), или другой аффикс (или несколько из них)? Одной из наиболее важных особенностей агглютинативных языков является то, что большинство аффиксов по своему виду ничем не отличаются от односложных слов. Если язык человека развивается в основном от конкретного к абстрактному и от простого к сложному, то следует заключить, что значения аффиксов более абстрактны, чем значения корней, и что языки изначально были без аффиксов и аналитичны. Таким образом, для образования аффиксов был только один способ и одно вещество: корневые слова, начавшие играть вспомогательные роли; вначале они были естественно односложными» [5:193].

Проблема происхождения притяжательных аффиксов вызывает большой интерес среди исследователей и одновременно приводит к различным точкам зрения. Было выдвинуто много мнений относительно происхождения притяжательных аффиксов. Самое распространенное и принимаемое мнение состоит в том, что они являются «ослабленными формами местоимений». В работе «Сравнительно-историческая грамматика тюркских письменных языков» приводится следующая информация о первой системе притяжательных аффиксов:

1 лицо	+m, +im // +im at+im «моя лошадь»; ata+m «мой отец»	+biz // +biz , +ibiz // +ibiz at+ibiz «наша лошадь»; ata+biz «наш отец»
2 лицо	+ñ, +iñ // +iñ +ğ, +iğ // +iğ at+iñ «твоя лошадь» at+iğ ; ata+ñ «твой отец» ata+ğ	+ñiz // +ñiz, +iñiz // +iñiz +ğ iz // +giz, +iğ iz // +igiz at+iñiz «ваша лошадь» at+iğ iz; ata+ñiz «ваш отец» ata+ğ iz
3 лицо	+1, +i, +s1 // +s1 at+1 «его/её лошадь»; ata+s1 «его/ её отец»	+1, +i, +s1 // +s1 at+1 «их лошадь»; ata+s1 «их отец»

Таблица №1

В более поздние периоды первая схема претерпела некоторые изменения. А.М.Щербак признал, что посессивные аффиксы состоят из маркеров именительного падежа, а эти маркеры именительного падежа состоят из личных и лично-указательных местоимений. По его мнению, систему посессивных аффиксов следует рассматривать следующим образом:

1 лицо	+m < men	+biz ~ +miz < +biz < pis
2 лицо	+ñ < sen	+ñiz < siz < sis
3 лицо	+1(n) ~ +i(n) < +in ~ +in	

Таблица №2

По мнению Щербака, все значения, окружающие понятие притяжательности, являются результатом долгого и сложного развития сочетаний вида «*men-kişi-men* (я-личность-я)» или «*biz-kişi-biz* (мы-личность-мы)». В своей теории Щербак указывает, что изначально повторение личных местоимений в таких сочетаниях служило для создания взаимного интереса и установления связи между сторонами в коммуникации. Однако, по мере развития языка, эти сочетания стали использоваться для выражения различных ситуаций, связанных с конкретными лицами или отношениями между предметами.

Щербак также отмечает, что с развитием времени и языка, эти структуры приобрели специфические значения и стали особенностями языка. Например, структура «*я есть я*», «*я есть человек*» привела к развитию выражений типа «*у меня есть человек*», «*мой человек*». Это специализированное развитие структур и соответствующая специализация их форм стали характерными чертами притяжательности в тюркских языках. Однако, не все исследователи придерживаются данной теории. Они утверждают, что система притяжательных аффиксов сформировалась задолго до формирования родительного падежа. Они указывают, что в некоторых тюркских письменных памятниках личные местоимения могут использоваться в роли вспомогательного глагола «*быть*», но никогда не появляются в функции притяжательных местоимений, таких как «*мой*», «*твой*» и т.д. Эти исследователи считают, что притяжательные аффиксы возникли и развились независимо от личных местоимений и имели свою собственную эволюцию. Это мнение подтверждается примерами из якутского языка. В якутском языке нет падежа, но есть сочетания такие как «*мин атым*» (мой конь), где личное местоимение четко выражает значение притяжательного местоимения «*мой*». [3: 53-56].

Рассматривая категории посессивности, Н.А. Баскаков отмечает, что в современных тюркских языках существуют две основные группы определительных сочетаний: определительно-дефинитивные сочетания - сочетания, в которых ни определение, ни определяемое не имеют иного морфологического выражения, кроме порядка слов; посессивно-дефинитивные сочетания - сочетания, в которых отношение определения и определяемого, помимо порядка слов, выражается специальными аффиксами родительного падежа (или без них) при определении и аффиксом принадлежности - при определяемом [1: 113]. Категория посессивности как совокупность форм выражения атрибутивных отношений проявляется во второй группе определительных сочетаний - в посессивных словосочетаниях. Эта группа сочетаний включает два типа:

1) определительные сочетания, в которых определение оформлено в родительном (притяжательном) падеже, а определяемое - специальными аффиксами посессивности;

2) определительные сочетания, в которых определение стоит в основном падеже, а определяемое оформлено аффиксом 3-го лица.

В плане содержания изафеты представляют собой очень устойчивую синтаксическую структуру в тюркских языках, отношения между компонентами которой остаются неизменными, начиная с древних памятников. Изменения касаются механизма выражения связи между компонентами изафета [4: 256].

Так, в языке памятников древнетюркской письменности посессивные отношения передавались тремя способами:

1. Первый компонент принимал аффикс родительного падежа, а второй не принимал никакого аффикса.

2. Первый компонент выступал в форме основного падежа, второй принимал аффикс 3-го лица.

3. Первый компонент выступал в форме родительного падежа, второй - с аффиксом принадлежности к 3-му лицу.

Первый способ, как известно, характерен для древних рунических памятников. Второй и третий способы использовались во всех памятниках древнетюркской письменности, однако использование третьего способа в рунических памятниках ограничено: как правило, в форме родительного падежа могут стоять только существительные, обозначающие лицо.

Аффиксы принадлежности были известны в тюркских языках еще в древние времена. Мы имеем пример фразы на хуннском языке, которая сохранилась в китайской летописи IV века в иероглифической форме. В.П. Васильев прочитал эту фразу как «сю чжи тилэй гян пугу тугоудан», а В.В. Радлов восстановил ее тюркское звучание как «*süsi sülägän pugu tutkan*» - (войско выйдет, Пугу будет схвачен). Например, лексема «*süsi*» происходит от «*sü*» (войско) плюс аффикс принадлежности «*si*».

По мнению Н.К.Дмитриева, который в 1956 году определил категорию принадлежности, указав, что она одновременно выражает предмет обладания и лицо обладателя, выражается следующими способами:

1. Морфологический. С помощью особых морфем, которые являются аффиксами принадлежности, добавляемых к основе существительного. Существуют два варианта этих аффиксов. Если основа существительного оканчивается на гласный звук, то используются аффиксы типа -m, -ŋ, -sə (-se), -gəz (-giz), -lari (-läre). Если основа существительного оканчивается на согласный звук, то используются аффиксы типа -im (-эм, -ом, -эм), -iŋ (-эŋ, -оŋ, -эŋ), -i (-э, -о, -э). Например, в татарском языке «*a:t-im*» означает «мой конь».

2. Морфолого-синтаксический. Здесь используются личные местоимения в форме родительного падежа, которые предшествуют определяемому объекту, а также соответствующие аффиксы принадлежности, присоединяемые к концу названия предмета обладания. Например, в турецком языке «*benim dostum*» означает «мой друг», а «*onun dostu*» - «его друг»; в казахском языке «*menin kitabım*» - «моя книга», «*seniñ kitabıñ*» - «твоя книга».

3. Синтаксический. Здесь используется сочетание притяжательной формы личных местоимений с названием предмета обладания. Например, в узбекском языке «*mäniñ uj*» означает «мой дом», «*säniñ uj*» - «твой дом», «*uniñ ujı*» - «его (ее) дом».

В заключении можно выделить следующие выводы. Во-первых, посессивные аффиксы в тюркских языках могут происходить только от форм родительного падежа личных местоимений. Во-вторых, семантическое и функциональное развитие постпозитивных местоимений проходило через постепенное сужение лексического значения и усиление формально-грамматического значения, сопровождаемое потерей «острого» ударения. В-третьих, процесс сокращения местоимений 1-го и 2-го лица происходил по-разному: местоимение 1-го лица, потерявшее самостоятельное ударение (и приобретя «тупое» ударение), начало терять звуки с конца, сохраняя только начальный звук -m, который стал морфемой принадлежности 1-го лица в единственном числе. Местоимение 2-го лица сохранило конечный звук -ŋ как морфему принадлежности 2-го лица в единственном числе. Однако возникает вопрос: почему процесс сокращения проходил по-разному для форм 1-го и 2-го лица. Для разрешения этой сложной проблемы требуется применение методов изоморфизма для установления аналогичных явлений. В тюркских языках сложившиеся притяжательные аффиксы продолжали постепенно исчезать, превращаясь в односложные притяжательные морфемы, соблюдая закон гармонии гласных, что соответствовало их аффиксальной природе. Попадая в позицию аффиксальных морфем и получив второстепенное ударение («тупое» ударение), эти морфемы упрощались фонетически. При этом второстепенное ударение падало на второй слог притяжательного аффикса, например, форма «*mānin*» сократилась до -m из-за губной ассимиляции ŋ под влиянием начального -m, а форма «*sānin*» сократилась до -ŋ.

В заключение аффиксы принадлежности в древнетюркских языках играют важную роль в передаче информации о принадлежности, владении и отношениях.

Литература

1. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков: Словосочетание и предложение. – Москва: Наука, 1979. – 221 С.
2. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – Москва-Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1948. – 276 С.
3. Кондратьев В.Г. Эволюция изафета в тюркских языках. Вестник Ленинградского университета, 1985. № 2. История, язык и литература. Вып. 1, С. 53–56.
4. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Изд. 3. URSS, 2010. – 304 С.
5. Kuznetsov P.I. Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair. – Ankara: TDK Yayınları, 1997. – P. 193.

ОЙЫН ТЕОРИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Бастамитова А.Т.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

bastamitova@gmail.com

Аннотация. Мақалада ойын теориясы мен құрылымы, ойын құбылысы зерттеушілердің еңбектері негізінде қарастырылып, талданған. Ойынның теориялық сипатының анықтамасын мәдениеттану, әлеуметтану, философия, психология ғылымдарының отандық және шетелдік ғалымдары жүйелі түрде зерттейді. Сондай-ақ, мақалада автор ойын тақырыптарының әртүрлі кезеңдердегі әртүрлі бағытта зерттелуіне шолу жасай отырып, теорияны белгілейді, формалары мен түрлерін негіздейді. Ежелгі грек ойшылы Платон ойынның негізін адам өмірімен тығыз байланыстыра қарастырса, Аристотель ойынды «табиғатқа еліктеуден туған құбылыс» деп түсіндіргені белгілі. Мәдениеттануда ойын теориясын ерекше мәдени құбылыс ретінде қарастырған ғалымдардың ішінде Я.П.Блаватский, Ю.Хейзинг, М.Ф.Овсянников, М.М.Бахтин, Г.Гессе, Ф.Шиллер және Н.А.Хренов ерекше орын алады. Түркологияда ұлттық ойындармен қатар ойын құбылысы, ойын құрылымы мен түркі дүниетанымындағы ойын мәдениеті, әрине, жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Автор түркі халықтарында кездесетін «ойын» атауларының мағыналарын талдай отырып, этимологияға ерекше мән береді. Бірқатар ғалымдардың талдауына сүйене отырып, көне заманнан бері қалыптасып келе жатқан ойын мәдениетін түркі халықтары бақсылықтың көрінісі, ұлттық ойын, сахналық қойылым сияқты түрлі мағынада қолданғаны анықталды. Демек, ойын элементтерін, ойын құрылымын ғұрыптық ырымдардың өзінен көру ойынның адамзат мәдениетінің құбылысы екендігін көрсетеді. Ойын құбылысы ерте заманнан дамып, тарихи даму жолынан өтіп, қазіргі түркі халықтарының мәдениетінде жалғасын тауып келеді.

Кілт сөздер. ойын, дүниетаным, құбылыс, түркі халықтары, мәдениеті, салт-дәстүрі, ұлттық ойыны.

Abstract. The article examines and analyzes the theory and structure of the game, the phenomenon of the game on the basis of the works of researchers. The definition of the theoretical nature of the game is systematically studied by domestic and foreign scientists in cultural studies, sociology, philosophy, and psychology. Also, in the article, the author sets out the theory, justifies the forms and types, giving an overview of the study of the game topics at different stages in different directions. It is known that the ancient Greek philosopher Platon considered the basics of the game in close connection with human life, and Aristotle interpreted the game as "a phenomenon born of imitation of nature". A special place among the scientists who considered the theory

of the game as a unique cultural phenomenon in cultural studies is occupied by J.P.Blavatsky, Y.Huizing, M.F.Ovsiannikov, M.M.Bakhtin, G. Hesse, F.Schiller and N.A.Khrenov. In Turkology, along with national games, the phenomenon of the game, the structure of the game and the game culture in the Turkic worldview, of course, need to be fully studied. The author attaches special importance to etymology, analyzing the meanings of the names of "game" found among the Turkic peoples. Based on the analysis of a number of scientists, it is revealed that the game culture, which has developed since ancient times, was used by the Turkic peoples in various meanings, such as the manifestation of shamanism, national game, stage production. Thus, the vision of the elements of the game, the structure of the game from the ritual rites themselves, indicates that the game is a phenomenon of human culture. The phenomenon of the game has developed since ancient times, has passed the historical path of development and has been continued in the culture of modern Turkic peoples.

Key words: game, worldview, phenomenon, Turkic peoples, culture, traditions, national game.

Әлемдік ғылымда «ойын» және «ойын мәдениеті» туралы түрлі анықтамалар берілген, ойын теориясының бірқатар аспектілері көне грек философтары Платон, Аристотель еңбектерінде сөз болса, ойын құрылымы мен түрлері танымал зерттеушілер Й. Хейзинга, Х.Г. Гадамер, К. Гросс, Т.А. Апинян және т.б. зерттеулерінде кеңінен қарастырылады. Өркениеттің әр дәуірі мен кезеңінде қалыптасқан ойынның философиялық, мәдени және педагогикалық тұжырымдамалары ғылымда бұл түсінік-пайымның, ойын феноменінің қалыптасу мен даму заңдылығын кеңінен ашып көрсетеді.

Көне грек философы Платон ойынның негізін адам өмірімен тығыз байланыста қарап, оның орындалуынан көре білсе және ғылымның өзін ойын түрінде бала санасына сіңіріп, тәрбие беруге бағытаса [1: 379], Аристотель ойынды табиғатқа еліктеуден туған құбылыс деп түсіндіріп, ойынға оқиға желісіндегі іс-әрекет, диалог, мүдделер күресі, образға не рөлге кіру, кейіпкерге айналу секілді құбылыстар тән екендігіне тоқталады [2: 625]. Осылайша антика дәуірінің озық философтары – Платон, Аристотель ойынды эстетикалық, этикалық, интеллектуалды, физикалық тәрбие берудің бірден-бір құралы, үлгісі ретінде таныды.

Ойын теориясының мәдениеттану ғылымында ерекше мәдени құбылыс ретінде қарастырылуы Й. Хейзинга, М.Ф. Овсянников, М.М. Бахтин, Г. Гессе, Ф. Шиллер, Н.А. Хренов еңбектерінен көрініс табады.

Мақалада ойын теориясын ғалымдардың зерттеулерін пайдалана отырып *жүйелеу әдісі*, әлем мәдениеті мен дүниетанымындағы, сондай-ақ философия, мәдениеттану, психология, педагогикадағы ойын формасы мен түрлерін өзара *салыстырмалы талдау әдісі* кеңінен қолданылады. Ерте дәуірден қалыптасқан ойын элементтерінің даму жолын көрсетуде *тарихи-типологиялық талдау тәсілі* де ұшырасады.

Й. Хейзинга өзінің «Homo Ludens» (Ойнаушы адам) еңбегінде ойынның табиғаты мен маңызын мәдениетпен сабақтастыра зерттеп, тілдегі ойын тұжырымдамасы мен түсінігін кеңінен сөз етеді. Ғалымның пікірінше, адамның мәдени өмірінде еңбектен гөрі ойын – қалыптастырушы элемент ретінде ерекше орын алады. Ойын – адамның өмірлік тартысы, күресінің көрінісі, демек адам мәдениетінің өзі ойыннан құралады. Ал мәдениет ойынның формасы негізінде қалыптасады, өмір сүру арқылы қоғам өмірінде өз орнын иеленеді [3: 13].

Ғалымның тұжырымдамасы бойынша, ойын – мәдениеттен үлкен, өйткені көне дәуірден қалыптасқан, ғұрыптық көрсеткіштерге ие, архаикалық мәдениет кезеңінде де болған, адамдар мен жануарлар өмірінде де бар. Мәселен, ғибадат ету – қасиетті ойын арқылы жүзеге асқан, поэзия – ойын формаларынан туындаған, әуен мен бидің өзі ойыннан тұрады, ақылдылық пен білім – түрлі ойын сайыстары арқылы көрінген, құқық – әлеуметтік ойын дәстүрінен шыққан. Бұдан шығатын қорытынды – мәдениеттің арғы түбі ойынмен астасып жатыр. Архаикалық мәдениетте ойын өмірдің барлық саласын қамтыды, сол себепті оның шынайылығы мен қарама-қарсылығы маңызды болмады. Кейінгі дәуірлерде ойын мен шынайылық арасы бөліне бастады. Ал XX ғасырда ойын элементі жоғалып, мәдениет алға озды.

Й. Хейзинга ойынды *экзистенциалды және тіршілік категориясы* деп танып, бірнеше аспектіде: белгілі бір қызмет түрі, мәдениеттің қалыптасу формасы, барлық мәдени белсенділіктердің міндетті элементі, мәдениет дамуының қозғалғыш күші ретінде қарастырады.

Ойын кеңістігі өз ішінде ерекше тәртіп орнатады. Й. Хейзинга ойынның негізгі белгілері ретінде *біріншіден* ойынның еркіндігін таниды. Адам қолы бос кезде, ниеті мен көңіліне қарай, белгілі бір ойынды ойнай алады. Ойын физикалық күштеу не міндеттеу арқылы жүзеге аспайды. *Екіншіден* ойын өмірді толықтыра түседі, үйреншікті іс-әрекет емес. Ол тұлғаға биологиялық функция ретінде, қоғамға құндылық ретінде қажет, белгілі бір уақыт пен кеңістікте ойналады. *Үшіншіден*, ойынның басталуы және аяқталуы бар, ол жүзеге асқанда қозғалыс, көтерілу, құлау, ауысу, түйін және шешімі секілді іс-әрекеттер көрініс табады. Кез келген ойын алдын ала анықталған өзінің ойын кеңістігінде жүзеге асады. *Төртіншіден*, ойынның өз тәртібі, ережесі бар. Ереже бұзылған жағдайда кез келген ойын өз қызметін жоғалтады. *Бесіншіден*, ойын адамды өзінің құпиялылығымен баурайды. Үлкен адам үшін де, бала үшін де ойын жасыратын дүниелерімен, құпия ережелерімен қызықты, тартымды. Осылайша ойынның толыққанды ерекшелігі айқындала түседі [3: 15-19].

Ойын феномен ретінде көптеген ғалымдардың зерттеуіне арқау болған. Феномен «[гр. *phainomenon* – құбылыс] 1) философияда объективті шындықты көрсетпейтін түйсіктің субъективті мазмұны; 2) адамға қатысты сирек кездесетін немесе танымал тұлға» ретінде түсіндіріледі [4: 642].

Зерттеушілердің ішінде неміс философы Х.Г. Гадамер ойын феноменін дүниетаныммен, адам мәдениетімен тығыз байланыста қарастырады. Яғни ойында мәдениет салтанатты түрде көрінеді және ойлау қимылын іске асырады. Ғұрыптық рәсім және салтанатты түрде өтетін сайыстар үнемі жаңарып

отыратын формалар, нәтижесінде мәдениет ойын мен шынайылықты ажыратып отырады.

Ғалым өз еңбегінде ойынды екі бөлікке жіктейді: *ойын денесі* және *ойын образы*. Ойын денесі – ойын алаңынан, ойыншылардан, әділқазыдан, көрерменнен тұрса, ойын образы – ережелерден тұрады, сол арқылы ойынның барысы айқындалады. Кез келген ойын өз ережесінен, ойын денесін құрайтын ойын формаларынан тұрады. Ойын біткен соң ойын денесі өзінің өмір сүру қалпын жойып, жойылады. Ойын денесі біркелкі формалардан тұрғанның өзінде әрдайым қайталанбайтын түрге ие, осылайша *ойын феномені* жасақталады. Ойынның уақыты мен кеңістігін әр ойнаушы біледі, түсінеді, бұл – *ойынның басты шарты*. Ойын ережесінің өзі ойын кеңістігін және уақытын қалыптастырып отырады [5: 76].

Ойын феноменіне неміс ғалымы О. Финк те баға бере отырып, әрі Э. Гуссерль, М. Хайдеггер идеяларын жалғастыра отырып, «ойын – мүмкін және мүмкін емес жағдаяттармен тілдесудің негізгі құралы, ол адамның ақыл-жүйесін дамытады» деп көрсетеді [6: 141].

Ойынды қоғамдық өмірмен, дүниетаныммен, ойлаумен байланыста қарастыру америкалық ғалым Э. Берн еңбегінен көрініс тапты. Ол қоғамдық өмірді ойынмен байланыстыра келе, маңызды әлеуметтік тілдесулер ойын арқылы іске асатындығын атап өтеді [7: 45]. Ал ойындарды тәрбиелік, мәдени маңызына қарай топтастыруда К. Гросс еңбегі ерекше көрінді. Ол бұл бағыттағы ойындарды *әдеттегі функциялы ойындар* және *арнайы функциялы ойындар* деп жіктеді [8: 61], Ж. Пиаже ойын құрамындағы жаттығуларды, символдар мен ережелерді ашып көрсетіп, ойынды ақыл-ой дамуы факторы ретінде таниды және ойынды психологиядағы баланың сөйлеуімен әрі ойлау дүниетанымымен байланыстырады. Ғалымның бұл пікір-көзқарасы тұрғысында ойынның құрылымы жан-жақты талданып, философия, психология тарапынан зерделенеді [9: 9]. Ф. Лесгафт ойындарды *имитациялық* (еліктеушілік) және *қозғалыс ойындары* (ережесі бар ойындар) деп бөліп зерттейді [10: 33].

Ойын атауы және ойын мәдениеті мыңдаған жылдар бойы өзінің қасиетін жоғалтпай, түркі халықтарында, әлем халықтарының дүниетанымында маңызды орын алып отыр. Түркі халықтарының мәдениетінде «ойын» сөзі мынадай атаулармен белгілі: *ойун, ойын, ойн, оин, оян, уйын, уйин, онньуу, оойнуу*. Және олардың білдіретін мағыналарын Э. Севортянның «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігіне» *ойын* сөзі түркі халықтарының мәдениетінде 4 түрлі мағынада жұмсалады: 1) көпшілік түркі халықтарына ортақ ойын, жарыс, сайыс, ермек, қызық, қалжың мағыналарында; 2) түрік, әзербайжан, гагауз, ноғай, өзбек, чуваш халықтарында би, театрлық қойылым ойын атауымен мағыналас; 3) шамандық рәсімнің өзі де ойын санатына жатқызылады; 4) алдау-арбау, фокус, шытырман оқиғалар атауы да дәл осы ойын сөзімен тығыз байланысты болып келеді [11: 435]. Сондай-ақ Э.В. Севортян түбірін *ой* деп көрсеткен *ойнамақ/оупатақ* етістігі де ойнауды, қалжың сөз айтуды, сахнадағы қозғалысты, қимыл-әрекетті, қандай да бір қимылды білдіреді.

Ойын сөзінің өзге түркі халықтары тілінде кездесетін мағыналары да осыған ұқсас болып келеді: қазақ тіліндегі *ойын, ойнау, ойыншы* секілді мағыналас сөздер тува халықтарында *ойун (ойын), ойнаары (орындау), онюзак (ойыншы), ойнакчы (ойнаушы), ойнаарак (ойыншық)* мағыналарында [12: 319-331], алтай халықтары тілінде *ойын, ойнооры (ойын)* [13: 403], қарақалпақ тілінде *ойын – жарыс, сайыс, қалжың мағынасында, ойыншы – биші, ойыншы, актер, акробат мағынасында* [14: 446], ал қырғыз халықтары тілінде *ойно (ойнау), ойнооччу (ойнаушы), оюн сал (резвиться) мағынасында* жұмсалады. Сонымен қатар қырғыз халқында бақсының ғұрыптық әрекетін де *оюн* деп атаған [15: 63]. Ал әзербайжан тілінде *мерекелік ойын, алаңқайдағы қойылым, актерлық шеберлік, комикстік мазмұндағы интермедия мағынасында* қолданылатын *ојунлары (игрище)* формасы кездеседі [16: 343].

Тұңғыс-манчжур халықтары тілінде *он* түбірінен тұратын, *ойнау* және *шамандық діни сипаттағы рәсім* мағыналарында жұмсалатын термин сөз ұшырасады. Мәселен, эвенк, негидаль тілінде *он-окотч* сөзі *ойнау* мағынасында, ал *унжин* және *унзиэчи* сөздері бақсылық ету, ауылда бақсылық рәсімін ойнау мағынасында айтылады [17: 8]. Бұл деректер ойын сөзінің түпкі этимологиясы көне түрк дәуірінен бастау алып, шамандық, бақсылық рәсіміне де көне дәуірде осы сөздің қолданысқа ие болғандығын топшылауға мүмкіндік береді.

Ойын элементтерінің ұлттық тарихи дамуды басынан өткергенін ескерсек, Еуразия даласындағы ерте темір, қола дәуірлеріне тиесілі көне қорғандарда жүргізілген қазба жұмыстары кезінде жерленген дененің маңынан ойынның түрлі элементтері мен ойыншықтар табылғанын археологиялық деректер растайтүседі. Мәселен, асық ату ойынының негізгі элементі *асық* Андронов мәдениеті кезеңіндегі жерлеу қорғандарынан табылғанын және оған қатысты анықтамалар мен мәліметтер асық ату ойынының балалар ойыны болғанын нақтылай түседі. Түркі халықтарында сүйекке қатысты түрлі жоралғылар, жауырын ашу ғұрыптарының бар екені де мәлім. Ерте дүниеден күні бүгінге дейін жеткен ойындардың көпшілігінің аттары өзгергенімен, ішкі мазмұны сақталып қалған. Мәселен *қарагие – найза лақтыру, қақпа тас – бес тас, садақ ату – жамбы ату*, т.б. деп өзгергенімен, бұлардың ойнау тәсілдері сол бұрынғы күйінде сақталып отыр. Сондай-ақ бүгінде қайсібір ойындардың әр жерде әр түрлі аталуы да кездесіп жатады. Мәселен, бүкіл қазаққа әйгілі ақсүйек ойыны кейбір аймақтарда *орда, тоқтышақ* деп те аталады. Әуел баста балалар ойнаған ойындарды келекеле үлкендер, немесе үлкендер ойнаған ойынды кейін балалар ойнағандығы да ұшырасады [18: 7].

Көшпелі қоғам өмірінде ойын мәдениеті сакралды ғұрыптар арқылы да көрініп отырған. Мәселен, *ғұрыптық аң аулау* кезінде оның қатысушылары сәйкес аңның терісіне оранып, жануарды аңдуға, ізіне түсуге тырысқан немесе құстың ұшуын да, жыланның қимылын да қайталайтын болған. Бұл аңды жеңуге күш беріп, қорқыныш-үрейді жеңуге көп жағдайда көмектесіп отырады деп сенген. Осылайша көне дәуірдегі сакралды ойындар ұқсатуға, еліктеушілікке негізделіп отырған.

Ойын образының қалыптасуы мен дамуын, ойын атауларын көшпелі халықтар мәдениетіндегі жазба ескерткіштерге талдау жүргізу арқылы анықтай аламыз. Мысалы, М. Қашқаридың «Дивани-луғат-ит-түрк», Ж. Баласағұнның «Құтты білік» еңбектерінен көне түрк халықтары кезеңінен қалыптасқан ұлттық ойын атауларын кездестіруге болады.

Көне дәуірден бері қазақтың байтақ даласын мекендеген және арғы тегін құрайтын түркілер ғасырлар бойы өздерімен бірге жасасқан ұлт ойындарын үнемі дамытып, өмір ағымына қарай жетілдіріп отырған. Мәселен, алғашқы қауымдық құрылыс кезінде-ақ бұл тайпалардың күнделікті тіршілік ағымынан туындаған өзіндік әр түрлі ойындары болған, олардың қатарына *қарагие, таяқ жүгірту, жылмаң, қақпа тас, садақ ату*, тағы басқалары орын алған. Тас дәуірінің өзінде адамдар ойынға көбіне *өңделген тасты* пайдаланса, кейін бертін келе *ағашты, малдың сүйегін* қолдана бастаған. Ал өркениеттің алғашқы кезеңінде, яғни *темір* пайда болған кезде ойындарға *темір құралдарын* жаратқан. Одан соң алғашқы феодалдық дәуірде, тайпалардың мемлекеттік құрылымы қалыптаса бастаған тұста *ақбайпақ, алтыбақан, арқан тартыс, белбеу тастау, жасырынбақ, бұғынай* сияқты ойынның жаңа түрлерін өмірге әкелген. Бұл ойындар дамытыла келе әрленіп, қоғамның ыңғайына қарай түрленіп, жанарып отырған.

Ғылыми зерттеулерде архаикалық мәдениеттегі ойын элементі ретінде шамандық пен бақсылық ғұрыптарын таниды. С.Е. Малов Шығыс Түркістанды саяхаттап жүріп, шамандық рәсімді жергілікті тұрғындардың *ойын* деп атайтындығына тоқтала келе, рәсім кезінде қолына дабылын ұстаған шаман тарапынан би де биленіп, ән де айтылатындығын жазады. Осылайша *шамандық салт-жоралғы (камлание)* рухтарды шақырып, солармен бірге жасалатын рәсім ретінде түсіндіріледі [19: 1-16].

Адам өмірі барлық нәрсені өзі жан-жақты тануға, жетік зерттеуге бағытталған, өйткені адам – дүниенің маңызды бөлшегі. Қай сала болмасын, дін болсын, өнер, мәдениет, салт-дәстүр болсын, бәрі де адамды тануға бағытталған. Ұлттық ойындар да адамды, ұлттық сананы, ділді, ғұрыптық әдістерді танудың бір құбылысы болып есептеледі. Ойын феномені көне дәуірден қалыптасып, тарихи даму жолдан өтіп, қазіргі түркі халықтары мәдениетінде жалғасын тапқан. Ойын тақырыбы әр кезеңде түрлі бағытта зерттеліп, теориясы айқындала түсті, формалары мен түрлері негізделді. Нәтижесінде шетелдік, отандық ғалымдар тарапынан ойын феномені философия, психология, педагогика, түркілік дүниетаным тұрғысында соны зерттеулерге арқау болды.

Әдебиет

1. Платон. Сочинения в 3 т. [пер. с древнегреч.]. – Т. 3. – М.: Мысль, 1972. – 320 с.
2. Аристотель. Сочинения в 4 т. / А.И. Доватур, Ф.Х. Кессиди. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – 832 с.

3. Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий. Опыт определения игрового элемента культуры. – СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. – 416 с.
4. Современный словарь иностранных слов: Ок. 20000 слов. – СПб.: Дуэт, 1994. – 752 с.
5. Гадамер Х.Г. Истина и метод. / Б.Н.Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
6. Финк О. Основные феномены человеческого бытия /А. Гараджи // Проблема человека в Западной философии. – М., 1998. – 359 с.
7. Берн Э. Игры, в которые играют люди / А. Грузберг. – М.: ЭКСМО, 2014. – 167 с.
8. Groos Karl. Die Spiele der Menschen. – Jena: G. Fischer, 1899. – 538 pg.
9. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 526 с.
10. Баршай В.М., Курьсь В.Н., Стрельченко В.Ф. 500 лучших подвижных игр для детей и взрослых. – М.: Книжкин дом, 2019. – 270 с.
11. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – 767 с.
12. Русско-тувинский словарь / Д.А. Монгуш. – М.: Русский язык, 1980. – 664 с.
13. Русско-Алтайский словарь / Н.А. Баскакова. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – 875 с.
14. Каракалпакско-русский словарь. / Н.А. Баскакова. – М.: Гос. изд-во иностр. и национ. словарей, 1958. – 890 с.
15. Киргизско-русский словарь. 2 том / К.К. Юдахин. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – 973 с.
16. Русско-азербайджанский словарь / А.А. Оруджева. – Т.1. – Баку: Марииф, 1982. – 607 с.
17. Сравнительный словарь тунгусо-манчжурских языков: материалы к этимологическому словарю. 2 том / В.И. Циниус. – Т.2. – Л.: Наука, 1977. – 992 с.
18. Қазақ ұлттық ойындары. – Алматы: Балауса, 2013. – 98 б.
19. Малов С.Е. Шаманство у сартов Восточного Туркестана // Сборник музея антропологии и этнографии Академии наук. – Т.5. – Петроград, 1918. – С. 1-6.

АРМЯН-ҚЫПШАҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ САН-МӨЛШЕР КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жиёмбай Б.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

zhiembai_bibigul@mail.ru

Аннотация. Қазақстанның қазіргі қоғамдық өмірінде тарих қойнауында жинақталған құнды деректерге тоқталудың маңызы зор. Орта ғасырларда Еуразия кеңістігінде Дешті-Қыпшақтар мемлекетін құрып, әлемдік өркениет пен мәдениетке үлес қосқан қыпшақтардың мол мұрасы әр кезеңде әр түрлі әліпбимен жазылғаны белгілі. Қыпшақ тілінде армян графикасымен жазылған мұра дін, әдебиет, тарих, құқық, философия, жаратылыстану ғылымдарына негізделген және өмірдің саяси, экономикалық, тарихи-мәдени салаларын қамтиды.

Сан категориясы мәселесі түркі тілдерінің теориялық грамматикасындағы өзекті және даулы мәселелер санатына жатады, бұл мәселеге қатысты көптеген ондаған жылдар бойы жинақталған еңбектердің молдығы дәлел. Бұл грамматикалық категорияны зерттеу түркі тілдерінің зерттелу тарихымен тығыз байланысты және ежелгі дәстүрге ие. Мақалада түркі прототілінің деңгейіндегі сан есім категориясының аффикстері, сондай-ақ орта ғасыр ескерткіштеріндегі, армян-қыпшақ ескерткіштеріндегі аффикстер қарастырылады.

Кілт сөздер: Дешті-Қыпшақ, тарих, тіл, жазба ескерткіш, мұра, категория, сан категориясы, зат есім, этимология.

Abstract. In the modern public life of Kazakhstan, it is important to focus on the valuable facts accumulated in the depths of history. It is known that the rich heritage of the Kipchaks, who created the state of Desht-Qypchaks in the expanses of Eurasia in the Middle Ages and contributed to world civilization and culture, was written in different alphabets at different stages. The heritage written in the Qypchak language with Armenian graphics is based on religion, literature, history, law, philosophy, natural sciences and covers political, economic, historical and cultural spheres of life.

The question of the number category belongs to the category of topical and controversial issues in the theoretical grammar of the Turkic languages, as evidenced by the abundance of works on this problem that have accumulated over many decades. The study of this grammatical category is closely related to the history of the study of Turkic languages and has ancient traditions. The article deals with the affixes of the category of the number of nouns at the level of the Turkic proto-language, as well as affixes in the monuments of the middle ages, Armenian-Qypchak monuments.

Key words: Desht-Qypchak, history, language, written monument, heritage, category, number category, noun, etymology.

Тілдердің барлығына дерлік тән, жалпылама ортақ категориялардың бірі – *грамматикалық сан-мөлшер категориясы*.

Түркі тілдеріндегі сан-мөлшер категориясы жайлы М. Қашқари, В.В. Радлов, С.Е. Малов, П.М. Мелиоранский, О. Бетлингк, В. Банг, Г. Рамстедт, Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, А.М. Щербак, Б. Мункачи, Д. Синор, Н.Н. Поппе, Б.А. Серебренников, Э.Р. Тенишев, К. Гренбек, А. Габен, А. Ализаде, А. Азнабаев, В. Псянчин, А.Г. Гуломов, Э. Фазылов, Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, Т. Жанұзақов, А. Есенқұлов, Б. Сағындықұлы еңбектерінде баяндалған. Ал қазақ тілінде алғашқылардың бірі болып бұл мәселе М. Балақаев, сондай-ақ А. Ысқақов, Н. Оралбай, С. Исаев, тағы басқа да ғалымдардың еңбектерінде жалғасын табатыны анық.

Қазақ тіл білімінде сан-мөлшер категориясы көбінесе көптік ұғым мен көптік жалғау тұлғасымен байланысты қаралып келеді. Қазақ тілінің грамматикаларында қолданылатын сан-мөлшер категориясы, сандылық категориясымен қоса, грамматикалық тұлға ретінде көптік жалғау, көптік жалғау категориясы немесе көптік категориясы деген терминдердің қолданылуының дәлелі болса керек.

А. Ысқақовтың көрсетуінше, қазақ тілінде көптік категориясы да, көптік жалғау категориясы да бар. Көптік категориясы деген ұғым тым жалпы ұғым да, көптік жалғау категориясы онан гөрі әлдеқайда жалқы ұғым. Көптік категориясы *лексикалық, морфологиялық, синтаксистік* тәсілдер арқылы беріледі [1]. Н. Оралбай жекешелік пен көптік мағыналардың қарама-қарсылығына құрылған жалпы грамматикалық мағыналы категорияны – *зат есімнің сандылық категориясы* деп қолдануды көрсетеді [2]. С. Исаев көптік жалғаудың сөз байланыстырушылық сипатының, жалғау қасиетінің басқа жалғаулардан ерекшелігіне тоқталады. Қазақ тілінде көптік жалғау жалғау аталғанымен, тікелей көптік мағынаны білдіргенде, басқа жалғаулар сияқты қосымшаның жалғау деп аталатын түріне тән сөз байланыстырушылық қызмет атқара алмайды. Сөз байланыстырушылық сипатының болмауы жағынан көптік жалғау қосымшаның жалғау түрінен гөрі форма тудыратын жұрнақтар қатарына өте жақын. Ғалым көптік жалғаудың бірден-бір грамматикалық көрсеткіші деп -лар, -лер -дар, -дер, -тар, -тер формаларын танып, бұл жалғаулар қазақ тілінде өзі жалғанатын сөздің соңғы дыбысы мен буынына қарай түрленіп жалғанатындығын жазады [3: 113 б.].

Көне түрк дәуірінде көптік мағынаны білдіретін жалғаудың бірнеше тұлғасы болған. С.Е. Малов «Күлтегін» және басқа да көне түрк жазба ескерткіштерінің тілін зерттей отырып, көптік жалғауының үш түрлі тұлғасын атап көрсетеді, олар: **1) -lar, -ler; 2) -t; 3) -z** [4]. Бірқатар түркітанушы ғалымдар, атап айтқанда Н.К. Дмитриев, А. Азнабаев, В. Псянчин, Б.А. Серебренников Ғ. Айдаров, М. Томанов, А. Есенқұлов көптік жалғауының тек осы түрлеріне ғана тоқталады.

Көне түркі жазба ескерткіштер тілінде кездесетін және кейбір түркі тілдерінде сақталған, көптік мағынада жұмсалатын аффикстердің бірі – **-т**.

С.Е. Малов көне түрк ескерткіштерінде жоғары атақты білдіретін төрт-бес сөзде көптік жалғауының кездесетіндігін айтады: *tarqan-tarqat* (атақ-дәреже), *orun-orut* (орын), *tigin tiginlär-tigitlar*. Көптік жалғаудың -т көрсеткіші XI ғасыр ескерткіштері тілінде бірлі-жарым сөздермен қолданылып, көптік мән берген. «Құтадғу білікте» кездесетін *erät* сөзінің аудармасы көне түрк сөздігінде «*мужи, мужчины, войны*» түрінде көптік мәнде берілген. Мысалы, *bu el tutuqa kör erät sü keräk/erät tutuqa neñ tavar tü keräk* (чтобы управлять государством, надо много воинов/чтобы содержать воинов, необходимо разные вещи [5: 176]. М. Қашқари сөздігінің I томында *tegit* сөзін *tegin* сөзінің көпше түрі деп береді де, мұның көпше түрдің қағидасына сәйкес келмейтіндігін айтады. Бұған қарап -т жалғауының бұл дәуірде көптік мән бергенін, алайда көптік жалғауы ретінде кең көлемде қызмет атқармағанын байқауға болады. Дәл осы *tegit* сөзі көне түрк сөздігінде «*монгольская форма мн. ч., от tegin (принцы)*» деп берілген [5: 548]. Ал *tegin* сөзі хан отбасындағы кіші ұлдың есіміне қосылып айтылатын атақ (титул). *Tegit* сөзі *öga* сөзімен бірге қолданылады: *Öga tegit – орта дәрежелі халықтың ірілері мен қаған ұлдарының кішісіне берілетін ат*.

П.М. Мелиоранский *tegin-tegit, tarkan-tarkat* жекелік мағына мен көптік мағынаның қатынасы түркі тілдеріне тән еместігін жазады. Ғалым Қытай деректері негізінде қалыпқа келтірілген *türküt-түрктер* формасы, сондай-ақ *хотум-әйелдер* (*qatun – qatut* моңғол тілінен *әйел-әйелдер*), *yolat* (уолан), т. б. сөздерінің шығу тегін түркілік емес деп қарастырады. Мұның себебін бұл формаларға түркі тілдерінде үстемеленіп -лар/-тар жалғауларының жалғануын дәлел ретінде ұсынады: *megitlar, хотумтар, kirkittar, т.с.с.* [6].

Н.Н. Поппе түркілік *yigit* сөзі көптікті білдіріп, әйел жақтан туыстықты білдіретін *yigän* формасынан шығады. Бұған қоса, *süt, kanat* сөздерінде көптік мағынаны беретін көне -т аффиксі сақталған деп көрсетеді [7: 16]. А.Н. Кононов *türküt, yomut* этнонимдерінің құрамындағы -т көптік жалғаудың көрсеткіші деп береді [8: 276 с.]. Б. Сағындықұлы Орхон-Енисей, орта ғасыр ескерткіштері тілінде кездесетін *тарқа-т* (атақ, жекешесі *тарқа-н*), *теги-т* (атақ, жекешесі *теги-н*) сөздері құрамындағы -т, *теле-ут, түрк-ут* этнонимдері құрамындағы -ут көптік мағына беретіндігін жазады [9: 109].

Көне түркіден келе жатқан көптік мағынаны білдіретін -з аффиксі де көптеген ғалымдардың еңбектеріне арқау болғаны белгілі. 1884 жылы ғылымда көне түрк тіліндегі көптік жалғау мағынасында жұмсалатын -з аффиксі туралы гипотезаны Б. Мункачи айтқан болатын. Кейіннен Г. Рамстедт *köküz* (кеуде) сөзінде -з аффиксін нақтылап көрсетіп, ал В. Банг жұп атауларды білдіретін құрамында -з аффиксі бар сөздердің тобын жазады: *ikiz* (двойня, *егіз*), *aviz* (рот, ауыз), *омуз* (плечо, *йық*), *köz* (глаз, *көз*), т.с.с. Осылайша Б. Мункачидің гипотезасы көптеген ғалымдар тарапынан жүргізілген зерттеулерге арқау болады. Мәселен, Л. Лигети *kirküz, oküz* этнонимдерінен -з аффиксін байқайды. Ал Д. Синор түркілік -з аффиксін моңғолдың -с аффиксімен, тұңғыс және оралдық -р аффикстерімен бір қатарға қойып зерттей келе, -з аффиксін ғана түркілік деп танып, -лар аффиксін қоса есептегендегі өзге аффикстерді өзге тілден енген аффикстер қатарына жатқызады [10: 85].

А.Н. Кононов көптік жалғаудың бұл түріне біріншіден *оғыз (оғыздар), ikiz (egiz)* этнонимдерін, екіншіден жіктеу есімдіктері – жіктік жалғаулары мен тәуелдік жалғауларының *z*-ға біткен түрлерін жатқызды. О. Бетлинг бұл аффикстің генезисін I, II жақ жіктеу есімдіктеріне қатысты түсіндіреді [11: 43]. Негізінен ғылымда бұл пікір В.В. Радлов, С.Е. Малов тарапынан да қолдауға ие болды.

Б. Сағындықұлы да жұп мағынасын беретін *-з* көптік жалғау аффиксінің көне түркіден келе жатқанын жоққа шығармайды. Ғалымның көрсетуінше, көптік мағынаны қазақ тіліндегі *біз, сіз* жіктеу есімдіктеріндегі *-з* элементі де бере алады [9:109].

Көптік жалғауының бұдан өзге *-ан* аффиксі жайында белгілі ғалымдар К. Гренбек, А. Габен, Д. Синор сияқты ғалымдардың пікірлеріне А.М. Щербак өз еңбегінде тоқталса, мұнан өзге де ғалымдар – М. Қашқари, А.Н. Кононов, Б.А. Серебренников, Т. Жанұзақов бұл аффикстің ерте заманда-ақ көптік жалғау көрсеткіші болғандығын сөз етеді.

К. Гренбек *оғлан (юноши), эран (мужи), бодун (народ), кіркін (девушки)*, А. Габен бұларға қоса *ортан (огни)* сөзінің құрамындағы соңғы дыбыстарды осы көптік жалғауымен байланыстырады. Ал *кіркун* (қырғыздың қытайша аталуы) сөзімен бірге *копан* (все) «кон-ан» жөніндегі Д. Синор пікірі де осыған саяды.

М. Қашқаридың айтуы бойынша XI ғасырда *оғлан, эран* сөздері жекеше түрде де, көпше түрде де қолданылған [12: 74]. *Оұлан* сөзінің семантикалық мағынасы көне түркі сөздігінде: *бала, нәрсете, ұл, қыз* мағыналарында жұмсалғаны белгілі: *оұлан beläldi – нәрсете жаялыққа оралды, кісіг оұлан – кішкентай бала, оұлан qiz – қыз бала* [5]. Демек бұл дәуірдің өзінде *-н* (*-ан, -ән*) архаикалық аффикске айнала бастады деген болжам жасауға негіз бар. Көптік жалғауының бұл көне тұлғасы өлі жұрнаққа айналып, қазіргі тілде кейбір түбірлердің құрамында ғана сақталып қалған.

А.Н. Кононов та, М. Томанов та *оғлан* сөзінің құрамынан осы аффиксті көреді. Ғалымдардың пікірінше, орта ғасырларда *эран, оғлан* сөздері әлі де өздерінің көптік мағыналарын жоймаған, бірақ кейбір тұстарда *-лар* жалғауы да қатар жұмсалған (*эранлар*). Қазақ тілінде *ерен* сөзі тек жекелік мағынада ғана айтылады. Алайда сыртқы ұқсастығын еске алсақ, *үшем* (кейде *үшен*) сөзінің құрамындағы *-ем* (*-ен*) қосымшасын осыған жатқызуға болар еді. Дегенмен мұнда жалпылама көптікті білдіруден гөрі топтау мәні басым [13: 138].

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде *оұлан* сөзі екі мағынада жұмсалады: а) *бала, нәрсете, ұл, қыз, жас бала мағынасында: оұлани sezdım – нәрстени сездім, оұлан 7 yıl tibinä bolgan – жеті жасқа толмаған бала, igit оұланlarnin – жас жігіттердің, kiz оұлан – қыз бала; ә) сот ісін атқарушысы мағынасында: mēsta оұлани – сот атқарушысы* [14: 1036]. Көне түркіден ерекшелігі *оұлан* сөзінің сот атқарушысы мағынасында жұмсалуды бұл дәуірде оның мағынасының кеңейгендігінен хабар береді. Дегенмен бұл сөздің құрамындағы *-ан* аффиксінен жекелік мағынаны ғана көре аламыз, көптік форма *оұлан* сөзіне арнайы *-лар* жалғауы жалғану арқылы берілген. Бұл көне түркіден келе жатқан көптік

жалғауының -ан тұлғасы орта ғасырда көмескілене бастағандығын, нәтижесінде қосымша көптік мәнді білдіретін аффикс қосылғандығын білдіреді.

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде *er, erän* сөздері қатар қолданылады, білдіретін негізгі мағыналары: *er kici, er azamat, күйеу, аға, мықты және жүректі адам, т.с.с.* Мысалы, *er adam – er адам, хіз ergä barsa – қыз күйеуге шықса (ерге тисе), er хардаш – аға, т.б.* Бұл екі сөздің де контексте қолданылуынан көптік мағына байқалады, мұнда бір ғана ерге емес, барлық ер адамдарға, күйеулерге тән қасиет, сипат беріліп отыр. *Er (ep), erän (ерен)* сөздеріне -lär (-лер) жалғауының жіңішке түрі жалғанып та қолданылады, қосымша дыбыс үндестігі ережесіне бағынады [14: 491].

Морфологиялық тәсіл арқылы көптік мағына білдірудегі бірден-бір өнімді элемент – **-лар, -лер** аффиксі болып табылады. Ең көне болып есептелінетін Орхон-Енисей ескерткіштерінен бастап, бүгінгі күнге дейін бұл жалғау өзінің қызметін жойған жоқ. А.М. Щербактың көрсетуінше, *лар* аффиксі ерте жазба деректерден мәлім және дауыссыздардың ассимиляциясы немесе дауыстылар үндестігі арқылы түркі тілдерінде олардың бірнеше фонетикалық варианттылығы қалыптасқан, олар: -лор ~ -ло ~ -ла ~ -лај ~ -тар ~ -тор ~ -дар ~ -дор ~ -сар ~ -зар ~ -рар ~ -нар ~ -нор ~ -на ~ -ар ~ -а ~ -лар ~ -тәр ~ -лір ~ -лур [10:82]. Аталған форманттың этимологиясын Г.И. Рамстедт -лар аффиксін моңғол тіліндегі мағыналық жағынан ұқсас келетін -нар аффиксімен салыстырып қарастырды, бұл аффикс (-нар) моңғол тілінде «барлығы» мағынасын бере отырып, ғалымның пікірінше якут тілінде «бірге, бірдей» мағынасында жұмсалатын *нар* сөзімен сәйкес келеді [15: 59]. Н. Поппе пікірі бойынша, -лар аффиксі көптік мәнді білдіретін екі аффикстің -ла және -р аффиксінің бірігуінен пайда болған. Соңғы -р аффиксін К. Менгес жалпыалтайлық жинақтаушы аффикс ретінде қарастырған [10: 83]. Дегенмен -лар аффиксі екі аффикстің комбинация тұтастығынан пайда болған деген пікірді алғаш айтқан В. Банг болатын [16]. Б.А. Серебренников те -лар жалғауын көптік пен жинақтық мағына беретін көне екі көрсеткіштен тұратындығын (-л және -р) айтады. Д. Синор -лар жүйесін -л және -р аффикстерінің қосындысы деп қарап, өзге тілдерден түркі тілдеріне енген жалғау деген де пікір айтады [17:226-228]. П. Аалто Д. Синордың пікірін қостай отырып, түркілік -лар аффиксінің моңғолдың -нар және қытай тілімен байланыстыра қарайды [18:15-16]. Ал поляк ғалымы Т. Ковальский өзінің осы мәселеге арнаған зерттеуінде -лар аффиксінің арғы төркіні болжалды санды (*бірнеше, көп* сөздері тәрізді) білдірген сөз болуы керек дейді [19: 7].

А.Н. Кононов -lar/-lär көптік жалғауының аффиксі жинақтық көптікті білдіретін бірдей мағыналы екі форманттан тұратындығын айтады: -lar – -l+-r [20: 82]. В.А. Богородицкий бұл аффикстің қалыптасуын 3 жақ жіктеу есімдігі мен -ар жұрнағының арасындағы ығысудың нәтижесі деп қарайды [20: 16]. Аффикстің екінші -r компоненті де қазіргі кезде жинақтық көптікті білдіретін ерекше көрсеткіш ретінде қарастырылады.

Ғалымдардың зерттеулерін пайымдай отырып, әр дәуірде көптік жалғау тұлғаларының түрліше болғандығына, формалық-мағыналық өзгерістерге

ұшырағандығына, мағынасының да тарылып не кеңейіп қолданылғандығына көз жеткізуге болады.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің тілінде көптік жалғауларының морфологиялық тұлғасы **-т** қосымшасы арқылы көрінеді. Бұл қосымша көне түрк жазба ескерткіштері тілінде атақ-дәрежені білдіретін санаулы сөздерге жалғанған: *тарқан – тарқат, шад апыт – шад апалар*. Сонымен қатар ескерткіш тілінде **-лар, -лер** формалары да кездеседі: *Он оқ беглері будуны көп келті. – Он оқ бектері халқы көп келді. Келігме беглерін будунын ітіп, йығып азча будун тезміс ерті. – Келген бектерін, халқын көргенде, азгана халық жиылып қашқан.*

Көптік жалғауы жалғанбай-ақ көптік ұғымды білдіретін сөздер де кездесіп отырған: 1) ру, тайпа, халық аттарын беретін жинақтық ұғымды білдіретін атаулар: *табғач, оғуз, қытан бу үчегү қабысыр. – Табғаш, оғыз, қытан бұл үшеуі қабысар, бірігер.* 2) лексикалық мағынасының өзінде көптік ұғымы бар сөздер: Інгек күлүкін оғуз келті. – *Сиыр көлігімен оғыз келді. Қарыз сөкдім. – Қарды тазаладым, аршыдым. Қара терім йүгүрті. – Қара терім ақты, жүгірді.* 3) зат есімнің алдында оның қанша екенін көрсететін сан есімдер болса, оларға көптік жалғауы жалғанбайды: *Йеті йүз кісіг удызығма улуғы шад ерті. – Жеті жүз кісіні бастаушы ұлығы шад еді. Сүсі алты биң ерміс. – Әскері алты мың еді.* 4) зат есімдердің алдында *қоп (көп), үкүл (бүкіл)* сияқты анықтауыш сөздер айтылғанда көптік жалғауы жалғанбайды: *Қоп соғды будун келті. – Көп соғды халқы келді. Үкүл ер – бүкіл ер.* 5) кейбір қос сөздер ешбір көптік жалғауынсыз көптік мағына береді: *Қыз-қудуз буңсыз келүрті. – Қызқырғын қайғысыз (тегін) келетін.*

Қараханидтер мемлекеті кезеңінде (X-XII ғғ.) жазылған ескерткіштердің бірі – **Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегінде** көптік жалғауларының ең көп қолданылатын формасы – -лар, -лер, ал қатаң нұсқасы (-тар) кездеспейді: Алплар бірле урушма. – Алыптармен (батырлармен) ұрыспа.

Орхон жазбаларында ұшырасатын көптік мәнді беретін **-т** формасы арқылы жасалған сөз бір жерде ғана кездеседі: *тігін- тігіт*. М. Қашқари *ерен* сөзінің құрамындағы -ен элементін де көптік қосымшасы деп түсіндіреді, дегенмен мынадай ескерту жасайды: «бірақ бұл тұлға аз ұшырасады және қағидаға қайшы. Өйткені көптік қосымшасы -лар, -лер».

Көне ұйғыр жазуларында көптік жалғау -лар, -лер формасы арқылы көрінеді. Жуан буынды түбірлерге -лар формасы, ал жіңішке буынды сөздерге -лер формасы жалғанады: *тынлығлар – тіршіліктер, йоллар – жолдар, орынлар – орындар, дінтарлар – діндарлар, теңрілер – тәңірілер, йеклер – жындар, т.б.*

Көптік мән белгілі жалғаулар арқылы да, сөздің лексикалық мағынасы арқылы да, сөз тіркестері арқылы да беріледі. Зат есімнің алдында оның қанша екендігін білдіретін және *үкүш, көп* сияқты сөздер айтылғанда, оларға көптік жалғауы жалғанбайды. Қос сөздерге де көптік жалғау жалғанбайды.

Көптік жалғауы **қыпшақ тілінде** дыбыс үндестігіне бағынбайды. Сондықтан оның басқы дыбысы түбір сөздегі дыбыстың ыңғайына қарай түрленіп отырмайды. Буын үндестігіне қарай ол -лар, -лер болып жалғанады: *арылар – әулиелер, қойлар – қойлар, ағачлар – ағаштар, алар (олар, аналар),*

бізлер – біздер, кімлер – кімдер, чақлар – шақтар, ешітіңлер – есітіңдер, білмезлер – білмейтіндер, т.с.с.

«Кодекс Куманикус» және «Ат-тухфа аз закийа...» ескерткіштері тілінде бастан-аяқ -лар, -лер көптік жалғауы қолданылған. Ә. Құрышжанов пен М. Зияеваның көрсетуі бойынша, бұлар дауыссыз дыбыстардың үндестігіне ұшырамаған, кез келген дауыссыз дыбыстан кейін осы күйінде жалғана береді. Алайда жуан түбірлер мен негіздерден кейін -лар, ал жіңішке түбірлер мен негіздерден кейін -лер формасы қосылады. Негізінен зат есімдер мен есімдіктерге, заттанған жағдайда кез келген сөз табынан болған тұлғаларға жалғана береді [21].

Көптік жалғаулары, негізінен, екі семантикалық-грамматикалық мағынада жұмсалған: а) белгілі бір заттың, нәрсенің дербес-дербес санап көрсетуге болатын бөлшектерден тұратындығын көрсетеді: *ағачлар – ағаштар, бизлер – біздер, тағлар – таулар*; ә) белгілі бір адамдардың тобын, жиынтығын білдіреді: *кішілер – кісілер, азамлар – адамдар, білмезлер – сауатсыздар*. Егер сөйлемде бастауышқа көптік жалғауы жалғанса, баяндауышқа да көптік жалғауы жалғанып, бір-бірімен қиысады. Мысалы, *анлар сордулар – олар сұрады, билге тетик кишилер меним сөзим ешитиңлер – білікті, есті кісілер, менің сөзімді тыңдаңдар* [22].

Армян-қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде көптік жалғауларының -лар, -лер формалары ұшырасады: *ханлар – хандар, тонлар – тондар, йемішлар – жемістер, т.с.с.*

Көптік жалғаудың грамматикалық қызметіне қарай **семантикалық мағынасы** да күшті. -Лар, -лер жалғаулары зат есімдерге жалғанып, аталатын заттардың көптігін білдіреді. Сондай-ақ көптік жалғаулар көп адамға тән я ортақ бола алатын заттардың (адамның, нәрсенің) атауларына қосылғанда, сол заттың көп (бірнеше) адамға бірдей, ортақ екенін білдіреді: *Hali, xanlar, bunu eskä aliñiz, ögütläniñiz barçañiz, kimlär ki yarğularsiz yerni.* – Енді, **хандар**, мұны еске алыңыз, жерді жарғылау туралы ұғыныңыз баршаңыз (Каменең жылнамасы, Вена нұсқасы, 31-бет). *Da budur Teñriñ yarğusu, ki Yariğ keldi dünyâgâ, da adamlar artıñ sövdülär xaranıñu, ne ki yariğni* (Төре бімігі, 213-бет). – Тәңрінің жарғышылығы дүниеге жарық келтірді, бірақ **адамдар** жарықтан қараңғылықты артық көрді (Төре бімігі, 643-бет). *Yalbarip xolarmen sizdan, xardaşlar, ki neça sarnasañiz, aңgaysen men yazıñli Lusig sargawakni bir* «Atamız ki köktäsen». – Сіздерден жалбарынып сұраймын, **бауырлар**, қанша оқысаңыз да, жазықты пірәдір «көктегі атамыз деп» Лусигті еске алыңыз (Пірәдір Лусиг Псалтырі, Вена нұсқасы, 373-бет). *Xartni baduhasel etmäğäyisen, yoğsa övündür, neçik atañni; xarilärni* – несүйік аналарні. – Қартты қатты ренжітпе, әкеңдей көр, **кәрі әйелдерді** – анаңдай көр (Дұғалық кітабы, 275-бет).

Ескерткіш тілінде көптік жалғау сын есімдерге жалғанып, субстантивтендіреді, әрі оларға көптік мағына жамайды: *Aniñ ücün boş etär Teñri, ki uslular tergär baқkaylar, ne türlü isä esä, aңar körä etkäylär yarğunu* (Төре бімігі, 204-бет). – Сондықтан Тәңрі **парасаттыларға** істің егжей-тегжейін терген, соған сәйкес жарғыны жүргізуге ерік береді (Төре бімігі, 639-бет). *Ki toydurdu*

džanlarin ačlarniñ da džanlarin küsänčläрниñ tolu etti yaχšiliχ bilä. – Ол аштардың да, құсаланғандардың да жандарын жақсылықпен толтырды (Пірәдір Лусиг Псалтырі, Вена нұсқасы, 423-бет).

Бүгінгі кезеңге жеткен көптік жалғаулары ұзақ тарихи даму жолынан өткен. Көптік жалғауларының көне формаларының әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері, шығу төркіні, қолданылу ерекшеліктері, қолданылу кезеңдері болған. Кейбір көнерген жалғаулардың көне түрк дәуірінде өнімді қызмет еткендігін бағамдай отырып, бұл формалардың Орхон-Енисей жазулары өмір сүрген кезеңге дейін де болғандығы байқалады. Яғни көптік жалғауы тарихқа белгісіз бір кезеңде жеке сөзден пайда болған. Оның лексикалық мағынасын түркі тілдеріндегі кейбір түбірлер ғана еміс-еміс көмескі күйде сақтап қалған, ал грамматикалық мәні көптік мағына беретін көне жалғаулар арқылы көрінген. Ғалымдардың пікірін жүйелеу барысында көне жазба ескерткіштер тілінде кездесетін көптік жалғауының ең көне формалары **-t (-ut/-it)**, **-z (-uz/-iz)**, **-an (-un/-in)**, **-q/-k (-aq/-ek)** болғандығы анықталды. Түркі тілдері аглютинативті тіл болғандықтан, түбірге қосымшалар бірінен кейін бірі жалғана береді. Көптіктің көне формалары тілдің дамуы барысында көнеріп, өзінің мағынасын, мәнін жойған кезде көптіктің басқа формасы үстемеленіп жалғанып отырған. Нәтижесінде алдыңғы аффикс түбірмен сіңісіп, тұтасып, жаңа форма жасап отырған. Дегенмен көнерген аффикстердің алғашқы грамматикалық мағыналарының жойылуы барлық дерлік аффикстерге тән дей алмаймыз. Орта ғасырда өз құрамында дәл осы жалғаулар кездесетін сөздердегі көптік мағына әлсіреп, нәтижесінде **-lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter** формалары қалыптасқан. Көне түркіден көптік ұғымда қолданылатын кейбір сөздер мен аффикстер орта ғасырдағы армян-қыпшақ мұраларына да ортақ деп айтуға болады. Армян-қыпшақ ескерткіштері тілінде бастан-аяқ көптік жалғаудың **-lar, -lär (-лер)** формалары көрініс тапқан. Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінде көне аффикстер өзінің грамматикалық мағыналарын толықтай жоғалтпай-ақ, көптік мәнді білдіретін жалғаулар үстемеленіп те жалғанып отырған. Мақала ҚР БҒМ тарапынан қаржыландырылатын АР13068438 «Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі әмбебаптық пен ерекшелік» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиет

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
2. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Інжу-Маржан, 2007. – 390 б.
3. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – 336 б.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1951. – 452 с.
5. Древнетюркский словарь. / Под ред. Э.В. Севортян. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
6. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина. – СПб.: ЗВОРАО, 1899. – 92 с.

7. Серебрянников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. – Москва: Наука, 1974. – 64 с.
8. Кононов А.Н. Тюркские этимологии. История и филология стран Востока // Ученые записки ЛГУ. Серия востоковедческих наук. – Л.: ЛГУ, 1954. – Вып. IV. – С. 276-280.
9. Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 145 б.
10. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Имя. – Ленинград: Наука, 1977. – 192 с.
11. Bohtling O. Uder dis Jakuten. – St-Petersburg, 1851. – 159 s.
12. Қашғари М. Девану луғат ит турк. – Ташкент: Фан, 1960. – 1 том. – 270 б.
13. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
14. Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Кыпчакский словарь по армянописьменным памятникам XVI-XVII веков. – Т.III. – Алматы: Баур-Касеан, 2010. – 1802 с.
15. Ramstedt G.J. Kleine altaistische Beitrage. Die Pluralendung mo -nar, tu -lar // Введение в алтайское языкознание. Морфология. – М., 1957.
16. Bang W. Zura auslautenden n im Altaischen. – TP, 1895. – VI. – S. 220.
17. Sinor D. On Some Ural-Altaiic Plural Suffixes. – AM, NS, 1952. – II. – P. 226-228.
18. Aalto P. Altaistica. The suffixes -lar, -nar, -lär. – StO, 1952, XVII. – P.15-16.
19. Kowalski. Zur semantischn Function des Plural suffixes -lar, -lär in den Turksprachen. – Krakow, 1963. – 77 s.
20. Досжан Р. XI-XII ғ. жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымы. – Астана: Астана полиграфия, 2012. – 328 б.
21. Фазылов Э.И., Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. – Ташкент: Фан, 1978. – 451 с.
22. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.
23. Мусаев К.М. Морфология пракыпчакского языка. Монография. – М.: Тезаурус, 2010. – 274 с.
24. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции / Отв. ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 2002. – 767 с.
25. Шаймердинова Н.Г., Невская И.А. Некоторые аспекты истории развития кыпчакских и огузских языков // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – №4 (126)/2019. – С.184-199.

ҚЫПШАҚ-НОҒАЙ ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ СОМАТИКАЛЫҚ АТАУЛАРҒА САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ ТАЛДАУ

Жорабай Т.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,

Астана, Қазақстан

temirlan_zhorabay@mail.ru

Аннотация. Мақалада қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдеріне ортақ соматизмдердің ішінде бас, мойын, қол және аяқ мүшелеріне қатысты атаулардың қазіргі тілдік қолданыстағы нұсқасы мен тарихи жазба ескерткіштердегі нұсқаларына салыстыру жасалады. Салыстырмалы талдауға алынған соматизмдер лексикографиялық және этимологиялық еңбектерге негізделіп іріктелген. Бір генеалогиялық топқа жататын үш тілдегі соматикалық атауларға қатысты зерттеулерге шолу жасалады. Зерттеу нысанына алынған дене мүше атауларының түбір негіздері мен тарихи архетиптік нұсқалары салыстырылады.

Кілт сөздер: соматикалық атаулар, лексика-семантикалық жүйе, салыстырмалы талдау, қазақ тілі, қарақалпақ тілі, ноғай тілі.

Abstract. The article makes a comparison among the somatisms common to the Kazakh, Karakalpak and Nogai languages. For comparison, somatisms related to the organs of the head, neck, arms and legs that exist in the modern language and on the versions found in historical written monuments are selected. The somatisms obtained for comparative analysis were selected on the basis of lexicographic and etymological works. In particular, a review is made of studies of somatic names in three languages belonging to the same genealogical group. The root bases and historical archetypal variants of the names of body parts taken on the object of research are compared.

Keywords: somatic names, lexical and semantic system, comparative analysis, Kazakh language, Karakalpak language, Nogai language.

Соматикалық лексика тілдегі көне лексикалық қабатқа жататын универсалды сөздер тобы әрі кез келген тілдің лексика-семантикалық жүйесінде басты орын алатын тақырыптық топтардың бірі ретінде лингвистикада салыстырмалы-тарихи, құрылымдық және лингвомәдениеттану тұрғысынан ең көп қарастырылған зерттеу нысаны екені белгілі. Түркі тіл білімінде Д.Х. Базарова дене мүшелері атаулары және олардан туындайтын сөздердің семантикасын қарастырса [3], Ә.С. Ташауов «Кодекс Куманикус» тіліндегі соматикалық атаулардың лексика-семантикалық топтарына талдау жасады [11].

М.К. Ахметова мен Ф.Р. Маннап сынды зерттеушілердің атап көрсеткеніндей қазақ тіл білімінде дене мүше атауларының синонимдік, сөзжасамдық жүйелері, фразеологизм жасаудағы қызметі және әлемнің тілдік бейнесіндегі ерекшеліктеріне қатысты зерттеулер жасалған [2:132]. Сондай-ақ дене мүше атауларының фольклорлық мәтіндердегі қолданысы [2:132-136],

көрнекті авторлардың тілдік тұлғасындағы қолданыстық ерекшеліктері қарастырылды [6:43-52]. Ал қарақалпақ тіліндегі соматизмдердің фразеологиялық ерекшеліктеріне байланысты Г.А. Алламбергенованың зерттеулеріне жүгіне аламыз [1:15-19]. Соматикалық атаулардың лексика-семантикалық жүйесі туыстас қазақ-қарақалпақ тілдерінің лексикалық базасы аясында әрі тарихи-салыстырмалы тұрғыда қарастырылмағанын ескерсек, зерттеу тақырыбының өзектілігі айқындалады. Аталмыш тілдерге ортақ соматикалық атаулардың тарихи қалыптасу ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жасау осы зерттеу жұмысының басты мақсаты болып табылады.

Зерттеу нысаны ретінде қазақ және қарақалпақ тілдерінің ортақ соматизмдерінің: *бас, мойын, қол және аяқ* мүшелеріне қатысты атаулары алынды. Олардың қазіргі тілдік қолданыстағы нұсқасы мен тарихи жазба ескерткіштердегі нұсқаларына жасалған салыстырмалы талдаулар тарихи лексикографиялық және этимологиялық еңбектердегі тілдік материалдарға негізделді [4, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14]. Соматикалық атаулардың қазақ және қарақалпақ тілдеріндегі қазіргі нұсқасы көне түркі және орта түркі дәуірі жазба ескерткіштерінде кездесетін нұсқаларымен, сондай-ақ этимологиялық реконструкциясы жасалған прототүркілік архетиптерімен салыстыру арқылы олардың тарихи даму кезеңдеріндегі өзгерістері сараланды. Салыстырмалы талдауда қамтылған сөздердің *бас және мойынға* қатысты атаулары *1-кестеге*, *қол және аяққа* қатысты атаулар *2-кестеге* түсірілді.

Тілдік материалдардың дереккөздері «Көне түркі сөздігіндегі» (Древнетюркский словарь) [5:XXI-XXXVIII] және «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігіндегі» (ЭСТИЯ) қысқартылған нұсқаларымен және беттік нөмірленуімен берілді.

1-кесте: Қазақ және қарақалпақ тілдеріндегі адамның бас мүшесі мен мойын бөлігіне қатысты атауларының жазба ескерткіштер бойынша салыстырмалы кестесі.

<i>Қазақ тілінде</i>	<i>Ққалп. тілінде</i>	<i>Ногай тілінде</i>	<i>Көне түркі жазба еск-де</i>	<i>Орта түркі дәуірі жазба еск-де</i>	<i>Шығу төркіні мен прототүркілік негіздері</i>
<i>Bas</i>	<i>Bas</i>	<i>Bas</i>	<i>Baş (Bq 25, Top 31, Ktb 4)</i>	<i>Bas (QBN 25₃) Baş (MK 41₁₅) [5:86]</i>	<i>Прототүрк.: balč [4:316] *naui (А.М. Щербак) [8:87]</i>
<i>Köz</i>	<i>Köz</i>	<i>Köz</i>	<i>Köz (Kmb 50,51)</i>	<i>Köz (MK I 340) [5:320]</i>	<i>Прототүркілік *göř (gör=gös) - көру [4:242]</i>
<i>Qas</i>	<i>Qas</i>	<i>Kas</i>	<i>Qaş (Ktb 11)</i>	<i>Qas (TT VII 34₁₁; MK I) [5:431]</i>	<i>Шығу төркіні *қай - иілу,</i>

					(қайыш>қа:ш). Қаз: қайысу (А. Вамбери) [13:345]
Şaş	Şaş	Şaş	Saç (Bq Ha 1)	Saç (QBN 416 ₉)	Түпкі формасы *saç (А.М. Щербак). Гольд. cāž, эвенк. cāži – бұрым [12:231]
Awiz	Awiz	Aviz	-	Ağiz (МК 40 ₁ ; QVK 68 ₇) [5:21]	Түрк. көне формасы - ağız. Салыст: як. уос - ерін, монг. ang - үңірею, angaj – ашу [7:82]
Til	Til (Tул)	Til (Tул)	Til (Ton 3, 36)	Til (QBN 32 ₇) [5:559]	* Til<ti – айту, деу, -l>ti:l. d’elga ‘міл’ [9:229]
Tis	Tis (Tuc)	Tiş (Tuc)	-	Tiş (QBN 404 ₅) [5:563]	Архетиптер: *ти:ш, ты:ш. [9:243]
Qulaq	Quwlaq	Kuwlak	Qulğaq (Bq 12)	Qulğaq (МК I 383); Qulaq (QVK 214 ₈); Qulğaq (QBN 400 ₃) [5:465]	Түркі-монг. параллельдер: түрк. қулақ – құлақ // монг. quluwu, халха. хулхи – құлық. [14:124]
Murin	Muwrin	Buwrin	-	Burun (МК I 412) [5:126]	Burun >bur, bura – иіскеу [8:270]. Қаз.: бұрқырау
Erin	Erin (Ерин)	Erin (Эрин)	-	Erin (МК III 74) [5:178]	ПМонг.: eri-yün – иек [4:385]
Maңda у	Maңlay	Maңlay	-	-	Мәң – ми, ил – алдыңғы, илай – алдыңғы бөлік (М.Рэсенен) [12:41]
Bet	Bet	Bet	-	Bit (ТТ VII 41 ₄) [5:103]	Түпкі архетипі *bet болуы мүмкін [8:121]

Öñ	Öñ	-	Jañaq (Bq Ha 12) – бет	жүз: ең (QVK 46 ₁₂) екі ұрм: еñäk – (MK I 135)	Бет әлпетке қатысты өң//ең параллелдері [7:533]
Ījek	Ījek	Ījek	-	[5:174] jañaq (MK III 376, Юг С ₅₆) [5:233] eng-, ing-(Atebet.xix)	Архетиптері: еңек, иңек. Салыст.: қырғ.-алт. е:к, чув. ана [7:284-285].
Žüz	Žüz	Jüz	-	Jüz (Uig III) [5:288]	ПТүрк.: jüř [5:386]; Монғ.: dūri, манч.: durun – түр, nišīn [10:259]
Boğaq	Boğaq	-	Boğaz - тамақ (Топ 8,25)	Boğaz (MK I 364) Boğuz (QVK 164 ₁₀) [5:109-110]	Ең көне формасы *boğoz. Монғ.-boğarla-бауыздау [8:167]. Қаз. – бауыздау.
Tamaq	Tamaq	Tamak	-	Tamaq (TT VIII I ₁) [5:530]	Түбір негіздері: *там, *тама [9:142]
Mojin	Mojin	Mojin	-	Bojin (MK I 127); Bojun (MK III 325; QBN 229 ₁₁) [5:110]	Архетиптері: bo:n // Mo:n boñ (М. Рэсэнен) roj (А.М. Щербак) [8:181]

2-кесте: Қазақ және қарақалпақ тілдеріндегі адамның қолы және аяғына қатысты атауларының жазба ескерткіштер бойынша салыстырмалы кестесі.

Қазақ тілінде	Ққалпақ тілінде	Ногай тілінде	Көне түркі жазба еск-де	Орта түркі дәуірі жазба еск-де	Шығу төркіні мен прототүркілік негіздері
Qol	Qol	Kol		Qol (MK III 134; QBN 41) [5:453]	ПТ: *kol – қол. Чув. хул, ПМонғ: *köl [5:306-307]

<i>Bilek</i>	<i>Bilek</i>	<i>Bilek</i> (билек)	-	<i>Biläk</i> (МК 258 ₁₁ ; МК 341 ₁₀ ; QBK 123 ₁₁) [5:99]	Тұңғ.-манч.: билэн; монғ.: <i>bile</i> ; эвен.: билэн [8:146]
<i>Alaqan</i>	<i>Alaqan</i>	<i>Aja</i>	-	<i>Aja</i> (<i>Suv</i> 168 ₂₃ , 312 ₂₀) [5:25] <i>Салыст.</i> үшін: қаз.: аядай	бастапқы түбір <i>al-</i> ‘алу’ болуы мүмкін: осм. <i>äl</i> – «қол»; монғ.- <i>alau</i> , <i>alaga</i> [7:103].
<i>Sawsaq</i>	<i>Sawsaq</i>	<i>Barmak</i>	-	<i>Say</i> – сауу (МК II 15) [5:480]	Түбір негізінде сауу семасы жатуы мүмкін.
<i>Barmaq</i>	<i>Barmaq</i>	<i>Barmak</i>	Ең белсенді мүше болғанына қарамастан көне ескерткіштерде кездеспейді [8:67]		<i>Barı</i> – монғ. ұстап алу, <i>barımaq</i> – ұстаушы (Г. Рамстедт) [8:67]
<i>Tırnaq</i>	<i>Tırnaq</i>	<i>Tırnak</i>	-	<i>Tırnaq</i> (<i>Man</i> I 17 ₂₀) [5:569] <i>Tırnaq</i> (МК III 382; QBK 242 ₁₄) [5:569]	ПТ: * <i>dir̥na-k.</i> Монғ.: <i>tu(yu)raγun</i> – тұяқ. Түбір негіз <i>tırna etic̥tiγi</i> [4:194]
<i>Ajaq</i>	<i>Ajaq</i>	<i>Ajak</i>	<i>Adaq, adağ</i> (<i>Ktb</i> 47)	<i>Ajaq</i> (МК 54 ₁₇) [5: 27] <i>Адақ</i> (МК 100 ₁₅ ; QBN 65 ₇) [5:14] <i>Adaq</i> (QBH 104 ₂₄) [5:8] <i>Azaq</i> (МК I 32) [5:72]	Түбір негіздер: <i>at, au, az, ar</i> (Г. Вамбери); Монғ.: аялах – аттану, айсу – жүріп келеді; Ad- адымдау < <i>adim, atla</i> (Ю. Немет) [7:103]
<i>San</i>	<i>San</i>	<i>San</i>	-	<i>San</i> (Юз С ₂₇₆) [5:483]	* <i>sa:n</i> – сан, дене бөлігі [12:202]
<i>Tize</i>	<i>Dize</i>	<i>Tiz (muz)</i>	<i>Tiz (Ktb 2)</i>	<i>Tiz</i> (<i>Uig</i> III 28 ₁₂ ; <i>Uig</i> II 47 ₇₈) [5:564]	ПТ: <i>dijr̥</i> – мізе; <i>düjz</i> [4:344]

<i>Baltir</i>	<i>Baltir</i>	<i>Baltir</i>	-	<i>Baltir</i> (ТТ VII 20 ₆) [5:81]	<i>Архемуні</i> * <i>baltur</i> (М. Рэсенен) [8:55] <i>Салыст.: baldir</i> – таудың емегі (МК 229 ₁₁) // <i>balaq</i> – шалбардың <i>тізеден</i> <i>төменгі жағы</i> [8:51]
<i>Tobiq</i>	<i>Tobiq</i>	<i>Tobik</i>	-	<i>Tobiq</i> (<i>Usp</i> 4 ₂₉ ; ТТ VII 20 ₄ , 11) [5:56]	ОТ: <i>topik</i> ; Палт: <i>topu</i> – <i>тізе</i> ; ПМонг.: <i>tojig</i> – <i>тізе</i> <i>ұршығы</i> [4:346]
<i>Taban</i>	<i>Taban</i>	<i>Taban</i>	-	<i>Taban</i> (МК I 400) [5:524]	ПТ: * <i>tāpan</i> ; Палт.: <i>t'āba</i> , монг.: <i>tabay</i> – <i>аяқ</i> [4:276]

Мысалға алынған соматикалық атаулардың ішінде *саусақ* сөзі қазақ пен қарақалпақ тілдерінде ғана, ал ноғай тілінде *бармақ* нұсқасында сақталған. Тиісінше сауу (*Say* (МК II 15) [5:480]) етістігінен өрбіген *саусақ* сөзі семантика-синтетикалық тәсілмен кейін қалыптасқанын, ал қазақ пен қарақалпақ тілдеріндегі *бармақ* сөзінің адам қолының алғашқы саусағын білдіретін мүше ретінде мағыналық тұрақтылығын сақтап қалғанын, ал ноғай тілінде жалпы *саусақ* мағынасына қарай кеңейгенін байқай аламыз. *Бармақ* сөзі түркі-моңғолдық түбір негізге жататын *bari* түбірінен өрбитіні белгілі. Сондай-ақ *өң*, *бұзақ* сөздері ноғай тілінде өзге екі тілдегідей негізгі лексикалық қорда кездеспейді. Салыстырылған 30 сөздің 27-сі аздаған дыбыстық айырмашылықтар болғанымен, мағыналық теңдігін сақтаған.

Талдау нәтижесі бойынша, тарихи лексемалар алынған жазба ескерткіштер мен реконструкциялық тұжырымдар негізінде қазақ және қарақалпақ тілдеріне ортақ соматикалық атаулардың шығу төркіні орта түркілік, көне түркілік, түркі-моңғол және арғы алтайлық кезеңдерден бастау алатынын көре аламыз.

Әдебиет

1. Алламбергенова Г.А. Стилистическое использование соматических фразеологизмов в поэзии И. Юсупова // Вестник Челябинского государственного университета. 2018. № 4 (414). Филологические науки. Вып. 112. С. 15–19.

2. Ахметова М.К., Маннап Ф.Р. Қиял-ғажайып ертегілеріндегі соматикалық атаулар қолданысы. Қазақтың ұлттық коды – төл жазу:

Халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдары. – Орал: БҚИТУ баспасы, 2018. – 204 б.

3. Базарова Д.Х. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках: диссертация ... кандидата филологических наук: – Москва, 1967. – 257 с.

4. Дыбо А.В. Этимологический словарь тюркских языков. Том 9 (дополнительный). Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. – Астана: Proper Print, 2013. – 616 с.

5. Надеяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1969. – 677 с.

6. Сабырханова, Р. Т. М-Ж. Көпеев шығармаларындағы метрологиялық лексика (халық өлшемі мен нумеративтер). Оқу әдістемелік құрал. – Павлодар, 2005. – 160 б.

7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / АН СССР. Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1974. – 768 с.

8. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» / АН СССР. Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1978. – 349 с.

9. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «В», «Г» и «Д» / АН СССР. Ин-т языкознания; Ред. Н. З. Гаджиева. – М.: Наука, 1980. – 395 с.

10. Севортян Э.В., Левитская Л.С. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й» / Авт. сл. статей Э. В. Севортян, Л. С. Левитская. – М.: Наука, 1989. – 295 с.

11. Ташауов Ә.С. «Кодекс Куманикус» тіліндегі соматикалық атаулар және олардың лексика-семантикалық топтары. // Канд. дисс. автореф. Алматы, 1995. – 24 б.

12. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С». / Авт. сл. статей Левитская Л.С., Благова Г.Ф., Дыбо А.В., Насилов Д.М. – М.: Восточная литература РАН, 2003. – 446 с.

13. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «К», «Қ» / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. – М., Языки русской культуры, 1997. – 368 с.

14. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Қ» / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. – М., Индрик, 2000. – 265 с.

КИРИЛЛ ГРАФИКАСЫМЕН ЖАЗЫЛҒАН ҚАЗАҚША-ОРЫСША СӨЗДІКТЕ (1897 ж.) КЕЗДЕСЕТІН КӨП МАҒЫНАЛЫ ЛЕКСЕМАЛАР

Кадирова М.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

mali_ks@mail.ru

Аннотация. Мақалада түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының XIX-XX ғасырлар шегінде кирилл графикасына көшуі сөз болады. Аталған кезеңдегі кирилл графикасымен жазылған қазақ жазба мұралары бүгінгі күнге дейін жеткілікті зерттелмеген, сол себепті кирилл графикасымен жазылған түркі жазба мұраларының тілін зерттеу өзекті мәселе болып табылады.

Кирилл әліпбиімен жазылған еңбектер ішінде екітілді сөздіктер ерекше орын алады. Мақала осындай сөздіктердің бірі – 1897 жылы Орынборда жарық көрген «Киргизско-русский словарь» мұрасына арналған.

Кілт сөздер: жазба мұралар, кирилл графикасы, сөздік, көпмағыналық, семантика.

Abstract. The article will focus on the transition of the Turkic peoples, including the Kazakh people, to Cyrillic graphics in the XIX-XX centuries. The Kazakh heritage of this period, written in Cyrillic graphics, has not been sufficiently studied to date. Therefore, the study of the language of Turkic written heritage, written in Cyrillic graphics, is an urgent problem.

Among the works written in the Cyrillic alphabet, bilingual dictionaries occupy a special place. The article is devoted to the legacy of one such dictionary – the «Kirgizsko-Russian dictionary», published in Orenburg in 1897.

Keywords: written legacies, Cyrillic graphic, dictionary, polysemy of words, semantics.

IX-X ғасырларда ислам дінінің таралуына байанысты, түркі халықтары ұзақ ғасырлар бойы XX ғасырдың басына дейін араб графикасына негізделген жазуды қолданды. Саяси өзгерістерге және мұқтаждыққа байланысты, түркі графикалық жүйесінің қарқынды өзгеріске ұшырады [1: 172].

Осы тұста араб графикасын реформалау мәселесі туындап, А.Байтұрсынұлы, Н. Төреқұлов, Ы. Алтынсарин секілді қазақ зиялылары өз халқын сауаттандыру мақсатында еңбек етті.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы қазақ халқының сауат ашу мен ағарту ісіне ұмтылуының алғаш кезеңі еді. Осы кезеңде кирилл графикасымен жазылған көптеген оқулықтар, әліпбилер, хрестоматиялар, екітілді сөздіктер пайда болды. Бұл басылымдардың ішінде екітілді сөздіктер маңызды орын алады. Мұндай сөздіктердің бірқатары түсіндірмелік сипатта ұсынылған.

Әсіресе Н.И.Ильминский, В.В.Радлов, Л.З.Будаговтардың сөздіктерінде қазақша сөздердің түсіндірмесі не лингвистикалық, не этномәдени сипатта берілген.

Мақалада кирилл графикасымен жазылған осындай сөздіктердің біріне, «Киргизско-русский словарь»¹, сөздігіне тоқталғмыз келеді. Сөздік 1897 жылы Орынборда Типо-литография Б.А.Бреслин баспаханасында басылып шыққан.

Сөздіктің авторы көрсетілмеген, алайда сөздіктің жасалуына Н.Ильминский жазған «Материалы къ изученію киргизскаго нарѣчія» Қазан, 1861 еңбегі негіз болған. Сөздік «Материалы къ изученію киргизскаго нарѣчія» еңбегіне қарағанда мүлдем басқа тәртіпте, яғни сол кездегі орыс алфавитінің тәртібінде құрастырылған. Бірақ бұл басылым Н.Ильминский қайтыс болғаннан кейін жарық көрді.

Сөздіктің алғашқы бетінде оны толықтырып, өңдеген қырғыз мұғалімдері (әрине, «қырғыз» деп отырғаны қазақ): Бахтыгереев, Балғымбаев, Бейсенов, Сарыбатыров, Джумалиев туралы жазылған [2].

Бұл сөздік – белгілі бір тарихи дәуірдегі түркі тілдері білімінің және ХІХ ғасырдың ортасы мен ХХ ғасырдың басындағы лексикография дамуының айқын көрсеткіші. Сөздік, бір жағынан, тілдік ұғымдар мен мағыналарды ашса, екінші жағынан, қазақ халқының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрін сипаттайды [3:77].

Сөздіктегі берілген лексемалардың негізгі бөлігін көпмағыналы сөздер құрайды. Сөздің көп мағыналылығы тілдік таңбаның семантикасымен байланысты, атап айтқанда, тілдік таңбаның асимметриясы, яғни бір таңбалаушыға бірнеше таңбаланушы сәйкес келетін және керісінше болатын жағдайлар қарастырылады. Бір сөзде оның бірнеше мағына нұсқасының болуы – полисемия құбылысы осылай туындайды.

«Көпмағыналық» ұғымына тоқталар болсақ, әр ғалым бұл ұғымды өзінше түсіндіреді. Л.А.Новиков полисемия (көп мағыналы) деп сөздің бір уақытта бірнеше мағынаға (семаға) ие болуы, яғни заттардың, іс-әрекеттердің, үдерістердің, нысандар мен қатынастардың түрлі кластарының ерекшелік қасиеті деп түсіндіреді [4: 189]. Ал, К.Аханов өзінің «Тіл білімінің негіздері» оқулығында көпмағыналық терминін полисемия терминінің синонимі ретінде қарастырып: «әр түрлі мағынасы бар сөз полисемантизмді (көпмағыналы) сөз деп аталады»– деген анықтама береді [5: 96].

Тілдің даму барысында көпмағыналы сөздің мағыналарының арасындағы семантикалық байланыс үзіліп, олардағы ортақ реңк жоғалса, екі формалары ұқсас, мағыналары әртүрлі сөздер – «омонимдер» пайда болады. Яғни, дыбысталуы бірдей, бірақ мағыналары басқа-басқа сөздер *омонимдер* деп аталады. Омоним – грек тілінің *homos*-бірдей, *онума*-есім деген сөздерінен жасалған термин [6: 675].

Лексемалардың көпмағыналылығы тарихи семантиканың, тілдің өзінің және қоғамның тарихи дамуына байланысты өрбитіні белгілі. Сол себепті мақалада сөздіктегі кейбір көпмағыналы сөздерді қарастыра отырып, мұндағы лексемалардың мағыналық түрленулері және олардың қазіргі қазақ тілінің лексемаларымен сабақтастығы туралы сөз етеміз.

1. Ескерту: болашақта ыңғайлы болу үшін «Киргизско-русский словарь» сөздігі. – Оренбургъ. Типо-литография Б.А.Бреслина, 1897 «сөздік» ретінде белгіленеді.

Аталған сөздіктегі және заманауи сөздіктердегі сөз мағыналарын салыстыруда байқағанмыз: сөздің бұрынғы мағынасының үстіне тағы бірнеше қосымша мағыналар қосылып, олар көпмағыналы, ауыспалы мағыналы, омонимдер және т.б. болып түрленген. Аталмыш сөздіктен бірнеше мысал қарастырайық:

Алка – *серьга: мен ргайга салганда тусума кыздар толду кос алкалы когда я пгль мотивомъ «ргай», то вокругъ меня толпились дъвушки съ двойными серьгами; Алка люди расположившіеся кругомъ* [2: 14]. Сөздікте алқа сөзі қыздар құлағына тағатын сырға және айналада орналасқан адамдар деген екі мағынасы берілген.

«Алка – арабтың «хэлқа», яғни дөңгелек деген сөзі, одан барып «адамдар тобы» деген ауыспалы мағынада қолданылған». Қазақ тіліндегі алқа құру, алқалау және алқа-қотан сөздері осы мағынадағы алқа сөзімен сабақтас. Қазақ арасында ақылдасу, кеңесу үшін алқа-қотан отыру, яғни айнала дөңгелек құрып отыру дәстүрі болған. Уақыт өте келе діни рәсімдерге қатысты алқа құру дәстүрі жойылғанымен, «айнала отырып, дөңгелек құрып» немесе «бір затты айнала қоршау» деген мәнде алқалау етістігі қолданылатын болған. Бұдан барып алқалау сөзі «бас қосу, топ болып отырып ақылдасу үшін жиналу, кеңесу» деген ауыспалы мағынаға ие болғаны байқалады [7: 39]. Ал қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөздің мағынасы кеңейтіліп ұсынылған: **Алқа I** Бір я көпжылдық шөптесін немесе шала бұта өсімдіктер туысының жалпы атауы. **Алқа II** Қыз-келіншектердің мойнына сәндік үшін тағатын әшекей. **Алқа III** Әкімшілік, мәжілістік ұйымды, мекемені басқаруға ресми бекітілген адамдар тобы. **Алқа IV** Алғыс айту, бата беру, разы болу [8: 41]. Сөздікте берілген екінші (II) мағына «айналада орналасқан адамдар тобы» заманауи сөздіктегі (III) көпмағыналы сөздің лексика-семантикалық вариантына жуық келеді. Сөздікте алқа лексемасы сырға бұйымы ретінде беріледі. Башқұрт және татар тілінде алқа – сырға. В.В.Радлов бұл сөзді сырға, моншақ деп түсіндіреді [9: 33-34]. Ал, қазіргі қазақ тілінде алқа (II) мойынға тағатын әшекей ретінде белгілі. Берілген сөздің қалған екі мағынасы (I, IV) сөздікте көрсетілмеген.

Айыр – *отдѣлить, разлучить, лишиться, лишить чего; развестись съ женой, разстаться съ кѣмъ или чемъ либо; раздѣльный, развилистый вилы, двугорбый верблюдъ (айыр түйө); разорвать, кийимди айырма не рви одежды; различать: сенин атыгнын кайсысы екенин айыралмай турмун не могу различить, которая твоя лошадь* [2: 10].

Сөздіктегі айыр лексемасына ортақ мағына – белгілі бір заттың бөлінуі, екіге не одан көп бөлікке ажырау болып табылады. Мұнда берілген сөздердің әрқайсысында етістіктер бір-бірімен семантикалық байланысқан: 1) бір нәрсені ажырату, бөлу, бір заттан айырылып қалу, айыру; 2) ажырасу, айырылу; 3) айырып алу, тану (жылқыны танып айыру) және сын есім мағынасында қос тармақты (жол), қос өркешті (түйе), ашалы айыр мағыналарында ұсынылған.

Қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөз мынадай мағыналарға ие: **Айыр I** Шөп, сабан жинауға арналған құрал. *Айыр*, ең әуелі, ашалана біткен ағаштан жасалып, кейін темір айырға ауысқан, сол себепті кейде «айырағаш» деп аталады. Айырдың ұшымен шаншылып түскен баулар екпінімен комбайнның өңешіне барып жоғалып жатты (С.Ерубәев, Шығ.); **Айыр II** зат. түйешар. Таза қанды айырдан немесе айыр мен қоспақтың арасынан туған қос өркешті түйе тұқымы. Айырдан туған жампоз бар, Нарға жүгін салғысыз. Аруанадан туған мая бар, Асылын айуан десең нанғысыз (Махамбет, Шығ.); **III Айыр** зат. өсімдік. Шаянот тұқымдасына жататын тамыр сабағынан эфир майы алынатын көпжылдық шөптесін өсімдік; иіртамыр. Айырдың тамыр сабағында эфир майы алколоид, аскорбин қышқылы бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Халық медицинасында айырдың тамыр сабағын ас қорыту және асқазан ауруларын емдеу үшін қолданады (ҚҮЭ). **Айыр IV** сын. Қос тармақты, екі ашалы, екіге жарылған. Жайлауға шыққанда ат байлайтын *айыр* бұтақты ашаларын ала келеді де, үй сыртындағы жырағырақ жерге қадап қояды (С.Мұқанов, Есею жыл.) [10: 193].; **Айыр V** 1. Бүтін нәрсені екіге бөлу, жару. Тұңғатар өте қарулы да күшті жігіт еді. Арамен кесілген шөркені балтамен шауып қалғанда екі *айырды* (Б.Соқпақбаев, Менің атым.) [10: 194]. 2. Киімді, қағазды қалаған жерінен ұстап жырту. 3. Түрлі тәсілдер арқылы бір заттың бойынан басқадай бір затты бөліп, шығару, алу. 4. Адамдар арасындағы қарым-қатынастың бұзылуы. 5. Бөліп жіберу, ажырату. 6. Құр қалдыру, бермей қою. 7. Ара түсіп алып қалу, құтқару. 8. Танып білу, анықтау, айқындау. 9. Күн көріп үнем қылу [8:28]. Берілген көпмағыналы сөз қазіргі таңда үшінші (III) зат. көпжылдық шөптесін өсімдік мағынасынмен толыққан. Сөздікте көрсетілген өзге мағыналар қазіргі сөздіктегі мағыналарына сәйкес келетінін байқаймыз. Сөз сөздіктегі алғашқы мағынасын сақтай отырып, қазіргі қазақ тілінде мағынасы жағынан кеңейіп, жаңа ұғымға ие болғанын байқаймыз.

Арыс – *оглобля, арыстай жатты легъ растянувшись какъ оглобля (умерший); отдѣленіе рода и вообще всякое подраздѣленіе племень, сегиз арыс батак отдѣленіе (байбактинского рода) Батакъ, состоящее изъ восьми подьотдѣлений* [2:19]. Арыс сөзі сөздікте – арбаның жетегі; ру, тайпа бірлестігі мағынасында ұсынылған.

Қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде бұл сөз бірнеше мағынада ұсынылған. **Арыс I** зат. Арба-шананың көлік жегетін қос жетегі, тәртесі. **Арыс II** зат. Ер адам, азамат. Ол алыстағы арысының әрбір сапарын көз алдынан өткізіп, көңілімен шолып отырды (С.Байжанов, Сыр). **Арыс III** зат. көне. 1. Рулық жүйеде бір тайпаны құрайтын аталар. Бас қосылса арысқа, Кім шабады намысқа (Абай, Тол. жин.). **Арыс IV** бот. Қарабидай. Мысалы, біздің «Рассвет» колхозында төрт жүз гектардай ғана егістік жер бар. Оның өзі де арыс, арпа, зығыр егіліп, бөлшектеліп тасталған (Х.Рахимов, Қарлығаш.) [10: 690-691]. **Арыс V** зат. 1. Үйдің төбесін жапқан өрімдерді көтеріп тұратын көлденең ағаш; бел ағаш. *Арыс* – қораның, там үйдің төбесін жапқан өрімдерді көтеріп тұратын көлденең мықты ағаш (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері) [10: 691]. 2. Соғым етін

сүрлейтін шошала үйлерге көлденең қойылатын сырғауыл, мықты жіңішке бөрене.

Байқағанымыздай, қазіргі қазақ тілі сөздігінде *арыс* сөзі семантикалық жағынан көпмағыналы және аталмыш лексемада біршама мағыналық трансформациялар орын алған. Сонымен қатар, қазіргі сөздіктерде бұл лексеманың ауыспалы «қадірменді ер азамат» мағынасы көрініс тапқан.

Кат замерзнуть; сдѣлаться твердымъ; ихсохнуть; засыхать, загрузѣть; смѣшать, примѣшать; подбавить; окрѣпнуть; письмо; нужда. Ана аулда туз кат екен въ томъ аулѣ большая нужда въ соли. Аяк катты ноги замерзли. Кабыргасы катпаган ребры еще не окрѣпли (у ребенка; кауырсыны катпаган летательная перья еще не окрѣпли [2: 109].

«Кат» сөзінің берілген мағыналары бір семантикалық өрісте жатып, мағыналық байланыста семантикалық парадигма құрап тұр. Қабат, қатпар мағынасындағы «*қат*» өзге қимыл мағыналарына негіз болып тұр. Әдетте, қабат, қатпарлар жуан, қалың болатыны белгілі. Қабаттың жуандық мағынасы II Қат – мұзға айналу, тоңу мағыналарына ауысады. Қатып, тоңған зат мұзға айналады, сұйықтық күйден арылады, бұл III қат – кеберсу, құрғаумен уәжделіп, мағыналық байланысқа түседі. Ал, IV қат – сұйық тағамға сүт, айран, май қосып араластыру мағынасы қабаттау, қосу мағынасымен, сол сияқты бір заттың үстіне бір затты қосып қату мағынасымен сәйкес келеді. Жалпы алғанда қазіргі қазақ тіліндегі «қат» сөзіне тән ортақ мағына – «қатарластыру, қабаттау, қосу» болып шығады. Қазіргі қазақ әдеби тілінің сөздігінде мынадай мысалмен беріледі: Кебірсу, кебу, құрғап қалу. Өзірге көргенім: аласа төбелердің әр жерінде жауыр аттың арқасына *қатқан* ірің секілді сала-сала болып жатқан қордалар (Ә.Әбішев, Замана.) [6: 443]. Тілдің бүгінгі көрінісіндегі «қат» сөзі мен сөздік тіліндегі «қат» тұлғасында айырмашылық онша байқалмайды.

Қазіргі сөздік жазбаларынан көріп отырғанымыздай, сөздердің көпмағыналығы мен омонимиясы қазіргі қазақ тілінде де орын алады. Дегенмен қазіргі қазақ тілінде бұл сөздің семантикасы едәуір кеңейіп, көпмағыналықтың біршама лексика-семантикалық варианттары мен лексеманың ауыспалы және омонимдік мағыналары пайда болған.

Сөздікте сонымен қатар, мағынасы ескірген немесе қазіргі қолданыста жоқ сөздер де кездеседі. Бұл, әрине, табиғи жағдай, өйткені аталмыш сөздік лексикасы XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы қазақ тілінде сөйлеушілерге тән лексемаларды белгілейді [3: 77].

Сөз етілген 1897 жылы Орынборда жарық көрген «Киргизско-русский словарь» XIX ғасыр соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ тілінің лексикалық құрылымының сол уақыттағы ерекшеліктерін көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеу нысанына алынып отырған сөздіктегі көпмағыналы сөздер мен қазіргі қазақ тіліндегі сөздіктердің салыстырмалы талдауы сөздердің кейбір лексика-семантикалық варианттары сәйкес келетіндігін, яғни сөз мағыналарының сабақтастығы орын алатынын көрсетті. Талдау барысында қазіргі қазақ тілінде көпмағыналы сөздердің лексика-семантикалық варианттары, мағыналық реңктері кеңірек екенін байқадық. Ал сөздіктегі кейбір лексемалар қазіргі таңда

белсенді қолданыстан шығып, ескіріп қалуы да қазақ тілінің сөздік қорының тарихи дамуының көрсеткіші болып табылады.

Әдебиет

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері: оқулық. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
2. Киргизско-русский словарь: / Сост. по материалам Н.И. Ильминского и др. – Оренбург: Типо-литография Б.А. Бреслина, 1897. – 244с.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9–том. / құраст.: Ыбырайым Ә., Жаңабекова А., Рысбергенова Қ. және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 744б.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1–том. / құраст.: Жанұзақов Т., Омарбеков С, Жүнісбек Ә. және т.б. – Алматы: «Арыс», 2006. – 752б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: /жалпы ред. басқарған Жанұзақов Т. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 968 б.
6. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков./ответственный редактор Юлдашев А.А. – Москва: издательство «Наука», 1984. – 226с.
7. Новиков, Л.А. Семантика русского языка: Учеб. пособие. – Москва: Высшая школа, 1982. – 272 с.
8. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, Рауан, 1991. – 216 б.
9. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 412б.
10. Шаймердинова Н.Г. «Киргизско-русский словарь» (1897): культурные и языковые экспликации: // *Turkic Studies Journal*. – 2019. – №1. – С.73–88.
11. Шаймердинова Н.Г., Болдрикова А. Многозначность лексем в кириллическом «киргизо-русском словаре» (1897 г.) и в современном литературном казахском языке: // Педагогическое образование на Алтае. – 2018. – № 2. – С. 171–176.
12. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, «Ғылым» баспасы, 1966. – 240 б.

ҚЫТАЙДАҒЫ ТЫВАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТІЛІ

М. Қадылбекұлы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы
marshadylbek@gmail.com

Аннотация. Мақалада Қытайдағы тывалар туралы нақты Қытай тарихи деректеріне негізделіп Тыва тілінің қытайдағы зерттелуіне тоқталдық. Қытайдағы Алтай өңірін мекендеген Тывалардың тілдік ерекшелігін саралай

келіп, көне түркі, қазақ тілімен салыстыра көрсеттік. Сомен қатар Қытайдағы Тывалардың шет тілі болып саналатын Монгол, Қазақ, Қытай тілдерін меңгеру жағдайын нақты мәліметтермен көрсеттік. Соңында ресейдегі тыва тілін зерттеген ғалымдардың еңбегіндегі тілдік ерекшеліктермен салыстырып Қытайдағы Тыва тілінің ерекше тұстарын көрсетуге тырыстық.

Кілт сөздер: тыва тілі, түркі тілдері, қазақ тілі, Қытай

Abstract. The article focuses on the study of the Tuva language in China, based on real Chinese historical data about the Tuva people in China. The linguistic features of the Tuva people living in the Altai region of China were analyzed and compared with the ancient Turkic and Kazakh languages. In addition, the state of learning Mongolian, Kazakh, and Chinese languages, which are considered foreign languages of the Tuvas in China is shown in detail. Finally, an attempt was made to show the special features of the Tuva language in China by comparing it with the linguistic features of the works of scientists who studied the Tuva language in Russia.

Keywords: the Tuva language, the Turkic languages, the Kazakh language, China

Қытайдағы Тывалардың таралу жағдайы

Қытайға қарасты Тывалардың негізгі шоғыры Алтай аймағында орналасқан. Нақтырақ айтсақ Қытай, Қазақстан, Ресей, Моңғолияның шекарасына тұспа-тұс келіп шығысын Алтай тауы, Солтүстігі Достық шыңымен, Батысы Қаба өзенімен шегараласады. Қанас көлінің маңын жылдар бойы мекен етіп келеді. Жалпы саны 2500 адам айналасында болып, оның ішінде Аққабә, Қанас, Қом қатарлы жерде 1600 жуық адам, Алтайдың Бурылтоғай ауданында 330-дей адам, ал Алтайдың өзінде 250-дей адам тұрады. Ана тілі Тыва тілі болып саналғанымен қазір Қытай тілінің басымдылық әсеріне ұшыраған. Олардың қазіргі қоныстанған өңірі туристік аймақ болып саналады. Осы өңірде Қазақ, Моңғол, Тывалар аралас қоныстанған. Қазақтардың саны көбірек келеді. Мектептерде Моңғол тілі қолданылғанымен тұрмыста басқалармен қарым қатынаста Қазақ тілінде сөйлеседі. Отбасында өзара Тыва тілімен сөйлеседі. Тывалардың тарихи діні Шаман діні болған. Бірақ моңғол шапқыншылығы кезінде Будда дінін қабылдаған. Алайда шамандықтың қалдықтары олардың тұрмысында әлі сақталған. [1]

Қытай деректерінен Тывалар туралы

Тывалар тарихы түркі тарихының бір тармағы. Ата бабаларынан аңшылықпен көшпелі мал шаруашылығымен басты кәсіп қылған. Тывалар жайлы алғашқы мәліметтер Қытайдың »Жаңа Таннама«, »Сүйнама« қатарлы байырғы жылнамаларында кездеседі. Онда Тываларды «Доуво»(都播), «Тоуба»(土巴) деп алғаш хатқа түсірген. Осыдан кейін оларды «Дыуа» (德瓦), «Дыба» (

德巴), «Тыва» (图瓦)деп те келген. Мысалы »Сүйнамада«(Сүй патшалығының тарихы Түркілерге қатысты байаны): “北海南则都播等” д е г е н тіркестер кездеседі. Мұндағы «Доуволар(都播)»деп отырғаны Тывалар болып, Байқал көлінің Оңтүстігін мекен етіп, Енисейдің жоғарғы бөлігінде қоныстанған. VI-VIII ғасырда Түркі қағанатының қоластында болған. VIII -IX ғасырда Ұйғыр хандығының қол астында болды. XVII ғасырдың ортасында Тыва Ресей империясының құрамына кірді. кейіннен осы жерден Алтай өңіріне көшіп келген. Сол кезде бір бөлімі Цин патшалығына қарады. Сондықтанда оларды Урянхайлықтар деп атап келген, Қытайдағы Тывалар негізінен Монжақ, Қарасожан, Ақсожан, Телегет деген тайпалардан құралған. [2]

Қытайдағы Тыва тілінің зерттелуі

Тыва тілі – тыва халқының әдеби, ұлттық тілі. Қытайдағы Тываларда Тыва тілі болғанымен өздеріне тән төл жазуы жоқ. қазірде Тот Моңғол жазуын қолданып келеді. Тыва тілі Алтай тілдер семьясының Түркі тілдер тобының Шығыс Ғұн бұтағы ұйғыр топшасына кіреді. 2009 жылы Тыва тілі жойылу қаупі бар тілдер қатарына енді. Алтай тауының Тывалар мекен еткен өңірінде Қазақтар шоғырлы қоныстанғандықтан олар Қазақ тілін өте жақсы меңгерген. Тыва тілі мен Қазақ тілі тілдер жүйесінде бір топта болғандықтан тілдік грамматика мен сөз түбірлерінде ұқсастық көп болғандықтан да, Қазақ тілін Моңғол тіліне қарағанда жақсы меңгереді. Тыва тілі мен Моңғол тілі бірдей Алтай тілдер семьясында болғанымен сөз түбірлерінде ұқсастық өте аз. Бірақ тарихи себептерден Моңғол тілінен енген кірме сөздер де кездеседі. Сондықтанда Моңғол тілі мен Тыва тілінде тілдік жүйе, тіл құрылымы, сөздік қор жағынан көптеген айырмашылық бар. [3]

Қытайда Тывалар туралы зерттеулер алғаш өткен ғасырдың 50-80жылдары Қытай қоғамдық ғылымдар Академиясы мен орталық ұлттар университеті жағынан қолға алынды. Таулы аймақ болғандықтан да ол жерлергебарып тілдік зерттеу жасау үшін жол азабын тарту керек еді. Сондықтан да Алтай Қанас өңірін мекен еткен Тываларды зерттеу алғашқы кезеңі тым ақырын болды.80 жылдардан кейін алғашқы зерттеулер шыға бастады. Солардың ішінде Қытай қоғамдық ғылымдар Академиясы ұлттарды зерттеу орталығынан Сон Чжэнчуннің зерттеулері шыға бастады. Осыдан кейін Тывалар және Тыва тілін, Тыва тілінің фонетикасы, Алтай Тыва тілі деген тақырыптарда тіліге қатысты ізденіс еңбектері жарық көрді. 85 жылдары Қытай Шыңжаң ұлт істерін басқару комиссиясы жағынан зерттеулер жасалды. Осыдан кейін тыва тіліне болған зерттеу мен ғалымдардың қызығушылығы артты. кейіннен 1990 жылы ұлттар баспасынан жарық көрген Қытай түркі тілдер тобы тілдік лексикалар жинағын атап өту керек. Мұнда Тыва тілінің 4000 сөзін енгізген.

Қытайдағы Тыва тілінің ерекшелігі және көне түркі тілімен байланысы

Қытайдағы Тыва тілінде моңғол тілі мен қазақ тіліне ортақ сөздер жиі ұшырайды. Тыва тілінде үндестік заңының, оның ішінде ерін үндестігінің әсері мол. Морфологиясы етістіктің шартты райының күрделі формасының қолданылуымен, келер шақтың-калак, -келек жұрнақтарының жиі қолданысымен ерекшеленеді. Ресейдегі тыва тілінде орыс тілінен енген кірме сөздер көп кездеседі деп қарайды кей ғалымдар [6]. Тыва лексикасының негізін көне түркі тілінен шыққан сөздер құрайды, дегенмен қазақ және моңғол тілінен енген кірме сөздер де көп. Тыва тілінде көне түркі тілінің ерекшеліктері жақсы сақталған. Оны Сөз түбірінен және қосымшалар көре аламыз. Мысалға Тыва тілінде ұл баланы о:l (ол) дейді. Көне түркіде оуул дейді. Төменде бір қанша сөздерді көрсетейік.

-оуи->о: Көне түркі тілінде оуул, Тыва тілінде о:l //оуул “ ұл ”

-ауі->а: Көне түркі тілінде жауі, Қазақ тілінде дзав, Тыва тілінде дза:// дзауі“жау”.

-өңү-// -үңү: Көне түркі тілінде söñük // sünk, Қазақ тілінде syjek, Тыва тілінде so:k “сүйек”.

Тыва тіліндегі кей сөздерде көне түркілік ерекшелік жақсы сақталған. Тыва лексикасының негізін түркі тілінен шыққан сөздер құрайды. Тыва тіліндегі Сөздің алғашқы буынындағы -b- дыбысы Қазақ тілдердегі Й болып келеді. Тыва тілінде адақ айақ мағынасында. (қазақшада айақ). Сөздің соңында -t- дыбысы Қазақ тілдердегі Й болып келеді. Тыва тілінде құт құйу мағынасында. (қазақшада құй).

Тыва тілінде түркі тілдерінің көбінен ерекшеленетін көмей және созылыңқы дауыстылар, моңғол тілі мен тыва тіліне ортақ сөздер жиі ұшырайды. Тыва тілінде үндестік заңының, оның ішінде ерін үндестігінің әсері мол. Морфологиясы етістіктің шартты райының күрделі формасының қолданылуымен, келер шақтың -калак, -келек жұрнақтарының жиі қолданысымен ерекшеленеді. Ресейдегі Қазіргі тыва тілінде орыс тілінен енген кірме сөздер көп кездеседі [6].

Алтай Қаба өңірінде жүргізілген сауалнамаға негізделгенде 6-60 жас аралығындағы Тывалықтар ана тілін жақсы біледі екен. Басқа Қазақ, Моңғол, Қытай тілінің ішінде 86.7% адам қазақ тілін толық меңгерген. Әсіресе 40 жастан жоғары адамдар 100% толық Қытай тілін біледі. Моңғол мен Қытай тілін 53-57 пайыз адам екі тілді меңгерсе, 42-43 пайыз адам түсінетін дәрежеде болған. Оның ішінде жастардың Қытай тілін меңгеру көрсеткіші жоғары болып тұр. Бұдан Қазақ тілі негізгі қарым қатынас тілі болып меңгеру салыстырмалылығы жоғары. [4]

Тывалардың Қазақ, Моңғол, Қытай тілдерін меңгеру көрсеткіші

Тілде р	Жасы	Ада м саны	Жеттік		Орташа		Білмейді	
			Адам саны	Пайы з	Адам саны	Пайы з	Адам саны	Пайы з
Қазақ	6-19 жас	59	38	64.4	19	32.2	2	3.4
	20-39 жас	112	100	89.3	12	10.7	0	0.0
	40-59 жас	58	58	100.0	0	0.0	0	0.0
	60 жас	20	20	100.0	0	0.0	0	0.0
	Жалпы	249	216	86.7	31	12.4	2	0.8
Моңғ ол	6-19 жас	59	28	47.5	25	42.4	6	10.2
	20-39 жас	112	81	72.3	27	24.1	4	3.6
	40-59 жас	58	14	24.1	44	75.9	0	0.0
	60 жас	20	9	45.0	11	55.0	0	0.0
	Жалпы	249	132	53.0	107	43.0	10	4.0
Қытай	6-19 жас	59	40	67.8	19	32.2	0	0.0
	20-39 жас	112	71	63.4	39	34.8	0	0.0
	40-59 жас	58	21	36.2	37	63.8	0	0.0
	60 жас	20	9	45.0	11	55.0	0	0.0
	Жалпы	249	141	56.6	106	42.6	2	0.8

Тыва тілі төрт диалектіге бөлінеді: орталық, батыс, оңтүстік-шығыс және солтүстік-шығыс. Тыва әдеби тілі нормалары 1920 жылдан кейін орталық диалекті мен фольклор тілі негізінде қалыптасқан. Әдеттегі тыва-моңғол тілімен қатар, Моңғолияның (оңтүстік-шығыста) шекарасында тыва-моңғол екітілділігі және тыва-орыс-моңғол үштілділігі тараған. [5]

Қытайдағы тыва тіліне орыс тілінің әсеріне көп ұшырамаған. Бірақ Қазақ, Моңғол, Қытай тілінің әсері бар. Қытайдағы Тывалардың тілінің құлдырауға бет алуының себебі, олар қоныстанған өңірдің туристік аймақ болуы. Сонымен қатар Қытай тілінің міндетті болуы деп қарастыруға болады. Тілдің қолданыс көлемі аз, сол тілде сөйлейтін адамдардың азайуына байланысты Тыва тілінің біртіндеп жойылуына мұрындық болуда. Бірақ Тывалар өздерінің ана тіліне , салт дәстүріне деген сүйіспеншілігі жоғары.

Әдебиет

1. 程适良《新疆阿尔泰山区的图瓦人》中央民族大学学报 1994 年 (Чэн Шилян. Шыңжаңның Алтайдағы тывалар. – Қытай Минзу университетінің журналы, 1994).
2. 郭蕴华、吐娜《新疆阿勒泰地区的蒙古族, “图瓦人”》《新疆社会科学研 究》1987 (Гуо Юнхуа, Туна. Шыңжаңның Алтай өлкесіндегі моңғол ұлтты “тувалар”. – Шыңжаң қоғамдық ғылыми зерттеулер, 1987).
3. 吴宏伟 《图瓦语研究》上海远东出版社 1999 (Ву Хунвэй. Тува тілі. – Шанхай Қиыр Шығыс баспасы, 1999).
4. 李圃 《我国图瓦人语言使用现状研究—白哈巴村个案调查》中央民族大学学报 2017 (Ли Пу. Қытайдағы тува тілінің қазіргі қолдану жағдайы туралы зерттеулер (Аққабә ауылының жағдайы негізінде). – Қытай Минзу университетінің журналы, 2017) .
5. Түркі тілдері: Ұжымдық монография / «Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы» РМҚК . – Астана, 2015. – 456 б.
6. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 2006.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ МӘДЕНИ ДЕРЕКТЕР

Колпенова А.К.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

k.asiya_k@mail.ru

Аннотация. Мақалада қырық бір, ит көйлек, төр, кіндік, Анка-анка, мойын, мүйіз, таспа сөздерімен келетін фразеологизмдердің мағынасы қарастырылады. Фразеологизмдердің қалыптасуына мотив болған этномәдени деректердің мазмұны ашылады. Қазақ және түрік фразеологизмдерінен мысалдар келтіріле отырып, қырық бір санының, төр, кіндік ұғымдарының сакралды мәні интерпретацияланады. «Ит көйлек» ұғымы, түрік тіліндегі мифологиялық бейне – Анка мифологиялық сюжеттермен байланыстырылады. Фразеологизмдердегі мойын, мүйіздің күштің, құдіреттің символы екені тұжырымдалады. Қазақ тіліндегі *жонынан таспа тілу* фразеологизмінің шығу төркіні ежелгі салтпен байлынысты екендігі түйінделеді.

Кілт сөздер: мифологема, символ, этномәдени дерек, қырық бір, төр, кіндік, таспа.

Abstract. The article considers the meaning of idioms with mythologemes and symbols “kyryk bir”, “it koilek”, “tör”, “kindik”, “Anka-anka”, “moiyn”, “muyiz”, “taspa”. The content of ethnocultural data, which served as a motive for the formation of phraseology, was revealed. Using examples from Kazakh and Turkish phraseology, the sacred meaning of the concepts of the number kyryk bir, tor, kindik was interpreted. The connection of the mythical stories about the dog with the concept of "it koilek", the representation of the mythical image in the Turkish language - the image of Anka in the phraseological fund was discussed. It was concluded that the neck and horn in phraseology are symbols of strength and power. It was summed up that the origin of the idiom zhonynan taspa tilu used in the Kazakh language is connected with the ancient tradition.

Keywords: mythologeme, symbol, ethnocultural information, kyryk bir, tör, kindik, taspa.

Кез келген тілдің сөздік қорынан қомақты орын алып, сол тілдің байлығы мен көркемдігін танытатын күрделі құрылымдар – фразеологизмдер. Белгілі бір ұғымды, ойды бейнелі әрі ерекше әсерлі жеткізу мақсатынан туған тіл бірліктері – фразеологизмдердің семантикалық құрылымының өзегі образ болып табылады. Фразеологиялық образға этностың дүниені танудан пайда болған пайымы мен оны қабылдаудан түйген тәжірибесі ұйтқы болады. Этностың танымдық пайымы мен тәжірибесін құрайтын факторлар: мифологиялық наным, діни сенімі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, ырым-жоралғылары фразеологизм құрамындағы мәдени категорияларда кодталып, этномәдени ақпарат, деректер ғасырлар бойы тілде сақталады. Фразеологизмдердің бұл «қорушылық», кумулятивтік қызметі оның мағына тұтастығы, тіркес тұрақтылығы, қолданылу тиянақтылығы белгілерімен [1: 597] тығыз байланысты.

Тілдегі мәдени категорияларда, яғни мифологема, символдарда кодталған ақпарат, деректердің мән-мағынасын ашу фразеологизмдердің шығу төркінін, уәжін айқындайды. Бүгінгі күні көнеленіп, көмескі тартқан немесе тіпті ұмыт болған фразеологиялық уәжді айқындау фразеологизмдердің коммуникациялық қарым-қатынаста орынды және жиі қолданылуына ықпал етуімен маңызды. Тереңірек пайымдасақ, түркілік мәдениетті танытуымен, сол арқылы түркілік бірегейліктің нығая түсуіне үлес қосуымен де өзекті болып табылады.

Қазақ тіл білімінде фразеологизмдер семантикасында сақталған мифтік таным, наным-сенім туралы пайымдаулар І. Кеңесбаев еңбектерінен бастау алады: ғалым фразеологизмдерге ұйтқы болған сандардың символдық мәнін ашады. Фразеологизм мағынасындағы этномәдени мотивтерді Ә. Қайдар, М. Копыленко, Н. Уәли, Г. Смағұлова, Р. Авакова, Г. Сағидолдақызы, К. Рысбаева көлемді зерттеу еңбектеріне арқау еткен. Сонымен қатар Қ. Ғабитханұлы қазақ мифологиясының тілдегі көрінісін, Б. Ақбердиева қазақ тіліндегі мифтік жүйені танытуда фразеологизмдерді әлеуетті ғылыми дереккөз ретінде пайдаланған. Нақты қазақ және түрік фразеологизмдерін салыстырып, фразеомағынадағы діни наным-сенімді зерделеген ғалым – Ш. Құрманбаева.

Түрік тіл білімінде мифологема, символдар, наным-сенім, дәстүр-рәсімдер арқау болған фразеологизмдер И. Шахин, М. Сомунджу, С.Ақтай, М. Улыташ, Г. Қызылөзен, Б. Ашкынның зерттеу мақалаларында, сондай-ақ А. Синан еңбегінде қарастырылған. Бұл мақалалардың ішінен И. Шахиннің «*Deyimlerden hareketle petroglifler çözümlenebilir mi?: teke petrogliflerinde kuyrak tipleri ve anlamları üzerine*» (Фразеологизмдер арқылы петроглифтер сырын ашуға бола ма?: теке петроглифтеріндегі құйрық және оның мәні туралы) зерттеуін ерекше атап өтуге болады. Ғалым фразеологизмдер мағынасын талдау арқылы петроглифтердің сырын ашуға болатындығын тұжырымдайды. Сонымен бірге халықтың наным-сенімінің фразеологизмдердегі көрінісін салғастырмалы әдіспен зерттеген С. Текелінің, Х. Ыылмаздың ғылыми диссертацияларын да атап өтуге болады.

Бұл мақалада қазақ және түрік тіліндегі бірнеше фразеологизмнің мотивін айқындау мақсат етілді. Мифологема, символдардың мәнін ашу, халықтың салт-дәстүрі, ырым-жоралғыларының мазмұнын түсіндіру міндеті қойылды.

Материалдық дереккөз ретінде түрік және қазақ тілінің фразеологиялық сөздіктері, қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, анықтамалығы қолданылды. Сондай-ақ Ө. Тілеуқабылұлының, А. Тойшанұлының еңбектері пайдаланылды. Зерттеуде дәстүрлі сипаттау, семантикалық және семиологиялық зерттеу, салыстырмалы-синхронды, салыстырмалы-диахронды зерттеу тәсілдері, танымдық-логикалық әдістер қолданылды.

Қырық бір

Түркі тілдерінде *қырық* санымен келетін тұрақты тіркестер фразеологиялық қордан біршама орын алатынын айтуға болады. Бұл сан символ – «қырықтың» түркі танымындағы киелі мәнімен байланысты. Сондай-ақ түрік тілінде *kırk bir baharın yoğurdunu yemiş* ‘тәжірибелі, көпті көрген’, *kırk bir kere maşallah* ‘көз тимесін, назар түспесін’, қазақ тілінде *қырықтың бірі* – *қыдыр* ‘үйге келген адамның бірі болмаса бірі құт, береке әкелуші’, *қырқына шыдап, қырық бірине шыдамау* ‘шыдамсыздық таныту’ фразеологизмдері бар. Фразеологизмдердегі «41»-дің мәні неде?

Түркілердің баланы қырқынан шығару дәстүрі, қайтыс болған адамның қырқын беру ғұрпы бар. «Сенім бойынша, дүниеге келген бала 40 күндік уақыт өткенге шейін «әлі тумаған» болып есептеледі. 41-күн болғанда ғана ол «ресми түрде» дүниеге келеді. Осы уақыт ішінде нәрестені бөгде адамдарға көрсетпейді. 40 күн толғанда қырқынан шығару дәстүрін жасап, «ит көйлегін» шешеді. Сол сияқты қайтқан адамның жаны 40 күн бойы бұл дүниеде жүреді де, тек 41-күні о дүниеге өтеді, ит көйлегін қайта киіп, ит күзеткен қақпадан өтеді» [2:136], яғни адам баласы осы қырық бірінші (41) күні тиісті шекаралардан өтеді. «41 дегеніміз – кіндік нүкте, негіз болса, 40 соның жариясы, көрінімі» [2:132]. Өтебойдақ Тілеуқабылұлының XV ғасырда жазылған «Шипагерлік баян» еңбегінде де 41 саны ерекше аталады: 41 қызыр, 41 толық нәумет шипа ем, 41 ырыс ұғымдары бар [3:334]. Бұдан біз аталған фразеологизмдерге сакралды мәнді «қырық бірдің» ұйтқы болғанын пайымдаймыз: қырық бір (41) – келесі кеңістіктің, келесі уақыттың, бардың бастауы.

Төр, кіндік

Бардың, болмыстың ілкі бастауы, негізі – кіндік, төр.

«Төр – үйдің босағаға қарама-қарсы жоғарғы жағы, құрметті орын» [4:817]. «Түрікшеде *dur/tur* түбірінің алғашқы мағынасы *тұғыр, тұрақтаған жер, топырақ* дегенді білдіреді. Осы түбір негізінде пайда болған *tör/töre* немесе *ture* (үйдің ең сыйлы жері, тақ) сөзі түркілерде культтік мазмұнға ие болған» [5:22]. Ғалым М. Ескеева *төр* лексемасының этномәдени, этнофилософиялық мазмұнында «туу, өмірге келу, пайда болу» семалары да сақталғанын айтады [6: 217]. С. Қондыбай: «Символдық тұрғыдан алғанда, төр дегеніміз – ілкі тұрпат» [2:52], – дей келе, дей-түркілік танымдағы Ілкі төрді жоғарғы рухани орталық ретінде айқындайды және қай халықтың болмасын қандай да бір өзінің рухани орталығы – кіндігі болу керектігін айтады [2: 53]. Қазақ тіліндегі *төрінен көрі жуық, бір аяғы төрде, бір аяғы көрде* ‘қартайып, өлімге таяу’ фразеологизмдерінің мағынасына тереңірек үңілсек, басталғанның соңына, яғни аяқталуға жақындағанын білдіреді. Сол сияқты *өлі болып көрде жоқ, тірі болып төрде жоқ* ‘санатта, есепте жоқ’ фразеологизміне де *төр, көр* сөздері арқау болған. Ал *кіндігінен өрбіген* ‘туған ұрпағы’, *кіндігі бір* ‘1. бір анадан туған; 2. пікірлес адамдар’, *кіндіктен жалғыз* ‘бауырлас туысы жоқ, жалғызбасты’, *кіндік қаны тамған жер; кір жуып, кіндік кескен жер* ‘туған жер, атамекен’ фразеологизмдеріндегі кіндік мифологемасы – өмір өзегі. Қазіргі түрік тілінде төр *başköşe* деп аталады [7], фразеологизмдер сөздігінен *başköşeye kurulmak* ‘құрметті кісі немесе ақсақалға арналған орынға отырып алу’ мағынасында бір тіркес табылды, ал кіндікке қатысты фразеологизмдер мына мағыналарда қолданылады: *göbeği sokakta kesilmiş* ‘үйінде отырмайтын, көше қыдырғанды жақсы көретін адам’, *göbeği biriyle bağlı* ‘әрқашан бірге, бір-бірінен айырылмайтын адамдар’, *kendi göbeğini kendisi keser* ‘ешкімнен жәрдем күтпестен, өз ісін өзі тындырар’. Дәстүрмен байланысты *göbek adı* ‘жаңа туған нәрестенің кіндігін кесушінің қойған бірінші аты’ тұрақты тіркесі бар: ертеректе түрік халқында ананы босандырған әйел нәрестеге ат қоятын болған, баланың кейін қойылған екінші атымен бірге осы «кіндік аты» қатар болған. Ал қазақта осыған ұқсас *кіндік шеше* деген ұғым бар, жаңа туған жас нәрестенің кіндігін кескен әйелге айтылады және баланың кейбір мінездері осы кіндік шешесіне ұқсайды деген сенім де болған, содан да болу керек, қазіргі күні де нәрестенің кіндігін кеспесе де, жандарына жақын адамдарды «кіндік шеше» атандырып жатады.

Ит көйлек

Жоғарыда аталып өткендей, жаңа туған нәрестеге ит көйлек кигізіледі. «Ит көйлек – жаңа туған нәрестеге кигізетін, тігісі сыртына қараған көйлек (жейде)» [8:157]. Қазақ тілінде ‘жасы аздап үлкен деген ұғымда’ айтылатын *ит көйлекті бұрын тоздырған* фразеологизмі бар. Ит көйлекпен байланысты дәстүр мынадай: «Сәбиді қырқынан шығару үстінде ит көйлекке түрлі тәттілерді түйіп, бір иттің мойнына байлап қоя береді. Жас балалар итті қуып жетіп, тәттілерді бөлісіп алады. Ит көйлекті бала бітпей жүрген әйелдердің қалап алу дәстүрі де бар: баланың анасы ит көйлекті жыртып береді» [9: 78]. Осы «ит көйлек, ит

жейде» мотивінің түркілердің антропологиялық мифтерімен байланысты болуы мүмкін. Бұл мифтік сарындар бойынша, «Жаратушы адамды топырақтан жаратып, кіндігінен ойып алған топырақтан итті жаратыпты. Адам жаратылғанда түкті, ал ит түксіз болған екен. Кейін шайтан былғап кеткен соң, Жаратушы адамның түгін итке беріпті» [10: 78]. «Осы сюжеттер, біздің ойымызша, қазақтағы «ит жейде» салтының семантикасын ашуға деректеме бола алады. Мифтік мәтіндер де «ит жейде» салтымен бірге синкретті өмір сүрген деген пікірдеміз» [10: 79].

Anka

Түрік тілінде *zümürdū anka gibi* ‘аты бар, өзі жоқ’, *anka gibi ismi var, cismi yok* ‘1. айтылған, бірақ іс жүзінде жоқ; 2. аты бар, бірақ міндетін атқармайтын адам’, *anka gönüllü* ‘қанағатшыл адам’ фразеологизмдері бар. *Anka* – мифологиялық образ, мифтік сюжеттердегі үлкен құс. Ол биік бәйтеректің, дүние ағашының, басында өмір сүреді [11: 61]. Халық мифологиялық танымындағы *anka* фразеологиялық образда сақталғанын көреміз.

Мойын, мүйіз

Қазақ тілінде де, түрік тілінде де *мойын* сөзімен келетін бірнеше фразеологизм бар: қаз. *мойны астына түсті* ‘оңбай, ойсырай жеңілді’, *мойны жар бермеді* ‘жалқаулығы ұстады, ерінді’, *мойнымен көтерді* ‘бәріне төзді, шыдады’, *мойнына қоржын салды* ‘тентіреу, қайыршылау’, *мойнынан жалы кетті* ‘арықтады, арыды’, *мойнына су құйылды* ‘еңсесі түсті, жүні жығылды’, *мойнын ішіне тықты* ‘үнжырғасы түсті’, *мойынды сыртқа салып кетті* ‘сырттап, алыстап кетті’. Түр. *boynu bükük* ‘дәрменсіз, көмекке зәру’, *boynum kıldan ince* ‘өмірімнің еш маңызы жоқ, өлуге дайынмын’, *boynumu kesseler, bir damla kanım aktaz* ‘еш күнәм жоқ дегенді білдіреді’. Осы фразеологизмдердің мағынасын зерделесек, «мойын» күштің символы екенін аңғаруға болады. «Мойын – дененің мифологияланған бөлігі» [12: 218]. Қазақтың жас босанған анаға қалжа жегізіп, мойнын бүтіндей мүжіту дәстүрі де ойымызды толықтыра түсетіндей. Қалжаға сойылған қойдың мойын омыртқасын бірінші күні ананың өзіне тісін тигізбей, қолымен мүжіту – жас босанған ана күш жинасын, нәресте мойны бекіп, күшті болсын деген ниетпен жасалатыны сөзсіз.

Күштің тағы бір символы – мүйіз. Мифологиялық сюжеттердегі жердің көк өгіздің, кей мифтерде сары өгіздің мүйізінің үстінде тұруы тегін емес. «Мүйіз – кездейсоқ таңдалмаған: ол – құдіреттің символы. Мәселен, Сары өгіз мифінде өлген жандардың жаны өгіздің мүйізінің ішіне кіру қажеттігі айтылады. Мүйіздің ішіндегі жан мәңгілікте, мүйіз жанды қорғайды» [13: 25]. Шығыс халықтарының арасында кеңінен тараған «Қос мүйізді Ескендір» эпсаналары да мүйіздің күштің, құдіреттің символы екенін дәлелдей түседі. Мүйіз символының бұл мәні қазақ тіліндегі *мүйізі қарағайдай* ‘жарамды, мықты, зор, қасиеті мол, дәрежесі жоғары’ фразеологизмінде сақталған. Түрік тілінде *boynuz kulaktan sonra çıkar ama kulağı geçer* ‘жетістікке жеткен бар, бірақ одан озған да бар’ дегенде де мүйіздің концептуалды «күшін» көреміз.

Таспа

Қазақ тілінде *жонынан таспа тілді* ‘1. өлімші етіп сабады, азаптады; 2. өлтіре тілдеді’ фразеологизмі бар. Фразеологизмнің шығу тегі мынадай салтпен астасып жатқанға ұқсайды: «арам өлген ірі қараның терісін бірақ сойып алмай, тек жондамасынан елілеп төрт елі ғана тіліп, сылып жас таспа тері алатын болған. Оның мәнісі: «өлінің беті ары, тірінің беті бері» деп ырымдап алатын елдік салт» [3: 256].

Этностың эмикалық шындығы туралы, яғни дүниені танудан туған ойлары мен сезінуден пайда болған сезімдерінің өрісі; белгілі бір жердегі, белгілі бір кезеңдегі мәдениеті; семантикалық ортасының сипаты туралы ақпарат, деректің тілдік таңбалардың мағыналық құрылымында сақталып, ғасырдан ғасырға ұласып отыратындығына фразеологизмдерді қарастыру арқылы көзжеткіздік. Антропоцентристік парадигма аясындағы лингвофилософиялық зерттеулерде сандардың символдық мағынасы, оның ішінде қырық санының киелі ұғымы туралы жиі айтылады. Қазақ және түрік тілінде сақталған фразеологизмдер арқылы қырық бір санының да сакралды мәні бар екендігі айқындалды. ХҮ ғасыр жәдігері – «Шипагерлік баян» деректері де ойымызды нақтылай түседі. Төр ұғымының символдық мәні, жалпы төр сөзі қазақ тілінің тілдік деректерінде сақталғанын білдік. Бұл түбі бір туыс тілдердің тіл жүйесіндегі семасиологиялық өзгеру, даму үрдісін көрсетеді. Қазақ мифологиялық танымындағы Самұрық образы түрік тілінде Анка деп аталатыны ғылыми дереккөздерде айтылады, бұл мифологема түрік тіліндегі бір-екі фразеологизмге уәж болған. Сонымен бірге фразеомағынаны концептуалды интерпретациялау арқылы фразеологизмдерге мотив болған мүйіз, мойын ұғымдарының түркі танымында күштің символы болғаны анықталды. Тілдік жүйедегі көне тілдік деректер – фразеологизмдер мағынасы этномәдени ақпарат қоры болып саналады. Фразеологизмдер семантикасын талдау арқылы мәдени ақпараттардың мазмұнын ашу, мәнін түсіндіру тарихи-этимологиялық, этнолингвистикалық, мәдени-лингвистикалық зерттеулерді үзіліссіз жүргізуді міндеттейді.

Әдебиет

1. Баят Ф. Түркі мифологиялық жүйесі. – Стамбул: Өтүкен, 2008. – 360 б.
2. Бейдили Дж. *Türk Mitölojisi*. – Анкара: Yurt, 2003. – 639 б.
3. Ескеева М. Көне түркі жазба мұраларының лингвофилософиялық негізі. – Астана : Сарыарқа, 2011. – 319 б.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / ред. Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
6. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.
7. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 512 б.

8. Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің анықтамалығы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. –128 б.
9. Садразам Е. Bir Kıbrıs Türk Miti Üzerine Antropolojik Çözümleme: Sarı öküz // Millî Folklor, 135. – Güz 2022. – S. 18-32.
10. Тілеуқабылұлы Ө. Шипагерлік баяны [1472]. – Алматы: Жалын, 1996. – 521 б.
11. Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы. – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 192 б.
12. Хисамитдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкирского языка. – Москва: Наука, 2010. – 452 с.
13. TDK. <https://sozluk.gov.tr/>.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖЫЛҚЫҒА ҚАТЫСТЫ ЗООНИМДІК ЛЕКСИКА

Кусаинова А. Б.

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
aygerim.kussainova@yandex.ru*

Аннотация. Сан ғасырлар бойы көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын ұстанып, бір ғана мәдениеттің – көшпелілер мәдениетінің тұғырын бірлесе қалаған түркі халықтарының дүниетанымы, этномәдени болмысы тарихи-элеуметтік үдерістерге байланысты белгілі бір дәрежеде өзгерістерге ұшырағаны белгілі. Мұндай өзгерістер этнос тілінен көрініс тауып отырады, тегі бір қазақ және түрік тілдері де жалпытүркілік табиғатын сақтай отырып, өзіндік ерекшеліктерімен қалыптасты. Қыпшақ тобындағы қазақ тілі мен оғыз тобындағы түрік тілінің лексикалық құрамын салыстырмалы тұрғыдан саралау жалпытүркілік лексиканың қыпшақтық, оғыздық белгілерінің қалыптасу ерекшеліктерін анықтауға ықпал етеді.

Қазақ және түрік тілдеріндегі сөздік қордың ауқымды бөлігін құрайтын зоонимиялық лексика әлі толық зерттелмеген сала болып табылады. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі жылқыға қатысты зоонимдік лексика салыстырмалы түрде қарастырылып, ортақтықтар мен ерекшеліктеранықталады.

Кілт сөздер: Зооним, зоонимдік лексика, жылқы, ат, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер.

Abstract. For centuries, Turkic peoples followed the traditions and customs of nomadic and semi-nomadic peoples. Of course, ethnocultural identity and spirituality have undergone changes over the centuries, which are reflected in the language. The Kazakh and Turkish languages that were united in their origins developed autonomously, preserving the common Turkic nature. Nevertheless, a comparative

analysis of the lexical structure of the Kazakh and Turkish languages belonging to different language groups affects the determination of the peculiarities of the formation of Kipshak, Oguz language phenomena in common Turkic lexicology.

Zoonomic vocabulary, which is an important part of the vocabulary of the Kazakh and Turkish languages, has not been sufficiently studied. The article compares the zoonomic lexicon related to horse in the Kazakh and Turkish languages, and identifies commonalities and peculiarities.

Key words: Zoonym, zoonym vocabulary, horse, horse, phraseology, proverbs

Түркі халықтары үшін жылқының орны ерекше. Қазақ халқының мифологиялық дүниетанымы бойынша, жылқының киесі – Қамбар ата. Өте сезімтал жануар жылқы малына қатысты қазақ және түрік тілдерінде бірнеше зоолексемалар қолданыста. Түркі тілдеріндегі жылқы малына қатысты зоонимиялық жалпы есімдерді лексика-семантикалық ерекшеліктеріне байланысты бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады: 1) малды ерекше белгілеріне қарай бөлмей қолданылатын жалпы атаулар: *жылқы*, *ат*; 2) жас ерекшелігіне байланысты зоонимдер: *құлын*, *тай*, *құнан*, *дөнен*, *бесті* т.б.; 3) жынысына байланысты сөздер: *байтал*, *бие*, *айғыр* т.б.; 4) жүрісіне қатысты лексемалар: *жорға* т.б.; 5) түр-түсіне байланысты сөздер: *боз*, *буырыл*, *бөрте*, *торы*, *қаракер*, *кер*, *жирен*, *құла* т.б.; 6) ерекше белгілеріне қатысты сөздер: *қасқа*, *төбел* т.б.

žilqī~yulki: қаз. *žilqī*, түр. *yulki*. Малдың жалпы атауын білдіретін *жылқы* сөзі – жалпытүркілік лексема. Бұл атау көне жазба мұраларымызда жиі кездеседі: орта ғасыр түркі жазба мұраларында – *jilqī* [1:65], шағатай мәтіндерінде *yulki* [2:1251] түрінде қолданылған. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінде жылқы малының жалпы атауы ретінде *junt* [1:281] лексемасы да қолданылады. Жылқыға қатысты «*junt* сөзінің «Китав әл-идрак әл-лисан әл-атрак» шығармасында *junad* тұлғасы кездесуіне байланысты көне түркілік *junt* лексемасы екі дербес лексеманың кірігуі арқылы жасалған деген тұжырым ғылымда белгілі: *jun+ad(at)*. Э.В.Севортян *junt* сөзінің негізгі мағынасы «үйретілмеген жабайы (асау) жылқы» деп көрсетеді [3:254]. Қазақ тіліндегі семіз, түгі жылтыраған жас жылқыға, толық, ширақ, әдемі жас адамдарға қатысты қолданылатын *žunttaj* сөзінің де мазмұны көрсетілген мағынаға сәйкес келеді» [4:135].

Қазақ тілінің әдеби сөздігінде жылқыға қатысты мынадай анықтамалар берілген: «1. зат. төрт түліктің ішінде тақ тұяқты түрі, мал; 2. этн. соғымға, үлкен астарға, тойға, үлкен, қадірлі кісінің өліміне сойылатын, қазы, қарта, жаясы бағаланатын, еті дәмді, кәделі мал; 3. зоол. тақтұяқтылар отрядының бір тұқымдасы; 4. жылқының үйірі, табыны; 5. жүйрік ат, тұлпар, бәйгеге қосу, көкпарға міну үшін жаратылатын ат; 6. этн. сүті, қымызы үшін қолда ұсталатын үй жануары, мал, бие; 7. этн. Қазақтың дәстүрлі қоғамында байлығы, үстем тап арасындағы орны, беделі өлшенетін бірлік; 8. бәйгеге, бас бәйгеге тігілетін құнды сыйлық; 9. айырбасқа, ақша орнына жүретін бағалы пұл; 10. этн. өлтірілген адамның құнына алынатын мал; 11. этн. барымталанатын мал; 12. этн. қалыңмал ішіндегі бас тоғызға беретін негізгі мал; 13. поэт. береке-бірліктің, жайма-шуақ жайлылықтың, байлықтың, тыныштықтың нышаны» [5:689]. Қазақ

ұғымында жылқы – сұлулықтың, беріктіктің, шыдамдылықтың символы. Мәселен, қазақ тілінде ғана кездесетін «адам жылқы мінезді» тіркесі адамды жағымды жағынан сипаттайды. Мұнда көнбістігімен, өзінің күшін тез қалпына келтіріп алуға деген қабілеттілігімен ерекшеленетін адам сөз болып тұр. Жылқыға тән бұл қасиетті көшпелілер жақсы зерделеп, ұғына отырып, оны ең абзал қасиет ретінде адамның бойына ауыстырады.

Түрік тіліндегі *yulka* сөзінің мағыналары қазақ тіліндегі *жылқы* лексемасының мағыналарымен толық сәйкес келе бермейді: «1. İsim Canlı ve hayvan; dört ayaklı hayvanlara verilen genel ad; sürü halinde bulunan hayvanlar; Hayvan (есім. Жанды және хайуан; төрт аяқты жанураларға берілген жалпы атау; үйірімен өмір сүретін жануралар; мал); 2. Sürü: genellikle at sürüsü (үйір: негізінен ат үйірі); 3. Çiftlik hayvanları; sığır, büyük baş hayvanlar (үй жануарлары; сиыр, ірі қара малдары); 4. Hayvan sürüsü, davar. (жануарлар үйірі, отар); 5. Hayvanlar dünyası (жануарлар әлемі); 6. Cins at; iyi koşan at (аттың бір түрі; бәйге ат). 7. At, eşek gibi tek tırnaklı hayvan sürüsü (ат, есек сияқты тек тұяқты жануарлар үйірі); 8. Başlı boş bırakılmış at ve eşek sürüsü (бос жіберілген ат және есек үйірі)» [6:2415]. Бұл қазақ тілі мен түрік тіліндегі зоонимдердің лексика-семантикалық айырмашылықтарымен қатар, этнос болмысына қатысты ерекшеліктерді де көрсетеді, мәселен, түріктер өміріндегі есектің орнының маңыздылығын аңғаруға болады. Қазақ тіліндегі *жылқы* лексемасының мағынасын түрік тілінде *at* зоонимі береді.

at=at: қаз. *at*, түр. *at*. Жылқы малына қатысты барлық түркі тілдерінде қолданылатын *am* зоонимі де түркі жазба ескерткіштері тілінің бәрінде дерлік сақталған: көне түркі жазба ескерткіштерінде, Қарахан дәуірі мұралары «Диуани луғат ат-Түрік» пен «Құтадғу Білікте» де – *at* «конь, лошад [1:32].; Хорезм-Алтын орда дәуірі мәтіндерінде *at* [7:59]. Қазақ тілінде *am* сөзінің мағынасы дараланып, «еркек жынысты, шаруаға қолданылатын ересек жылқы» мағынасы да қолданылады. Түрік тілінде *at* сөзіне «Atgiller familyasından binek, yük ve çeki hayvanı olarak kullanılan ortalama otuz yıl ömürlü, memeli, tek toynaklı, evcil ve otçul hayvandır (ат тұқымдастар тегіне жататын, мініс, жүк және көлік хайуаны ретінде қолданылатын, орташа отыз жыл өмір сүретін, емшекті, тек тұяқты, отқоректі үй жануары)» деген анықтама беріледі [6:380].

ajyir~ajgir. Аталық жылқыға қатысты қолданылатын *айғыр* сөзі де ертеден қолданылып келе жатқан жалпыалтайлық лексема: көне түркі жазба ескерткіштерінде – *adyir* «жеребец» [1:40], *adgir* қарахан дәуірі мәтіндерінде *adgir* [8:11] тұлғасымен қатар *augir* формасы да қолданысқа түскендігін көруге болады. Кейінгі Хорезм-Алтын орда дәуірі [7: 65], Шағатай дәуірлері мұраларында *augir* [2:76] түрінде; ескі қыпшақ ескерткіштерінде *ajyir/azyir* (Құрыш.80) тұлғалары қолданылған. М.Ескеева түркі тілдеріндегі *ajyir/azyir/adyir* лексемаларының құрамындағы **aj~*ad~*az* түбірін *at* зоонимімен байланыстыра отырып, бастапқы түбір өзгерістерінің кешенін береді: «Түркі-монғол тілдеріне ортақ *adyir* лексемасының қалыптасуына жалпыалтайлық **ad ≈ *az ≈ *až ≈ *at ≈ *as ≈ *ax ≈ *aj ≈ *oj ≈ *öj* түбірлес моносиллабтар кешені негіз болған» [4:82].

azban~azman. Түркі тілдерінде еркек жынысты жылқыға байланысты жалпы есімді білдіретін *azban/azman* зоонимі де қолданылады: *azman* «кличка лошади» [1:73]; қаз. *azban*; ққалп. *azman* «жеребец»; түрік тілінде *az(man)*.

Қазақ тілінде аналық жылқының жасына байланысты *байтал*, *бие* лексемалары қолданылса, түрік тілінде *öre*, *gulan*, *küpe*, *urya*, *gelinci*, *maydan/matyan*, *kısrak* зоонимдері қолданылады. Қазақ тілінде *қысырақ* жылқыға да, мүйізді ірі қараға да (қысыр қалған құнажын) қатысты қолданылады. Қазақ тіліндегі *бие* молшылықтың, ырыс-несібенің символы. Қазақтың құн өтеу салтында да ең жоғары құн құлынды биімен есептелген.

bajtal~bajtal: қаз. *bajtal* үш жасқа толған ұрғашы жылқы, османлы түрк.*bajtal*. Қазақ тіліндегі *bajtal* лексемасы қазіргі түрік тілінде қолданылмайды, бұл мағынаны (*küçük*) *kısrak* зоонимі береді. Зооним көне түркі, көне ұйғыр, қараханлы, шағатай ескерткіштері тілінде де кездеспейді. Ал қазіргі түркі тілдеріне келетін болсақ, гагауыз, құмық, қарайым, қарашай, балқар, татар, ноғай, қарақалпақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр түрікшесінде *bajtal*; якут тілінде *baytahn* «семіртілген (үй жануары үшін)», жануар түрі (сиыр, ат) және еркек немесе ұрғашы мал болсын (үйде ұсталып бағылған мал); алтай тілінде *paytal*. *Байтал* сөзін түрік ғалымдары тарихи кірме сөз деп сипаттайды. Түркі тілдерінде қолданылатын *байтал* сөзі *байта-* етістігіне *-л* жұрнағы арқылышыққан немесе моңғолша *baytals'* сөзінің қысқарған түрі деп санайтын көзқарастар бар [9:13].

Моңғол тілдеріндегі байтал сөзінің нұсқалары мен олардың семантикалық көріністері мынадай: бур. *baytaha(n)* «бірнеше жыл бойы төлдетпей, қысыр қалдырған бие немесе сиыр» «құрбандыққа шалу үшін арнайы бағылатын жылқы (жазбаша моңғол тілінде *bayitasun* т.б.). Жоғарыдағы *байтал* сөзіне қатысты беретін кейбір мағыналар түркі тілдері үшін бірдей болып келеді. Моңғолша *baytas(un)*, *bay* - «болу» етістігіне зат есім тудыратын *s-* жұрнағы қосылып және себепті білдіретін етістік *t-* түрінде сипаттап мәнін ашып көрсетуге болады. Оған сәйкес бұл сөз «қысыр қалдырылған және өзінің құлыны жоқ ұрғашы жылқы» деген мағына білдіреді. Жалпыалтайлық *байтал* сөзінің этимологиясын Г. Дёрфер, Г. Клаусон, Э.В. Севортян, А.М. Щербак т.б. ғалымдар зерттеген.

Түрік тіліндегі ұрғашы жылқының жасына қатысты кейбір зоонимдер қазақ тілінде кездеспейді: *öre* «үш жасар байтал», *gulan* «үш, төрт жасар байтал», *küpe* «1-3 жас арасындағы байтал», *urya* «екі жарым жасар байтал», *gelinci* «үш жасар ұрғашы байтал», *maydan [matyan]* «екі-үш жасар байтал» (ТДК 1993, 4015).

Қазақ тіліндегі жоғарыда талданған атаулардан өзге жылқының жасына қарай бөлінетін атауларды *құлын*, *май*, лексемалары құрайды.

qulın~kulun: қаз. *qulın* «жылқының бір жасқа дейінгі төлі», түр. *kulunlu /kulunatçı* «қарнында төлі бар, буаз байтал, есек және т.б. жануар». Түрік тілінде *kolun* әлі туылмаған төлді білдіреді. Буаз малдың ішінде жатқан төлді *kundu*

«буаз байтал ішіндегі төл» деп те атайды. Қазақ халқында буаз балдың ішіндегі төлі жеке ажыратылып аталмайды.

Жылқы өсіріп көшпелі болған, жылқы мен адамды бір-біріне ұқсатқан қазақ халқы жылқының төлі – құлынды адам баласындай «жылқы баласы» деп атап, өздерінің балаларын «құлыным», «құлыншағым» деп еркелеткен. Қазақтар қыздардың тұлғасының әсемдігін құлынның дене мүшесінің сұлулығына теңеп «құлын мүсін», «құлын мүшелі» деп сипаттайды. Құлын – сұлулықтың, еркеліктің символы.

taj=tay: қаз. *taj* «жылқының бір-екі жастағы төлі», түр. *tay* «аттың екі жасқа дейінгі баласы». Жылқы малы қазақтар үшін ерекше қасиетті саналатыны белгілі. Жылқыны түріктер де ерекше қастерлейді. «Жылқыны қасиетті санау басқа түркі халықтары тұрмысынан да анық байқалады, - дейді Сарыбаев, мысалы, Түркияда «бунчук» деген музыкалық аспап болған. Оны бақсылар ғана қолданған. Сылдырмақтар мен қоңыраушалар ілінген бұл аспап асатаяқтан (біздегі музыкалық аспап) аумайды. Осы бунчукке аспаптың сиқырлы қасиетін арттыру үшін жылқының қылы байланған [10:181].

qunan~konan: қаз. *qunan* «үш жастағы еркек жылқы», түр. *konan* «әлі тұмаған, үш-төрт жасар қысырақ», мағынаның антиномиялық сипаты бар.

dönen~dünen. Қазақ тілінде *dönen* «төрт жасар еркек жылқы», түрік тілінде *dünen* «үш жастан асқан ат» (TDK 1993, 4015) ал «төрт жасар ат» мағынасында **törtlü** (TDK 1993, 4015) зоонимдік лексемасы қолданылады. Қазақ тілінде «үш жасар еркек жылқы» мәнінде **qunan** сөзі қолданыста.

jabi~yabi/yabi: қаз. *jabi* «жылқының нашар тұқымы, шаруа аты»: *Жабы шауып бәйге алмас* (мақал); түр. *yabi/yabi* «тарттырылған ат; айғыр; кішкентай, арық, күшсіз ат». Қазақ түрік тілдеріндегі *жабы* зоонимінің мағынасы толық сақталған.

Түрік тілінде жылқы үйіріне қатысты *öğrek* «ат үйірі», *gölük* «ат, есек, айғыр, қысырақ және т.б. жануарлардың үйірі, табыны, отары», *sürek* «үйір-үйір, табын-табын, отар-отар мал», *örek* «бір малшының бағымындағы өгіз, манда, жылқы, есек т.б. жануарлар тобынан құралған шоғыр», *öräk* «ішінде тек бір ғана айғыр бар байтал үйірі», *yeue* «үйірден бөлініп қалған жылқы; жылдам жүріп кеткен үйірге ілесе алмай қалған жануар» сөздері де қолданылады.

Тіл иесінің бағзы заманнан қоршаған ортаны игеруіне қатысты жинақтаған өмірлік тәжірибесі, әлеуметтік-қоғамдық қарым-қатынастарының тұжырымдамасы тілдік бірліктердің ішкі мазмұндық құрылымында этномәдени ақпараттар жүйесі түрінде сақталады [11:118]. Зерттеуші Ж.А. Қоқанова: «Қазақ халқының жылқы малына қатысты көптеген наным-сенімдері, әдет-ғұрыптары мен ырым-жораларында жылқының сакральды мәні айқын аңғарылады» [12:113], - деп, аттың қазақ халқы үшін қаншалықты сакральді мәнге ие екендігін атап өтіп, «ат тұлдау», «баланы үзеңгіден өткізу», «жылқымен емдеу», «аттың жалын, құйрығын тұмар ету», «аттың басын кебіндеу», «аттың басын жерлеу», «жылқының қу басымен емдеу», «боз биенің сүтіне шомылу»,

«ақ боз атты құрбандыққа шалу» және т.б. тәрізді жоралардан ол мәннің ашыла түсетіндігін айтып өтеді [12:113]. Жалпы қазақ халқы үшін жылқы малының орны өте ерекше екендігін де осы ырым-жоралғылардан-ақ көруге болады. Жылқыға, оның түрлеріне қатысты жалпы есімдермен қатар, зоофразеологизмдердің көп болуының себебі де осы. Құрамында жылқыға қатысты лексемалар бар тұрақты тіркестерден де халық тұрмысындағы жылқының орны жайлы мәлімет алуға болады, мысалы:

Ағаш атқа мінгізу «Біреуді ыңғайсыз жағдайда қалдырды, біреуді өсек-аяңға іліктірді». Ат құлағында ойнайтын қазақтың дүниетанымы бойынша, ағаш ат мініп ойнау баланың ісі немесе ақыл-есі кем адамның қылығы. Сондықтан ересек адамның ағаш атқа мінуі күлкі болу, ұятқа қалу, сөзге ілігу. Бұл фразеологиялық мағынаның аталымдық уәжін, этимологиялық негізін анықтайды. *Ат жалын тартып міну* «Ержету, шешім қабылдай алатын жігіт болу». Бүкіл өмірі, тұрмыс-салты, шаруашылығы мен кәсібі жылқыға байланысты қазақ халқы үшін баланың ержетуі де оның асау үйретіп, тізгінге ие болатын, атты игере алатын жасынан басталады. Осы дүниетаным фразеологизмнің уәжін, этнолингвистикалық мағынасын сипаттайды. *Ат басындай* «Қандай да бір қатты заттың көлемін анықтау кезінде қолданылатын өлшем бірлігі. Өлшем бірлігінің де аттың басымен салыстырылуы да қазақтар тұрмысының жылқы малымен біте қайнасқанын білдіреді. Фразеологиялық мағынаның негізі ретінде қазақ санасында бекіген, халыққа жақсы таныс ат басының көлемі алынып отыр.

Келтірілгендерден өзге қазақ тілінде жылқы малына қатысты зоофразеологизмдер: *ат құйрығын кесу*, *ат ізін салмау*, *ат кекілін кесу* сияқты да қазақы ортадағы қарым-қатынасты білдіретін, құқықтық қатынастарды реттейтін ғұрыптық мәні бар үрдістерді білдіретін мағыналас фразеологизмдер де жетерлік. Бұл сияқты зоофразеологизмдер мен тілдегі мақал-мәтелдердің жиынтығынан тұратын паремиялогиялық қор – этномәдени ақпараттар жүйесінің құрамдас бөлігі болып саналады. Өйткені паремиялардың, яғни мақал- мәтелдердің мазмұн межесі мен мағыналық құрылымында, ішкі формасында, уәждік негіздері мен фондық астарында ұлттың (халықтың, этностың) сан ғасырлық қоғамдық, тарихи, мәдени тәжірибесі бекітіледі. [11:119].

Қазақ тіліндегі сияқты, түрік тілінде де жылқыға қатысты қалыптасқан тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер жиі қолданылады. Айталық, Түріктерде *Atın ölümü arpadan olsun* (тамақсаулық); *At izi it izine karışmak* (жақсыны жаманнан ажырата алмау); *Ata et, ite ot vermek* (істі дұрыс атқармау); *Atlar tepişir, arada eşekler ezilir* (қосақ арасында шыбын өледі); *At kafalı* т.б. фразеологиялық тіркестер кездеседі. *Atlar tepişir, arada eşekler ezilir* (атлар тепишир, арада ешеклер езилир) деген мақалында үлкендердің әсерінен кішілердің зардап шегуі жайлы мағына бар. Бұл мақалдың қазақ тіліндегі баламасы көбінесе «екі түйе жанасса, арасында шыбын өледі» мақалымен беріледі. Өлдінің әлсізге жасайтын зорлығын бейнелейтін бұл тіркеске «ірілік», «зорлық» семалары негіз болған. *At kafalı* (ат кафалы; сөзбе сөз аудармасы: *ат басты*) деген тіркес «ақымақ» мағынасын береді. Негізінен түркі халықтарында «ақымақтық» көбінесе қой, есек, шошқа денотаттары арқылы берілген. Халық жылқы жайын сөз еткенде,

біріншіден, оның ерге серіктігін, жүйрік қасиетін, дене бітімінің сұлулығын сөз еткен. Ал оны «ақымақ» ретінде көрсету сирек кездеседі [14:139]. Сонымен қатар *At çalındıktan sonra ahırın kapısını kapamak* (ат қолды болғаннан кейін қораның есігін бекіту): тұрақты тіркесі бір бәле келіп қойғаннан кейін оның алдын алуға, сақтық шараларын жасауға тырысу дегенді білдіреді. Қазақта бұл жайлы «Жау кеткен соң қылышыңды тасқа шап» деген мақал бар. *At gibi* (ат сияқты). Түрік тілінде бұл тұрақты тіркес көбінесе сұңғақ бойлы, ірілеу келген әйелдерге қатысты айтылады. Қазақ тілінде әйелдің мүсінін атқа теңейтін тіркестер кездеспейді. Дегенмен соңғы кездері жастар арасында «фигурасы ат екен» деген сленг кең тараған. Сленгтер жіктемесі бойынша бұл бір сыңары орыс тілінен алынған тіркеске жатады [14]. *At hırsız gibi* (ат ұрысы сияқты). Киген киімі мен мінез-құлқы оғаш көрінетін, көңілге сенімсіздік ұялататын кісілерге қатысты айтылатын фразеологизм. *At koşturmak* (ат жүгірту). Түрік тілінде еркін болу, өзінің қалауынша әрекет ету дегенді білдіреді. Бірақ қазақ тілінде «ат жүгірту» жүйрік атты бәйгеге қосу үшін баптау, желдірту деген мәнге ие. Мәселен, белгілі атбегі Мейірім Жатқанбаевпен болған сұхбатта ол «ат жүгірту» тіркесін атты баптау жайын сөз еткенде жиі қолданғанын көреміз [15]. Назар аударуға тұрарлық тағы бір мәселе, тілімізде өте көп кездесетін «ит жүгірту» негізінен аңға шығу, тазымен аң аулау дәстүрін сипаттайды.

At oynatmak (ат ойнату): Түрік тілінде бұл тіркестің төрт түрлі мағынасы бар: 1. *Ат үстінде өнер көрсету*. 2. *Жарысу*. 3. *Басым тұру*. 4. *Өз еркімен әрекет ету*. Ал қазақ тілінде «астамшылық ету, басыну; атқа мініп қаумалап, қамап тұру (қорқыныш ұялату)» деген мәнде қолданылады. Екі тілдегі фразеологизмдерді салыстыра келе, түрікше «*басым тұру*» мағынасының қазақ тіліндегі тұрақты тіркестің білдіретін мәнімен сәйкес келетінін көреміз. Өйткені қазақта күші, мәртебесі, дәрежесі, байлығы басым адам ғана қарсыласына, жауының алдында ат ойната алады. Бұл жерде әлеуметтік мәртебе ұғымының ат денотатымен берілуі көшпенді халықтың дала заңының кейбір жұрнақтарынан хабардар етеді. Сонымен қатар қазақтағы «*шаңырағына ат ойнату*» (қобыз ойнату, қобыз тарту, әңгіртаяқ ойнату) фразеологизмі «*астаң-кестеңін шығара ойрандады, әлек салды; қым-қуыт, у да шу етті*» мәнінде де қолданылады.

Атқа байланысты түрікше фразеологизмдер мен олардың қазақша ұқсас баламаларын келесідей салыстыруға болады: *Ата binmeden ayakları sallamak* (Атқа мінбей тұрып, аяғын бұлғау). Бір істі уақыты келмей тұрып, ерте істеуге кірісу. Қазақша баламасы: *Асатпай жатып, құлдық деу*. *Ата et, ite ot vermek* (Атқа ет, итке шөп беру). Бір нәрсені лайық емес адамға беру, бір істі қарым-қабілеті жоқ жанға тапсыру. Қазақша балама ретінде *Иттің ішіне сары май жақпайды* деген мақалды келтіруге болады. *Аты eşkin, kılıcı keskin* (Аты жүйрік, қылышы өткір). Қай жағынан алғанда да күшті, өз қалауын жасай алатын кісі. Қазақша баламасы: *Төрт құбыласы түгел. Бес қаруы сай*. *Атын үйрүксе bin de kaç* (Атың жүйрік болса, мін де қаш). Мүмкіндігің бар болса, өзіңді құтқар. *Атына eşek mi dedik?* (Атыңа есек дедік пе?) Сені жәбірлеп кемсіткен бір сөзіміз болды ма? Қазақша баламасы: *Әкең жаман дедім бе, шешең жаман дедім бе? Атың арпауы*

dövüştürmek (dalaştırmak) (Ат пен арпаны төбелестіру). Біреуді біреуге шағыстыру, бәле қоздыру, араздастыру. Қазақша баламасы: *Араға от салды (жақты, тұтатты)*.

Atla deve değil ya! (Ат пен түйе емес қой!) 1. Ондай әсірелейтін іс емес еді ғой. 2. Сатып алуға болмайтындай қымбат емес. Қазақша баламасы: 1. *Түймедейді түйедей қылу*. 2. *Әкеңнің құны емес. Atlar anası (Аттардың анасы)*. Ірі, толық денелі әйел. Қазақша баламасы: *Бес биенің сабасындай*. Қазіргі түрік тілінде *бие* сөзі қолданылмайды. Зоофразеологизмнің мағынасы да мағыналық уәжі де сәйкес келеді. *Attan inip eşeğe binmek. (Аттан түсіп, есекке міну)*. Отырған дәрежесінен, мәртебесінен түсіп қалу, абыройынан айрылу. Қазақша баламасы: *Тәрдегі басын есікке сүйреді. Atlıyı attan, уауауı yoldan ayırtmak (Аттыны аттан, жаяуды жолдан айыру)*. Кімде не нәрсе болса, соны қолға түсіруді меңгерген жылпос, пысық. Қазақша баламасы: *Бара жатқанның балтасын, келе жатқанның келтегін алып қалу*.

Әр халықтың тілі арқылы сол халықтың өмірінің рухани қазынасын, мәдениетін білуге болады. Бұл жөнінде ана тілімізді дамытуға үлес қосқан академик Ә. Қайдаров: «Әрбір халықтың тілі – тек қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге рухани болмысы мен мәдени байлығының куәгері іспетті барлық болмысы мен өмір тіршілігін, дүние танымы мен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата мұрасын, асыл қазынасы ретінде ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, отыратын қасиеті бар» деп тілге анықтама береді [16:325]. Сондықтан да халықтың тілі мен рухани болмысы және мәдени байлығы бірімен-бірі тығыз байланысты. Екі халықтың өзіндік рухани болмысы мен мәдени байлығының көрсеткіші болып табылатын жылқы түлігіне қатысты этномәдени мазмұнын ашуға тырыстық.

Осылайша, қазақ және түрік халқының жылқы малына қатысты тұжырымдары мен танымы жылқыны тануда қалыптасқан өзіндік дүниетанымына, түліктің осы түріне деген көзқарасына байланысты туындаған деп ойлаймыз. Мысалы: қазақ халқы «жылқы мінезді халықпыз» деп өзін жылқыға ұқсатады. Мұндай таным түрік халқында кездеспейді. Әйтсе де Анадолы түріктері тамақсаулықты *Atın ölümü arpadan olsun* (аттың өлімі арпадан келсін) деген тіркеспен бейнелейді. Бұл түрік халқының жылқыға деген өзіндік көзқарасын танытса керек.

Әдебиет

1. Древнетюркский словарь. Ред. В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. - Л: «Наука», 1969. – 678 с.
2. Ünlü S. Çağatay Türkçesi Sözlüğü. – Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları, 2013. – 1286 s.
3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». – М.: Наука, 1978. – 349 с.

4. Ескеева М.Қ. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. – Алматы: Арыс, 2007.-360 б.
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том / Құраст: Ж.Қоңыратбаева, Ғ.Қалиев, Қ.Есенова және т.б. – Алматы, 2011. -752 б.
6. Büyük Türkçe Sözlük / Türk Dil Kurumu. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011. – 2523 s.
7. Ünlü S. Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü. – Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları, 2012. – 720 s.
8. Ünlü S. Karahanlı Türkçesi Sözlüğü. – Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları, 2012. – 1048 s.
9. Besli Ertan. Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. – İstanbul, 2010. - s. 349.
10. Кусаинова А.Б. Төрт түлік мал атауының этнолингвистикалық сипаты // «Түркі әлемі және халықаралық байланыстар: тарих, тұлға, келешек» тақырыбындағы Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана, 26-27 мамыр, 2017 ж.
11. Түймебаев Ж., Ескеева М., Сағидолда Г. «Мәңгілік ел» идеясын дамытудың лингвистикалық негізі. – Алматы: «Қазығұрт», 2018.- 360 б.
12. Қоқанова Ж. Салт-дәстүр мен наным-сенім мазмұнының төрт түліктің түгі мен терісі атауларындағы көрінісі // Қазақ тілін коммуникативтік, функционалдық бағытта зерттеу және оқытудың инновациялық технологиялары: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: «Арыс», 2010. 2 кітап. - 460 б.
13. Büyük Türkçe Sözlük / Türk Dil Kurumu. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011. – 2523 s.
14. Абраш А., Бейсе Н. О словообразовательных моделях сленговых выражений казахской молодежи // [http://sibac.info/archive/guman/9\(12\).pdf](http://sibac.info/archive/guman/9(12).pdf). 18.01.2020.
15. Джатқанбаев М.: Найман-торының деңгейіндегі тұлпар баптау – арманым: сұхбаттасқан Әділет Мәдениет. 2019 жыл 22 сәуір // <https://qamshy.kz/article/47142-meyirim-ddgatqanbaev>. 18.01.2020.
16. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. – Алматы: Сардар, 2014. – Т. 1. – 520 б.

ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ТҮРКИЗМДЕР

*Кутлымуратова А.Х.
Қарғалы к. №3 орта мектебі
Алматы облысы, Қазақстан
kkaziza@bk.ru*

Аннотация. Әрбір тарихи жағдай тілге өзіндік бір ізін қалдыратыны анық. Түркі халықтарының тілдері түрлі тілдер де өз ізін қалдырды. Түркизм – кез-келген тілдегі түркі тілдерінен енген кірме сөз. Қай тілді алсақ та кірме сөздер

тіл дамуының ең маңызды факторларының бірі болып табылады. Бұл мақалада әлемнің әр түрлі семья тобындағы тілдерде кездесетін түркизмдер негізгі ену және олардың ену жолдарын туралы қарастырылады. Мақаланың мақсаты – түркизмдердің әлем кеңістігіндегі тілдер лексиконынан орын алуын, тарих факторларды, түркі сөздерінің басқа тілдердегі рөлі мен орнын тарихи-тілдік тұрғыдан қарастыру болып табылады.

Кілт сөздер: әлем тілдері, кірме сөздер, түркизмдер.

Abstract. We know that each historical case leaves its own imprint on the language. Languages of the Turkic peoples also left their mark Turkism is an input word from Turkic languages in any language. Input words are one of the most important factors in language development. This article discusses the main penetration of turkisms and their ways of penetration, which are found in languages of different family groups of the world.

The purpose of the article is to consider the place of turkisms in the lexicon of languages in the world space, historical factors, the role and place of Turkic words in other languages from a historical and linguistic point of view.

Keywords: languages of the world, input words, turkisms.

Қазіргі жаһандану мен интеграциялық қоғамда рухани дүниетаным мен мәдениеттің сақталуын, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуын, ерекшелігін, этносаралық қарым-қатынастағы мәдени өзара ықпалдастық нәтижелерін көрсету – маңызды ғылыми міндеттердің бірі. Әрбір мәдениет өзінің символдық тілін және осы тілдің элементтері өз мағынасын алатын әлемнің өзіндік бейнесін жасайды

Әлем тілдері – жер шарын мекендейтін халық тілдері. Әлемнің өзге тілдері сияқты түркі тілдері де айналасындағы көптеген тілдермен қарым-қатынаста болып, әлі де байланысын жалғастырып отыр. Түркі тілдерінің қазіргі уақыттағы және ертедегі басқа тілдермен байланысын зерттеу тек түркі тілдері тарихына ғана емес, басқа да көрші тілдердің тарихы үшін ғылыми маңызы бар.

Бұл зерттеу түркизмдердің көптеген славян тілдерінде ықпалы болуы, оның зерттелуі өте орынды және де қажеттілік туындататын мәселе, лингвистикалық тұрғыдан түркі лексикасы негізінен басқа тілдерді меңгеру қарастырылады.

Тарихта белгілі бұлғар-скифтардың шығыс еуропа аумағына қоныс аударғандығы еуропа славяндарымен бұрыннан қарм-қатынасы бұл зерттеуге түрткі болатындығы дәлел. Түркі тілдерінің славян тілдеріне ықпалы үлкен масштабтағы кезеңді қамтиды.

Орыс тіліндегі түркизмдерді зерттеу XVIII ғасырда-ақ басталған. Олардың алғашқысына 1769 жылы Василий Тузовтың «Поденщина» атты сатиралық журналында жарияланған шығыс сөздеріне ұқсас орыс сөздерінің тізімін жатқызуға болады. Онда Василий Тузов «сандық, бөрік, қамыс» сөздерін мысалға келтіреді.

Түркизмдердің көп кездесетін аумағы оңтүстік және шығыс славян тілдері. Түркизмдер туралы Н.А. Баскаков, А.И. Попов, К.Г. Менгес А.Б. Ибраева, Ж.Сұлтан, К.Р. Бабаев, М.В. Орешкина, О.О. Сүлейменов, Н.Ж. Шаймерденова, М.Ш. Мусатаева, М.З.Китмановалар зерттеулер жасады.

Түркі тілдерінің арғы негізі б.д.д I ғасырда Алтайда және Азия далаларында қалыптаса бастады. Алайда қазіргі түркі тілдерінің барлығы да сол тілдің тікелей мұрагері болып табыла бермейтіні секілді, әбден түркіленген бұтақтарда кездеседі.

Кірме сөздер – қай тілді алсақ та тіл дамуының ең маңызда факторларының бірі болып табылады. Әрбір тарихи жағдай тілге өзіндік бір ізін қалдыратыны анық. Поляк тілінің сөздік құрамын анықтасақ, түрлі элементтерден құралған. Әртүрлі тарихи жағдайларға байланысты поляк тілінің сөздік қоры әртүрлі уақытта біршама кірме сөздермен толығып отырған.

«Түркі әлемінің шығыс елдерімен мәдени-тілдік байланысы» атты монографияда Түркі тілдерінің алғашқы генеалогиялық топтастыруын жасаған ғалым Махмұт Қашғаридың тарихи мәліметтерін келтіреді, яғни түркі халықтары Орта Азия далаларын мекендеген, көшпенділік тұрмысқа байланысты бірте - бірте б.д.д. I ғ. өзінде Еуразия далалары мен Қытайдан Дунайға дейінгі ұлан - ғайыр территорияны мекендеген. [1: 215].

Кірме сөздерді іздеуде сол сөз енген тарихи кезең маңызды рөл атқарады. Орыс тілінде «алый» сөзінің қолданыла бастауын 13 ғасырға, яғни Русь-Алтын Орда байланыстарының кезеңі, Русьте хан жарлықтары пайда болған уақытқа жатқызады. Бұл кезде орыс князьдері мен митрополитандарына қызыл хан мөрі берілген болатын. Ал «киличей (посол, гонец или толмач), казна, казначей, ярлык» орыс тіліне Алтын Орда ханы мен Ұлы Орыс князьдері арасындағы мемлекеттік, дипломатиялық қарым-қатынас әсерінен келген, яғни 1240 жылы Батый шайқасынан кейін. Алғашында бұлардың бәрі ауызша игерілген

Түркілер мен славяндардың этникалық ерекшеліктеріне байланысты, бейтарап тілдік элементтердің бір тілден екінші тілге ауысу барысында бастапқы мағынасынан біржола ажырап, негативтік мәнге ие болу құбылысы да айқын танылады. Бұған төмендегідей мысал келтіруге болады.

Абыз – ертедегі шаман дінінің лауазым атауы. Түркілер ұғымында бұл – білгір, көреген адам. Көптеген түркілік аңыздарда абыз – халық даналығын бейнелейтін кейіпкер ретінде алынған [2: 35].

Қазіргі орыс тілінің Ярослав, Пермь, Тобыл диалектілерінде бұл сөз «оңбаған», «кұдайдан безген» дейтін ұғымдармен сай («язычник», «безбожник», «горлопан», «негодяй»), барынша болымсызданған [3: 58]

Поляк тіліндегі түркизмдер

Қазақстан мен Польша мемлекеттері арасындағы байланыс ХІХ ғасырда басталған. Сол кезеңде Сібір арқылы Қазақстанға жер аударылған поляктар арасында қазақ мәдениетін зерттеуге зор үлес қосқан жазушы Адольф Янушкевич, ақын Густав Зелинский, суретші Бронислав Залесский және сазгер, музыка зерттеушісі Александр Затаевич, т.б. болды.

«Репрессияға ұшыраған поляктардың ата-жұртына оралуына байланысты тілдеріндегі түркизмдердің жергілікті қолданылуы; қазіргі Қазақстандағы поляк ұлттарының күнделікті өмірде немесе тұрмыста түркизм сөздердің қолдануы себептерінің бірі болып табылады [4].

Поляк тілі мен түркі тілдері бір-бірімен типологиялық жағынан туыстас тілдер қатарына жатпайды. Алайда, бұл факт түркі тілдерінің поляк тіліне лексикалық тұрғыда ықпалы тиген деп түсіндіріледі. Поляк тіліне түркі тілдерінен тек сөздер мен сөздер түбірлері ғана енген.

Сонымен қатар поляк тіліне түркізмдер украин тілі, словак тілі және чех тілдері арқылы да енген. Мысалы: словак сөзі «čakan» „кетпен“, «шот», «тіс ағаш» түркі тілінен енген кірме сөз (шағатай «čakan» - «ұрыс балтасы»), венгерше «csakany» [4].

А. Брукнердің «Поляк тілінің этимологиялық сөздігінен» 60-тан астам түркізм бар екені анықталған. Мысалы, alkohol, atembas, arak, ataman, atlan, atlas, balta, balyk, baraban, baran, barchan, baszlyk, berkut, bisurman, borduk, bulat, burka, dziengi, horda т.б.

А. Янушкевич поляк тіліндегі «Күнделіктер» түсіндірме сөздік көмегімен көптеген экзотимдерді енгізген. Ғұн, сәнби, жужан, түрік замандарынан бізге жеткен тарихи-рухани жәдігерлер көп дүниенің сырын айғақтайды түркізм сөздерді көп қолданған ғұлама жазушылар, бұлар - Кристофер Марло, Шекспир, Байрон, Скотт.

Ағылшын тіліндегі түркізмдер

Ағылшын тілінде түркізмдер қалай болуы мүмкін?

1847 жылы Стамбулда ағылшын тіліндегі екі газет «The Levant Herald» және «The Levant times», жетеуі француз тілінде, біреуі неміс тілінде және 37 газет түрік тілінде шығады.

Түркізмдер ағылшын тіліне тек түрік тілінен енген жоқ. 1558-1559 жылдары ағылшындар Иран арқылы Үндістанға кіру үшін Мәскеу мемлекетінің қолына түскен Еділ сауда жолын пайдалануға тырысады. 1558 жылы ағылшын саудагері Антони Дженкинсон көмекшілері Ричард пен Роберт Джонсонмен және татар-толмачпен бірге Иван IV-нің жарғыларымен Еділге қарай бет алды. Олар Қазан, Астрахань, Маңғышлақ түбегінде, Баку, Бұхара және Самарқандта болды. Дженкинсоннан кейін Еділ бойында көптеген ағылшын саяхатшылары болды. 1601 жылы сэр Энтони Шерли көмекшісі Уильям Паркспен бірге Каспий теңізіне саяхат жасады. 1625 жылы ол осы сапардан алған әсерлерін жариялады <http://tatarica.narod.ru>.

Ағылшын тілінің сөздік қорының молаюына әлемнің 1000-нан аса тілі үлес қосқан. АҚШ-тың «Global Language Monitor» лингвистикалық компаниясының 2006 жылдың сәуір айындағы есептеуі бойынша, ағылшын тілінде 988 968 сөз бар екен. Сол қордың 65-70 %-ын кірме сөздер құрайды. Британ аралдарына келушілер өздерімен бірге тілдерін де ала келіп, кетерде көп сөздерін қалдырып кетіп отырған. Кейде өздері де, сөздері де жергілікті халықпен біте қайнасып, сіңісіп кеткен [5].

Саксондардың арғы тегі – малына жақсы жайылым іздеп көшіп-қонып жүріп, Батыс Еуропадағы Германия мен Скандинавия жеріне қоныстанған сақ тайпалары. Қазақ ұлты, жалпы түркі тектес ұлыстар тарихта әр дәуірде әртүрлі (ғұн, скиф, сармат, татар, қазар, бұлғар, түркі, қырғыз-қайсақ, т.т.) аталған. Әңгіме етіп отырған кезеңде ата-бабаларымыз сақтар деген атпен белгілі еді.

II дүниежүзілік соғыс кезінде және 1951-1955 жылдары Ұлыбританияның Премьер-министрі болған Уинстон С.Черчилльдің (Sir Winston Spencer Churchill, 1874-1965) шығармашылықпен де айналысып, Нобель сыйлығын алғаны мәлім.

С.Черчилльдің «Ағылшын халқының тарихы» деген төрт томдық еңбегінің 1- томында сақтар туралы былай дейді:

«Their hard laws, the rigours they endured, were but the results of the immense pressures behind them as the hordes of avid humanity spread westward from Central Asia. Of all the tribes of the Germanic race none was more cruel than the Saxons. Their very name, which spread to the whole confederacy of Northern tribes, was supposed to be derived from the use of a weapon, the seax, a short one-handed sword. The Saxon was moreover a valley-settler. His notion of an economic holding was a meadow for hay near the stream, the lower slopes under the plough, the upper slopes kept for pasture» [5].

Ал 673-735 жылдар аралығында өмір сүрген жылнамашы Құрметті Беде (The Venerable Bede) тарихта “Bede’s Ecclesiastical History of the English People” – “Ағылшын халқының шіркеулік тарихы” деген атпен қалған жылнамада: From the Saxon country, that is, the district known as Old Saxony, came the East Saxons, the South Saxons, and the West Saxons....It was not long before hordes of these peoples eagerly crowded into the island and the number of foreigners began to increase to such an extent that they became a source of terror to the natives who had called them in [6:53].

Орысша аудармасы: «От саксов, из области известной ныне как Старая Саксония происходят восточные саксы, южные саксы и западные саксы. упомянутые народы хлынули на остров, и вот уже число пришельцев возросло настолько, что они начали наводить ужас на призвавших их местных жителей» [7: 21].

Мысалы, Британияға англосаксондар әкелген «tin» сөзі ағылшын этимологы Эрнест Уиклидің төркіндетуі бойынша қазақ тіліндегі «тиын, ұсақ ақша» деген ұғыммен өте жақын үндесіп тұр: “tin AS tin for slang sense of money, said to have been first applied to the thin-worn silver coinage of the 18 cent. Recalled in 1817, cf. Brass...”.

Мұнда Е.Уикли «tin» сөзінің ағылшын тіліне «англсаксондар тілінен енгенін, ауызекі тілде ол «ақша» деген мағына беретінін, XVIII ғасырда «tin» атаулы ұсақ күміс ақша болғанын айтады. «Тиын» сөзі ежелгі түркі тілдерінде «металл», «темір» мағынасында қолданылғандығын қазақ тарихшылары да растайды. Бүгінгі күні «tin» сөзі ағылшын тілінде, негізінен, «қалайы», «консервіленген тамақты сақтайтын қалбыр» деген мағынада қолданылады. Бірақ ауызекі сленгіде «tin» сөзі «ақша», «байлық» деген мағынада да қолданылады .

the Scourge of God (Бич Божий) лақап атқа ие болған Аттила сияқты есімдер жалпы атауларға айналды. Ағылшындар қатал, қыңыр баланы «young Tartar» деп атайды. "Күшті қарсыласпен кездесу "ағылшын тілінде to catch a Tartar» сияқты естіледі.

Қорыта келе, әртүрлі мәдениеттердің байланысы нәтижесінде ағылшын тіліне енген түркізмдер оны осы мәдениетте орын алмаған жаңа ұғымдармен байытып қана қоймай, морфологиялық және фонетикалық өзгерістерге ұшырап, бұрынғы келбетін жоғалтып, ағылшын тілінің вокабулярының ажырамас бөлігі болды деген қорытынды жасауға болады. ХІХ ғасырға дейін ағылшын тіліне енген түркі тілдерінің көпшілігі қолданыстан шыққан.

Әдебиет

1. Беда Достопочтенный. Церковная история народа англоv. Пер. В.В. Эрлихмана. – Спб., 2001. – С. 21-22.
2. Ибраева А.Б. Поляк жазушыларының еңбектеріндегі түркі лексикасы қолданылуының лингвомәдени ерекшеліктері. – Алматы, 2009. – 136 б.
3. Кеңесбаева Ү. Ағылшын тіліндегі түркізмдер. – Астана, 2010. – 112 б.
4. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. – Москва, 2001. – 493 с.
5. Түркі әлемінің шығыс елдерімен мәдени-тілдік байланысы. Араб, парсы және үнді тілдеріндегі түркізмдер: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 328 б.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х томах. – М., 1986. – 571 с.

СЕМАНТИКА ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ ПОГОДНЫХ ЯВЛЕНИЙ В КАЗАХСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Милованова Н.В.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Астана, Республика Казахстан

natushkakz@mail.ru

Аннотация. Статья рассматривает семантические особенности наименований цветов спектра в казахском и кыргызском языках и их употребление в составе лексических выражений, обозначающих погодные явления в данных языках. В статье дается характеристика колоронимов *кара «черный»*, *ак «белый»* и *көк «синий»* и приводится анализ словосочетаний, обозначающих природные и погодные явления, с данными компонентами в составе.

Колоронимы относятся к древнейшим пластам лексики тюркских языков, так как они отображают уровень познания мира и мира природы в частности. Вначале колоронимы употреблялись для обозначения объектов окружающего мира, имеющих соответствующий цвет, формируя таким образом лингвоцветовую картину мира. В дальнейшем происходили процессы расширения их семантики путем метафоризации и метонимизации. Уже в древнетюркском языке многие цветообозначения были полисемантически.

В современных тюркских языках существует целый ряд обозначений различных погодных явлений с элементом-колоронимом в своем составе. Путем их анализа можно выявить роль и значение различных явлений погоды в мировосприятии данных народов.

Ключевые слова: колороним, погодные явления, лингвоцветовая картина мира, древнетюркский язык, казахский язык, кыргызский язык, семантика

Abstract. The article considers the semantic features of the names of colours in the Kazakh and Kyrgyz languages and their use as part of lexical expressions denoting weather phenomena in these languages. The article gives a description of the coloronyms *kara* "black", *ak* "white" and *kök* "blue" and analyzes the phrases denoting natural and weather phenomena, with these components in the composition.

Coloronyms belong to the oldest layers of the vocabulary of the Turkic languages, as they reflect the level of knowledge of the world and the natural world in particular. Initially, coloronyms were used to denote objects of the surrounding world possessing the corresponding colour, thus forming a linguo-colour picture of the world. In the process of semantic development, they expanded their semantics through metaphorization and metonymization. Already in the Old Turkic language, many colour designations were polysemantic.

In modern Turkic languages, there is a large number of various weather phenomena designations with a coloronym element in their composition. By analyzing them, one can reveal the role and significance of various weather phenomena in the worldview of these peoples.

Keywords: coloronym, weather phenomena, linguo-colour picture of the world, Old Turkic language, the Kazakh language, the Kyrgyz language, semantics

Наименования цвета (колоронимы) являются одним из древнейших пластов лексики любого языка, так как они тесно связаны с познанием мира, природы во всем ее ярком многообразии. В Древнетюркском словаре отмечены лексемы-колоронимы *aq*, *qara*, *qizil*, *saryu*, *kök*, *jašil*, *qoŋur*, *boz*, *ala* и др. [2]. Тем не менее, вопросы цветовосприятия тюркских народов относительно мало изучались как в пределах отдельных языков, так и в сравнительно-сопоставительном плане [11], [13].

Не случайно, вначале многие слова, обозначающие цвет, употреблялись для обозначения объектов окружающего мира, имеющих соответствующий цвет. Таким образом, формировалась цветовая и лингвоцветовая картина мира. Например, в некоторых языках мира для обозначения синего цвета используются лексемы с первоначальным смыслом «небо» - лат. *caerulus* (производное от *caelum* «небо»); польск. *niebeski* (от слова *niebo*); ср. рус. *небесный* «имеющий цвет неба»; язык маори *rangi* «небо», *kahurangi* – «синий» (дословно «одежда неба» – «синий, небо») [17]. Слово *kök* (каз. *kök*, кырг. *kök*, татар., башкир. *күк*, туркмен. *gök*, узб. *ko'k*, турец. *gökyüzü*, кбалк. *кек* и т.д.) является как бы общетюркской универсалией, и во многих языках употребляется в этих двух

значениях, в то время как понятие «небо» также обозначается персидским заимствованием *aspan* (каз. *аспан*, кырг. *асман*, туркмен. *asman*, узб. *osmon*) [9].

Qara имело значение «тьма, мрак», соответственно от него вероятно, произошло значение темного, черного цвета. Хотя И.В. Кормушин считает исходным значением слова *qara* значение множественности, а «цветовая характеристика появляется за счет восприятия, когда масса предметов видится как нечто неопределенное, сливающееся в темное пятно» [7: 593].

Уже в древнетюркском языке некоторые цветообозначения были многозначны (полисемантичны), то есть понятия о цвете объекта действительности подвергались метафоризации и метонимизации. Например, в Древнетюркском словаре у прилагательного *aq* кроме собственно значения «белый» зафиксировано значение «благоприятный» [2:51], а у слова *qara* кроме «черный» еще отмечены значения «темный, лишенный цвета», «злосчастный», «плохой, дурной», «обыкновенный, простой», «грязь», «чернила» [2: 449]. Также, *qara* входит в состав целого ряда устойчивых выражений, самым известным из которых, пожалуй, является *qara bodun* «простой народ».

Исследованию цветообозначений в тюркских языках посвящен ряд академических публикаций, начиная со статей А. фон Габен и О. Притцака [15] [16].

В советской тюркологии следует отметить программную статью А.Н. Кононова «Семантика цветообозначений в тюркских языках» [6]. Раздел «Цветообозначения» включен в 4 том коллективной монографии «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика» [7: 592-608].

Монография Ш.К. Жаркынбековой посвящена концептам цвета в казахской и русской лингвокультурах. [4]

Исследование А.В. Эдокова посвящено цветовосприятию в культуре алтайцев [13], а Ш.С. Турганбаева изучала этот аспект мировосприятия в казахской культуре [11]. Символике и семантике цвета в казахской культуре посвящена статья К.Ж. Елибаевой [3]. В учебном пособии К.Т. Утегеновой «Концепт и концептосфера» две главы уделены рассмотрению национально-культурных особенностей концептов *қара/черный* и *көк/синий – жасыл/зеленый* в казахской и русской лингвокультурах. Исследователями был сделан вывод, что наиболее ярко национально-культурные особенности цветообозначений проявляются во фразеологизмах и поговорках [12].

М. Абжапарова и Н. Б. Кошкарёва [1], [8] изучали цветообозначения в казахском, кыргызском и алтайском языках, в частности их употребление в роли интенсификаторов признака. По данным исследователей, наибольшее число колоронимов используется для интенсификации какого-либо предмета или явления в казахском и кыргызском языках, и чаще всего они характеризуют

природные явления. Автор привлекает ограниченный материал по языкам, и мы в данной статье попытаемся подтвердить ее выводы на дополненном материале.

Таким образом, целью данного исследования является выявление и описание семантики цветообозначений, употребляемых для описания природных явлений в казахском и кыргызском языках, а также выявление лексем с одинаковыми компонентами для сравнительного изучения. Выборка производилась из фундаментальных словарей – «Словарь литературного казахского языка» в 15 томах [14] «Киргизско-русский словарь» [5] и «Русско-киргизский словарь» под ред. К.К. Юдахина [10]. Всего в выборку было включено 12 словосочетаний с компонентом-колоронимом «черный», «белый», «синий» из кыргызского языка и 36 слов и словосочетаний из казахского языка. Толкование казахоязычных терминов приводится в переводе.

А.Н. Кононов [б: с. 161] приводит следующие 4 группы основных значений слова *кара/ черный*, а также ряд дополнительных. Основные:

- 1) черный, темный, мрачный, суровый, печальный, несчастный
- 2) скот, толпа, народ, войско
- 3) суша, земля
- 4) холм, сопка, высокий бугор

Дополнительные:

- 1) Большой, крупный, обильный
- 2) главный, великий, могучий, сильный
- 3) сильный (о погодных явлениях)
- 4) чистый, без примеси
- 5) темная (северная) сторона небосклона, север
- 6) скот, толпа, войско
- 7) простолюдин, чернь, раб, множество, масса

Также, *кара* используется как «усилитель качества, свойства» [б: с. 170], и в составе этнонимов, топонимов и антропонимов [б: с. 161].

Слово *кара* употребляется как определитель в наибольшем числе обозначений погодных явлений – 10 в казахском языке и 8 в кыргызском. 7 словосочетаний являются общими для двух языков, хотя и с небольшими отличиями в семантике:

Таб. 1. Погодные явления с компонентом *кара* – «черный».

Каз.	Перевод	Кырг.	Перевод
қара бұлт	грозовая туча	кара булут	грозовая туча
қара боран	сильная снежная или пылевая буря	кара бороон	сильная буря без снега
қара нөсер	проливной дождь	кара нөшөр	проливной дождь
қара жаңбыр (жауын)	холодный осенний дождь	кара жамгыр	ливень

қара жел	сухой холодный ветер	кара шамал	ветер без осадков
қара суық	пронизывающий холодный ветер	кара суук	сухой мороз
қара қатқак	осенние беснежные заморозки	кара каткалаң	беснежная стужа
		кара тоңголок	гололед
қара дауыл	сильный порывистый ветер		
қара тұман	плотный непроглядный туман		

Как можно заметить, компонент *кара* придает наименованию погодного явления значение интенсивности, силы (*қара боран, кара бороон, қара нөсер, қара нөшөр, қара дауыл*), либо значение цвета – темный, мрачный, непроглядный (*қара бұлт, кара булут, қара тұман*). Также можно отметить значения «простой, без ничего» (*кара бороон, кара шамал, кара каткалаң*; ср. каз. *қара су* – «просто вода без ничего») и значение холода в каз. языке (*қара жаңбыр, қара жел, қара суық*). Мотивацию некоторых наименований возможно трактовать по-разному: *қара нөсер, кара нөшөр* – сильный дождь, либо дождь стеной, так что ничего не видно («сила/ темнота»); *қара қатқак, кара каткалаң* – мороз без снега, либо только замерзшая черная земля («простой без ничего/ цвет»).

Кроме того, в кыргызском языке слово *кара* используется для обозначения гололеда - *кара тоңголок*, причем в казахском языке для этого понятия используется колороним «синий» - *көктайғақ*. Таким образом, в кыргызском языке для выражения понятия гололеда употребляется сема со значением «сильный», либо, возможно, «чистый», в то время как в казахском языке наблюдается сравнение по цвету – «синий лед».

У слова *ак/ белый* в тюркских языках имеются следующие значения:

- 1) белый
- 2) чистый, незапятнанный, невинный
- 3) честный, правильный
- 4) прекрасный, роскошный
- 5) сивый (о масти лошади)
- 6) белок глаза, яйца
- 7) бельмо
- 8) молочные продукты

Также *ак* употребляется как компонент в составе антропонимов, этнонимов, гидронимов, названиях птиц и животных, растений и продуктов [б: с. 170].

В казахском языке было выявлено 14 сочетаний с компонентом *ак* (также *акша* – беловатый), в кыргызском – всего 2 (допускается погрешность из-за недостатка материала) и оба они имеют казахские эквиваленты:

Таб. 2. Погодные явления с компонентом *ак* – «белый».

Каз.	Перевод	Кырг.	Перевод
ақ аяз	влажный мороз с клубами белого пара		
ақ/ ақша қар	свежевыпавший чистый снег		
ақ ұлпа	хлопья снега		
ақ қырау	белый иней		
ақжаңбыр (ақжауын)	долгий моросающий дождь летом	ак жаан	мелкий моросающий дождь
ақ нөсер	проливной дождь		
ақ боран	сильный порывистый ветер со снегом	ак бороон	снежная буря
ақтүтек боран	очень сильная снежная вьюга, что даже не видно ухо лошади		
ақ шұнақ боран	пурга с сильным морозом		
аққұйрық боран	метель в сухой мороз с завихрениями снега		
ақ шуақ	теплые приятные лучи восходящего солнца		
Аққұйын	сильный снежный или пыльный вихрь		
ақ/ ақша бұлт	тонкие белые облака		
ақ шарбы бұлт	тонкие редкие облака в ясный день		

Из анализа вышеприведенного материала можно сделать вывод, что компонент *ак* в подавляющем большинстве случаев используется для

обозначения погодных явлений, связанных со снегом, либо облаками, то есть играет роль именно его цветное значение (*ақ аяз, ақ қар, ақ қырау, ақ бороон, ақ бұлт*). В остальных случаях, *ак* описывает то или иное явление как нечто теплое и приятное (*ақжаңбыр, ак жаан, ақ шуақ*).

Также, казахский язык очень богат на метафорические описания различных видов метели, чего мы не наблюдаем в кыргызском языке.

Основными значениями слова *көк* являются:

- 1) синий, голубой, лазурный, светло-зеленый, сизый, небесного цвета, цвет молодой зелени, серый, сивый
- 2) небо, молодая трава, зелень, луг

Также, *көк* употребляется как первый компонент в личных именах, этнонимах, географических названиях, названиях растений и животных [6: с. 172].

Слово *көк*, как известно, обозначает в тюркских (и не только) языках сразу два цвета – синий и зеленый, так как символизирует цвет неба и цвет молодой травы. Одно из значений слова *көк* является «небо», и так как по представлениям древних тюрков небо это бог, Тенгри, то у слова *көк* появляется значение «бог». В современных языках реликты этого понятия сохранились в таких выражениях, как каз. *Көк соққыр!* (Будь проклят, дословно: пусть небо тебя ударит), *көктен сұрау* (просить у неба, т.е. у бога), *көкке бағу* (молить небо, т.е. бога).

В казахском языке присутствует как минимум 12 обозначений погодных явлений с компонентом *көк*, в кыргызском – только 2 (опять же есть вероятность погрешности).

Таб. 3. Погодные явления с компонентом *көк* – «синий».

Каз.	Перевод	Кырг.	Перевод
Көк	небо; молния	көк асман	голубое небо
көк дауыл	лютый снежный буран		
көк долы	буйный, яростный (о чел. и ветре, волнах и т.п.)		
көк нөсер	сильный дождь с ветром		
көк тұман	густой непроглядный туман		
Көкдаңғыл	прохладный ветер		
қөкше, көк мұз	трескучий мороз		
көкмұздақ	наледь на поверхности снега		

көксоқта	ледяная каша, бурно тающий снег		
Көксүңгі	наледь на растениях после снега с дождем		
Көксіреу	установившийся толстый лед		
Көктайғақ	гололед		
		көк желе	радуга

Как мы видим, компонент *көк* в казахском языке связан со снегом или льдом (*көк дауыл, көктайғақ, көксүңгі, көкмұздақ, көксіреу*), а также придает усилительное значение с оттенком неприятности данного погодного явления (*көк дауыл, көк долы, көк тұман, көк нөсер*). В обоих языках данный компонент тесно связан с небом, описывая его цвет и природные явления, происходящие в небе, такие как радуга и молния (*көк асман, көк желе, көк*).

Таким образом, можно утверждать, что лингвоцветовая картина мира тюркских народов сформировалась еще в древнетюркский период. Особенностью тюркских языков является широкая полисемия колоронимов и наличие ряда «цветных» образных выражений для обозначения погодных явлений. В казахском и кыргызском языках как в языках одной (кыпчакской) подгруппы существует целый ряд параллельных цветообозначений погодных явлений, хотя их семантика имеет тенденцию к расхождению.

Литература

1. Абжапарова М. Цветообозначения в казахском языке в сопоставлении с алтайским языком. Автореф дисс. канд. филол. наук. Новосибирск, 2021. 26 с.
2. Древнетюркский словарь/ под ред. Д.М. Насилова, И.В. Кормушина и др.; сост. Т.А. Боровкова, Л.В. Дмитриева, А.А. Зырин, И.В. Кормушин и др. 2-е изд., пересмотр. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2016. – 760 с.
3. Елибаева К. Ж. Символика и семантика цвета в казахской культуре // Вестник МГУКИ. 2012. №4 (48). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/simvolika-i-semantika-tsveta-v-kazahskoy-kulture> (дата обращения: 24.05.2023).
4. Жаркынбекова Ш.К. Концепты цвета в казахской и русской лингвокультурах [Текст] : [монография] / Ш. К. Жаркынбекова ; Каз. нац. ун-т им. аль-Фараби... – Алматы : Қазақ университеті, 2004. – 226 с.
5. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40000 слов/ сост. К.К. Юдахин. – Ф.: Главная редакция киргизской советской энциклопедии, 1985
6. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник 1975. М. : Наука, 1987. – 172 с.

7. Кормушин И. В. Цветобозначения // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. 2-е изд., доп. М.: Наука, 2001. 822 с.
8. Кошкарева Н. Б, Абжапарова М. Прилагательные-цветобозначения в роли интенсификаторов в казахском языке (в сопоставлении с тюркскими языками Южной Сибири) // Сибирский филологический журнал. 2022. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prilagatelnye-tsvetooboznacheniya-v-rol-intensifikatorov-v-kazahskom-yazyke-v-sopostavlenii-s-tyurkskimi-yazykami-yuzhnoy-sibiri> (дата обращения: 24.05.2023).
9. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2017. – 658 б.
10. Русско-кыргызский словарь: 51000 слов/ под ред. К.К. Юдахина. – Б.: «Шам», 2000. – 992 с.
11. Турганбаева Ш. С. Цветовое восприятие и природные ассоциации в культуре казахов // МНКО. 2011. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsvetovoe-voSPIriyatie-i-prirodnye-assotsiatsii-v-kulture-kazahov> (дата обращения: 24.05.2023).
12. Утегенова К. Т. Концепт и концептосфера: Учебное пособие / К. Т. Утегенова. Уральск: РИЦ ЗКГУ, 2020. - 269 с.
13. Эдоков, А.В. Цветовое восприятие в культуре алтайцев // Межрегиональные исследования в общественных науках [Э/р]. – Р/д: www.ino-center.ru/
14. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық/ Құраст.: Н. Әшімбаева, Қ. Рысбергенова, Ж. Манкеева және т.б. – Алматы, 2011
15. A. v. Gabain. Vom Sinn symbolischer Farbenbezeichnung.— АОН. Т. 15. № 1— 3. 1962. (Турецкий перевод: Renklerin sembolik anlamları.— «Tiirkoloji Dergisi». 3. № J. Ankara, 1968.)
16. O. Pritsak. Qara. Studie zur tiirkischen Rechtssymbolik.— «Z. V. Togan’a Armagan». Istanbul, 1955.
17. Google Translate. <https://translate.google.kz>

ОРТА ҒАСЫР ТҮРКІЛЕРІНІҢ ҚАШЫҚТЫҚТАН ШАБУЫЛ ЖҮРГІЗУ ҚАРУЫ, САДАҚ АТУДЫҢ ҰҒЫМДЫҚ СИПАТЫ

*Мұсабаева А.Қ.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан,
akzat_90@mail.ru*

Аңдатпа. Тарихы терең түркілердің өзіндік өркениетін қалыптастыруда, түркі қоғамында ер атаулы «тал бесіктен тас үйінді бесігіне» дейін жауынгерлік рухта тәрбиеленді. Елді, жерді, туған жұртын қорғауды ең негізгі мақсат тұтты, бір сөзбен, түріктер асқан батырлық пен ерлікті мадақ тұтып ат жалында, қару-жарағымен ұдайы жорықтармен өмір кешті, бүкіл қоғам қашанда әскери

дайындықта, әскери өңірін күн сайын дамытып тіршілік етіп жатты. Өйткені шабуылдарға тойтарыс беру, ата жауымен ұдайы соғысу үрдістері толастаған емес еді. Қытай деректерінде түркілер туралы «оларда мүйіз нақышты садақ, ысқырма жебе, сауыт, найза, қылыш және семсер бар. Адамдары атқа мықты, садақ тартуға шебер, жаратылысынан жауыз болады...» делінген. Осыған орай түркі ортағасыр жазба ескерткіштеріндегі қару жараққа қатысты лексемаларды зерттеп зерделеу өте маңызды.

Түркі жазба ескерткіштерінде жалпы қару-жарақ жайында мол мағлұмат алуға болады. Оған деректерде жетерлік. Табылған ескерткіштерден не жазба мұра болып қалған әдебиеттерден түріктерде (түркілерде) жеңіл әрі ауыр қаруланған әскерлер болғандығын аңғаруға болады. Жеңіл тобына атты және жаяу әскерлер жатады. Онда алдыңғы саптың шапшың қимылды салт атты садақшылар тобы бар. Ендігі кезекте мақала тақырыбына сай, сол қашықтықтан атылатын қару түрі садаққа талдау жасалынады.

Түйін сөздер: жазба мұралар, сөздік, қару-жарақ түрлері, садақ, оқ, жебе, ұрыс шабуылдары, семантикалық талдау, шабуыл, жауынгер.

Abstract

The Turks' history in the formation of their own civilization is very deep. In the Turkic society, men were brought up in a fighting spirit from the so-called "cradle of willows to the cradle of stone piles", that is from birth to death. Their main goal was to protect the country, land, and their people. In one word, the Turks praised great bravery and heroism, such as living on horseback, constantly marching with weapons. The whole society was always in military preparation, because repelling attacks and constantly fighting with the old enemies hardly ever stopped. According to Chinese sources, the Turks "possess horned bows, whistling arrows, armor, spears and swords. It was said that "People are strong on horses, good at shooting bows, cruel by nature...". In this regard, it is very important to study the lexemes related to weapons in the Turkic medieval written monuments. One can get numerous occasions where Turkic written monuments mention weapons. Based on the monuments found or from the written literature, one can easily see that the Turks had light and heavy armed forces. The light group includes cavalry and infantry. There is a group of fast-moving horse archers in the front line. Next, according to the topic of the article, the type of weapon fired from that distance will be analyzed.

Keywords: written heritage, vocabulary, types of weapons, bow, bullet, arrow, combat attacks, semantic analysis, attack, warrior

Қысқарған сөздер:

КТБ – Күлтегин үлкен жазба;

қаз. – қазақша;

әз. – әзірбайджан тілі;

алт. – алтай тілі,

қалм. – қалмақ тілі;

монғ. – моңғол тілі;

орх-ен. – орхон-енисей жазба ескерткіштер тілі;

қырғ. – қырғызша;

болг. – болгар тілі;
лат. – латынша;
тув. – тува тілі;
тат. – татарша;
чув. – чуваш тілі;
як. – якут тілі;
қарақалп. – қарақалпақ тілі;
хак. – хакас тілі;
ұйғ. – ұйғырша.

Түркілер тарихында, әскердің, қару-жарақтың, айрықша маңызы болған. Сайман, сауыт, қару-жарақ сапасы мен ерекше бітімі сол замандағы алдыңғы қатарлы жетістіктердің айқын үлгісі деуге болады. Түріктердің соғыс стратегиясы мен тактикасы алдын-ала ойластырылған ұтымды әрі кешенді болса керек, соғыстарда әсіресе жекпе-жек күрестерімен қатар, жауды алыстан садақ оғымен «жаңбырлатып» атқылау, ұзын сүнгілі найзамен түйреп таптап өту, жауды бүйірінен аяқасты соғу, қоршап алып тас-талқан ету, өзен, су, жартас секілді тығырыққа тіреп барып басып алу, аңшылап қуалап құрту секілді тәсілдер болғандығы хақ. Деректерге сүйенсек, түркі әскери қару-жарағын дайындайынын әскери корпус та болған, шебер ұсталар жұмыс атқарып, олардың жасаған қылыш, семсер, садақ, оқтары сол уақыттардағы ең жетілген қару-жарақ саналған. Сондықтан да, осы тақырыпқа қатысты лексемаларды зерттеудің маңыздылығы да баршылық.

Сондай-ақ, түркітануда қару-жарақ атауларын зерттеген ғалымдар, соның ішінде қазақстандық ғалымдар да жетерлік. Жалпы, қару түрін анықтау процесінде жіктеу және типология жағынан қарастырған алғашқылардың бірі Смирнова К.Ф. (Смирнов, 1961), Мошковой М.Г. (Мошкова, 1963), Гуцалова С.Ю. (Гуцалов, 2004) толықтырса. Ал, кейбір сұрақтар, морфологиялық, өлшемдік және терминологиялық аспектілерге қатысты материалдар Погодина Л.А. (Погодин, 1998), Кокориной С.Ю. (Кокорино, 2008), Сейткалиева М. (Сейткалиев, 2013), Фризен О.И., Яблонского Л.Т. (Фризен т.б., 2017), Иванов С.С. (Иванов С.С. 2018) тағы басқа ғалымдар қарастырған. Одан бөлек, Давлетова Улбосын, «Военная лексика каракалпакского языка» тақырыбында, Юнал Керами, «Военно-административная лексика турецко-тюркского происхождения в русском языке», Лосева-Бахтиярова Танем Валерьевна «Военная лексика тюркских языков: Названия вооружения», Байжанов Тузельбай Байжанович «Военная лексика в казахском языке», «История военной лексики в казахском языке» атты кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалған.

Қазақ тілінде бүгінгі күнге дейін қару-жарақ атаулары көркем шығармалардың түрлі жанрларында кең таралуымен де сипатталады. Ол бірқатар тұрақты тіркестерді, мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді қалыптастыру үшін негізде болған. Солардың ішінде тақырыбымызға сәйкес, *садақ* сөзіне қатыстыларын мысалға келтірсек.

Атадан ұл туса игі,
Атаның жолын қуса игі.
Беліне *садақ* буса игі,
Бетіне келер ұяттан
Өзі біліп жуса игі.
Өзі біліп жумаса,
Бәрінің де жоғы игі. [1, 66 том, 48].
Ескі қаптан шаң басқан *садақ* шығады. [1, 66 том, 122].

Көне *садақты* деме,
Атқанын көрерсің.
Көне етікті деме,
Атасын білерсің. [1, 66 том, 175].

Сауда *садақпен* тең,
Иілсе бір түзелмейді. [1, 66 том, 256].

Қазіргі қазақ тілінде *садақ* сөзі бар. Ол, «жебе атуға арналып, ағаштан иіп жасаған қол қаруы. Қарапайым садақты тобылғы, үйеңкі т.б. қатты ағаш шыбықтарын доғаша иіп, екі ұшын қайыспен керіп жасайды. Күрделі садақтың сыртқы бетіне сіңір тартылып, ішкі жағы мүйізбен қапталады, кейде ортасы мен екі шетіне сүйек бастырма қағылады» деп, берілген қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігінде. [2: 368].

Қашықтықтан лақтыратын қарудың негізгі және ең көне түрі – садақ екендігі белгілі. Оның пайда болған уақыты мезолит дәуірі (біздің дәуірімізге дейінгі шамамен 10-5 мың жыл бұрын).

Атуға арналып, ағаштан иіп жасалған қол қаруы *садақ* орта ғасыр жазба ескерткіші «Диуани лұғат-ит-түрікте» *ja* деп берілген [3: 341]. Ол икемді серіппелі доғадан (ағаш, кейде сүйек және мүйізден жасалады) және доғаны тартатын адырнадан тұрады.

Көне түркі жазбалары ескерткіштерінде садақтың атауы анықталмаған.

Қарахан жазба ескерткіштерінде садақ *ja* сөзімен таңбаланған: *kılıç, balta, ok, yaу, güç, kuvvet, dürtü* «қылыш, балта, жебе, садақ – қуат, күш, екпін» [4,796]. Садақтың ортаңғы иілгіш бөлігі *ja bayru* сөз тіркесімен таңбаланған [КТб, 3, I 341], сөзбе-сөз аударғанда «садақтың бауыры».

Ja әртүрлі фонетикалық нұсқаларда қазіргі түркі тілдерінде түбір сөз болып, садақ дегенді білдіреді: түрікм. *ja:j*; қаз. *zaj, zaq*; алт. *d'a*; ұйғ., хак. *ca:zaq, ihca*; шор. *ca;zaq*; тув., тоф, са.; як. *sa*; чув. *su*.

Түркі тілдеріндегі *ja* дыбысының фонетикалық жасалуындағы айырмашылықтар тұрақты фонетикалық алмасулардың нәтижесі болып табылады. Анлаут келісімі бойынша сипатталған тілдер мыналарға бөлінеді: а) j-анлауттық – ұйғ.; б) с-анлауттық – тув. және тоф.; в) z/d'-анлауттық – қырғ. және алт.; г) s/s-анлауттық – як. және чув.

Jaj формасы кең таралған форма. Ол оғыз (түр., түрікм., гаг., өз.) және қыпшақ (қаз., ноғ., қарақалп.) топтарында, сондай-ақ өзбек (қарлұқ тобы) тілінде

берілген. Оғыз тобындағы барлық тілдерде бұл сөздің бір фонетикалық көрінісі бар – *jaj*. Шығыс қыпшаққа жататын қазақ және қарақалпақ тілдерінде фонетикалық алмасу байқалады – $j > z$.

Jaj формасы кейде ауслу *j*-ді кеңейтуші ретінде қарастыра отырып, *ja* формасының эволюциясының нәтижесі ретінде түсіндіріледі, яғни $ja > jaj$ [4, 553; 4, №1821] қарасақ болады.

Садақтың ортақ түркі атауының келесі нұсқасы – *jaja* сөзін *ja* түбір негізінің қосарлануы деп түсіндіруге болады. Бұл атау солтүстік және батыс қыпшақ тілдерінде (қар.(т.), қбалқ., тат., башқ., құм.) қолданылады. Мынадай фонетикалық алмасуларды байқауға болады: қбалқ. тат. (қазан диалектісі) $j > j$, құм. $j > j$.

Сібір түркі тілдеріндегі – хакас және шор (ұйғыр тобының хакас кіші тобы) садақ атауы жалпы түркі тіліндегі *ja* (хақ., шор. са:) кішірейткіш *-jaq* жұрнағын жалғау арқылы жасалған.

Садақ атауының қазақ және башқұрт тілдеріндегі нұсқасы – *zaq / jaq*, дауысты дыбыстардың түсіп қалуымен *za l ja + oq l uq* – «садақ» + «жебе» тіркесімінен жасалған болуы мүмкін.

Садақтың құрама белгісінің ұқсастығы басқа түркі тілдерінде де кездеседі: өзб. *oq-joj*, қарақалп. *oq-zaj*, ұйғ. *oqi ja*, хак. *ихса*, як. *ахса* және т.с.с.

Бұл сөздің кейбір тілдерде, мысалы, сары ұйғыр, алтай тілдерінде «жебе+садақ» тіркесінің құрамында жиі қолданылуына байланысты *ja* сөзінің мағынасы «жебе» болып берілген [5: 17].

Сонымен, түркі тілдерінің барлық топтарында мынадай құбылысты атап өтуге болады: негізгі мағыналары «жебе» және «жебеге арналған қорамсақ» сөздері «садақ» деп таңбаланады, ал «садақ» сөзі «жебе» және «қорамсақ»: қаз., қырғыз, түрікм., балт., алт. *sadaq* «жебеге арналған қорамсақ» = «садақ»; башқ. «жебе»; қаз., қырғыз., қарақалп. *zebe*, (*uha*) бір-бірімен синонимдік қатынасқа түсіп, ауыспалы мағынада қолданылады. Бұл қашықтықтан ұрыс жүргізу қаруының бір түрі – лақтыру қаруына жататын бұл сөздердің ортақ семантикалық негізінің болуымен түсіндіріледі. Заттың семантикалық туынды арқылы аталуы.

Көптеген түркі тілдерінде *ja* сөзі ауыспалы мағыналарға ие. Олар заттардың пішіні немесе атқаратын қызметіне қарай олардың негізгі ұқсастықтарынан туындайды: түрікм. «айырсадақ»; түр., өз., тат. «ысқы», «доға»; түрікм., түр., гаг., өз., «серіппе»; түрікм., түр., гаг., өз., «рессор»; өзб., қарақалп., «кемпірқосақ».

Садақтың келесі атауы – *sarza* жеке аумақты құрайды. Ол қыпшақ тобындағы тілдерді (қаз., қырғ., қарақалп., башқ., тат. және т.б.), сондай-ақ түрікмен тілін (оғыз тобы) қамтиды. *Sarza* – екі сөзден тұратын садақ түрі: *sary* «сары» және *zaj* «садақ»; тиісінше, атауға заттың түсі негіз болған. *Sarza* сөзі көбінесе эпостарда, ақын өлеңдерінде кездеседі: қаз.: «Екеуіне керегі соражның ұлы оғы еді» - «То, что нужно было обоим – это стрела лука» [6: 334]

Бұл сөздің толық формасы – *sary ja; j* «сары садақ» тіркесі түркімен тілінде садақтың бір түрінің атауы ретінде сақталған. Бұл атаудың бір тіл тобының

шеңберінен шығуы түркі халықтарының садақ жасау материалдарының ұқсастығын көрсетеді.

Түркі тілдерінде садақтың атауы, әдетте, сыртқы түріне немесе жасалатын материалына негізделген, мысалы, башқ. *Mokata jaj* «адырнасы қасқырдың сіңірінен жасалған садақ»; қырғ. *zajajyl za* < парсы [*cazoil*] «жылқының немесе түйенің арқасына салып тасымалдайтын шағын зеңбірек». Садаққа қатысты *zazajyl* сөзі, бәлкім, зеңбірекке ұқсас садақтың үлкен түрін таңбалау үшін қолданылған.

Садақтар қолданылу мақсатына қарай да түрге бөлінген: аң аулауға арналған – өзі атылатын садақтар – соғыс садақтары. Алтай мен Сібірдің түркі тілдерінде ортақ түркі тіліндегі *ja* соғыс садағын білдірсе, ал өзі атылатын садақ *aja* (алт., хак., тув., як.) сөзімен беріледі. В.А. Боргояковтың пікірінше, *aja* сөзі барлық керек-жарақтарымен бірге бүкіл өзі атылатын құрылғыны білдіреді [7, 86]. В.И. Рассадин бұл сөзді шығу тегі белгілі лексикаға жатқызады [8:90].

Башқұрт тілінде *jäjä*, керісінше, «аң аулауға арналған садақты» білдірсе, ал соғыс садағының атауы *äžernä* [9: 73-74]. Бұл атау құмық тілінде – *adirne* «садақ», түркі емес бірқатар тілдерде, мысалы осетин тілінде – *aerdunae l aendurae* (*dr* -> *rd*) «садақ», қалмық - *adarana* «батырлар садағы» < ир. [**druna*] кездеседі. Орта парсы [*durūna*] «садақ; доға, кемпірқосақ», пехл. [*drön*] «садақ», пам. және [*drün*] «садақ», соғд. [**örön*] «садақ», көне үнді тілінде [*druna*] «садақ». В.И. Абаевтың пікірінше, этимологиясы жағынан бұл сөз [*dāru*], [*dru*] «ағаш» сөзімен байланысты болуы әбден мүмкін [10: 403-403].

Шағатай жазба ескерткіштерінде садақтың тағы бір атауы кездеседі. Ол парсы тілінен енген – [*katān*] сөзі. Бұл атау А. Навои, З. Бабур, М. Салихтың шығармаларында кездеседі. [*Katān*] оғыз (түр., түрікм. *keman*, аз. *kaman*) және қарлұқ тобындағы тілдерден (өзб. *kamon*, ұйғ. *kamal* (*n ~ l*)) енген. Өйткені дәл осы тілдер Иран тілдерінің ең көп әсер еткен тілдері. Қыпшақ тілдерінде, сондай-ақ солтүстік-шығыс тілдерінде бұл сөз кездеспейді.

Садақтың жебесі – ұшы немесе үшкір ұшы бар жіңішке сырық, сонымен қатар қарудың ең көне түрлерінің бірі.

Көне түркі ескерткіштерінде жебе *oq* деп аталады: *Bir erig oqun urty* «Ол бір адамды жебемен өлтірді» [КТБ, 13, 36]; моңғол тіліндегі - *uhe* «жебе» сөзімен сәйкестігі бар [14: 43].

Қарахан жазба ескерткіштерінде де жебе *oq* деп аталған. *Bašaq* сөзімен жебенің ұшы аталған; жебенің ұшына кигізілетін темір сақина *bōri* сөзімен таңбаланған; жебенің басы, қауырсын *kez* деп аталған [11, I].

Шағатай жазба ескерткіштерінде атыс және артиллериялық қарудың пайда болуы мен таралуына байланысты *oq* «оқ», «снаряд» мағыналарын да бере бастаған. Сөздің бұл мағынасы бір зат атауының екінші затқа қызметі бойынша ауысуы негізінде қалыптасқан. Жебенің ұшы бұрынғысынша *bašaq* сөзімен берілген [15: 99].

Әрбір түркі жауынгері садақпен бірге жебемен де қаруланған.

О.Прицактың пікірінше, *oq* «тайпа» деген мағынаны да берген. Мұны қытайлықтар «он жебе» ғана емес, «он тайпа» деп түсінген. Оны *on-oq* тіркесімі де растайды [16, 59].

Жебенің түркі тіліндегі ортақ атауы көне түркі тіліндегі *oq* болып қала береді: түрікм., қаз., қырғ., ноғ., қбалқ., ққалп., алт., ұйғ., сүг., тув., құм., қтат. *oq*; тур., гаг., қар., *ok*; өз., як. *ox*; өзб. *oq*; тат., башқ. *uq*; хак. *ix*; чув. *uhă*.

Түркі тілдері топтарындағы сөздің фонетикалық көрінісіне қатысты мынаны атап өтуге болады: артқы тілді ауслат дауыссызы тілдердің басым көпшілігінде сақталады: қыпшақ және қарлұқ топтарының тілдерінде - *q*, әзірбайжан тілінде (оғыз тобы), якут және хакас тілінде (ұйғыр тобы) $q > x$. Түрік, түрікм., гаг. (оғыз тобындағы тілдер) бастапқы артқы тілді *q* алға жылжуға бейім: $q > k$.

Тат., башқ., хак. тілдерінде жуан дыбыстың жіңішкеруі $o > u$ бұл тілдерде бір буынды сөздердегі және әдетте, түркі тіліндегі төл сөздердің бірінші буынындағы жуан дауыстылардың жалпы жіңішкеру үрдісіне байланысты. Сондай-ақ өзбек тіліндегі жартылай жіңішке *o* салыстырыңыз.

Ұйғыр тілінің диалектісінде *oq* – «ату» мағынасындағы етістік. *Oq-oq-* ең көне дәуірлерге жататын лексика-морфологиялық синкретикалық түбір.

Э.В. Севортянның пікіріне сүйенсек, жебенің (және садақтың) чуваш тіліндегі атауы - *uhă* – аталған жұптың етістігінен жасалған [17: 25].

Ұқсастығы бойынша байланысы негізінде (жебенің ұзын сабы) түркі тілдерінде *oq* сөзінің ауыспалы мағыналары пайда болды: түрікм., өз., қырғ., өзб., ұйғ. «білік»; түр., ұйғ. «дөңгелектің білігі»; түр., өз., гаг., қтат. «оқ ағаш»; өз. «сырық», «білік»; түр. диал. «шатырға қойылатын жуан тіректер», «тас үйдің қабырғалары арасындағы байланыстырғыш арқалық», «арық, егістіктегі су жүретін атыз», «егістіктің жіңішке тартылған бөлігі»; өзб. «піспек» (май піскіштегі).

Жоғарыда атап өткеніміздей, сары ұйғыр, якут тілдерінде *oq* «садақ» дегенді де білдіреді - бұл атау қарудың бір түріне қатысты мағыналардың күрделі байланысы принципіне байланысты.

Шығыс қыпшақ тілдерінде – қазақ, қырғыз, ққалп. - «жебе» мағынасын беру үшін *oq* сөзінен басқа *žebe* сөзі қолданылған, шамасы моңғол тілінен шыққан (< моңғ. *zebe* «садақ жебесі»). Мұндай кірме сөз кейбір түркі тілдерінде *oq* мағынасының кеңеюімен байланысты пайда болды деп болжауға болады, өйткені жоғарыда атап өткеніміздей, орта түркі дәуірінде *oq* сөзі өзінің семантикалық ауқымын кеңейтіп, «садақ жебесін» ғана емес, «оқ», «снарядты» да белгілей бастайды.

Жоғарыда айтылғандай, аталған тілдерде *žebe* «садақ», «жебеге арналған қорамсақ», сондай-ақ «жебе сабы» дегенді білдіреді. Барлық атаулар лақтыру қаруының бір түріне жатады.

Л.З. Будагов соған сөзін *soq*-тан шыққан «ату, соғу» [18, II-404] деп санайды. Дегенмен, семантика тұрғысынан алғанда түркі тіліндегі ортақ омоним *soq-* «кіргізу, сұғу, сығымдау, салу» мағынасында сөз тудырушы түбір болса, дұрысырақ сияқты.

Soq- етістігінен жебе ұшы атауларының бірі – *soqum* да жасалған «ағаштан жасалған үш қырлы ысқыратын жебе» [3, I – 397] <*soq*-+ *-um* жұрнағы.

Сібірдегі түркі-хакас және якут халықтарының эпосында ұрыс жебелерінің атауы – *hosto / kustuk*. Хакастардың батырлар жырында *hosto* ұзаққа ұшатын, отқа төзімді, қос ұшты жебе деп сипатталған; ол жауды басып озып, иесіне оралған деседі. Қазіргі хакас тілінде *hosto* «күрлықаралық ракета» мағынасында қолданылады. Орта ғасырларда Хакасия халқы оңтүстік көршілерінің арқасында мылтықпен бұрыннан таныс болуы әбден мүмкін.

Э.А. Пекарскийдің шығу тегі белгісіз якут тіліндегі *holo* сөзін «өзі атылатын садақ орнатылатын ағаш тақтайша» *hol~kol* «малдың алдыңғы аяғы, адамның қолы» деп айтуы [19, II-1823) *koloq* сөзін *kol* «қол» + *oq* «жебе» тіркестерінен құралған деуге негіз болады.

Жебелер түрі мен жасалу материалы бойынша ерекшеленген. Бұл олардың түркі тілдеріндегі атауларында көрінеді. Түркі халықтары пайдаланған материалдар мен жасау техникасы ұқсас болған; географиялық ерекшеліктеріне байланысты материалдың түрлері ғана өзгеріп отырған.

Жебелер арнайы ағаш түрлерінен: қайың, қарағай, еменнен жасалған, сонымен қатар қамыс та қолданылған. Ағаш алдымен бірнеше жыл кептіріліп, ерекше жағдайларда сақталған, сондықтан жебелер берік және жеңіл болған. Осы мақсатта қамысты қолдану өте тиімді саналған: шикізат ретінде арзан, бастапқыда жеңіл, одан жебе жасау техникасы да қарапайым саналған. Мысалы: қаз. *qatys oq* «қамыс жебе».

Сонымен түркі тілдерінің барлық топтарында қайыңнан жасалған жебе атауын кездестіруге болады: түрікм. *gajyn oq* (оғыз тобы), қаз. *qajyn oq* (қыпшақ тобы), өзб. *qajin oq* (қарлұқ тобы), хак. *hazyn ux* (ұйғыр тобы).

Жебенің ұшы темірден (түрікм. *demrenli rejkamly oq* «ұшы темір жебе»), мыстан (башқ. *ež bašaqly uq* «ұшы мыс жебе»), тастан (башқ. *taš bašaq* «ұшы үшкір тас»), жануарлардың мүйізінен (башқ. *mögöz bašaq* «ұшы мүйізден жасалған») жасалған. Кейде тиімдірек болу үшін оған жыланның уын жаққан.

Шеберлер жебеге көбірек күш беру үшін түйе майын да қолданған. Осылайша, қазақ және басқа түркі тілдерінде *semiz oq* «майланған жебе» атауы пайда болған. Жебе түрлері мұнымен бітпейді. Мысалы, жауды аттан түсіру үшін қазақтар *qozu žauryn oq* «басы қозының иығына ұқсайтын жебені», ал бейбіт уақытта ату жаттығулары үшін *doyal oq* «доғал жебе» қолданған. Башқұрттар *tırap uq* - «ұшу жоқ доғал жебемен» қоян атқан; осы сияқты жебемен - *tıraj baš uq* дұшпанының бетін, самайын көздеп атқан, өйткені темір сауыт киінген дұшпанның жебе тиетін ашық жері беті ғана болған [9: 40].

Жебе нысанаға дәл тиюі үшін оның ұшына аздап қойдың немесе түйенің жүнін, сондай-ақ қарға немесе тауықтың қауырсынын байлаған. Мұндай түрлері садақтың құрамдас атауларынан байқалған, мысалы: қаз. *qarya žündi qatys oq* «қарға қауырсыны байланған қамыс жебе»; түрікм. *ič elekli gajyn oq* «үш қауырсын байланған қайың жебе»; қырғ. *kanattu: oq* «қауырсынды жебе» және т.с.с.

Жебелер көлемі жағынан да әртүрлі болған: қаз. *on eki tutam oq* «он екі тұтам жебе», *alpys kez oq* «60 кез жебе» (71,12 см); қырғ. *ögüz belindej ža*: «өгіз арқасындай жебе»; башқ. *tuuyž totam uq* «тоғыз тұтам жебе» және т.с.с.

Қорытындылай келе, лақтыратын ең көне қарудың мағыналарын беру кезінде атаулардың тікелей алмасуына негізделген семантикалық деривация тәсілі байқалады: «садақ», «жебе» деген сөздер бір-бірімен алмастырылып қолданылады. Екі ұғымның қарудың бір түріне – лақтыратын қаруға жататындығына байланысты мұндай алмастыруға жол беруге болады. Садақ пен жебе түрі, көлемі, жасалу материалы жағынан ерекшеленді, бұл олардың атауларында көрініс тапты. «Садақтан ату» ұғымын жеткізу үшін - *oq at-* және *oqla-* деген екі етістік қолданылады, екеуінің де құрамында көне түркі *oq* «жебе» сөзі бар. Уақыт өте келе олардың екіншісі – *oqla* «Қаруды оқтау, қайта оқтау» деген мағынаға ие болды. «Садақшы» ұғымы «садақ» немесе «жебе» сөзіне - *çy* сөз тудырушы жұрнағын жалғау немесе осы сөздердің *at-* «тастау, лақтыру, ату» етістігімен тіркесімі арқылы беріледі. Қырғыз және сібір түркі тілдерінде *at-* орнына бұл тіркесімде *tart-* «тарту» етістігі қолданылғандығы белгілі болды.

Әдебиет

1. Бабалар сөзі: Жүз томдық, - Астана: “Фолиант”, 2010. 66-том. Қазақ мақал-мәтелдері. – 2010. – 350 б.
2. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. - Алматы: "Сөздік-Словарь". 1997. – 368 б.
3. Махмуд Қашқари «Девону Луғот-ит турк» Т. I-III, Тошкент, 1960-1961, 1963г. – 341б.
4. Юсуф Хос Хожиб «Қутадғу билиг». Транскрипция ва хозирги узбек тилига тафсиф Қаюм Каримов. Тошкент, 1971г. – 796с.
5. Pedersen H. Türkische Lautgesetze // ZDMG, 1903y. Bd.57/H 3.
6. «Батырлар жыры», Т. I-II, Алматы, 1961ж. – 334б.
7. Боргояков В.А. Лексика охоты и рыболовства в диалектах хакасского языка. Дис...канд.филоло.наук.Москва, 2001г. – 22с.
8. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Удэ, 1991г. 251с.
9. Руденко С.И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. Москва – Ленинград, 1955г. – 376с.
10. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I-IV, М-Л., 1958-1989гг. – 448с.
11. Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972 г. – 782б.
12. Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neu-persischen. T.I-III. Wiesbaden, 1963-1965, 1967y. 557-671pp.

13. Лосева-Бахтиярова Т.В. Военная лексика тюркских языков (названия вооружения) Дис...канд.филоло.наук. Москва, 2005г. – 293с.
14. «Памятник в честь Кюль-Тегина», большая надпись. С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951г. – 221с.
15. Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. М., 1962г. – 373с.
16. Pritsak O. Stammensnamen und Titulaturen der altaischen Volker//VAJb, 1952. Bd. XXIV, N.1-2. – 53р.
17. Севортян Э.В. О тюркских элементах в «Русском этимологическом словаре» М. Фасмера//Лексикографический сборник, вып.V. М.:Изд-во АН СССР, 1968, с.11-29.
18. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т.І-ІІ, СПб., 1869-1871гг. – 829с.
19. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Т.І-ІІ-ІІІ. Л., 1909-1929гг. – 1228с.

TÜRK VE AVRUPA DİLLERİNDE “GÖKKUŞAĞI” SÖZCÜĞÜNÜN ADLANDIRILMASI

Öncül V.

L.N. Gumilyev Avrasya Milli Üniversitesi

Astana, Kazakistan

[*vilice1@hotmail.com*](mailto:vilice1@hotmail.com)

Köse D.

Yabancı Diller Semerkand Devlet Enstitüsü

Semerkand, Özbekistan

dursunkose57@gmail.com

Öz. Varlıkları birbirinden ayıran en temel özellik adlarıdır. Adlandırıldığında o varlık bilinmiş olur. Adlandırma her toplumda aynı şekilde yapılmaz. Bu çalışmada “gökkuşağı” sözcüğünün farklı dil ailelerinde adlandırma şekli araştırılmıştır. Altay dil ailesindeki Türkçe ve Avrupa dil ailesi “gökkuşağı” sözcüğü esas alınarak karşılaştırılmış, Türk dillerinde “gökkuşağı” kelimesinin anlamsal, Avrupa dillerinde ise görsel algı üzerinden değerlendirildiği sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar sözcükler: Dilde adlandırma, Altay dil ailesi, Türk dilleri, Avrupa dil ailesi, gökkuşağı, görsel algı, metafor.

Abstract. The most basic feature that distinguishes entities from each other is their names. When it is named, that entity becomes known. In this study, the naming method of the word “rainbow” in different language families was investigated. Turkish Altay language family and European language family have been compared based on the word “rainbow”; It has been concluded that the word “rainbow” is evaluated semantically in

Turkish languages and visually in European languages. Document review method, one of the qualitative research methods, was used in the research.

Keywords: Naming in the language, Altay language family, Turkish languages, European language family, rainbow, visual perception, metaphor.

İnsanlar için bir varlığa ad vermek onu “tanıdığı, bildiği” anlamına gelir. Başka bir ifadeyle adlandırılmayan varlıklar “tanınmamış, bilinmemiş” demektir. İnsanoğlu var olduğundan beri çevresini tanımaya ve tanıdığı varlıklara ad vermeye çalışmıştır. Bu bir çeşit kendisini güvende hissetme isteğidir. Çünkü insan bilinmeyenden korkar, tedirgin olur, ancak varlıkları adlandığında egemenlik kurduğunu düşünür, kendini güçlü hisseder. Varlıkları birbirinden ayıran en temel özellik adlarıdır. Ad varlığın göstergesi değil, kendisidir [3: 300]. Adlandırıldığında o varlık bilinmiş olur. Bilme isteğinin sonucu olarak ortaya çıkan adlandırma sözcüklerin şifrelenmesiyle yapılır. İnsan, kendini ve dünyayı tanımak için dünyadaki nesnelere sözcükleri şifreleyerek algılar. Adlandırma işlemi kişi, dil ve kültür tarafından belirlenir ve insanın tarihsel, kültürel, psikolojik, ekonomik, görsel ve algısal birçok kavramıyla çok yakından ilgilidir [1: 52].

İnsan ilk önce kendisini tanımaya ve adlandırmaya çalışır. Kendisini tanıdıktan sonra yakın çevresini daha sonra da doğadaki diğer nesne ve varlıkları tanımış ve adlandırmıştır [5: 20]. İnsanlar duyularıyla hissettiği, gördüğü, dokunduğu, işittiği, tattığı, kokladığı nesnelere adlandırır; sonrasında duygularıyla oluşan soyut kavramlara ad verir. Bu adlandırmaların neye göre, hangi mantıkla, nelerden etkilenerek yapıldığı önemli bir konudur. Her toplum aynı şekilde adlandırma yapmaz. Bu bilinmekle beraber farklı kültüre sahip toplulukların ne düşünerek adlandırma yaptığı, kültürel değerlerin, yaşam tarzı ve coğrafi şartların adlandırmalarda nasıl rol oynadığı sorularına net bir cevap verilememektedir. Bunun için bir sözcüğün farklı dil ve lehçelerde hangi yöntemle, nasıl adlandırıldığı ve adlandırmada neden farklı duyular kullanıldığını belirlemek zordur. Bu farklılıklar algıda seçicilikten kaynaklanmaktadır. İhtiyaçlar, kültür ve geçmiş yaşantılar, ilgi alanları, ani değişiklikler algıda seçiciliği etkiler [7: 785].

Varlıkları metafor yoluyla adlandırmak mümkündür. “Deyim aktarması” da denilen metafor, sözcüğün gösterileni ve kavram arasında benzetme yoluyla ilişki kurularak kavrama aktarılması olayıdır [2: 183]. Günümüze yakın zamanda yapılan metaforlar asıl kavramı içerebilir, söz gelimi coğrafi terim olarak Türkçede burun, boğaz gibi vücut organları kullanılabilir ama dillerde on binlerce yıl öncesinde kullanılan metaforlar asıl kavramdan uzaklaşmış olabilir. Bunun sonucu olarak metaforu taşıyan sözcüklerin ilk biçimleriyle anlam ilişkisi kaybolur [4: 15].

İki ayrı kavramı birleştirme yoluyla da adlandırma yapılabilir. Birden fazla sözcüğün birleştirilmesiyle yeni bir kavram karşılama olayı, kavramın tek sözcükle ifade edilemediği durumlarda uygulanır [8: 165]. *Akçaağaç*, *atardamar*, *yerçekimi* sözcüklerinde olduğu gibi isim ile isim, sıfat ile isim ya da fiil ile isimden birleşik ad oluşturulabilir [6: 52].

Bu çalışmada *gökkuşağı* sözcüğünün farklı dil ailelerinde adlandırma şekli araştırılmıştır. Altay dil ailesinde bulunan Türkçe ve Hint-Avrupa dil ailesinin Avrupa kolunda bulunan diller *gökkuşağı* sözcüğü esas alınarak karşılaştırılmıştır.

Gökkuşağı sözcüğü Kazakçada *kempirkoşak* Başkurtçada *yaygor*, Kırgızcada *asan-üsön*, Özbekçede *kamalak*, Tatarcada *salavat küpiri*, Türkmençede *alemğöşar*, Uygurcada *hasan-hüsan*, Azericede *göykurşağı* şeklindedir. Türk kültüründe kavramı nitelemek için kuşak sözcüğü seçilmiştir. Gökyüzünden yeryüzüne uzanan ve şamanın göğe çıktığı bir köprü olarak algılanır.

Fransızcada *arc-en-ciel*, İspanyolcada *arcoíris*, Portekizcede *arco-íris*, İtalyancada *arcobaleno* renk yayı; Rusçada *raduga*, Bulgarcada *düga*, Sırpça, Boşnakça ve Hırvatçada *duga* kavis anlamına gelir. Almanda *regenbogen*, İngilizcede *rainbow*, İsveççede *regnbåge*, Norveççede *regnbue*, Felemenkçede *regenboog*, Dancada *regnbue* şeklinde iki sözcükle ifade edilen kavram yağmur ve yay sözcüklerinden oluşmaktadır ve yağmur yayı anlamına gelir.

Türk dillerinde *gökkuşağı* kelimesinin anlamsal, Avrupa dillerinde ise görsel algı üzerinden değerlendirildiği sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır.

Reference

1. Akçataş A. Adlandırma ve anlamlandırma. Journal Of International Social Sciences Academic Researches. – 2022. – 6(11). – S. 52-63.
2. Aksan D. Her yönüyle dil-ana çizgileriyle dilbilim. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
3. Ayaz E.S., Ayaz S. Iğdır İli Yer Adalarında Kullanılan Renk Adları Üzerine Bir İnceleme. I. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu. – Kars: 2010. – S. 299-307.
4. Ercilasun A.B. Dilin Doğuşu ve Evrimi: Basamak Teorisi. Journal of Language Studies. – 2021. – 15(29). – S. 1-17.
5. Karakulak N. Renklerde Adlandırma. Yüksek Lisans Tezi. – Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, 2015.
6. Karaman B. İ. Terim oluşturma yöntemleri. – Belleten: 2009. – 57(2). – S. 45-59.
7. Türkdil Y. Çağdaş Türk Lehçelerinde Ağaçkakanın Adlandırma Yöntemleri. Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – 2023. – 10. – S. 776-787.
8. Zülfikar H. Terim sorunları ve terim yapma yolları. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1991.

АРМЯН ЖАЗУЛЫ ҚЫПШАҚ ЕСКЕРТКІШІ ТІЛІНДЕГІ ӨТКЕН ШАҚ ЕТІСТІГІНІҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ЖАСАЛУЫ

С.М. Төребекова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университеті,
Астана, Қазақстан
saule_torebekova@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада XVI-XVII ғасырлардағы армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тіліндегі өткен шақ етістігінің аналитикалық формасының жасалу жолдары, мағыналық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу материалы ретінде А. Гаркавецтің «Кыпчакское письменное наследие: Т I, II, Каталог и тексты памятников армянским письмом» деген атпен жарияланған еңбегінен мысалдар алынады. Мұнда 1519-1628 жылдар аралығында жазылып сақталған 109 қолжазба мен 1618 жылы Львов қаласында қыпшақ тілінде армян жазуымен баспадан басылып шыққан «Алғыш бітікі» – дұғалықтар кітабының мәтіндері транскрипцияланып берілген, акт кітаптарының мазмұндалған каталогы мен мәтін үлгілері көрініс тапқан.

Кілт сөздер: армян-қыпшақ ескерткіштері, етістік, өткен шақ, аналитикалық форма.

Abstract. In this article, the ways of creating the analytical form of the past tense verb in the language of the Armenian-Kipchak monuments of the XVI-XVII centuries, semantic features are considered. As a research material, examples are taken from the work of A. Garkavets published under the title «Kypchakское pisjmennoe nasledye: T I, II, Katalog i teksty pamyatnykov armyanskim pismom». Here, 109 manuscripts written between 1519-1628 and the texts of the prayer book «Algys Bitiki» printed in Kypchak language in Lviv in 1618, a book of prayers, a detailed catalog of act books and text samples are presented.

Keywords: Armenian-Kipchak monuments, verb, past tense, analytical form

Қазақ халқының өткен тарихы, мәдениеті, әдебиеті, тілі, тұрмыс-тіршілігі мен діни наным-сенімдерінен мағлұмат беретін асыл мұраларының бірі – орта ғасырдағы армян жазулы қыпшақ жазба ескерткіштері. Ескерткіш тілін зерттеп-зерделеудегі тілдік фактілер қыпшақ тілінің ерекшелігін, грамматикалық, морфологиялық модельдерін қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Осыған орай зерттеуімізге нысан ретінде алынған армян жазулы қыпшақ жазба ескерткіштер тіліндегі өткен шақ етістігінің аналитикалық формасының жасалу жолдары мен мағыналық ерекшеліктерін қарастырамыз.

Грамматикалық категориялардың мағынасын білдіретін көрсеткіштердің бір түрі – аналитикалық форманттар. Аналитикалық формант деп қосымша мен көмекші сөзден құралып, бір грамматикалық мағына беретін тілдік бірлік аталады [3:252].

Аналитикалық форманттар етістіктің барлық дерлік категорияларының құрамында қызмет етеді. Категориялардың мағынасын білдіретін көрсеткіш қызметін атқарып, етістіктерді түрлі грамматикалық категориялардың аналитикалық тұлғасына көшіреді [3:254].

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тілінде *edi* көмекші етістігі етістік формаларымен тіркесіп, күрделі (аналитикалық) өткен шақ формасын жасайды, яғни тіркескен сөздеріне өткен шақтық мағына үстейді. Н. Оралбаева қатыстық өткен шақ, жедел өткен шақ, ауыспалы осы шақ формаларының бәріне *edi* көмекші етістігі тіркесіп олардан қатыстық өткен шақтың аналитикалық формасы жасалады... Қатыстық өткен шақ бұрын болған қимылды еске түсіру мағынасын білдерді, – дейді [3]. Шындығында да, қазіргі кезде сөйлеп тұрған мезгілден әлде қайда бұрын болған оқиғаны баяндау, түсіндіру, жеткізу мақсатында *edi* көмекші етістігін пайдаланамыз.

Ескерткіште *edi* көмекші етістігінің тіркесімділік қабілеті жоғары. Етістіктің грамматикалық категорияларының қосымшаларына тіркесіп келіп, әртүрлі мағыналық реңктер үстейді.

Талданып отырған армян жазулы қыпшақ ескерткіші тілінде өткен шақ етістігінің аналитикалық формалары *-ыйыр edi*, *-ый edi*, *-n edi*, *-ған edi*, *-ар edi*, *-гай/-гый edi*, *-са edi* формалары арқылы жасалады.

1. *-(ы)ыйыр edi*. Ескерткіш тілінде *-ыйыр* осы шақ формасынан кейін «еді» көмекші етістігі тіркесіп, өткен шақта жасалған іс-қимылдан ілгерірек, яғни одан бұрын жасалған және кейінгі қимыл басталмастын бұрын біткен қимылды көрсетеді. Т.И. Грунин бұл форманы белгілі (айқын) имперфект деп қарастырады: «Определенный имперфект употребляется для передачи действия, длившегося в определенный момент прошлого и, как правило, сопровождающее другое действие» [3:368]. Шындығында, *-ыйыр edi* формасы мағынасына қарай аяқталған немесе тоқтатылған сәтін көрсетпей оны болып жатқан немесе қайталанған үрдісінде қарастырылатын бұрынғы іс-әрекетті немесе жағдайды білдіретін ілгерідегі өткен шақты білдіреді. Мысалы: «*bariyr edim men sekinlik bilä, zera buyruхиңни seniң xoldum*» (жуастығыммен баратын едім, бірақ бұйрығыңды сенің сұрадым) [1, I:853]; «*ayzından aniñ otlu yalın çixiyr edi*» (аузынан оның отты жалын шығатын еді) [1, I:144]; «*izdiyr edilär žanimni menim*» (жанымды менің іздейтін еді) [1, I:665].

2. *-(ы)й edi*. Ауыспалы осы шақтың *-ый* формасы мен *edi* көмекші етістігі тіркесіп, нақты өткен шақ мағынасын береді, яғни өткен шақта болған әрекетті нақты, сенімді сипаттайды. Ол сипаттап тұрған уақыт осы шақтан бұрын болған, яғни, қазіргі уақытпен еш байланысы болмайды. Ескерткіште бұл көбінесе аяқталмаған іс-әрекетті, яғни ұзақ қайталанатын әрекетті білдіреді. Мысалы: «*men kensim da yedim, bilmäs edim ki xaydan aliй edilär*» (мен өзім де жедім, бірақ олар оны қайдан алатынын білмес едім) [1, I: 15];

Екіншіден, өткен шақтың белгілі бір кезеңіне дейін жалғасып, осы кезеңді қоса белгілі бір уақыт мерзіміне дейін созылған созылмалы іс-әрекетті білдіреді: «*Kečädän, da ertä, da yarimküändä töziy edim Teñrimä menim*» (түнде де, таңда да, түсте де Тәңіріме менің сыйынатын едім) [1, I:115];

Үшіншіден, әреттің жалпы сипаттамасын білдіреді: «*Evet bilirmen anı igi, ki anası säbärçi dügül edi ölümünä oylannıñ da oylan Zadigkä, Toska oyluna bek oǵşıy edi zera oylan andan edir*» (ия, оны жақсы білемін, анасы ұлының өліміне кінәлі емес еді, баласы Тосканың ұлы Задикқа өте ұқсайтын еді, өйткені бала оныкі еді) [1, I:949]; «*öv eyäsin kensiniñ Agopnu Gurey oylun siñarın Marenkonu kečä zamanında yuǵlaganların soydu da öldürdü ğaysı ki heç bolmıy edir*» (өзінің үй иесін Гурег ұлы Агопты, әйелін Маренконы ұйықтап жатқан түн уақытында сойды да өлтірді, мұндай ешқашан болған емес еді) [1, I:15].

3. *-ap edi*. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші тілінде *-ap* аорист формасына *-edi* көмекші етістігі тіркесіп, белгілі бір жағдайларда бұрын жасалуы керек іс-әрекетті, бірақ іс жүзінде жүзеге асырылмаған іс-қимылды білдіреді.

Ескерткіште белгісіз имперфект *-ap edi* формасы мынадай мағыналарда жұмсалады: біріншіден, белгісіз өткен шақ мағынасын білдіріп, өткен уақытта болған оқиғаны сипаттап көрсетеді: «*Bastilar meni duşmanlarım här kün, köplär edilär, ki ğalışırlar edi benim bilä biyiktän*» (әр күн дұшпандарым мені басты [1, I:825], екіншіден, конъюнктивті мағынаны, яғни ирреалды қалауды немесе болжауды білдіреді: «*egär ki joǵovurtum benim işitsä edi maña ya Israyel yolum bilä benim yürüsä edi neçik heç nemäni, alay aşaxlatır edim duşmanların alarnıñ da ğiynaganlar üsnä alarni salır edim ğolumnu*» (егер халқым мені тыңдағанда немесе Исраил менің жолыммен жүргенде, ондай дұшпандарды жәбірлер едім де қинағандар үстіне қолымды ұзатар едім (көмектесер едім) [1, I:837].

4. *-ğay edu*. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші тілінде өткен шақтың тағы бір түрі *-ğay/-ğäy*, *-kay/-käy* келер шақ формасы мен *edu* көмекші етістігі тіркесіп, күрделі (аналитикалық) формада қолданылады. Ескерткіште *-ğiy/-ğyiy*, *-kyy/-kiyy* *edi* қысаң варианты да кездеседі. Осы форма туралы түркітануда қарама-қайшы көзқарастар кездеседі. А.А. Юлдашев: «*-ğay edu* формасы түркі тілдерінде негізінде екі түрлі жолмен қолданылады. Кейбір тілдерде, мысалы, көне ұйғыр ескерткіштері тілінде, бұл форма үндеулік (сослагательный) райдың формасы ретінде қолданылса, басқа тілдерде қалау райдың көрсеткіші ретінде жұмсалады» – деп жазды [5:210-211]. Н.А. Баскаков *-ğay edu* формасын *-ған edu* формасына ұқсайды деп, өткен шақты беретін мағына деп қараған [6:446]. Н.К. Дмитриев: «осы форма арқылы берілетін тілек, қалау мағынасы контекске байланысты өткен шаққа кіруі мүмкін. Бұл жағдайда тілеген іс-әрекет өткенде орындалмағандықтан өзінің сипаты бойынша қалау райға емес, үндеулік (сослагательный) райға жақын болады» – дейді [7:122].

Жалпы *edi* көмекші етістігі тарихи *e (ep)* етістігінің жедел өткен шақ формасынан (ер+ді) қалыптасқан. Осыған сәйкес *edi* формасы қай сөзге тіркессе де оған өткен шақ мағынасын үстейді және жіктеліп жұмсалады [8:249]. Н.А. Баскаков, Н.К. Дмитриев және т.б. ғалымдардың осы форманы өткен шақтағы арман, тілекті білдіреді деген пікірлерін қолдаймыз.

Ескерткіш тілінде *-ğay/-ğäy*, *-kay/-käy*, *-ğyiy/-ğiy* *edu* формасы мынадай мағыналарда жұмсалады:

а) Сөйлеуші адамның сөзінен орындалмаған арман, тілек айқын білінеді: «*bergäy edi kimesä maña ğanatlar, neçik küğürçinniñ, ki uğkay edim, kötürülgäy*

edim, yiraxlanip, toxtagay edim yabanlihta» (біреу маған көгершіннің қанаттарын берсе, ұшқай едім, көтерілгей едім, жырақтанып шөл далада тоқтағай едім) [1, I:328];

ә) Сөйлеушінің бір іс-әрекетке өкінгендігін, налығандығын білдіреді: «*heç toymagiy ediy da ne günäs yarixin da körmägiy ediy*» (еш тумағай едің де не күн сәулесін де көрмегей едің) [1, I:798]; «*heç bu rozkoşnu bilmägäy ediy*» (бұл молшылықты еш білмегей едің) [2, II:509];

б) *edu* көмекші сөзі тіркескен *-gai* формасы шартты бағыныңқы сөйлемдердегі басыңқы сөйлем баяндауыштарында кездесіп, бағыныңқыдағы берілген іс-әрекет, қимылдың болмай қалмайтындығы туралы мағына білдіреді: «*egär çarä bolgay edi közüñüzñü dä çixarip siziñ da bergäy ediñiz maña*» (егер мүмкіндік болса, көзінді де шығарып, бергей едіңіз маған) [1, I:482];

в) Іс-әрекеттің болжалды мәнін білдіреді: «*egär ki yoldaşları...zastupit etmäslär edir, bolur edir ki meni öldürgäy edir*» (егер жолдастарым араша түспегенде, мүмкін, мені өлтірмей еді) [1, I:893], «*egär barça ten köz bolsa edi xayda bolgay edi xulaх*» (егер барша тән (дене) көз болса, құлақ қайда болар еді) [1, I:467].

ғ) Сөйлеуші адамның іс-әрекетке күдігін білдіреді: «*tamuhta saxlagay ediy meni da yapkay ediy meni negä deg keçsä öç almaхiñ seniñ*» (сенің өш алуың кешкенге дейін тозақта сақтағай едің де жапқай едің мені) [2, II:642];

д) *-gai edu/-guy edu = -ca* формасы құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сөйлемнің баяндауышында келіп, шартты бағыныңқы құрмалас сөйлем мағынасын білдіреді: «*egär ki bilgäy edi tuvariniñ yaman хiliхin, ki ziyan etüci edi, da ketärmägäy kendiniñ хatindan, keräk tügäl baha tölägäy öldürgän ögüzñüñ*» (егер малының жаман мінезін, зиян келтіретінін білсе, бірақ одан өзі құтылмаса, өлген өгіздің түгел бағасын төлесін) [1, I:720]; «*Egär kendi kütücidän ziyan bolsa ayaç bilä urmaхtan, ya taş bilä, ya nemä bilä atmaхtan naхis etkiy edi ya öldürgiy edi, ziyanin tölämäх keräk*» (Егер өзі күтушісінен таяқпен немесе таспен ұрғандықтан зиян болса немесе бір нәрсе лақтырып, мерткітсе немесе өлтірсе, зиянын төлеу керек) [1, I:743];

е) Құрмалас сөйлемнің құрамында бағыныңқылы сыңары шартты райлы баяндауышты болса, басыңқы сыңары *-gai edi* формалы етістік болса, онда армандау, тілектік мағынаны білдіреді: «*egär ki duşman azarlasa edi tözгäy edim*» (егер де дұшпан азаптаса, төзгей едім) [824 б.]; 2. «*bersä edi maña kimsä хanat neçik kügürçinniñ ki uçup biyikläñip yiraxlanip турgiy edim anabadda*» (көгершіннің қанатын біреу маған берген болса, ұшып, биіктеніп, жырақтанып түзде (сахарада) тұрғай едім) [1, I:824].

5. *-n edu*. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші тілінде бұрынғы өткен шақтың күрделі формалары *-n, -yn, -in* көсемше формасына *edi* көмекші етістігі тіркесуі арқылы жасалады. Өткен шақтың бұл түрі тұжырымды (нәтижелі), айғақты мәнді білдіреді. Мысалы: «*yedi milliх yergä Satanovga yarmarkka ketip edim*» (жеті шақырым жерге Сатановқа жәрмеңкеге кетіп едім) [1, I:924]; «*bu oylum benim ölüp edir, tirildi, tas bolup edir, tapildi*» (бұл ұлым менің өліп еді, тірілді, жоғалып еді, табылды) [2, II:635].

Құрмалас сөйлемнің компоненттерін байланыстыруда *-ып еді* формасы «*хаџан, хаџан ки, хауда, хаусі, хаусі ки, не zaman*» сияқты байланыстырушы жалғаулықтармен бірге қолданылып, мезгіл мәнін білдіреді. Мысалы: «*не zaman ki хаџип еді үйүндән Аписоџомон оџлуниџ*» (Авессалом ұлының себінен қашып еді) [1, I:375]; «*хауда ки көмүлүп едим, белгисиздир*» (қайда көміліп едім, белгісіз) [1, I:284].

б. *-ган еди*. Бұрынғы өткен шақтың тағы бір күрделі формасы армян жазулы қыпшақ ескерткіші тілінде *-ган/-гән, -кан/-кән* формалы есімшеге *e (еди)* көмекші етістігі тіркесіп жасалады: «*satun алган еди кенси аџасина*» (өз ақшасына сатып алған еді) [1, I:718]; «*ol төрәләр yazilgan еди ermeni tili bilä*» (армян тілімен ол төрелер (заңдар) жазылған еді) [1, I:707]; «*siz bir zaman keri түшкән едиџиз Теһридән*» (сіз бір заман Тәңірден кері түскен едіңіз) [1, I:455].

7. *-са еди*. Шартты рай формасының *-са, -се* аффиксі мен *еди* көмекші етістігі тіркесе келіп, іс-әрекет, қимылды істеуге сөйлеуші адамның тілегін білдіреді. Бұл форманың ерекшелігі сөйлем контексіне қарай көбіне күдік, қауіп, жорамал, абыржу, алаңдау реңктерімен қатар контекске қарай сөйлеушінің тілегінің күштілігін де көрсетеді. Ескертшітегі *-са еди* формасы төмендегідей мағыналарда жұмсалады:

а) ескерткіште *-са еди* формасы өкініш мағынасын білдіреді: «*Adäm atamız da Jewa anamız teһriniџ buyruџun saxlasalar еди, түшmäslär еди ol haybattan*» (Адам атамызбен Ева анамыз Тәңірдің бұйрығын сақтағанда, ол ғайбаттан түспес еді) [1, I:173];

ә) күрделі *-са еді* форманты амалға тек арман мәнін үстейді, бірақ оның орындалуы я орындалмауы жөнінде ешқандай мәлімет білдірмейді. Мысалы: «*bersä еди маџа kimsä ханат neџik күгүрčinniџ ki uџup biyikläniп yiraхlanip тургиу едим anabadda*» (біреу маған көгершіннің қанатын берген болса, ұшып, биіктеніп, жырақтанып тұрғай едім түзде (сахарада)) [1, I:824];

б) қимыл-іс әрекеттің іс жүзіне асуын білдіреді: «*egär ki айтсам еди, да ки: «Bulay аytiyim» ošta džins оџланларинниџ seniџ, хаусиларина да ант еттим*» (егер айтатын болсам, былай айтайын, мына сенің ұлдарыңның тұқымына, қайсысаларына да ант еттім) [1, I:832];

в) іс-әрекеттің болжалды-қарсылықты мәнін білдерді: «*egär ki bunu etsäm еди akahlıktän benim, saџа da yaman priklad берир едим*» (егер де мұны сараңдығымнан жасағанымда, саған да жаман үлгі берер едім [2, II:344]; «*čiraх bilä дә izdäsülär еди meni tapmaslar еди*» (мені шаммен іздесе де, таппас еді) [1, I:119].

г) іс-әрекеттің болжалды-шартты мәнін білдіреді: «*suxlanmaхni tanimas едим egär orenk' bilä аytılmasa еди*» (егер заңмен айтылмағанда, әуестікті танымас едім) [1, I:450]; «*egär ki čaräsiz iş bolsa еди төрә хоумас еди*» (егер қолайсыз іс (жұмыс) болғанда, төре қоймас еді) [1, I:691]; «*biliklik bolsa еди bolur едик sinap u таџlap zämanäsiniä körä*» (білім болғанда, заманына қарай таңдап не сынап болар едік) [1, I:679].

е) «*egär ki tanisalar еди anı, tedı xorхsarlar еди andan*» (егер де оны таныған болса, онда одан қорқуы керек еді) [2, II:234], «*alar kensiläri Movsesni kömsälär*

edi här zaman yürüsärlär edi kerezmanına anıñ navidžat etip» (олар өздері Мовсесті көмген болса, әр қашан қабіріне оның жағдайын сұрап бару керек еді) [2,II:492].

Сонымен, армян жазулы қыпшақ ескерткіші тілінде өткен шақ етістігінің аналитикалық формалары *-ыйыр еді, -ый еді, -п еді, -ған еді, -ар еді, -ғай/-ғый еді, -са еді* формалары арқылы жасалғаны анықталды. Ескерткіш тілінде *еді* көмекші етістігінің тіркесімділік қабілеті өте жоғары екендігі байқалды. Етістіктің грамматикалық категорияларының қосымшаларына тіркесіп келіп, қалау, күдіктену, тілек, өтініш, шартты сияқты әртүрлі мағыналық реңктер үстелгені айқындалды.

Әдебиет

1. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие: каталог и тексты памятников армянским письмом. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002. – Т. 1. – 1084 с.
2. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие: Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков. Т. II. – Алматы: KASEAN; БАУР, 2007. – 912 с.
3. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: ЖШС «Инжу-Маржан полиграфия фирмасы», 2007. – 390 б.
4. Грунин Т.И. Документы на половецком языке XVI в. – М.: Наука, 1967. – 430 с.
5. Юлдашев А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. – Москва: Изд.: Наука, 1965. – 275 с.
6. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. – Москва: Изд. АН СССР, 1952. – 544 с.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 206 с.
8. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – 2-басылымы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

КӨНЕ АНАТОЛИЯДА ТАБЫЛҒАН ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ

Шалдарбекова А.Б.

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

ajars@mail.ru

Аннотация: Көне Анатолияда (Кіші Азия) ХІХ ғасырдың басында жарыққа шығарылған сына жазулы мәтіндер бұл аумақта табылған ең алғашқы жазба дереккөздері. Аталған ескерткіштер орталық Кіші Азия яғни, қазіргі Кайсери қаласының жанынан Күлтере қалашығында табылған. Күлтере (ежелгі

Kaniš) қалашығында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде 23 мыңға жуық сына жазуы бар тақтайшалар табылған. Олардың бір бөлігін жетекші маман-ассириологтар оқып, басып шығарған. Жазбаша дереккөздердің ең алғашқы зерттеулерін ХХ ғасырдың басында бір топ көрнекті шығыстанушы ғалымдар жүргізді. Олар В. Landsberger, J.Lewy, Н. Lewy, Р. Garelli, L.Orlin, М.Т.Larsen. Сонымен қатар К.Hecker, V.Soden секілді ғалымдар кең көлемдегі жазба материалдарын зерттей келе, ежелгі ассириялық тілдің грамматикасы мен сөздігін жасады. Қазіргі зерттеушілердің бірішамасы К.Р. Veenhof, С. Günbatti сол кезеңнің хронологиясымен айналысып жатса, К.Nashef, G.Bağcımovic және т.б. ғалымдар ежелгі Кіші Азия тарихи географиясы сұрақтарына жауап іздеу үстінде.

Kültepe мұрағаттарындағы сына жазу құжаттарын түрлеріне қарай бірнеше топтарға бөлуге болады: хаттар, ресми құжаттар және әртүрлі меморандумдар, жазбалар, тізімдер. Оларды зерттеудің нәтижесінде сол кезеңдегі Анатолияның қала мемлекеттерінің саяси және экономикалық жағдайы туралы құнды ақпаратқа қол жеткізу мүмкін. Қазіргі таңда сына жазулы деректердің оқылып жариялану жұмыстары әлі де жалғасып келе жатыр. Сонымен қатар, Ассирия тілінің сөздігі құрастырылып мәтіндердің талдауы туралы жаңа мақалалар жариялануда.

Кілт сөздер: Анатолия (Кіші Азия), жазба деректер, ассирия сауда колониялары, дерек түрлері, деректемелік талдау

Abstract: Cuneiform texts published in ancient Anatolia (Asia Minor) at the beginning of the XIX century are the earliest written sources found in this territory. These monuments were found in the Central Asia Minor, that is, in the Kültepe settlement near the modern city of Kayseri. As a result of archaeological excavations carried out in the town of Kültepe (ancient Kaniš), about 23 thousand cuneiform tablets were found. Some of them were read and published by leading Assyriologists. The earliest studies of written sources were carried out at the beginning of the twentieth century by a group of prominent orientalist scientists. They are В. Landsberger, J.Lewy, Н. Lewy, Р. Garelli, L.Orlin, М.Т.Larsen. As well as scientists such as К. Hecker, V. Soden, are studied extensive written materials, created a grammar and dictionary of the ancient Assyrian language. One of the modern researchers К.Р. Veenhof, С. Günbatti are dealing with the chronology of that period.

Cuneiform documents in the Kültepe archives can be divided into several groups according to their type: letters, official documents and various memoranda, notes, lists. As a result of their study, it is possible to access valuable information about the political and economic situation of the Anatolian city-states of that period. Currently, the work on the publication of cuneiform data is still ongoing. In addition, a dictionary of the Assyrian language is being compiled and new articles are being published on the analysis of texts.

Key words: Anatolian, written sources, Assyrian Trade Colonies, types of written sources, analyses

Қазіргі таңда Еуразия континенті аумағындағы мәдениеттер мен өркениеттердің өзара ықпалдасып әрекеттену тақырыбы ғылыми қоғамдастықтың үлкен қызығушылығын тудырады. Түркітанушы ғалымдар көне шумерлер мен түркі өркениеттері арасындағы тілдік және мәдени ұқсастық туралы көптеген пікір білдіріп осы бағытта зерттеулер жасауда. Ғалым А.С. Аманжолов, Ежелгі Шығыс пен Батыс Азияда үш мың жылдан астам қолданылып келген көне шумер сына жазуы түркі, фин-угор және басқа да халықтардың жазуымен, мәдениетімен, тілімен тікелей байланысты екенін айтады [1:5]. Қазақтың белгілі ақыны, ойшылы, көрнекті қоғам қайраткері Олжас Сүлейменов еңбектерінде ассирия мәдениетінің (семит тілі) түркі өркениетімен (түркі тілі) байланысын атап өтеді [2: 9].

Көне Анатолияда (Кіші Азия) ХІХ ғасырдың басында жарыққа шығарылған сына жазулы мәтіндер бұл аумақта табылған ең алғашқы жазба дереккөздері. Аталған ескерткіштер орталық Кіші Азия яғни, қазіргі Кайсери қаласының жанынан Күлтере қалашығында табылған. Бастапқыда саз-балшықтан жасалған сына жазу тақтайшалары аймақтың грекше атауымен Каппадокия деп аталған. ХІХ ғасырдың басында туристер сына жазу тақтайшаларын антиквариат ретінде жергілікті шаруалардан сатып ала бастаған. Кейінірек, ежелгі ескерткіштерге шетел зерттеушілерінің қызығушылығы артып, көне деректер табылған жерлерге археологиялық экспедиция жұмыстарын жүргізе бастады.

1893 және 1925 жылдар аралығында Күлтере аумағында 4 экспедициялық жұмыс жүргізілді. Алғашқы қазба жұмыстарын 1893 және 1894 жылдары археолог E.Chantre жүргізді. 1906 жылы бұл жерде ғалым Н. Winckler алты күндік қазба жұмысын жүргізді, сол жылы Н. Grothe де археологиялық зерттеу жұмыстармен айналысты. Бірақ аталған археологтардың әрекеті сәтсіз аяқталды. Себебі, Karahöyük/Күлтере қалашығынан ешқандай сына жазу тақтайшалары табылмады. 1925 жылы чех ғалымы В. Hrozny бастаған бір топ археологтар тағы бір талпыныс жасауды ұйғарады. Нәтиже болмағандықтан жұмыстарын тоқтатқалы жатқан топқа жергілікті шаруалардан маңызды ақпарат келіп түседі. Ол ақпаратта саз балшықтан жасалған сына жазу тақтайшалары археологтар іздеген төбешіктен емес, төбешіктің жанындағы жазық далада табылғандығы жайлы баяндалады. В. Hrozny сол жерді қазу туралы шешім қабылдап, мыңға жуық тақтайшаларды табады. Осылайша, чех ғалымы Күлтере қалашығының орналасқан жерін анықтап, ежелгі Шығыс тарихында орасан зор жаңалық ашады (ғалымның тағы бір үлкен жаңалығы – хет сына жазуының мағынасын ашуы).

Ұзақ уақыттан кейін яғни, 1948 жылы Түркия Республикасы Тарих Қоғамы ұйымы арнайы археологиялық экспедиция жұмысын ұйымдастара бастағанда, Күлтере қалашығына жүйелі түрде қазба жұмыстарын жүргізу басталады (Илл.2). Экспедиция басшысы ретінде атақты археолог, профессор Tahsin Özgüç тағайындалады. Ол сол кезден бастап өмірінің соңына дейін, нақтырақ айтқанда 2005 жылға дейін Күлтере қалашығында қазба жұмыстарын жүргізеді. Қазіргі таңда, археологиялық жұмыстарды оның шәкірті болған профессор F.Kulakoğlu жүргізіп, басшылық етуде.

Т.Özgüç бастаған археологиялық экспедиция Kültere қалашығының 18 мәдени қабатын анықтады. Олар қола дәуірінен бастап - ассириялық сауда колонияры кезеңі - хет патшалығы дәуірі - ежелгі эллиндік және римдік дәуіріне дейін созылады [3: 12].

Кейінгі хет дәуірінде *Kaniš* (Kültere) қалашығы қуатты *Tabal* державасына кіретін кішігірім мемлекеттің орталығы болған. Лувий тілінде сөйлеген бұл мемлекеттің халқы орталық Кіші Азияны мекендеген. *Tabal* билеушісімен соғысқан бірінші ассириялық патша - *III Salmanasar* болды. Б.з.д. 837 жылы, кейінгі Хет патшалығын жаулап алған соң *III Salmanasar* Аманос тауларынан асып, *Kizzuvatna* жеріне қарай бет алып, барлық қалаларды жаулап алады. Екі жылдан кейін, ол Антитавр асуларын кесіп өтіп, *Tabal* қалаларын қиратады. *Tabal* патшалары *III Salmanasar* 'ге бағынады. Сонымен қатар, *Tabal* қала және мемлекеттердің конфедерациясы болуы әбден мүмкін. *Kayseri* және оның маңынан аталған дәуірге тиісті иероглифті жазба ескерткіштер де табылған. Ассириялық патшалардың қайта аяққа тұрған *Tabal* мемлекетімен келесі соғысы *II Sargon* билік еткен тұста орын алады (б.з.д 722-705 жж.). Деректерге сүйенетін болсақ, сол жылдары *Tabal*'дың патшасы *Wašu-Šarm* болған. Бастапқыда Кіші Азия билеушілері ассириялықтарға бағынуға және оларға құрмет көрсетуге ниет білдірген. Алайда, ол ұзаққа бармай, 717 жылы *Tabal*'да толқу басталады. Деректерге сүйенетін болсақ, Ассирияға қарсы құрамында көршілес тайпалар мен мемлекеттерден тұратын коалиция құрылған. Ассириялықтар *Tabal* билеушісі *Ambaris*'қа Ассирия ханшайымын беру арқылы неке одағына құруға мәжбүр болды. Нәтижесінде, *Ambaris* тақтан түсіріліп, *Tabal* Ассирияның провинциясына айналады. Осылайша, Кіші Азияның орталығындағы қуатты мемлекеттің жермен жексен болуы орын алады. *Tabal* мемлекетінің құлауы нәтижесінде *Kaniš* қаласының өртеніп, қирауы әбден мүмкін [4: 13].

Археологиялық қазба жұмыстары кезінде *Kaniš* (Kültere) қалашығының жоғарғы жағынан сарайлар мен храмдардың қалдықтары табылса, *kārum* қалашығының төменгі жағынан жергілікті анадолылық және ассириялық саудагерлерге тиесілі үйлер мен шеберханалар табылды. Қаланың жоғарғы жағынан табылған 3 сарайдың өзіне тән жобалау ерекшеліктері бар. Олардың екеуі ертеректегі мәдени қабатқа жатады: қаланың «оңтүстік терраса» сарайы және *Anitta* патшаның сарайы. Олай аталуының себебі археологиялық қазба жұмыстары барысында найзаның ұшы табылады. Онда «*Anitta* патшаның сарайы» деп жазылғандықтан, *Anitta* патшаның сарайы деп аталып кеткен. Ең соңғы салынған сарай болып ежелгі Kültere қалашығының 7 қабатына жататын *Anitta* сарайының орнына салынған - *Waršama* патшаның сарайы болып табылады. Сарайлар қонақ бөлме, қызметшілерге арналған бөлме, тауар сақтауға арналған бөлме деген секілді көптеген бөлмеден тұрған. Мысалы *Waršama* патша сарайының жобасы былай ерекшеленеді: көлемі 120X110 м., ішкі қоршаулардың болуы, сарайдың орталығында орналасқан ішкі аулада бөлмелердің болуы. Археологиялық қазба жұмыстары сарайлардың ірі сауда операциялары жүргізілген маңызды экономикалық орталықтар болғанын көрсетеді: бұл жерде салық саналды, патша үйі мен сарай қызметшілеріне көп мөлшерде тауарлар

сатып алынды және тауарлар басқа қалаларға жіберілгенге дейін осы сарайларда сақталды.

Асешhöyük және Bogazköy елді мекендерінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде сарайлардың қалдықтары табылды. Осы қалдықтарға сүйене отырып, Ё.GAL идеограммасы бар сына жазу мәтіндерінде көрсетілген сарайлар Кіші Азияның барлық қала-мемлекеттерінен табылған деп айтуға болады.

Диаметрі 2 км болып қалатын төменгі *kārum Kaniš* қалашығы жоғарғы Kültere қаласын қоршап тұрған. Археологтардың дерегі бойынша *kārum Kaniš* қалашығы 250 жыл қызмет еткен. Ол жерден 4 мәдени қабатты көруге болады. Жоғарғы екі қабатынан жазба дереккөздер табылған. Сауда колониясының пайда болуы б.з.д. шамамен 1927 жыл деп есептеледі. Ол 100 жылға дейін жалғасып, *Naram-Sin*'нің басқару кезінде яғни, б.з.д. шамамен 1836 жылы болған алапат өртпен аяқталады. Араға біраз уақыт салып Ів мәдени қабатының жазба деректері көрсеткендей, *kārum* саудасы қайта тіріледі. Бұл дәуір де 100 жылға созылып, б.з.д. шамамен 1719 жылы аяқталады. *kārum* қалашығының өмір сүруінің соңғы кезеңінде - Іа қабатында *Kaniš* үлкен құлдырауды бастан кешіріп, төменгі қалашық өмір сүруін тоқтатады. Жоғарыда атап кеткендей, жоғарғы қалашық грек және рим мәдени қабаттарына ие болатын.

Kültere археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде 23 мыңға жуық сына жазу тақтайшалары табылды. Сына жазу тақтайшаларының бір бөлігі бұрындары шет елге шығарылып әлемнің мұражайларынан орын тапса, көп бөлігі Анкарадағы (Турция) «Анадолы өркениеті» мұражайында сақтаулы. Тақтайлашар барлығы дерлік Kültere қалашығының ІІ мәдени қабатына тиесілі. Өте аз мөлшері (шамамен 349 тақтайша) Ів мәдени қабатына тиесілі².

Ежелгі Ассирия тілінде жазылған сына жазу тақтайшалары *Ališar* және *Boğazköy*³ қалашықтарынан аз мөлшерде табылды. Табылған сына жазу құжаттары Kültere Ів дәуіріне тиесілі тақтайшалардың жылымен сәйкес келеді.

Жоғарыда атап өткендей, ең алғашқы сына жазу тақтайшалары ежелгі Ассирия тілінде Анадолыда 1880 жылдар егістіктегі ауыл шаруашылық жұмыстары барысында шаруалар тарапынан табылған. Анадолыға келген туристер мен саяхатшылар сына жазу тақтайшаларын антиквариат ретінде өздеріне алып қалған. Осылайша, тақтайшалар ежелгі жазуларға қызығушылық танытатын мамандардың коллекциясына түсіп отырған. Осындай жолмен шет елген кеткен тақтайшалардың саны 4000 жуық деп есептеледі. Олардың көп бөлігі әлемге әйгілі мұражайларда сақтаулы. Мысалы Берлин, Лондон, Париж, Женева, Хайдельберг, Йен, Ляйден, Ливерпул, Москва, Петербург қалаларында. Орыс саяхатшысы В.С. Голенищевтың Kültere сына жазу құжаттары коллекциясы Петербургта Эрмитажда сақталған. Сонымен қатар, жергілікті халық тапқан ежелгі тақтайшалардың бір бөлігін (шамамен 500 ге жуық) Түркия

² Бұл құжаттардың кейбірін Анкара университеті тарих факультетінің шумерология кафедрасының оқытушылары дайындап, АКТ I, АКТ II, АКТ III, АКТ IV серияларында жариялаған (Анкара, Түркия).

³ *Ališar* құжаттары OIP XXVII сериясында жарияланған, *Boğazköy* тақтайшалары KBO IX сериясында басылған.

үкіметі сатып алып немесе тәркілеп, Адана, Анкара, Стамбул қалаларындағы мұражайларға қойған.

1925 жылғы қазба жұмыстары барысында *Kaniş* қалашығынан 1000 ге жуық сына жазу тақтайшалары табылған болатын. Оның жартысы Стамбул мұражайына берілсе, екінші жартысы Париж университетінің мұражайына жол тартқан. 1948 жылы Түркия Республикасы Тарих Қоғамы басшылығымен жүргізілген қазба жұмыстары барысында, Kültere қалашығынан археологтар 18 000 жуық тақтайша және конвертке салынып мөрлеген тақтайша тапқан болатын. Қазіргі таңда олардың барлығы Анкарадағы "Анадолы өркениеті" мұражайында сақтаулы. Сонымен қатар, ежелгі Ассирия тілінде жазылған тақтайшалар *Alişar Höyük* (ежелгі *Amkuwa*) және *Bogazköy* (ежелгі *Hattuša*) қалашықтарынан да табылған болатын. Аталған қалашықтардан табылған тақтайшалар хронологиялық тұрғыда Kültere қалашығының Ib кезеңімен сәйкес келеді. *Purušhattum* қаласымен сәйкестігі әлі толық дәлелденбеген *Asemhöyük* көне қалашығынан да аз мөлшерде құжаттар мен мөрлер табылған.

Жазбаша құжаттардың түрлері

Мұрағаттар

Жалпы саны нақты анықталмаған Kültere тақтайшаларының барлығы дерлік ассириялық көпестердің жеке мұрағаттарына тиесілі. Мұрағаттардың реконструкциясын жасау үшін олардың қожайындарының сауда - саттықты ірі көлемде жасаған атақты көпестер болуы шарт. Себебі құжатта көпестің есімі, сауда – саттықпен айналысқан қалалары, тұрақты сауда серіктестерінің есімдері және т.б көрсетіледі. Осыған сүйене отырып оларды жинақтап сипаттауға мүмкіндік туады. Археологтардың көмегімен табылған сына жазу тақтайшаларын 1948 жылдан бастап мамандар әріптер арқылы белгілесе (1948-1972 жылдары *kt a/k*, *kt b/k* әрі қарай *kt z/k* дейін), 1973 жылдан бастап қазба жұмыстары жүргізілген жылды да анық жаза бастады. Мысалы, тақтайша 1973 жылы қазба жұмыстарында табылса, онда ол *kt 73/k* деп белгіленді. Алайда, археологтардың жыл сайынғы есебінің негізінде мұрағаттардың нақты санын анықтау барлық кезде мүмкін болмайды. Мысалы, қазба жұмыстары бір жылдың ішінде аяқталмаса, бір мұрағаттың тақтайшалары әртүрлі нөмерленуі мүмкін. Бұндай жағдайда, бір мұрағаттың тақтайшаларында әртүрлі жылмен жазылған және оны қайта бір коллекцияға жинақтау қиын болады.

Мұрағаттағы сына жазу құжаттары әртүрлі көлемде болады. Онда ондаған немесе 2 000 нан астам құжаттар болы мүмкін. Мамандардың пікірінше Kültere көне қалашығының II - мәдени қабатына 80-нен 100-ге дейінгі әртүрлі мұрағаттар жатады деп есептелінеді. Олардың ішіндегі әлі жария етілмеген біршамасы Кіші Азиядағы жергілікті көпестерге тиесілі [5: 95].

Ib мәдени қабатынан (б.з.д. 1800-1720жж) аз көлемде жазба материалдары табылған болатын. Шамамен 350 құжат. Археологиялық қазба жұмыстары көрсеткендей, сол кезеңдегі сауда-саттық ежелгі Ассирия тілінде ассириялық көпестермен құжат жүргізген жергілікті Кіші Азия көпестеріне де тиесілі болған. Бұл кезде *kārum* да тұратын ассириялықтардың саны азайып, олардың үйлерінен

өте аз көлемде жазбаша құжаттар табылған. Жергілікті көпестерге тиесілі Ів мәдени қабаты туралы бірнеше мәтіндерде Кіші Азия қоғамы, олардың отбасындағы ерекшеліктері, сауда – саттық және жергілікті заңдары туралы қызықты деректер беріледі. Олардың қатарында үй шаруашылығын (туған немесе асырып алынған балалар) отбасындағы әке немесе анасымен бірге басқару, сондай - ақ үй шаруашылығынан босатылу жайлы келісімшарттар бар. Басқа келісімшарттарда Кіші Азия халқының сарайдағы қызметтік міндеттері яғни, «патша үйін» басқарумен қатар, сарай міндеттерін орындау бекітілген.

Осылайша, Kültere мұрағаттарындағы сына жазу құжаттарын түрлеріне қарай бірнеше топтарға бөлуге болады: хаттар, ресми құжаттар және әртүрлі меморандумдар, жазбалар, тізімдер [5: 100].

Хаттар

Мұрағаттағы көптеген іскерлік хаттарды *Aššur* қаласынан *Kaniš* қаласына жіберілген тауарлар туралы хабарламалар құрайды. Одан бөлек ассириялық саудагерлердің Кіші Азия жерінде керуен арқылы көшпелі сауда жасаған немесе елдің басқа сауда өңірлерінде тұратын саудагерлермен (туыстармен, серіктестермен, агенттермен, қызметкерлермен) алмасқан хаттары да бар.

Ерекше қызығушылықты, көпестердің отбасы мүшелеріне жіберілген (көбіне жұбайына) немесе отбасы мүшелерінен алынғат хаттар тудырады. Ол хаттарда көпестердің отбасы және көбіне, сауда саттығы туралы ақпараттар көрсетілген.

Мұрағаттарда әртүрлі көлемде *Aššur*'ға көшіп кеткен көпес балаларының *Kaniš*'та сауда жұмыстарын жүргізгендігі туралы хаттардың көшірмелері сақталған.

Әдетте хаттарды автордың және адресаттың аты жөні көрсетіліп, мөрі басылған саз-балшық конверттерге салған. Кейде конвертке кішкентай дөңгелек саздың дөңес бетіне жазылған «қосымшалар» хатпен бірге салынатын болған.

Ресми құжаттар (келісім шарттар, заңды жазбалар)

1. Келісім шарттар

Келісім шарттар құжаттар тобы – қарыз туралы жазбалардан тұрады. Келісім шарттарда - алынған қарыздың суммасы немесе несиеден және пайыздық мөлшерлемелерден туындайтын қарыздың суммасы көрсетілген. Бұл келісім шарттарды несие беруші немесе қарыз беруші адам жасаған және олар келісім шарттарда борышкерге өз талабын көрсеткен. Сонымен қатар, келісім шарттарда борышкер төлеуге тиіс күмістің көлемі (көбіне несиеге алынған тауарлар), мерзімі және уақытылы төлем жасамаған жағдайдағы айыппұлдың көлемі көрсетілген. Борышкерге (көбіне жергілікті анадолылықтар) қойылатын талаптарда кепілдік шарты да қарастырылған. Келісім шартта көрсетілген міндеттерді орындамаған жағдайда борышкердің мал - мүлікі тәркіленетін болған. Борышкердің мал-мүлігін тәркілеу негізінде жаңа келісім шарттар жасалып отырылған.

Аталған құжаттардың ерекшелігі - құжаттар жасалған күн-ретінің көрсетілуінде. Ол үшін, бұл қызметке ассириялық күнтізбені пайдалана отырып

1 жылға тағайындалатын *limtum* атты ассириялық шенеуніктердің есімі жазылды. Аталған мамандардың тізімдерін жылдарға сәйкестендіру арқылы ежелгі ассириялық кезеңнің хронологиясы жасалынды.

Келесім шарттардың басқа түрлерін мына құжаттар құрайды: 1) тауар жөнелтудегі керуен қызметкерлері үшін; 2) үй және құл сатып алушылар үшін; 3) саудадағы инвестицияларды түзету үшін (акционерлік компанияға серіктес болу үшін күміс беру).

Жоғарыда аталғандардан бөлек, отбасы құқығын көздейтін келісімшарттар бар: неке, ажырасу, мұра және бала асырап алу туралы жазбалар. Бұл құжаттардың біршамасы жергілікті сауда қоғамдастығы тұрғындарына қатысты болып табылады. Онда бала асырап алу және үй шаруашылығынан босатылу туралы айтылады.

Заңды жазбалар

Заңды жазбалар – жеке күн тәртібі мен төреліктен бастап, *Aššur* қалалық жоғарғы сот органдарының соңғы үкімінің орындалуы және сот төрелігінің ұйымдастырылуы мен жүзеге асырылуы кезеңдері тіркелген жазбаша құжат.

Жоғарыда айтылған категориялардың көп бөлігін куәгерлік және ант ету жазбалары құрайды. Бұлардың көпшілігі сот ісін жүргізудің нәтижесі болып табылады және бір қатысушының екінші қатысушыны «басып алуы» (*sabatum*) немесе екі жақты келісіммен сот төрелігіне жүгінуі туралы айтылады.

Жоғарыда аталғандардан басқа да құжаттар бар. Оларға отаршыл билікпен жасалған келісімдер, сотқа берілген арыздар туралы әртүрлі хаттамалар, сондай-ақ *Aššur* Ассамблеясының бірқатар қаулылары жатады.

Ерекше категориялардың бірін – екі жақтың бірінің пайдасына шешілген, *Aššur*'дың процессуалдық нұсқаулықтары мен алдын-ала шешімдерін қамтитын Ассириядан жіберілген құжаттар құрайды. Көшірмеден басқа жазбалардың барлығы тараптардың немесе куәгерлердің мүддесі үшін жасалып, тараптардың, соттардың, куәгерлердің мөрі басылып, саз балшық конверттерге оралған.

Заңды жазбаға жататын құжаттардың ерекшелігінің бірі – келісім-шарт құрастырушылардың мөрінің болуында. Мамандар ассириялық және Кіші Азия көпестеріне тиесілі екі мыңға жуық әртүрлі мөрлер бар деп есептейді. Осылайша, бұл құжаттар Анадолы саудагерлерінің іс-әрекетін сипаттап қана қоймай, сондай-ақ мөрдің техникасы мен стилі жайлы құнды ақпараттар береді.

Құжаттардың басқа түрлері: тізімдер, қызметтік жазбалар, шимай жазбалар және көшірмелер, тасымалдау жазбалары және меморандумдар.

Бұл категорияға хат немесе заңды құжат болып табылмайтын яғни, заңды күші болмаған барлық жазба деректер жатады. Оларға меморандумдар, жазбалар, тізімдер, шимай жазбалар, құжат көшірмелері және т.б жатады. Бұлардың көпшілігі кейін ресми жазбалар үшін пайдаланылған ағымдағы операциялардың жазбалары болып табылады. Мысалы, тоқыма өнімдерінің және күмістердің мөлшері (алынған немесе шығын), өндірістік шығын (әсіресе керуенмен сауда жасау барысында), сатылатын тауарлар туралы (дәнді дақылдар, жүн, тоқыма өнімдері, мыс, қалайы, күміс), берешегі бар тауарлар – алынған, сақталған немесе берілген. Заңды күші жоқ құжаттардың бір ерекшелігі

- әртүрлі мұрағаттарда үлкен көлемде нан, сыра және қой отары туралы ұзын-сонар тізімнің табылуы.

Аталған категорияға жазбалар мен меморандумдар жатады. Жазбаларда алтын мен күмістің мөлшері және оны қабылдап алушы адам мен жеткізуші адам жайлы мәлімет береді. Меморандумға саудагерлер өз активтеріне шолу жасау үшін қарыз жазбаларды тіркеген. Кейде бұл меморандумдар деректерді біріктіру және өңдеу мақсатында Ассирияға және Анадолының басқа қалалардағы серіктестеріне жіберілген.

Бұл дереккөздердің түрлері саудагердің іс – әрекеті, сауда көлемі, кірісі, пайдасы, бизнестегі серіктестері және агенттері туралы ақпарат алуда маңызды рөл атқарады. Алайда, дереккөздермен жұмыс жасауда проблемалардың бірі оның жие «анонимді» болуында. Бұндай құжаттарда несие беруші көрсетілмейді немесе құжаттар бірінші тұлға атынан жасалған болып табылады.

Деректердің ерекше категориясын буллалар құрайды: саз-балшықтан жасалған заттаңбалар және әртүрлі формадағы (дөңгелек, үшбұрыш) мөрлер. Олар қораптың, банканың ішіндегі заттарды сақтау үшін жабыстырылатын болған. Әдетте, буллаға қысқаша жазу жазылып, мөр басылатын болған. Булла жеткізу қызметі және тауарларды сақтау туралы ақпараттар береді.

Kültere қалашығында жарыққа шығарылған сына жазулы құжаттарының жалпы саны

Kültere мәтіндерінің көбі, шамамен екінші мәдени қабат кезінде, яғни б.з.д 1950-1837 жж аралығында өмір сүрген ассириялық көпестердің жеке мұрағаттарына тиесілі (шамамен 4000 тақтайша). 1925 жылғы В.Нрозну қазба жұмыстары кезінде табылған және жергілікті шаруалардан алынған (шамамен 1000 тақтайша) құжаттардың бәрі көпестердің жеке мұрағаттарына тиесілі болған. Жоғарыда айтылғандай, 1948 жылдан бастап Kültere қалашығында жүйелі түрде қазба жұмыстары жүргізілген. Оны ертеректе атақты түрік археологі Т.Özgüç жүргізсе, кейін оның шәкірті - профессор F.Kulakoğlu жүргізді. Осы кісілердің арқасында көп көлемде жазба құжаттары табылды (шамамен 18 000 тақтайша). Қазіргі таңда Kültere сына жазу тақтайшаларының 23 000 жуығы бар деп айтсақ қателеспейміз және оның 350 тақтайшасы кейінгі 1b кезеңдегі шағын мұрағаттарға жатады. Одан бөлек, 2001 жылы 1b қабатына тиесілі 145 құжат табылған. Kültere'ден бөлек ежелгі *Amkuwa* және *Hattuša* қалаларынан қираған күйде 135 сына жазу тақтайшалары табылды. Ол құжаттар да кейінгі 1b кезеңіне жататыны анықталған болатын. *Amkuwa* және *Hattuša* қалаларынан табылған сына жазулы дереккөздер аз көлемде болса да құнды болып табылады. Себебі, олар кейінгі ассириялық сауда – саттықтың өзгеріс сипаты мен ауқымдылығын анықтауға мүмкіндік береді.

Осылайша, осы күнге дейін Түркияның Кайсери қаласының жанында орналасқан Kültere қалашығы және осы дәуірге қатысты мәлімет беретін *Amkuwa* және *Hattuša* көне жерді мекендерде табылған ескі ассирия тілінде жазылған тақтайшаларда біздің заманымыздан бұрын II мыңжылдықта Кіші Азиядағы халықаралық сауда желісі туралы кеңінен ақпарат беріліп аумақтың сол кездегі ең алдымен экономикалық, сонымен қатар саяси, әлеуметтік жағдайы

туралы құнды деректер ұсынылады. Шумер өркениеті немесе ассирия тілі мен жазуының түркі халықтарымен байланысы әлі де көп зерттеулерді қажет етеді. Бірақ шумер тілінің түркі тілдеріне ұқсастығы туралы пікірлерге сүйенетін болсақ түркі өркениетінің бастауларының заманымыздан бұрын III ғасырда пайда болғанын болжамдай аламыз. Бұл маңызды бағыттағы зерттеулердің алдағы уақытта кеңінен қолға алынатыны сөзсіз.

Әдебиет

1. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003. – 384 б.
2. Сулейменов О. Глиняная книга. – Алматы: Дайк пресс, 2006. - 160 с.
3. Özgüç T. Kültepe.Kaniş/Neša: The Earliest International Trade Center and the Oldest Capital City of the Hittites. – İstanbul: Middle Eastern Culture Center in Japan 2003. – 319 p.
4. Günbattı C. Kültepe - *Kaniş* | Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler. – Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2012. – 169 s.
5. *Veenhof K. R., Eidem J. The Old Assyrian Period.* Fribourg - Göttingen, 2008. – 468 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Bilir Bayram, PhD, Самарқанд мемлекеттік шетел тілдер институты, Самарқанд қаласы, Өзбекстан, bayrambilir33@hotmail.com

Köse Dursun, Самарқанд мемлекеттік шетел тілдер институты, Самарқанд қаласы, Өзбекстан, dur1sunkose57@gmail.com

Munai Erbol, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, Erbol.munay@gmail.com

Öncül Vildan, PhD, түркітану кафедрасының оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, vilice1@hotmail.com

Rasulova Umida, А.Науаи атындағы Өзбек тілі мен әдебиеті Ташкент мемлекеттік университеті, Ташкент қаласы, Өзбекстан, rasulovaumida12@gmail.com

Şerifova Salida (Шарифова Салида Шаммед кызы), ф.ғ.д., профессор, Өзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының Низами Гянджави атындағы Әдебиет институты, s.sharifova@lit.science.az

Ziyayeva Zemine, PhD, Тілдер және әдебиеттер кафедрасының оқытушысы, Хазар университеті, Баку қаласы, Өзірбайжан, ziyayevaz@hotmail.com

Абжаппарова Бибіхадидиша Жүрсінқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, шығыстану кафедрасының профессоры, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, abzhapparova_bzh@enu.kz

Абытов Байболот Капарович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ош мемлекеттік университеті, Ош қаласы, Қырғызстан, baybolot-1962@rambler.ru

Азмуханова А.М. тарих ғылымдарының кандидаты, шығыстану кафедрасының профессор м.а., Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, azmukhanova_am@enu.kz

Алламбергенова Мукаддас Руслановна, PhD, доцент м.а., Қарақалпақстан мемлекеттік университеті, Нукус қаласы, Өзбекстан.

Аль-Рубайи Али Гомар Али, филология магистрі, Диялы қ. Білім басқармасының оқытушысы, Диялы, Ирак, Mdd643@gmail.com

Амирова Меруерт Оразбайевна, түркітану кафедрасының 1 курс докторанты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан, mikka-o@mail.ru

Амуртаева Камила, түркітану кафедрасының 1 курс докторанты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, amurtaevak@gmail.com

Андирова Алина Ережепбайқызы, түркітану кафедрасының 2 курс докторанты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, alina_2807@mail.ru

Базылхан Напил, ф.ғ.к., Ғылым бөлімінің аға сарапшысы, Халықаралық Түркі Академиясы, Астана, Қазақстан.

Бастамитова Айгерим, Халықаралық қатынастар факультетінің деканатының методисті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан

Батболд Гончигийн, PhD, Моңғолия Ғылым Академиясының археология бөлімінің ғылыми қызметкері, Ұланбатыр қаласы, Моңғолия.

Бияров Бердібек Нұралдаұлы, ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қаласы, Қазақстан, berdibek_biyar@mail.ru

Бөгенбаев Нұрболат Ерденұлы, PhD, Ғылым бөлімінің сарапшысы, Халықаралық Түркі Академиясы, Астана, Қазақстан, Nurik198080@mail.ru

Буянхишиг Цэрэнхандын, PhD, Моңғолия Ғылым Академиясының археология бөлімінің ғылыми қызметкері, Ұланбатыр қаласы, Моңғолия.

Диханбаева Айгуль Ерболатқызы, түркітану кафедрасының 1 курс докторанты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, ayguldikhanbaeva@gmail.com

Дубровина Маргарита Эмильевна, ф.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург қаласы, Ресей, maggydu@rambler.ru

Ерболатқызы Айым Ерболатқызы, түркітану кафедрасының 2 курс магистранты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан,
yerbolatovaaiym@gmail.com

Ерниязов Дамир Каржауович, т.ғ.к., халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, damir1968@mail.ru

Жалмаханов Шапағат Шарапатұлы, ф.ғ.д., Е.А.Бөкетов ат. Қарағанды университеті қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Қарағанды қаласы, Қазақстан, szhalmakhanov@bk.ru

Жиембаева Гүлбаһрам Тұмарбековна, PhD, түркітану кафедрасының доценті, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, zgulbahram@mail.ru

Жиембай Бибигуль Сауровна, PhD, Халықаралық қатынастар факультетінің деканның орынбасары, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, zhiembai_bibigul@mail.ru

Жорабай Темірлан Сейтқасымұлы, түркітану кафедрасының 3 курс докторанты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, temirlan_zhorabay@mail.ru.

Зәкенұлы Тұрсынхан, т.ғ.к., шығыстану кафедрасының профессоры, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, kaiyrken_tz@enu.kz.

Ибраев Шакимаширип, ф.ғ.д., профессор, Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, sh.ibraev1950@mail.ru

Исенова Фатима Куанышевна, филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, madina_pgu@mail.ru

Кадирова Малика Сейтмахамбетовна түркітану кафедрасының 2 курс докторанты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, mali_ks@mail.ru

Каиржанов Абай Каиржанович, ф.ғ.д., түркітану кафедрасының профессоры, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, Kairzhanov@list.ru.

Колпенова Асия Құттымбекқызы, түркітану кафедрасының 3 курс докторанты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, k.asiya_k@mail.ru

Кусаинова Айгерим Бейбутовна, PhD, Түркітану кафедрасының аға оқытушысы, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан aygerim.kussainova@yandex.ru

Кутлымуратова Азиза Худайбергенқызы, Қарғалы орта мектебінің мұғалімі, Алматы облысы, Қарғалы ауылы, Қазақстан, Kkaziza@bk.ru

Қыдырәлі Дархан Қуандықұлы т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі, Халықаралық Түркі Академиясының президенті, Астана, Қазақстан.

Қадылбекұлы Марыс, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан, marshadylbek@gmail.com

Ламажаа Чимиза Кудер-ооловна, PhD, тәуелсіз зерттеуші, Мәскеу, Ресей, lamazhaa@tuva.asia

Милованова Наталья Викторовна, түркітану кафедрасының 1 курс докторанты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, natushkakz@mail.ru

Молдабай Талғат, PhD, түркітану кафедрасының постдокторанты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, talgatmoldabay@mail.ru

Мусабекова Урзада Абилкасымовна, ф.ғ.к., түркітану кафедрасының доценті, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, mussabekova@yandex.kz

Мұсабаева Ақзат Қолдасынқызы, түркітану кафедрасының 1 курсдокторанты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, akzat_90@mail.ru

Невская Ирина Анатольевна, аға ғылыми қызметкер, Институт филологии СО РАН; И. Гете ат. Франкфурт университеті, Франкфурт қаласы, Германия, nevskaya@em.uni-frankfurt.de

Николаев Егор Револьевич, аға ғылыми қызметкер, Гуманитарлық зерттеулер және солтүстік шағын халықтарының мәселелері институты РФА СБ, Якутск қаласы, Ресей, 1953307@mail.ru

Олтинбек Олим, А.Науаи атындағы Өзбек тілі мен әдебиеті Ташкент мемлекеттік университеті, Ташкент қаласы, Өзбекстан, olim.oltinbek.14@gmail.com

Өмірбаев Ержан Жарылқасынұлы, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, erzhan.omirbayev@ayu.edu.kz

Сарсембаева Айгерим, түркітану кафедрасының 2 курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан sarsembaeva.00@bk.ru

Селютина Ираида Яковлевна, ф.ғ.д., РҒА Сібір бөлімшесінің Филология институтының профессоры, Новосибирск қаласы, Ресей, siya_irina@mail.ru

Сувандии Надежда Дарыевна, ф.ғ.к., доцент, этнология және лингвомәдениеттану зертханасының меңгерушісі, Тыва мемлекеттік университеті, Қызыл қаласы, Ресей, ethnolab@tuva.asia

Төрбекова Сәуле Мақсатқызы, PhD, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, saule_torebekova@mail.ru

Тулендиева Фарид, PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы, Қазақстан.

Тыбыкова Лариса Николаевна, ф.ғ.к., доцент, Горно-Алтайск мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск қаласы, Ресей, lar.tybykova@yandex.ru

Убайдуллаев Алишер Абдусаломович, ф.ғ.к., доцент, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан, a.ubaydullayev@nuu.uz.

Усенбаева Шынар, PhD, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы, Қазақстан.

Шаймердинова Нурилла Габбасовна, ф.ғ.д., түркітану кафедрасының профессоры, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, shaimerdinova_ng@enu.kz.

Шалдарбекова Ажар Беккеновна, PhD, түркітану кафедрасының профессор м.а., Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан, ajars@mail.ru

Шарипова Мадина Куанаевна, филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, madina_pgu@mail.ru

Шәріп Амантай Жарылқасынұлы, ф.ғ.д., түркітану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, amantay_sh@mail.ru

Шокирова Хавасхон Нурмаматовна, ф.ғ.д., профессор, Ферғана облысындағы мұғалімдердің біліктілігін арттыру орталығының директорының орынбасары, Ферғана, Өзбекстан.

Энхтөр Алтангэрэлийн, PhD, профессор, Моңғолия ҒА Тарих, археология институты Ортағасырлық археологиялық зерттеу орталығының жетекшісі, Ұланбатыр қаласы, Моңғолия.

Юлдашева Дилафруз Махамдалиевна, ф.ғ.к., доцент, Ферғана мемлекеттік университеті, Ферғана, Өзбекістан, yuldilaf@mail.ru